

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
Військовий інститут

С.О. Кубіцький
В.Л. Кирик
А.Б. Єрмоленко
С.В. Сірий
В.Г. Безбах

НАРИСИ
ВОЄННО-ПОЛІТИЧНОЇ ІСТОРІЇ
УКРАЇНИ

Навчальний посібник

Київ – 2008

Рецензенти:

Казьмирчук Г.Д. – завідувач кафедри історії гуманітарних факультетів історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, доктор історичних наук, професор.

Шевчук В.П. – старший науковий співробітник науково-організаційного управління Національної академії оборони України, доктор історичних наук, професор.

Смолянчук В.Ф. – професор кафедри політології і соціології Київського національного економічного університету імені В. Гетьмана, доктор політичних наук, професор.

*Рекомендовано до друку вченою радою Військового інституту
(протокол № 9 від 29 листопада 2007 року)*

Кубіцький С.О., Кирик В.Л., Єрмоленко А.Б., Сірий С.В., Безбах В.Г. **Нариси воєнно-політичної історії України:** Навчальний посібник. – К.: Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2008. – 375 с.

Навчальний посібник охоплює воєнно-політичну історію України від початків до сьогодення. На основі опублікованих джерел та воєнно-історичної літератури розкривається історія зародження збройних сил української держави на різних етапах історичного поступу, розглянуто розвиток організаційної структури військових формувань у різні історичні періоди, участь у бойових діях та їх результати, показано тактичні прийоми, характерні для українського війська, взаємозв'язок тактики і стратегії.

У навчальному посібнику простежено розвиток ідеї української державності, спроби утвердити її на різних етапах вітчизняної історії до проголошення України незалежною державою, формування і розвитку її Збройних Сил.

Навчальний посібник рекомендовано слухачам, курсантам та студентам Військового інституту Київського національного університету ім. Тараса Шевченка та інших вищих навчальних закладів, усім, хто прагне пізнати особливості історії української державності та її Збройних Сил, а також для використання в системі гуманітарної підготовки всіх категорій військовослужбовців.

З М І С Т

	ВСТУП.....	5
Розділ I	ДАВНЬОРУСЬКА ДЕРЖАВА, ЇЇ ПОЛІТИЧНИЙ ТА ВІЙСЬКОВИЙ УСТРІЙ.....	6
	1.1. Перші дослов'янські державні утворення на українських землях та їх військова організація... 6	6
	1.2. Воєнно-політична організація слов'ян..... 18	18
	1.3. Державотворчі традиції Київської Русі та Галицько-Волинського князівства..... 33	33
	1.4. Князівське військо..... 40	40
	1.5. Початки українського флоту..... 61	61
	1.6. Розвиток військового мистецтва в війнах кийвських та галицько-волинських князів..... 75	75
	<i>Питання для самоконтролю.....</i>	105
	<i>Список використаних джерел.....</i>	106
Розділ II	ЗАПОРОЗЬКА ВІЙСЬКОВА ОРГАНІЗАЦІЯ.....	108
	2.1. Українські землі під владою іноземних держав (середина XIV-XVI століття)..... 108	108
	2.2. Формування українського козацтва та його війська..... 125	125
	2.3. Національно-визвольна війна під проводом Б.Хмельницького..... 145	145
	2.4. Козацьке військо в роки Гетьманщини..... 159	159
	<i>Питання для самоконтролю.....</i>	178
	<i>Список використаних джерел.....</i>	178
Розділ III	ДЕРЖАВНЕ ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНИ. НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА БОРОТЬБА 1917-1921 РОКІВ.....	181
	3.1. Воєнно-політична обстановка на теренах України наприкінці XIX – на початку XX століття..... 181	181
	3.2. Організація Українських Січових Стрільців... 185	185
	3.3. Падіння самодержавства і активізація українського військового руху..... 197	197
	3.4. Збройні формування Центральної Ради в	

боротьбі за українську державність.....	212
3.5. Українська держава часів Павла Скоропадського.....	217
3.6. Основні напрямки державної політики Директорії УНР.....	236
3.7. Боротьба на українських землях у 1919-1921 роках ЗУНР.....	241
<i>Питання для самоконтролю.....</i>	<i>256</i>
<i>Список використаних джерел.....</i>	<i>256</i>
Розділ IV УЧАСТЬ УКРАЇНЦІВ ТА ЇХ ВІЙСЬКОВИХ ФОРМУВАНЬ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНИ.....	259
4.1. Українці у Другій світовій війні.....	259
4.2. Рух опору в роки Великої Вітчизняної війни.....	287
<i>Питання для самоконтролю.....</i>	<i>339</i>
<i>Список використаних джерел.....</i>	<i>339</i>
Розділ V ЗБРОЙНІ СИЛИ УКРАЇНИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ РОЗВИТКУ КРАЇНИ.....	341
5.1. Політико-правові засади розвитку Збройних Сил України.....	342
5.2. Реформування Збройних Сил.....	356
<i>Питання для самоконтролю.....</i>	<i>371</i>
<i>Список використаних джерел.....</i>	<i>372</i>

ВСТУП

Відновлення державної незалежності України дало сильний поштовх розвитку національної історичної науки. Значною мірою це пов'язано з актуальними потребами сучасного державного будівництва, успішне вирішення яких неможливе без творчого врахування досвіду минулого. Зокрема, дослідження складного шляху становлення української державності вимагає виділення окремою проблемою питань військового будівництва, як складової загального державотворчого процесу.

Вітчизняний і світовий історичний досвід переконливо свідчить, що позиція, котру займає армія у вирішальні моменти розвитку суспільства, може докорінно вплинути на хід державного будівництва: або підтримати його, або привести до поразки. Необхідно приймати до уваги те, що в умовах нестабільної політичної ситуації в країні виникає загроза надмірної політизації війська, перенесення в армійське середовище, яке по суті є замкненим специфічним корпоративним утворенням, непридатних йому норм цивільного життя. На думку В. Голубка, в таких випадках армія може вийти з-під контролю, у ній можуть розвинути протиріччя на ідейному ґрунті. Це може стати чинником внутрішнього збройного конфлікту або навіть громадянської війни, які роблять процеси реформування в суспільстві надто складними.

Армія весь час була інструментом у руках держави, за допомогою якого вирішувались найгостріші політичні питання. Особливо там, де переговірні процеси не давали позитивних результатів, використовувалась або погроза застосування військової сили, або пряме застосування цієї сили.

Знання курсантами та студентами історії Збройних Сил України дасть можливість більш глибоко усвідомити роль армії в будівництві незалежної держави, виховує почуття патріотизму, дає можливість для творчого і свідомого підходу до рішення практичних питань в повсякденному житті.

Запропонований навчальний посібник призначений на допомогу слухачам, курсантам та студентам Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка у вивченні основних питань зародження і розвитку Збройних Сил України на етапах історичного розвитку. Він допоможе і посадовим особам військ в ході проведення занять з гуманітарної підготовки.

Розділ I

ДАВНЬОРУСЬКА ДЕРЖАВА, ЇЇ ПОЛІТИЧНИЙ ТА ВІЙСЬКОВИЙ УСТРІЙ

1.1. ПЕРШІ ДОСЛОВ'ЯНСЬКІ ДЕРЖАВНІ УТВОРЕННЯ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ ТА ЇХ ВІЙСЬКОВА ОРГАНІЗАЦІЯ

Аналіз різноманітних концепцій історичного розвитку України свідчить, що чітко визначених, конкретних хронологічних меж її політичної та воєнної історії, які в сучасних умовах вважалися б загальноновизнаними, у вітчизняній історіографії фактично не існує. Початки Української держави, її політичної та воєнної організації сягають давнини, що вимагає всебічного й глибокого їх вивчення, осмислення та узагальнення.

Навіть останні праці з історії державності України засвідчують, що хронологічні коливання дослідників при розгляді цієї наукової проблеми залишаються дуже відчутними.

Хронологічні розкопки, окремі писемні джерела (в першу чергу грецькі) свідчать, що серед народів, які колись населяли українську землю, першими, що мали політичні ознаки державності і військову організацію в середині I тис. до н.е. були кочові племена Північного Причорномор'я – кіммерійці, скіфи, сармати та ін.

Ось чому з державних утворень саме цих народів, які не мають прямого генетичного відношення до українців, сучасні вітчизняні дослідники історії Української державності вважають проблеми зародження і розвитку державотворчих (а звідси і військовоорганізаційних) процесів на території України.

Кіммерійці

З кінця II тис. – на початку I тис. до н.е. на території України поселився народ Східної Європи ім'я якого відоме. Це були кіммерійці. Найдавніша згадка про нього міститься у «Одіссеї» Гомера, де він, оповідаючи про північне узбережжя Чорного моря, називає його землею «людей кіммерійських». Пишуть про кіммерійців такі відомі античні автори, як Геродот, Стробон, Каллімах. Походження кіммерійців остаточно не з'ясовано. Переважна більшість істориків дотримується думки, що кіммерійці населяли південноукраїнські степи від Дону до Дністра з кінця II

тисячоліття до н.е. За походженням і мовою вони були близькі до іранських, індоєвропейських племен. Їхня культура – продовження трипільської, пристосованої до умов табунного скотарства.

У розпорядженні дослідників є кількості пам'яток про них. Могили кіммерійських царів знайдені над Дністром. Пам'яткою про них залишилася й назва Керченської протоки – Боспор Кіммерійський. Основні риси кіммерійської культури виділили Санкт-Петербурзький вчений О.Ессен та засновник київської школи скіфознавства О.Тереножкін. В першу чергу це відноситься до поховань кіммерійців. Саме ці поховання дають змогу досить легко визначати їх носіїв серед усієї маси степових могил періоду залізної руди.

Кіммерійці були першим народом в Україні, хто перейшов від осілого до кочового скотарства. Провідну роль у цій галузі господарства відігравало конярство. Воно не лише давало можливість швидко пересуватися воїнам і пастухам, але й забезпечували кіммерійців значною частиною продуктів харчування. Цей народ у давнину називали кобилодойцями, через споживання кобилячого молока.

Велике значення у житті кіммерійців мала війна. Їх походи в Персію та Малу Азію відкривали широкі можливості не лише для здобуття продуктів землеробства, а й предметів озброєння. Для кіммерійців головною і найбільш характерною зброєю були залізні кинжали і мечі з хрестовидними рукоятками. Найбільш ранні з них мають бронзові рукоятки, тоді як більш пізні – цілнозалізні. Всього відомо більше 60-ти залізних і бронзових кинжалів і мечів з хрестовидними рукоятками кіммерійського періоду. Найкраще зберігся кинжал з кургану Висока Могила с. Балки в Запорізькій області. Цей кинжал має брусковидну рукоятку і вузький клинок.

Проте кіммерійці не лише запозичували елементи матеріальної культури у інших народів, а й самі сприяли поширенню серед сусідів кіммерійських зразків зброї та кінського спорядження. Кіммерійці першими принесли в Україну бронзові вироби.

У військовому відношенні вони перебували на стадії розвитку, яку прийнято називати військовою демократією. Влада в суспільстві належала народу, представленому т.зв. «народними зборами», що було ознакою демократії.

Військовою ця демократія була тому, що війна і організація для війни стали регулярними функціями народного життя. Війни, які

велись і для того, щоб розширити територію, і для грабування, і для захисту своїх територій, були постійним промислом, головним засобом і способом життя цих племен.

Кіммерійці першими започаткували в межах сучасної України добу заліза.

Проведенні археологічні розкопки свідчать, що в кіммерійському суспільстві почалася ліквідація первіснообщинних відносин. Воно стояло на порозі класоутворення. Вони були першим народом в Україні, який мав царів, що вийшли з племінних ватажків. Зокрема, про це свідчить могила їхнього царя, яка розкопана біля села Мала Лепетуха в Херсонській області. Життя і еволюція кіммерійців були перервані на початку VII ст. до н.е. – наступом скіфів.

Скіфи

Наступна генерація племен – скіфи, які в другій половині VII століття до н.е. вторглися зі сходу в Північне Причорномор'я. Давньогрецький автор – «батько історії» Геродот розповідає, що серед кіммерійців розпочалася боротьба між тими, хто бажав залишитися, і тими, хто вважав за потрібне втікати.

Кіммерійські царі були вбиті народом та поховані в кургані десь поблизу Тіраса (грецька назва Дністра). Кіммерійці втікають до Малої Азії, де втручаються у війни між різними державами. В середині VII ст. до н.е. кіммерійці заволоділи Лідійським царством, але незабаром були розбиті і зовсім зникли з історичної сцени.

Що до скіфів, то заселяючи зону між Доном і Дунаєм, вони створили одне з перших на терені України велике політичне об'єднання. Перша держава скіфів близько VI ст. до н.е. До неї входили різні за походженням народи. У цей час Скіфія поділялася на три царства, кожне з яких мало свого царя, але підпорядковувалося головному царству, цар якого був головним царем Скіфії. На чолі держави і війська стояв цар, влада якого була обмежена народними зборами.

Взагалі про скіфів ми знаємо більше, ніж про інші племена, завдяки їхньому контакту з греками, які в VII – VI ст. до н.е. по всьому Північному Причорномор'ю засновують грецькі колонії – своєрідні міста-держави.

Значний інтерес до скіфів виявляв і Геродот. Близько 450 р. до н.е. він побував в Скіфії і описав побут, звичаї, релігію, суспільний

лад скіфів у своїх «Історіях». Геродот поділяв скіфів на чотири групи: скіфи царські, кочові, скіфи-хлібороби і скіфи-орачі. Племена царських скіфів і скіфів-кочовників, які жили в над чорноморських та азовських степах, становили ядро Скіфії і панували над усіма іншими племенами. Дніпровське лісостепове Лівобережжя заселяли скіфи-землероби, а на заході від Дніпра – скіфи-орачі.

Скіфська держава мала сильну військову організацію. До створення держави ядром війська було кінне ополчення, а згодом – кінна дружина з числа знатних скіфів, що добре володіли мистецтвом їзди на конях і стрільби з лука. Крім кінноти в війську скіфів була також і піхота.

В першій половині VII ст. до н.е. скіфи завоювали Мідію, Сірію, Палестину і панували в Передній Азії, але на початку VI ст. до н.е. були витіснені звідти мідійцями.

У 514 (513) р. до н.е. скіфи зіткнулись з самим могутнім із своїх ворогів, під владою якого були об'єднані великі території Передньої Азії до Індії – персами. На чолі Перського війська стояв Дарій. Він провів велику підготовчу роботу по організації вторгнення і мобілізував значні сили.

За словами Геродота, військо Дарія налічувало близько 700 тис. людей і 600 кораблів. Почавши рух від Суз, Дарій пройшов Малу Азію, переправився через Босфор, пересік Фракцію, підкорюючи на своєму шляху народи. Переправившись через Істр (Дунай) по мосту, який побудували для нього малозійські греки, Дарій з військами вступив в межі Скіфії.

Скіфам було відомо про дії Дарія. Їм також була відома кількість війська, що вторглась в їхню країну. Розуміючи, що їм важко буде побороти інтервента у відкритому бою, скіфи прийняли інше рішення щодо тактики ведення війни.

Скіфський цар запросив через своїх послів царів сусідніх народів – агафірсів, таврів, неврів, андрофагів, меланхленів, гелонів, будинів і савроматів. Він змалював їм стратегічну обстановку і запропонував разом виступити проти персів. На цій нараді думки розділились. Царі гелонів, будинів і савроматів, неврів, андрофагів, таврів і меланхленів відмовились подати допомогу скіфам.

Тоді скіфи розділили свої сили на три частини, приступили до захисту своєї держави, вибравши тактику партизанської війни. Вони уникали рішучих боїв, заманювали ворога в глибину своєї території,

постійно нападали на його комунікації і знищували невеликі підрозділи.

Перший загін скіфів на чолі з царем Скопасісом в союзі з савроматами пішов до Танаїсу. Вони відходили від персів, засипали на своєму шляху всі криниці й джерела, знищували рослинність, яка мала б давати ворогу якусь поживу.

Дві інші частини скіфів на чолі з Іданфірсом і Тансакісом в союзі з гелонами і будинами відступали на Північ, йдучи на віддалі одного шляху від персів. Ці загони мали пройти землями племен, що відмовились воювати, з тим, щоб насильно втягнути їх у війну. Геродот досить складно описує всю цю компанію. Перси йшли за відступавшими скіфами, дійшли до Танаїсу і, пройшовши землю савроматів, вторглися в землю будинів.

Геродот говорить, що перси, йдучи за скіфами, вступили в пустелю, що лежить на північ від будинів.

Для перського війська склалась складна ситуація, так як вони втратили багато людей, не виграли жодного бою, не захопили здобичі.

Тому Дарій послав до скіфського царя Іданфірса вершника, який переказав йому таке: «Дивний чоловіче, чому ти постійно втікаєш, хоч маєш змогу вибрати щось із своїх можливостей? Якщо думаєш, що можеш протистояти моїй силі, то спинися, покинь блуканину, принеси в дар мені як своєму панові землю й воду, і розпочни переговори».

На цю пропозицію цар скіфів відповів: «Мої справи такі, персе. Я ще ніякої людини досі не злякався і не втік перед нею давніше. Отже, й тепер від тебе не втікаю і я нічого іншого не роблю тепер, лише те, що звик робити в мирний час. А що я не воюю з тобою, то й це поясню. Ми не маємо ні міст, ні обробленої землі, щоб боятися за них і чимскоріше починати з вами бій. А якщо вже так конечно треба його починати, то ми маємо батьківські могили. Ось відшукайте їх і спробуйте знищити, і тоді побачите, чи будемо воювати з вами за могили, чи ні. А до того, поки не будемо мати достатньої причини, воювати не будемо. Це про битву. А своїми панами я визнаю лише Зевса, мого предка й Гестію – царицю скіфів. То ж замість дару – землі й води – пошлю такий дар, як тобі належить послати. А за те, що ти назвав себе моїм паном, будеш ще відповідати».

Скіфи, хоч і були обурені пропозицією Дарія, продовжували вести війну тими самими методами. Один із загонів під керівництвом

Сопасиса вони відправили до Іонян, що стерегли міст через р. Істр (Дунай). Іоняни були підвласні персам і виконували наказ Дарія – забезпечували охорону мосту через Істр і в разі необхідності – переплаву для відходу перського війська. Скіфи мали намір вступити в змову з іонянами про те, що ті через 60 днів мають зняти охорону мосту і відати його скіфам.

Далі події розвивалися так. Ті скіфські загони, що залишались на місці, продовжували боротьбу, нападаючи на окремі перські підрозділи, що виходили з табору на пошуки провіанту. Геродот відмічає, що скіфи, володіючи першокласною кіннотою, завжди змушували тікати перську кінноту. Але у персів була чудова регулярна піхота, з якою скіфська піхота не могла міряться і уникала боїв. Був ще один досить несподіваний фактор, який нерідко заважав скіфам успішно закінчувати операції і дуже допомагав персам. Це, як не дивно, був крик ослів і вигляд мулів, які були у війську Дарія. Цих тварин в Скіфії не водилось. Скіфські коні, які тільки чули і бачили їх, лякалися і з переполохом тікали. Така дрібничка дуже впливала на війну.

І все ж, постійні напади скіфів вдень і вночі на персів, порушення перських комунікацій, всі прийоми, характерні для партизанської війни і особливо дієві в умовах степу, де немає населених пунктів, примусили Дарія прийти до висновку про скоріший відхід із Скіфії.

Геродот розповідає легенду, пов'язану з припиненням війни. Коли Дарій опинився в скрутному становищі, скіфські царі відправили до нього посла з подарунками: птицею, мишею, жабою і п'ятьма стрілами. Перси повинні були визначити значення для цих подарунків. Дарій думав так: скіфи віддавались йому з землею і водою. Він пояснював це тим, що миша живе у землі і їсть ту ж поживу, що і людина, жаба живе у воді, птах найбільш подібний до коня, стріли означають, що скіфи передають персам свою військову силу.

Протилежна цій думці була думка Гобрія, перського воєначальника. Він так пояснював значення подарунків: "Якщо ви, перси, не станете птахами й не полетите в небо, або не станете мишами й не сховаєтесь під землею, або жабами й не скочите в болото, то не повернетесь назад, а загинете від цих стріл". Це тлумачення, очевидно, відповідало задумці скіфів.

Розповідає Геродот і про такий випадок. Відправивши згадані

подарунки, скіфи вишикували своє військо в бойовий лад для рішучої битви із знесиленим перським військом. В цей час перед їх строєм пробіг заєць і скіфи з криками кинулись його переслідувати. Дізнавшись про цей випадок, Дарій сказав до своїх співрозмовників: "Ті люди нас цілком зневажають. Тепер бачу, що Гобрій правильно говорив про скіфські дари". Цей випадок дуже вразив Дарія, він зробив остаточний висновок, що потрібно якомога скоріше покинути Скіфію.

За порадою Гобрія, як наступила темрява, Дарій залишив у таборі поранених і хворих воїнів, прив'язав ослів, які повинні були своїм криком засвідчували, що Дарій з військом стоїть на місці, залишив вогні і почав відступати в напрямку Істру (Дунаю).

Скіфи спочатку дійсно думали, що перси стоять на місці. Але вранці ті перські воїни, що залишились в таборі, зрозуміли, що їх зрадили, простягли руки до скіфів і розповіли їм про все. Скіфи, почувши про це, об'єднали свої загони, разом з савроматами й персами почали переслідування також в напрямку Істру.

Оскільки перське військо мало в своєму складі в основному піхоту й не знали досконало дороги, а скіфська кіннота знала дорогу напростець, скіфи раніше прибули до мосту через Істр ніж перси.

Вони спробували умовити тонійців, що охороняли міст, щоб ті залишили його і пішли звідси, так як 60 днів (цей час був визначений іонянам Дарієм на охорону мосту) вже минуло і бояться їм вже нікого. Скіфі сказали іонянам, що розгромлять Дарієве військо і перси вже не зможуть іти походом ні на кого, в т.ч. на іонян, і панувати над ними не будуть. Іонійці пообіцяли, що виконають те, про що просять скіфи. Повіривши іонійцям, скіфи рушили шукати перське військо. Вони сподівались, що Дарій буде вести свою армію землями, де була паша для коней і вода і там шукали ворога. Але перси йшли тією дорогою, якою прийшли в Скіфію, так більше і не зустріли персів.

Підійшовши до Істру, Дарій побачив, що переправа частково розібрана. Але все ж іоняни виявились вірними рабами персів. На заклик Гістієя, правителя м. Мілета, були зібрані кораблі, щоб перевезти військо і добудовано заново міст.

Так безславно закінчився похід Дарія, провалилось задумане ним підкорення Скіфії. Ця перемога увійшла в історію як зразок воєнного вміння і мужності скіфів. Успішні походи здійснювались ними також на Сирію та Єгипет.

Свого розквіту скіфська держава досягла в IV ст. до н.е., коли вона стала Великою Скіфією за царя Атея. Він карбував свою монету, вів успішні війни з Македонією за вплив у Північно-Західному Надчорномор'ї.

Античні історики Геродот, Ксенофонт, Старбон, Йосип Флавій, Овілій, Тацит залишили нам яскраві і разом з тим докладні відомості про Скіфів і їхнє військо.

І перше, що завжди відмічали греки і римляни - це неперевершені якості скіфської кінноти.

"Та й як такому народові бути переможеним, де кожен – кінний лучник", - пише про скіфів Геродот. Кіннота в головній своїй масі була легкоозброєною і високо мобільною. Характерний набір озброєння рядового скіфського воїна включав в себе один-два списи, пару металевих дротиків і головну його зброю - лук і стріли з бронзовими наконечниками. Саме ці предмети знаходять археологи майже в кожній скіфській могилі.

Висновок про важливість лука і стріли для скіфського воїна можна зробити хоч би з того, що в похованнях зустрічаються кілька десятків типів наконечників стріл.

Особливу увагу привертають мідні наконечники з зазубреною. Стрілу з таким наконечником практично неможливо вийняти з рани, можна тільки вийняти древко, а сам наконечник залишається.

Це рано чи пізно викликало окислення міді, що невідворотно вело до смерті. Тому навіть легке поранення такою стрілою було смертельним. Характерно, що наконечники стріл, інколи – списів і дротиків зустрічаються подекуди і в жіночих похованнях. Скіф'янка вміла захистити себе і сім'ю при відсутності чоловіка.

Найбільш боєздатну, ударну силу скіфської кінноти складали важко озброєні вершники. Археологічні матеріали дають нам можливість з точністю відтворити зовнішній вигляд цих степових лицарів. Скіфи створили найбільш раціональний і надійний для того часу вид захисного спорудження для вершника – панцир з залізної луски (чашуйчатий). Дослідженнями істориків встановлено, що він був запозичений скіфами у ассирійців або мідійців під час попередньо азіатських походів у VII ст. до н.е., але настільки вдосконалений скіфами, що на думку багатьох дослідників, скіфів можна вважати, без перебільшення, його винахідниками. Конструкція цього захисту була така: на шкіряну або матерчатую основу рядами нашивалось залізо, рідше мідна луска, таким чином,

що кожна з лущинок перекривало 1/3 частину сусідньої, а кожен горизонтальний ряд лущинок трошки перекривав нижній ряд. Таким способом, виходив майже ідеальний по своїм характеристикам захист для кіннотника: гнучкий, міцний, надійний, хіба що дещо важкуватий.

Важливим було і те, що пошкоджену лущину або цілий ряд луски можна було відпороти й пришити знову.

Те захисне спорудження, що дійшло до наших часів, а також зображення важко озброєних скіфів дозволили археологам відтворити велику різноманітність захисних панцирів. Це і безрукавні, обшиті лущинами, і з рукавами. Інколи панцирним набором покривались тільки груди воїна, частіше - весь торс. Досить часті знахідки – лущаті набедреники, набрюшники, своєрідні "бойові пелерини".

Захищені самі з голови до ніг, скіфи не забували про захист і свого коня. Міцні, низькорослі коні скіфів були захищені широкими бронзовими, а інколи і золотими налобниками, груди їх захищали шкіряні або войлочні нагрудники, посилені мідними бляхами.

Тактика скіфської кінноти. Важкоозброєні вершники займали місце в центрі бокових порядків скіфських військ і на повному скаку таранили противника.

Легка кіннота оточувала його і рукопашний бій завершував справу.

Піхота. В незначній кількості у скіфів була також піхота. Але про неї дійшло дуже мало відомостей. З впевненістю можна сказати тільки те, що вона виникла у скіфів для успішної боротьби з грецькою фалангою і облоги міст. Сама грецька фаланга мала на скіфську піхоту найбільший вплив.

На рубежі IV – III ст. до н.е. почався занепад могутньої скіфської держави. На більшості її території з'являються нові войовничі кочові племена сарматів.

Сармати

Дослідженнями з'ясовано, що сарматські племена сформувалися в поволзько-приуральських степах у III ст. до н.е., звідки вони розселилися аж до Дунаю та підгір'їв Кавказу. Жоден народ у стародавньому світі не займав такої великої території. У II – I ст. до н.е. сармати займали і українські степи. У I ст. до н.е. сармати почали переходити Дніпро і нападати на землеробів

Середнього Подніпров'я – племена зарубинецької культури. Ця культура вважається найдавнішою слов'янською культурою. На рубежі нашої ери сарматські племена освоюють степи між Доном і Дніпром, доходять до Південного Бугу. Постійні набіги сарматів, їх вимоги сплачувати їм данину зумовили, як гадають історики, переселення ранньослов'янського поселення Середнього Подніпров'я.

Геродот розповідав легенду, за якою сармати походять від амазонок. Не дивно, що античні автори називають сарматів тими, що були керовані жінками. Відомі імена цариць цих племен: Томирис, Амагу та інші. Жінки їздили верхи, добре володіли зброєю. Вони вступали в шлюб, лише після того, як знищать першого ворога. Слід відмітити, що сармати у військовій справі досягли великих досягнень. Римський історик Тацит відмічав, що коли з'являються сармати своїми кінними загонами, то вже ніякі сили не можуть чинити їм опору.

Як і в скіфському, так і в сарматському війську головну роль відігравала кіннота. Це була в основному лавина легкоозброєних вершників.

На відміну від скіфів, в могилах сарматських воїнів знаходять менше металевих списів, але більше мечів. Лук і стріли також залишаються одним з головних видів зброї, а збільшення кількості мечів свідчить, що легка кіннота приймала участь і в рукопашному бою. Все ж справжню славу сарматам принесли так звані катафрантарії – важні кіннотники. Важка кіннота катафрантаріїв стає головною бойовою силою східних держав.

Нам відомі сарматські, албанські, іранські, парфянські катафрантарії, яких в ролі наємників включають в склад римської кавалерії.

В принципі, катафрантарії не дуже відрізнялись від скіфських панцирних вершників по способу ведення бойових дій. Головною їх відмінністю було більш широке застосування кінського бойового спорудження, яке являло собою гострі залізні виступи, що при таранному ударі виводили з ладу живу силу ворога. Правда, цей вид озброєння і боротьби поширився в основному серед римських, іранських і парфянських катафрантаріїв. У сарматів ні історичні, ні археологічні матеріали існування кінського бойового спорядження не фіксують. Це і не дивно, так як кочовий характер сарматського суспільства обумовив велику мобільність кінноти, головним

завданням якої були дальні, але швидкі набіги, для чого зручніше було використовувати легку кінноту. Відомо, що сармати, коли відправлялись в набіг, брали з собою ще й додаткових коней.

Археологічних знахідок сарматських панцирів відомо значно менше, ніж скіфських. Головною відмінністю сарматських панцирів є те, що вони були комбінованими. До їх складу входило три елементи: залізні або бронзові лущини, аналогічні скіфським, крупні залізні пластини і кольчужне плетення. Подібність деяких типів лущини з римськими дає підстави припустити сильний вплив римського захисного озброєння на сарматське. Звідти ж з Заходу потрапила в наші степи і кольчуга, винайдена кельтами в III ст. до н. е.

Подібна ситуація не випадкова, так як під час постійних зіткнень з римлянами сармати оцінили переваги гнучкого, але міцного захисного комбінованого спорядження і прийняли його на озброєння.

На відміну від скіфів, щитів сармати практично не застосовували. "У них не в звичаї захищатися щитом" - помічає історик I ст. н.е. Тацит.

Тактика сарматів. Відмінною особливістю сарматського катафрактарія була його наступальна зброя - довгий спис, меч й аркан. Не випадково небагато чисельні наконечники сарматських списів майже всі знайдені в могилах з панцирами і мечами. Ощетинившись списами, загін катафракторіїв на стрімкому галопі вривався в стрій противника, наносив головний удар, потім рубка мечами, в яку активно включалась легка кіннота, довершувала бій. При цьому сармати використовували різні маневри і військову хитрість, відступ від головних правил ведення війни, фактор раптовості. Так, Амміан Марцелін розповідає про один з епізодів війни сарматів і їх союзників з римлянами в Панночії: "Проти них було кинуто два легіони: панонський, мезійський – досить значна бойова сила (до 10000 чоловік). Хитрі сармати, не стали чекати сигналу до битви, а несподівано напали спочатку на мезійський легіон, багатьох убили. Прорвавши потім бойову лінію панонського, вони повторним ударом мало не знищили всіх".

Всі вищезгадані свідчення підтверджують те, що ще в античні часи на українських землях військова справа набула досить високого рівня розвитку в тогочасному світі.

Наші далекі предки, хоч і були жорстокими до ворогів, все ж

заклали багато позитивних військових традицій, які передавались з покоління поколінню. До них належать такі, як відданість дружбі, взаємопідтримка в бою, готовність до самопожертви в відстоюванні своєї землі, стійкість і витривалість. Ці риси в значній мірі були характерні і для давніх слов'ян, про військову організацію яких мова піде в подальшому.

На зміну сарматам приходять в II ст. н.е. роксолани чи алани. Вони були, як і сармати, кочівниками. Жили на возах, на знали постійних приміщень, хліборобства. Мали багато рогатої худоби та коней. Можливо вони підкорили якесь хліборобське населення, з якого збирали данину.

Слід зазначити, що в перші віки I тис. н.е. в різних частинах України ми маємо чимало окремих племен та народів відомих нам лише з самої назви, які залишили грецькі та римські історики. В кінці II – на початку III ст. н.е. з'являється плем'я готів, яке сиділо на Півночі, між Одрою і Віслою. Воно перейшло через Полісся і в III ст. н.е. розселилося на території України від Дністра до Дунаю, аж до Карпат. Готи створили державу з центром у м. Данпарштад. Відоме ім'я їх короля – Германариха. Вони нападали на римські провінції. У 251 р. в бою з готами поліг римський імператор Дарій. У 271 р. римляни змушені були уступити готам свою провінцію Дакію – теперішню Румунію.

В середині IV ст. н.е. зі сходу на українські землі починається рух гунів, народу тюрко-фінно-монгольського походження. Вони потіснили готів за Дунай. Лише невелика їх частина залишилася в Криму і Тамані. До речі, деякі історики вважають, що готи заснували в Криму колонію Таматарху, відому під час Київської Русі як Тмутаракань, про яку йде мова в "Слові о полку Ігоревім". Проте гуні довго не затримувались на сучасних українських землях і в половині V ст. н.е. під проводом царя Аттіли рушили на Захід. Аттілою була організована велика держава з центром в теперішній Угорщині. Проте вона розпалась після смерті Аттіли у 543 р. На зміну гунам приходять нові кочові орди: болгари, авари. Авари чи обри засновують у другій половині VI ст. свою державу в середньо дунайській рівнині (тепер Угорщина). Вони нападають на візантійські області та інших сусідів. В цей час коло VI ст. визирає обличчя слов'ян – безпосередніх предків українського народу.

1.2. ВОЄННО-ПОЛІТИЧНА ОРГАНІЗАЦІЯ СЛОВ'ЯН

Зародження державності у східних слов'ян

Досліджуючи першоджерела української цивілізації та державотворення, Михайло Грушевський наголошував, що порогом історії українського народу слід вважати IV ст. н.е. До цього часу племена, на основі яких формувався український етнос, були фактично лише частково слов'янської групи племен.

“Розселення українських племен на їх нинішній території співпадає з початком їх історичного життя” - писав М. Грушевський у праці “Нарис історії українського народу”. – Століття, що наступають після розселення, підготовляють державну організацію, історія якої складає головний зміст першого періоду життя українського народу”.

Анти. Про існування державних союзів слов'янських племен на території України, зокрема свідчать численні пам'ятки, знайдені під час археологічних розкопок стародавніх городищ Подніпров'я, Подністров'я, Побужжя. Саме на цій території в IV ст. н.е. об'єднались в державний союз група слов'янських племен – антив. Що відомо про антив? Як повідомляли тогочасні історики (візантійський Прокопій Кесарійський, готський – Йордан та ін.), анти являли собою частину слов'ян - венедів, що проживали між Дніпром і Дністром і далі на Схід від Дніпра. Перша згадка про них датована 375 р., остання – 602 р. н.е.

Мовою антив, на думку лінгвістів, була слов'янська. Імена (Бож, Мезамир, Таврит та ін.) теж звучать як слов'янські. Культура, звичаї мали чітко виражене слов'янське забарвлення.

Релігійні уявлення були таким ж язичницькими, як згодом і віра східних слов'ян.

Виходячи з цих засад, значна частина істориків справедливо вважала антив протослов'янами, або просто слов'янами (О. Шахматов, М. Погодін, С. Соловйов та ін.). На відміну від росіян, українські історики дотримувались думки, що **анти – прямі предки українського роду, чи навіть перші українці** (М. Грушевський, В. Щербаківський). Цікаву концепцію щодо “антської проблеми” висунув український історик М. Брайчевський.

Поділяючи, в цілому, погляди попередників він наполягає на принциповій ідентичності вітчизняних літописних полян та антив з іноземних джерел.

За твердженням М. Брайчевського, самі себе ці люди

називали полянами, степові сусіди – сармати й інші народи, що жили південніше, знали їх під назвою антів, тобто “крайніх”, тих що живуть “на краю”, “окраїнних людей”. Цілком можливо, що саме звідси, від цих “окраїнних людей” - антів і бере свій початок назва нашої держави і народу.

Суспільний і політичний лад антів привертав до себе пильну увагу дослідників. Зокрема, Прокопій Кесарійський писав, що антами не править хтось один, а здавна управляє ними народне зібрання, і всі справи, добрі чи лихі, вони вирішують спільно (демократія). Проте в моменти загальної небезпеки вони обирали царя, якого визнавав весь народ.

Варто зазначити, що оцінки істориками політичного об'єднання антів досить суперечливі.

Дехто вважав його племінним союзом (К. Ключевський – “дулібський союз”), дехто – короткочасним військовим об'єднанням, що створювалося для боротьби з ворогом (готами, аварами та ін.). Але цьому висновку суперечать слова Йордана, котрий писав, що анти мають спадкову царську владу (виходячи з цього, очевидно, й державу – Антське царство, - робить висновок сучасний український історик В. Шевчук).

Як бачимо, дослідники дотримуються різних поглядів на сутність “антського царства”. Але сам факт об'єднання антів у союз фактично був першою відомою спробою власне державне утворення з організованим військом та участю населення в політичному житті, яке проіснувало три сторіччя (кінець IV – початок VII ст.). В 602 році держава антів упала під тиском аварів. Після цього анти в писемних джерелах не згадуються, а в літературі починає вживатися назва слов'яни.

Підходи до походження українців за даними сучасної етнології

Національна історія будь-якого народу починається з народження її суб'єкта. Однак в сучасній історіографії немає загальновизнаної концепції україногенези. Витоки українського народу і понині губляться в тумані романтичних фантазій та політичних спекуляцій на кшталт Священної трипільської Аратти чи давньоруської народності партійних етнологів сталінської доби.

Головною перепоною на шляху утвердження правдивої версії походження українців, яка базувалась б не на аматорських

фантазіях чи політичних спекуляціях, а на наукових фактах та аргументах, є її надмірна політизація. Адже проблема етногенезу східних слов'ян безпосередньо торкається гострого політичного питання легітимності приєднання українців та білорусів із їхніми етнічними землями до Російської імперії.

Однак, попри імперські спекуляції та періодичні політичні репресії, українські вчені протягом останніх двох століть розвивають науково обґрунтовану ранньосередньовічну концепцію походження українців. До цієї важкої праці в умовах перманентного ідеологічного, а часом – і поліційного тиску долучилося кілька поколінь знаних українських істориків, етнологів, мовознавців, археологів, антропологів. Серед них – М.Максимович, М.Костомаров, В.Антонович, М.Драгоманов, М.Шашкевич. На початку ХХ століття ранньосередньовічна версія україногенезу була сформульована в загальних рисах М.Грушевським. Він виводив українців від племен антів, які мешкали в лісостепах України у V-VI ст. Учений вважав, що “Київська держава, право, культура були утвором українсько-російської народності”, яка передала свою етнічну традицію через Володимиро-Волинський та козацький історичні періоди сучасним українцям.

За роки радянської влади, попри ідеологічний контроль і репресії, джерельна база проблематики істотно поповнилася, особливо за рахунок археологічних даних. Якщо в Радянській Україні повноцінно досліджувати україногенез було просто небезпечно, то вчені української діаспори (В.Петров, М.Чубатий) продовжили розробку цієї важливої тематики.

Сучасна етнологія розглядає народи, як етнокультурні організми, які в певний час народжуються, проходять життєвий цикл і неминуче дезинтегруються, розчиняючись серед сусідів. Вік народу визначається тривалістю його безперервного етнокультурного розвитку. Переважна більшість великих європейських народів, що мешкають у зоні культурно-історичного впливу Римської імперії, народилася в ранньому середньовіччі у V-VII ст. (французи, німці, англійці, поляки та ін.)

Сучасний стан етнологічних джерел дозволяє узгодити етногенез українців із зазначеними універсальними законами етнічного розвитку середньовічної Європи. Пертурбації римської імперії завершилися відносною стабілізацією Європи на початку середньовіччя.

У Східній Європі впливи греко-римської цивілізації поширювалися через античні колонії Північного Надчорномор'я головним чином у межах України. Тому етноісторичний розвиток території України випереджав більш віддалені від античних центрів регіони лісової смуги Східної Європи і наближався до темпів історичного розвитку країн Західної та Центральної Європи, що розвивалася під потужним впливом греко-римської цивілізації.

Тому не випадково безперервність етнокультурного розвитку на українських етнічних землях між Карпатами, Прип'яттю та Київським Подніпров'ям, як і на землях інших великих європейських етносів, що містилися у зоні впливу Риму, простежується з кінця V ст. Дані археології, мовознавства, антропології, письмові джерела переконливо свідчать про тяглість, неперервність розвитку в Північно-Західній Україні єдиного етнічного організму, від дулібів, склавинів та антів – і до сучасних українців. Археологічними відповідниками згаданих племен є празька та пеньківська культури V-VII ст., які трансформувалися в праукраїнські літописні племена волинян, деревлян, полян, білих хорватів, уличів, тиверців Північно-Західної України (лука – райковецька культура VIII-IX ст.). Остання була безпосереднім генетичним підґрунтям Південної Русі. Її людність складалась з семи споріднених праукраїнських літописних племен, що стрімко інтегрувалися у відносно єдиний руський народ. Саме цей середньовічний етнос створив державу Русь, яка швидко трансформувалася в ранньосередньовічну імперію, що в X-XIII ст. здійснювала потужну експансію на безмежні лісові простори півночі Східної Європи. Внаслідок колонізації праукраїнським Києвом (Руссю у її первинному значені) балтських та фінських племен лісової смуги Східної Європи постали молоді балто-руські (білоруси, псково-новгородці) та фінно-балто-руські (росіяни) етноси.

Отже, як Стародавній Рим романізував свою варварську периферію, так княжий праукраїнський Київ русифікував (від Русь, а не Росія) лісову північ Східної Європи. Відповідно до універсальних законів етнічного розвитку відсталих провінцій, на варварській периферії Римської імперії постав спектр похідних від латиняч молодих романських етносів. А внаслідок колонізаційних зусиль праукраїнського княжого Києва на далекій північній периферії імперії сформувалися молоді етноси білорусів, псково-новгородців, росіян. Як романська група народів постала внаслідок синтезу мови та культури римлян і етнокультур колонізованих народів, так білоруси,

псково-новгородці і росіяни – продукт синтезу праукраїнців Південної Русі та колонізованих ними балтів і фінів лісової смуги Східної Європи.

Як власна етнічна історія романських народів почалася після розпаду Римської держави, так і молоді руські етноси виходять на історичну арену в процесі розпаду Київської Русі. Не випадково видатний російський історик В.Ключевський писав: “Великорос вышел на арену истории лишь с князем Андреем”. Мався на увазі Андрій Боголюбський, що княжив на Суздальщині у другій половині XII ст. З позицій етнічної історії, так звана доба феодальної роздрібненості (XII - поч. XIII ст.) фактично є періодом боротьби молодих білоруського, псково-новгородського, російського субетносів за політичну незалежність від праукраїнського імперського Києва. У нестримному прагненні до самостійності молоді етноси утворювали антикиївські військові коаліції у 1169-му та 1203 рр., навіть брали штурмом і руйнували столицю імперії. Врешті-решт вони звільнилися від опіки імперської метрополії, і Київська Русь як держава фактично розпалася ще до приходу татар.

Український етнос втратив створену ним імперію, але продовжив своє буття в бездержавному стані на своїх етнічних територіях. У XVII ст. він робить нову спробу творення власної держави під проводом Богдана Хмельницького. Третя і четверта спроби державного будівництва українцями припадають на 1917-1920 рр. та сучасність.

На ранньому племінному етапі своєї етнічної історії V-X ст. українці не мали спільного етноніму, а кожне праукраїнське плем'я чи племінне об'єднання носило власне ім'я: дуліби, склавини, анти, волиняни, деревляни, білі хорвати, уличі, тиверці, поляни. З часів консолідації в єдиній Київській державі праукраїнці почали зватися руськими, русами, русинами.

Оскільки держава поширилася на землі сусідніх етносів, то етнонім державотворчого народу поширився і на підкоренні провінції, що властиво всім державам імперського типу. З пізнього середньовіччя привласнений сильним сусідом етнонім “руський” на теренах України почав поступово витіснятися новим – “українець”. Однак Богдана Хмельницького називали “князем руським”, а корінних мешканців Галичини та їхню мову поляки звали руськими ще на початку XX ст. Русини Карпат – це релікт старого етноніму українців, який остаточно був замінений новим лише в нашому

столітті.

Підсумовуючи сказане, зазначимо, що слов'янську людність, яка мешкала між Східними Карпатами і Київським Подніпров'ям у VI-X ст., не слід вважати сформованими українцями, а лише праукраїнцями на початку племінної стадії етногенезу. Інакше кажучи, волиняни, деревляни, поляни, уличі, тиверці були настільки праукраїнцями, наскільки сучасні їм племена англів, саксів, ютів Великобританії можна вважати праанглійцями, а племена мазовшан, віслян, слезнян, кашубів – відповідно, праполяками.

Подальша консолідація східних слов'ян. Утворення Київської Русі

Поступово ця загальнослов'янська спільність ділиться на три великих відгалуження – східну, західну та південну.

Подальший розвиток цих слов'янських угруповань веде до їх дроблення і формування досить стабільних етнополітичних утворень – союзів племен, перелік і розселення яких дається у «Повісті временних літ».

Як зазначає літописець Нестор, слов'яни, що «прийшли й сіли по Дніпру й поміж Прип'яттю й Двіною й назвалися дреговичами (від слова “дрегва” - болото), інші сіли по Двіні й назвалися полочанами за річкою Полота, що впадає в Двину.

Ті слов'яни, які сіли поблизу озера Ільмень назвалися власним ім'ям – словенами...”

Далі літопис згадує й інші слов'янські племена: кривичі з їхнім градом Смоленськом, від яких Нестор виводить сіверян, дуліби – жителі Побужжя, мешканці західної частини пізнішої України – волиняни, бужани й хорвати, над Дністром – уличі й тиверці. Згадує також жителів Посожжя (р. Сож) – радимичів, мешканців волгоокських лісів – в'ятичів.

Найбільшу активність, щодо об'єднання і консолідації виявили племена полян, що населяли територію Подніпров'я. Саме на цій території і почала складатись держава Київська Русь.

Важливим моментом у процесі політичної консолідації полянського міжплемінного союзу стало заснування Києва.

Відомі на сьогодні археологічні й писемні джерела дають підстави твердити, що це сталося наприкінці V – в першій половині VI ст. Це місто протягом тривалого часу було головним політичним центром східних слов'ян.

Спираючись на дружини полян – русів, київський князь володарював над усіма тими племенами, головні ріки, які текли до Києва: над деревлянами (Ірпінь, Тетерів), дереговичами (Прип'ять, Дніпро), радимичами (Сож), сіверянами (Десна, Дніпро). Першим київським князем згідно з літописом був Кий.

Важливим етапом у формуванні Давньоруської держави були VIII – IX ст. Саме в цей час, за Нестором, у середньому Подніпров'ї склалося державне об'єднання Руська земля, до складу якої увійшли деревляни, поляни, сіверяни.

Від середини IX століття літописи починають послідовний виклад історії Київської Русі.

Суперечки з норманістами. Щодо створення Київської держави і походження самого терміну “Русь” ще досі тривають суперечки. Спираючись на уривок з літопису про те, що слов'яни начебто не можуть навести ладу в своїй землі і закликали княжити і володіти ними норманських князів, ряд німецьких вчених, зокрема Г.Бейр, Г. Міллер та А. Шльоцер, розвинули так звану “норманську” теорію. Згідно з якою Київську Русь заснували варяги.

Першим рішуче виступив проти цієї концепції М. Ломоносов. Саме він почав доводити першочергову роль слов'ян у створенні Київської русі. Серед українських істориків, які рішуче трималися антинорманських поглядів, були М. Грушевський та М. Костомаров. Вони довели, що незважаючи на те, що частина варягів осідала на Русі, вливаючись у верхівку суспільства, в тому числі і в князівську адміністрацію, все ж це не дає підстав твердити про їхню виняткову роль у формуванні давньоруської державності.

Вони лише брали участь у тих соціально – політичних та економічних процесах, які відбувались на Русі за об'єктивними законами внутрішнього розвитку суспільства. Державність – це результат тривалого соціально – економічного і політичного розвитку, її не можна принести із зовні.

Що стосується терміну “**Русь**”, то проблема його походження є також одним із суперечливих питань історії. Норманська теорія ґрунтується на припущенні, що назву Русь мало одне з племен варягів, які, на їхню думку, заснували у IX ст. Давньоруську державу. Однак є чимало підстав для її заперечення. У VIII – IX ст. часто вживається термін Русь для означення південних племен східного слов'янства (полян, сіверян).

М. Грушевський, зокрема, зауважує, що у скандинавських

сагах, де є згадки про Київ, ніколи варяги не ототожнюються з Руссю: для них вона – чужа земля. Жодне східне джерело не ототожнювало Русь із скандинавами, так само, як і візантійські автори відрізняють Русь від варягів, яких Візантія добре знала.

Проте, якими б не були концепції походження Русі, цей термін вживався в арабських, візантійських, латинських і, нарешті, у найдавніших літописах саме для визначення східнослов'янської держави, що складалась на території Середнього Подніпров'я у VI – IX ст., а також як етнічна назва її населення. Характерно, що саме в цьому регіоні збереглось найбільше гідронімів і топонімів, пов'язаних з назвою “Русь” - Рось, Росава, Роставиця, Роставець, Переяслав-Руський.

Не поставлені крапки в дискусії і в питанні щодо походження перших князів Києва. В зарубіжній історіографії дуже поширена думка про те, що у 862 році Аскольд і Дір, які спочатку начебто були боярами Рюрика, пішли в похід на Константинополь і по дорозі здобули Київ. Цю версію переконливо спростував російський історик О. Шауматов. Аналіз літописних повідомлень привів його до висновку: ці князі IX століття були нащадками Кия, останніми представниками місцевої Київської династії.

Часи Аскольда і Діра позначались цілою низкою важливих подій. Особливо розголосу набув похід руських дружин Аскольда на Константинополь у 860 році. Цей похід відіграв вирішальну роль в утвердженні міжнародних позицій Київської Русі.

Облога Царгорода стала своєрідним пунктом відліку руської історії у грецьких хроніках: із посиланням на “летописание греческое” “Повість временних літ” відзначає, що від цього часу “Начався прозивати Руська земля”.

Тобто, відбулося, по суті, дипломатичне визнання Візантією Київської держави. Тим часом, на другу половину IX ст. Київська Русь являла собою значну військово – політичну структуру, що владно входила в коло європейських держав.

Основні етапи політичної історії Київської Русі. Більшість істориків починають відлік політичної історії Київської держави від князювання Олега.

У 882 р. відбувся династичний переворот. Убивши підступно Аскольда, владу захопив родич Рюрика – Олег. Час його князювання (882-912 рр.) характеризувався активізацією консолідаційних процесів. Влада Києва поширюється не тільки на

древлян і сіверян, а й на новгородських словен, кривичів, радимичів, уличів, фінно-угорські племена – чудь і мерю. За нього відбулись успішні воєнні походи на Візантію в 907 та 911 рр. Ці походи закінчились укладанням вигідних для Києва торгівельних угод.

Поширення княжої влади на сусідні слов'янські племена (тобто право збирати данину), втягнуло Олега у війну з хозарами, які з VII ст. поширювали данницькі відносини на частину слов'янських племен, зокрема в'ятичів. Ця війна закінчилась тим, що київський князь зруйнував хозарські порти на Каспії.

Князюванням Олега завершився процес утворення Київської Русі з центром у Києві. Саме він проголосив Київ “матір'ю міст Руських”.

Зміцнення ролі Києва тривало і за князювання Ігоря (913-945 рр.). Він включив до складу Київської держави могутні племінні об'єднання уличів і древлян. У 941 році здійснив невдалий похід на Візантію. В 943 році повторив його, і досяг у 944 році мирної угоди з нею.

Йому вдалося певною мірою нейтралізувати союзників Візантії, здійснивши походи проти горців Південного Прикаспію, здобувши Дербент, Ширван та ін. міста. В роки правління Ігоря на південних рубежах держави з'явилися печеніги, з ними довелось постійно воювати, в чому була зацікавлена Візантія. Все це посилювало напруженість у державі, яка була спричинена збиранням князем нічим не нормованої данини, що врешті рещт привело до вбивства Ігоря деревлянами. Часи Ігоря – це вже консолідація Київської держави. Під його владою опинилось до 29 “світлих князів руських”.

Першою серйозною спробою центральної влади обмежити прерогативи місцевої знаті стали реформи княгині Ольги, дружини вбитого деревлянами князя Ігоря.

Ольга (945 – 969 рр.) правила Руссю до змужніння сина князя Святослава. Здійснила низку вдалих реформ, зокрема впорядкувала збирання данини, організувала опорні пункти князівської влади на місцях.

Проводила традиційну політику відносно Візантії. У зовнішній політиці віддавав перевагу дипломатії перед війною.

У 957 р. побувала з візитом у Константинополі, уклавши угоду з імператором Константаном VIII Багрянородним. Вже те, що наймогутніший імператор християнського світу прийняв Ольгу,

свідчило про зростаюче значення Києва.

Вона виступила війною проти древлян, внаслідок чого було ліквідовано правлячу династію на чолі з князем Малом. Суворий порядок управління країною сприяв її економічній могутності та посиленню Києва.

Позитивно позначалось на цьому процесі й прийняття Ольгою християнства під час візиту до Константинополя.

Ще більш зміцніли позиції Києва за князювання Святослава (964-972 рр.). На відміну від своєї матері, він у зовнішньополітичній діяльності віддає перевагу воєнним засобам. На першому етапі свого князювання у 964 році він розпочинав війну на сході. Його безпосередньою метою було підкорення в'ятичів – східнослов'янського племені, що жило на річці Ока. Далі він пішов вниз по Волзі, розгромив волзьких болгар. Це призвело до зіткнення з хозарами, яке закінчилось повним розгромом хозарського каганату і знищенням його столиці м. Итиль. Тоді він вирушив на завоювання Північного Кавказу, підкорив косоїв та ясів.

Сусідні походи Святослава мали далекосяжні наслідки. Завоювання в'ятичів поширило владу Києва на всіх східних слов'ян, відкрило для слов'янської колонізації північно – східні землі, що є сьогодні складовою Росії.

Розгромивши хозарів, Київ усунув свого суперника в гегемонії в Євразії та поставив під контроль торговий шлях Волгою. Проте, розгром хозарів мав і негативний аспект: був зруйнований буфер, що не давав кочівникам, зокрема печенігам, проникати в українські степи.

Другий етап князювання Святослава позначився його походами на Балкани. У 968 році він погоджується надати допомогу Візантії у війні з Болгарським царством.

На чолі свого війська він вдерся на територію Болгарії, оволодів багатьма придунайськими містами, обрав собі за опорний пункт м. Переяславець.

Він мав намір навіть перенести до Переяславця столицю Русі, мотивуючи це великим багатством завойованого краю та можливостями торгівлі.

Лише загроза нападу печенігів на Київ змусила його повернутись. Збираючись у другий похід на Балкани, Святослав посадив на Київський престол старшого сина Ярополка, у Деревлянській землі – Олега, в Новгороді – Володимира. Таким

чином, було покладено початок державній реформі, внаслідок якої Київська Русь незабаром стала володінням однієї князівської династії.

Другий похід Святослава закінчився невдачею. Занепокоєна новим агресивним сусідством, Візантія виступила проти Київського князя і змусила його у битві під Доростолом (971 р.) капітулювати.

За мирною угодою Русь відмовилась від претензій на візантійські володіння на Дунаї та в Криму. Візантія зобов'язалась безперешкодно пропустити русичів додому, забезпечивши їм необхідне спорудження та харчі. Повертаючись у Київ, (972 р.) у битві з печенігами на Дніпровських порогах Святослав був убитий.

Князюванням Святослава, діяльність якого мала вирішальне значення в завершенні об'єднання східнослов'янських земель в одну державу, залишився перший етап політичної історії Київської Русі.

Після смерті Святослава між членами династії Рюриковичів почались свари. У цій боротьбі загинув Олег, убитий братом Ярополком, а потім, і сам Ярополк.

Київським князем став Володимир Великий (978-1015рр.), який започаткував нову добу в історії Київської Русі.

Саме за Володимира завершився процес формування території та усталення кордонів Київської держави. Це відбулося після військових походів, які він здійснив протягом 981 – 983 рр. на ятвягів, в'ятичів, хорватів та ін.

У кожному володінні Володимир посадив своїх синів або посадників. Отже, з автономністю давньоруських земель було покінчено.

Загальне піднесення Київської Русі дало змогу зміцнити її обороноздатність і кордони. Оборонні лінії були зведені, насамперед, довкола Києва, Чернігова, Переяслава, з'являється ціла мережа фортець уздовж Остра, Трубежу, Сули, Стругни. Наприкінці X століття відбулися корінні зміни ідеологічної системи суспільства. Після детального вивчення усіх політичних систем, оцінки конкретної політичної ситуації та цілої низки дипломатичних заходів князь, а за ним і вся Русь у 988 році прийняли із Візантії православне християнство, яке стало державною релігією.

Через цю акцію величезної історичної ваги Київська держава увійшла до кола європейських християнських країн, стала ідеологічним партнером більшості держав середньої Європи.

Крім Візантії Київська Русь у період правління Володимира Святославовича підтримувала відносини з Німеччиною, Римом, Польщею, Чехією, Скандинавськими країнами, що свідчило про її зростаючий авторитет.

Багато істориків вважають час князювання Володимира кульмінаційним моментом в історії Київської держави.

Подальший розвиток Русі відбувався за Ярослава Мудрого (1019–1054 рр.). Син Володимира Святославовича в 1014 році будучи намісником у Новгороді, відмовився виплачувати батькові щорічну данину. Володимир почав готуватися до військового походу на Новгород, але раптово помер у 1015 році. Вийшовши переможцем у боротьбі з братами, під час якої загинули Борис, Гліб і Святослав, Ярослав став у 1019 р. Київським князем. Доклав багато зусиль для централізації і зміцнення держави, захисту її рубежів. Одночасно з масштабною розбудовою і укріпленням Києва, звів нову оборонну лінію по р. Рось. Розгромив на кордонах кочові племена, зокрема печенігів (1036 р.).

Велику вагу приділяв посиленню християнства, розширивши привілеї церкви.

За Ярослава значно зміцнилися міжнародні зв'язки Київської Русі. Вона підтримувала відносини з Францією, Німеччиною, Скандинавськими країнами.

Але досягненнями, з якими чи не найбільше пов'язується ім'я Ярослава, за яке його прозвали Мудрим, стало зведення законів в єдиний державний акт – «Руська правда». Звід судових реформ регламентував правові відносини в державі і був спрямований на захист феодалних землеволодінь і власності князівських господарств.

Після смерті Ярослава Мудрого у 1054 році склався так званий тріумфірат синів Ярослава. Київський престол належав старшому сину – Ізяславу, але, фактично він виконував роль князя із своїми братами Святославом та Всеволодом, які сиділи, відповідно, на Чернігівському та Переяславському столі. Якийсь час вони зберігали мир і єдність. В 1072 році у Вишгороді ці тріумвіри виробили повний кодекс загальноруських норм «Правду Ярославовичів». Але згодом між братами виникли суперечки – перші ознаки політичного дроблення держави, що започаткували третій етап її політичної історії – етап феодалної роздробленості і в силу об'єктивних причин розпалась на окремі князівства та землі.

Міжкнязівські суперечки ґрунтувались на причинах соціально-економічного характеру. Розвиток феодалізму, чисельне зростання місцевої земельної знаті неминуче породжували відцентровані тенденції на Русі.

З 1073 до 1093 рр. Ярославичі по черзі правили у Києві, а наприкінці XI поч. з XII ст. почали свою діяльність онуки Ярослава – Святополк та Мономах. Розуміючи необхідність нормалізації відносин і спільної організації для боротьби з половцями, у 1097 році скликали князівський з'їзд у Любечі, де остаточно закріпили перерозподіл власності на користь місцевих князів, що привело на початок XII ст. до утвердження поліцентричної форми державної влади.

За княжіння Володимира Мономаха (1053-1125 рр.) ще була відновлена централізована монархія на Русі, яка занепадала після імені Ярослава Мудрого. Були знову зміцнені позиції держави, прийняті доповнення до юридичного кодексу “Руська правда”, так званий “устав”, який значно посилював контроль за удільними правителями. В умовах політичного затишшя почали зміцнюватись економічні зв'язки між різними давньоруськими землями. Завдяки досягнутій консолідації Володимиру Мономаху вдалось здійснити низку вдалих походів проти половців. Переказують, ніби він 83 рази, об'єднавши сили князів й мобілізувавши населення, виступив проти них і знищив близько 200 половецьких вождів.

Синові Володимира Мономаха Мстиславові (1125-1132 рр.) все ще вдалось тримати разом землі та зберігати владу над дедалі більшим числом князів. Але він був останнім правителем, якому це було під силу. Його смерть у 1132 р. позначила кінець історичної доби, коли Київ ще відігравав роль основного центру держави, політична роздробленість Київської Русі вже була невідворотною.

Занепад Києва. Створене першими правителями об'єднання руських земель почало поступово занепадати. Як відомо, аналогічна доля спіткала не лише Русь, але й інші середньовічні імперії. Цим величезним, хоч і примітивним політичним утворенням просто бракувало відповідних технічних засобів та організаційних структур для того, щоб утримувати під своєю владою величезні території упродовж тривалого часу. На Русі Рюриковичі через членів своєї розгалуженої династії забезпечували, принаймні, видиму єдність земель.

Проте, така єдність і політична стабільність підтримувалась

доти, поки серед князів існувала згода щодо того, хто серед них найстарший і, отже має право на верховну владу. З порушенням такої одноставності різко слабшали родинні та особисті зв'язки між різними князівствами.

Розпад Київської Русі був зумовлений, головним чином, розвитком феодалських відносин, появою вотчинного землеволодіння. Завоювавши уділ, князь перетворив його на свою власність, порядкував самостійно і передавав у спадок дітям. Для цих господарів ставало очевидним, що їхнє майбутнє пов'язане з удільними володіннями, а не з Києвом, за який точилася безперервна війна. Протягом XII ст. виникло більше 10 таких удільних князівств, найбільшим з яких були Галицьке, Волинське, Володимиро-Суздальське, Новгородське, Чернігівське та Смоленське.

З відокремленням нових князівств багатства, населення та землі Києва зменшились до такої міри, що перед ними мало чим поступались інші князівства. Власне тоді м. Київ з прилеглими територіями стали називатись "Київською землею" - у вузькому розумінні слова.

Та, незважаючи ні на що, Київ залишався великою принадою. Той, хто завойовував його не тільки пишався престижем правителя "матері міст руських", а й міг претендувати на верховенство в династії Рюриковичів.

Оскільки в Києві знаходились головні храми і монастирі, він лишався незаперечним культурним, релігійним і політичним центром усієї Русі.

Проте переваги Києва, як виявилось, були водночас і його нещастям. Постійно не припинялась боротьба між князями за це місто. Український історик Стефан Томашівський підрахував, що за період між 1146 і 1246 рр. 24 князі 47 разів правили в Києві. А один з князів по-своєму підійшов до проблеми Києва.

Побоюючись втратити владу над завойованим Києвом, а також намагаючись не допустити, щоб місто затьмарило його власні володіння на північному сході, Володимиро-Суздальський князь Андрій Боголюбський, попередник московських князів у 1169 р. напав на Київ і по-дикунському пограбував його, після чого повернувся у свої землі. Внаслідок такого вандалізму стало цілком очевидно, що політичне й економічне значення Києва підупало.

Остаточного ж нищівного удару Києву завдали монголо-

татари. У 1222 р. монголо-татарські війська Чингізхана перейшли Кавказ і напали на половців. Половецький хан Кобяк звернувся до руських князів по допомогу.

Князі зібрали в Києві воєнну раду і вирішили допомогти половцям у боротьбі з ордою. У травні 1223 р. на р. Калка відбулась велика битва, у якій князівські війська змушені були відступити. У битві загинуло 6 князів і майже 10 тисяч воїнів.

Але монголи, надто розпорошивши свої сили, вирішили далі не рухатись на Русь, а повернули на схід. Але вже у 1237 р. тепер на північних кордонах Русі знову з'явилося ординське військо на чолі з онуком Чингізхана – Батием. Протягом зими 1237-1238 рр. завойовники загарбали Рязанське та Володимиро-Суздальське князівства, всю Північно-Східну Русь. У 1240 р. ворог оволодів Переяславом і Черніговом, а в грудні 1240 р. штурмом узяв Київ.

Батиева навала завдала колосальних втрат давньоруському народові, уповільнила його соціально-економічний, політичний і культурний розвиток. Було законсервовано феодальну роздробленість, що перешкоджало централізації земель і відродженню державності.

Отже, в політичній історії Київської держави можна виділити три періоди:

Перший період – швидкого зростання, що охоплює майже 100 років – з 882р., коли внаслідок династичного перевороту, підступного вбивства Аскольда, на престол сів Олег, до смерті Святослава у 972 р. Протягом цього періоду, базуючись у вигідно розташованому у стратегічному плані Києві, варязькі князі підпорядковували собі найважливішу торгівельну артерію по Дніпру – “шлях із варягів у греки”, підкорили східно - слов'янські племена й знищили своїх основних суперників у цьому регіоні. Так було створене величезне господарське й політичне об'єднання. Здатне й готове кинути виклик могутній Візантійській імперії.

Другий період охоплює князювання Володимира Великого (980 – 1015 рр.) та Ярослава Мудрого (1036 - 1054), що було добою завершення формування території, зміцнення Київською державою своїх завоювань, досягнення вершин могутності, стабільності, економічного та культурного розвитку. На противагу територіальному зростанню попереднього періоду тут переважає внутрішній розвиток, впроваджується правова система. Надзвичайно важливим було впровадження християнства, що

принесло нову культуру й докорінно змінило світосприймання та самовираження населення Київської Русі.

Третій період характеризують безупинні руйнівні князівські чвари, зростаюча загроза нападів кочових племен та економічний застій. Деякі історики доводять, що всі ці лиха прийшли незабаром після смерті Ярослава Мудрого у 1054 році.

Інші схильні вбачати початки занепаду після князювання останніх вдалих правителів Києва – Володимира Мономаха (1113-1125 рр.) та його сина Мстислава (1125-1132 рр.). Остаточне зруйнування Києва самими князями та кочовими племенами ознаменувало собою трагічний кінець Київського періоду історії України.

Слід відзначити, що з падінням Києва історія української державності княжої доби не закінчилась. Спадкоємцем державотворчих традицій Русі стало Галицько – Волинське князівство.

1.3. ДЕРЖАВОТВОРЧІ ТРАДИЦІЇ КИЇВСЬКОЇ РУСІ ТА ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОГО КНЯЗІВСТВА

Монголо-татарська навала, безумовно, негативно вплинула на розвиток української державності, однак не могла остаточно зупинити державотворчі процеси. Дальшому розвитку української державності великою мірою сприяли утворені у другій половині XII ст. на території Південно-Західної Русі (сучасної України) два своєрідних державно-політичних центри, навколо яких починають об'єднуватись розрізненні руські землі і князівства.

Роман Мстиславович. Об'єднання Галичини і Волині

Першим таким центром стало Галицько-Волинське князівство, що утворилось у 1199 р. шляхом об'єднання в єдину державу двох земель – Галицької та Волинської. Слід зауважити, що цьому об'єднанню передував досить довгий і складний процес становлення і розвитку самостійних Галицького і Волинського князівств, які в числі перших змогли відокремитись від Київської Русі в ході її поступового державного розпаду.

Між сусідами, Галицькою та Волинською землями розвивались жваві господарські відносини. Це, а також необхідність спільної боротьби проти агресії з боку Угорщини та Польщі,

створювало передумови для об'єднання цих земель в єдине князівство. Однак, такому об'єднанню, як і зміцненню князівської влади взагалі, рішуче противилось галицьке боярство.

Саме воно мало найбільш міцні позиції в Галичині. Це пояснюється походженням галицького боярства.

На відміну від боярства інших князівств, яке здебільшого з княжої дружини і отримувало землі від князя, галицька аристократія розвинулась на основі місцевої племінної знаті. Свої маєтки вона отримала не від князя, як водилося, а завдяки узурпації общинних земель. Прийшовши на галицькі землі, перші Рюриковичі наштовхнулись на опір місцевої еліти, яка вже добре вкоренилась й була готова відстоювати власні інтереси.

Що стосується волинського боярства, то воно сформувалось у своїй більшості традиційним шляхом, отримавши землі і маєтки від князів і цілком залежало від князівської влади, всіляко підтримуючи князя. Власне з цієї причини об'єднання обох князівств зрештою домоглися саме волинські, а не галицькі бояри. В 1199 р. скориставшись смертю галицького князя Володимира, який не залишив після себе спадкоємців, волинський князь Роман Мстиславович захопив Галич і об'єднав обидва князівства в єдину Галицько-Волинську державу з центром у Галичі.

У внутрішній політиці Роман зосередив увагу на зміцненні княжої влади, тобто ослаблення бояр, багато з яких відправив у заслання або стратив. Його союзниками в боротьбі проти олігархів виступали міщани й дрібні бояри. Проте найбільшу славу йому принесли успіхи у зовнішній політиці. У 1203 р. Роман завдає поразки своїм суперникам із Суздаля й оволодіває Києвом. Відтак під владу одного князя потрапляють всі, окрім Чернігівського, південно-західні князівства: Київське, Переяславське, Галицьке та Волинське. Щоб захистити ці князівства, Роман проводить низку успішних походів проти половців, разом з тим заглиблюється далеко на північ у польські та литовські землі. Все ж прагнення розширити межі своїх і без того величезних володінь стало причиною його смерті.

В 1205 році на території Польщі під Завихостом, потрапивши у засідку, Роман загинув.

Після його раптової смерті таке могутнє й непорушне, на перший погляд, Галицько-Волинське князівство починає знову розпадатись на окремі князівства, проіснувавши всього шість років.

Все ж створення Галицько-Волинського князівства на чолі з Романом Мстиславовичем стало важливим етапом в історії української державності. На відміну від поліетнічної Старокиївської держави, відтепер вона розвивалась на єдиній українській основі. Це дало підстави українському історику С. Томашівському назвати Романа “творцем першої національної української держави”, що як окремих організм проіснував до кінця XIV ст.

Незабаром після смерті Романа знову розгорілися свари між князями, боярські інтриги, посилилось іноземне втручання. Сини Романа були ще малолітніми, Данилу було всього чотири, а Василькові – два роки. Галицькі бояри прогнали їх з Галичини разом з матір'ю, княгинею Анною.

Натомість вони покликали трьох Ігоревичів (синів героя “Слова о полку Ігоревім”). Для багатьох бояр це стало фатальною помилкою. Не бажаючи ділитись із знаттю, Ігоревичі втратили біля 500 знатних бояр, поки їх нарешті не вигнали (пізніше знать помстилась їм, схопивши й повісивши всіх трьох Ігоревичів). Після цього бояри обрали у 1213 р. із свого середовища князем Владислава Кормильчича. Скориставшись обуренням цими зухвалими діями, польські та угорські феодалі, нібито захищаючи права Данила та Василька, захопили Галичину й розділили її між собою.

Данило Галицький. Відродження та політичний розвиток Галицько-Волинської держави

Саме за цих фатальних умов Данило та Василько знову почали об'єднувати землі, якими володів їх батько. Данило, який утвердився на Волині у 1221 році, зміг у 1238 р. повернути собі Волинь і частину Галичини. Наступного року він здобув Київ і послав свого тисяцького Дмитра захищати Київ від монголо-татар. Лише у 1245 році після рішучої перемоги під Ярославом він остаточно підкорив всю Галичину. Узявши собі Галичину, Данило віддав Волинь Василькові.

Попри такий поділ, обидва князівства продовжували існувати як одне ціле під зверхністю старшого, діяльнішого князя Данила.

У внутрішній політиці Данило, як і його батько, для протидії боярам прагнув забезпечити собі підтримку серед селян та міщанства.

Він закріпив багато існуючих міст, а також заснував нові, серед них Львів 1256 року, названий так на честь Данилового сина Лева.

Для захисту простих людей від боярського свавілля на селах призначались князівські намісники, формувались військові загони із селян.

У зовнішній політиці для зміцнення відродженої Галицько-Волинської держави надзвичайно важливе значення мав захист її західних кордонів. Навесні 1238 р. під Дорогочином Данило розгромив лицарів Тевтонського ордену, які загрожували його державі.

Все ж найсерйознішою зовнішньополітичною проблемою князя Данила були монголо-татари. Після зруйнування Києва орди Батия у 1241 році прокотилися містами Галичини і Волині, щоправда, не вчинивши тут таких руйнувань як в інших руських землях. Завдяки своїй мудрій державній політиці Данило зумів зберегти свою державу від знищення монголо-татарами. Незважаючи на певну залежність, він фактично не підкорився владі Золотої Орди. Восени 1245 р. Данило Романович їздив в Орду й одержав від хана ярлик на князювання. На відміну від північно-східних князівств, розташованих поблизу з монголо-татарами й більш залежних від їхнього впливу, Галичині й Волині, вдалося уникнути такого пильного нагляду. Ця залежність полягала в наданні допоміжних загонів татарам під час їхніх нападів на Польщу та Литву, сплаті щорічної данини, наданні певних почесностей ханові, який був суддею у міжкнязівських суперечках.

Натомість Галицько-Волинське князівство фактично зберігало незалежність у внутрішній і зовнішній політиці. Разом з тим, Золота Орда уважно стежила, щоб ця незалежність не набула небажаних для неї масштабів. Всю свою зовнішньополітичну діяльність князь Данило спрямовує на те, щоб позбутись монгольського панування.

Величезного значення у зміцненні держави князь надає будівництву й укріпленню міст. Саме в цей період був заснований Львів – майбутня столиця Галичини, ще раніше (1237 р.) – Холм, який Данило обрав своєю резиденцією.

Готуючись до неминучої війни проти татар, Данило починає споруджувати перші муровані фортеці і потужні замки в Бересті, Столп'ї, Хотині, Білгороді-Дністровському, Кам'янці-Подільському та інших містах.

Щодо своїх західних сусідів, Галицько-Волинська держава в цей час намагалася здійснювати мирну політику. Данило в першу чергу подбав про те, щоб нормалізувати відносини з Польщею та Угорщиною. Цьому сприяли шлюбні союзи Лева та Романа відповідно з донькою угорського короля і сестрою герцога Бабенберзького. В наслідок переможних війн з Литвою Галицько-Волинська держава значно розширила свою територію і зміцнила північні кордони.

Встановивши дружні відносини з Польщею та Угорщиною, Данило звернувся до Папи Римського Інокентія IV з проханням організувати хрестовий похід проти монголо-татар. Зі свого боку князь погоджувався на унію православної церкви з католицькою. За це Папа Римський у 1253 році коронував Данила, надавши йому титул короля. Все ж сподівання на підтримку Папи Римського і західних держав виявились ілюзорними. У 1254 р. Данило сам розпочав військовий похід, щоб відвоювати Київ у татар, основні сили яких були далеко на сході. Незважаючи на перші успіхи, йому не вдалося здійснити свій задум та ще й дорого заплатити за це. У 1259 р. велике монголо-татарське військо на чолі з Бурундаєм рушило на Галичину і Волинь. Татари поставили Романовичів перед вибором: або розібрати стіни всіх укріплених міст, лишаючи їх безоборонними й залежними від милості Орди, або стати перед загрозою негайного знищення. За таких критичних обставин Данило змушений був згодитись на перший варіант, він споглядав як його воїни розбирають стіни укріплень і це стало його трагедією. Галицько-Волинське князівство знову визнало над собою владу ординських ханів.

У 1264 р. Данило Галицький помер у Холмі. В українській історіографії його вважають найвидатнішим з усіх правителів західних князівств. Він докладав чимало зусиль, щоб об'єднати Галицьке і Волинське князівства в єдину державу, сприяв її економічному розвитку і політичній стабільності, уміло маневруючи між монголо-татарськими та угорськими, литовськими правителями, з іншого.

Варто також зазначити, що деякі історики схильні вважати державу Данила "першим українським королівством". На думку М. Брайчевського, держава Данила Галицького виходила далеко за рамки пересічного уділу і територіально, і соціально, і під кутом зору тенденцій, які визначали її появу. Вона становила набагато

масштабніше і значніше утворення. Отже її слід оцінювати як державу загальноукраїнську. У жодному разі рівнозначного йому утворення в Україні не існувало.

Галицько-Волинське князівство за наступників Данила

100 років після смерті Данила на Волині та Галичині не відбулося особливих політичних змін. Установлений князями Данилом та Васильком стереотип правління – з енергійним і діяльним князем у Галичині менш діяльним на Волині – до певної міри наслідувався їхніми синами, відповідно Левом (1264-1301 рр.) та Володимиром (1270-1289 рр.).

Слід відзначити, що за правління наступників Данила починається поступовий, повільний занепад Галицько-Волинської держави, хоча деякий період їм вдалося зберігати єдину державу і політичний вплив в Європі.

Останні правителі продовжували зберігати за собою королівський титул. Навіть перебуваючи в повній залежності від Орди, князівство у значній мірі зуміло зберегти головні риси державного та правового устрою, властиві Давньоруській державі. Зокрема, як і у Київській Русі, главою держави тут, залишався великий князь, якому належала верховна влада. Він міг приймати законодавчі акти, здійснювати поточне управління в межах свого князівства. Князі також очолювали військо. Їм належало право збирання податків, карбування монет, розпорядження скарбницею, керівництва зовнішньополітичними справами.

Поряд із сильною князівською владою у Галицько-Волинській державі діяв такий важливий державний інститут, як боярська рада, авторитет якої постійно зростав. Вона, як відомо, функціонувала в державі уже в першій половині XIV століття.

Очолювалась рада, як правило, найвпливовішими боярами, які намагались обмежити владу князя. Тож, за князювання Юрія II, боярська верхівка настільки посилилась, що найважливіші документи затверджувались князем тільки спільно з боярами.

У контексті розгляду проблеми державотворення слід наголосити, що Галицько-Волинське князівство проводило незалежну політику на міжнародній арені. Воно добилось помітних успіхів у боротьбі із Золотою Ордою, підтримувало тісні стосунки з Німецьким орденом та Литвою й, таким чином, відстоювало свою незалежність від агресивних зазіхань Польщі та Угорщини.

Як свідчать історичні джерела, князівство підтримувало інтенсивні зв'язки з Австрією, Німеччиною, Польщею, Угорщиною та ін. державами. Це свідчить про широке міжнародне визнання Галицько-Волинської держави.

Історична доля Галицько-Волинської держави, як і багатьох інших тогочасних руських земель була трагічною. В середині XIV ст. польські феодали захопили Галичину і частину Західної Волині. В 1340 році помер останній отруєний боярами правитель князівства Юрій II – Болеслав. Після його смерті залишки Волинської землі були успадковані князями литовської династії Гедиміновичів. Під владою Угорщини, а пізніше Молдавії та Туреччини опинилась Північна Буковина. Так припинила своє існування сильна Галицько-Волинська держава, значення якої в українській історії важко переоцінити.

Таким чином, із занепадом Києва як центру Південно-Західної Русі, все її політичне життя змістилось на Захід. Галицько-Волинська держава стала спадкоємницею політичної ролі Київської Русі, як у питаннях внутрішньодержавного будівництва, так і у взаєминах з іншими державами.

На відміну від поліетнічної Старокиївської держави вона розвивалась на єдиному українському ґрунті. Це дало підстави українським історикам вважати Галицько-Волинське князівство “першою національною українською державою”, яка проіснувала як окремих політичний організм до кінця XIV ст.

Сто років після руйнації Київської Русі Галицько-Волинське князівство продовжувало існування державної організації і фактично було головним політичним центром всієї України.

Саме воно зберегло Україну від передчасного поневолення й асиміляції Польщею. Разом з тим, відкриваючи західноєвропейській культурі шлях на українські землі, ця державність дала змогу уникнути односторонньої орієнтації на Візантію, запобігти утвердженню монгольських впливів.

Як Київська, так і Галицько-Волинська держава сприяла акумуляції значних матеріальних і духовних творчих сил, які забезпечили Україні існування як окремого національного організму в подальший період.

1.4. Князівське військо

Військова організація

З початком VI ст. з повільним, але неухильним перенесенням центру історичних подій з Причорномор'я та Степу на Північ, на лісистій рівнині, дедалі помітнішим стає народ, що населяє ці території - слов'яни - прямі предки народу України.

Військова організація слов'ян спиралася на роди й племена. Рід – це була велика родина, що складалася з кількох десятків людей, посвячених між собою. Жили вони в одній оселі, мали спільне майно - землі, ліси, угіддя для полювання, худобу та підлягали владі найстаршого в роді. Члени роду взаємно собі допомагали. Якщо хтось був скривджений, всі члени роду повинні були за нього заступитись. Якщо одного з роду було вбито, всі інші вважали за обов'язок помститись за родича таким же способом. Але найголовнішим завданням роду було - організація спільної оборони від нападу ворога.

Відчуваючи свою невпевненість на відкритих рівнинах, слов'яни вважали за краще ставити свої оселі в недоступних місцях, у густому лісі або серед непрохідних болот. Укріплювали їх валом і частоколами. Рід дбав про озброєння та інші військові засоби, займався підготовкою оборони оселі, постійно тримав сторожу, щоб запобігти несподіваному нападу ворогів. Таким чином, рід – це була основна військова одиниця, що являла собою одночасно групу посвячених людей (родичів), оселю, господарську організацію й відділ війська.

Хоч це була одиниця невелика, все ж визначалася великою згуртованістю й моральною силою. Це пояснювалось тим, що члени роду йшли в бій, захищаючи свою оселю, своїх жінок і дітей, своє майно. Боролися завзято тому, що боротьба вирішувала – жити їм чи пропадати. Провід над військом мав старший в роді або той, кому члени роду доручили цей обов'язок. Звався він, напевне, староста.

Вищою організацією суспільства і війська було плем'я. Кілька родів, що мали спільні звичаї, одяг, побут, мову чи вірування, були об'єднані в племена.

У випадку небезпеки близькі оселі /роди/ домовлялися як разом виступити на ворога, закладали спільні укріплення, готували місця, де все населення могло переховуватись. На чолі племені вже стояв князь з прибічною радою /віче/, яку творили старости родів. В

справах особливої ваги, коли треба було вирішити проголошення війни або про укладення миру, князь скликав віче, яке було вирішальною установою слов'янського племені.

Деякі племена мали більш воєнні сили, поширили свою владу на широкі простори й засновували тривкі держави.

Так, поляни дали перші почини до заснування Київської держави.

За переказом, її засновник Кий, князь прикарпатських хорватів очолив у VII ст. антський союз племен і зі своїми військами протистояв навалі аварської орди. У 634 р. його війська, що опирались на племінно-родову організацію, зазнали поразку і Кий відійшов у межі Візантійської імперії, де став її союзником у боротьбі з аварами. Ми не знаємо ні системи організації, ні кількості його війська, проте можна сказати, що це була досить потужна сила, якою користувалась Візантійська імперія. Знаємо також, що його воїни заснували градок Києвець за Дунаєм і там хотіли створити столицю своїх племен, але не втримались там і Кий прийшов у Подніпров'я, де на території полян заснував місто, назване його ім'ям і що став столицею нового державного утворення.

Досить сильну державу мали і древляни – їх столицею був Іскоростень (тепер Коростень).

Але на той час цілісність держави дуже залежала від особи князя, особливо його військового таланту. Якщо володар був талановитий, міг створити боєздатні збройні сили й силою свого авторитету міг тримати у єдності різні племена, то держава розвивалась успішно. Коли ж верховна влада ослаблювалась, ослаблювались і збройні сили, відразу починалась внутрішня боротьба. Відокремлювались племена, починалась боротьба за владу – держава розпадалася. Потрібно було багато часу і зусиль для того, щоб державу знову сконсолідувати, створити її нову військову й політичну організацію.

Устрій слов'янського війська. Про сам устрій слов'янського війська відомостей залишилось не дуже багато.

Назва війська була тоді – ВОІ, рідше вживалось це слово в одинці – воїн. Старшини над військом звались воєводами.

Не було між ними ні рангів, ні ступенів. Всі найважливіші справи вирішувались на вічу, особливо, коли доводилося вести війну або складати мир.

"У слов'ян і антів, – писав грецький історик Прокопій у VI ст., –

панує не одна людина, а всім порядкує громада, – всі справи, щасливі чи погані, йдуть до громади". Але в бою провід мав один воевода. Відомо, що в боротьбі з готами в 370-380 рр. на чолі слов'янських антів стояв князь Боз із синами й 70 старшин.

До бою слов'яни йшли спочатку невпорядкованою громадою. Грек Маврикій у VII ст. пише: "Вони не знають бойового ладу, не вміють вести боротьби впорядкованими лавами". Пізніше, за прикладом краще організованих сусідів, слов'янські племена прийняли кращий устрій.

Можливо, що слов'яни знали й використовували поділ війська на сотні і тисячі: у Києві вже в давніх часах зустрічаємо округи з назвою тисячі, під проводом Тисяцького.

Озброєння. Чужоземні історики змальовували слов'ян як військо слабо озброєне. "Виступаючи в бій, вони йдуть на ворогів, здебільше піші, в руках їх невеликі щити та списи, панцирів вони не надягають", - переказує Прокопій.

Інші історики дещо доповнюють цей опис: Згаданий вище Маврикій говорить, що слов'яни мали по 2 списи, луки з стрілами й дуже важкі щити. Арабський географ Ібн-Росте й перський письменник Кардезі описують, що слов'яни мали коп'я, списи та щити. Деякі письменники згадують і сокири.

Як видно з цих описів, слов'яни застосовували для нападу найбільше списів, кожний воїн мав їх 2-3. Це була зброя, яку найлегше було виробити. В давній слов'янській мові було кілька різних назв списів – коп'я, сулиця, оскеп.

Сокира - теж стародавня зброя. Пізніше її вдосконалили і так з'явився топір /назва іранського походження/. Лук був відомий слов'янам здавна, але не розвинувся так всебічно як у степових народів. Пізніше луки були запозичені від печенігів. Для кидання каміння слов'яни також застосовували пращі.

Характерно, що у слов'ян в давні часи меч ще не був відомий. Для ближнього бою служив тільки короткий ніж. Мечі слов'яни згодом перейняли, напевне, від германських готів.

Для охорони тіла застосовували щити - стару зброю інших європейських народів.

Фортифікаційні укріплення. Якщо давні слов'яни, на думку авторів історії українського війська, ще не могли мірятися з сусідніми народами озброєнням і організацією війська, то вони перевищували їх своїм фортифікаційним мистецтвом, а саме -

будівництвом укріплень, т.зв. городів. Українські землі і сьогодні вкриті великою кількістю городищ, валів та ровів, що залишились від давніх городів.

На Київщині їх до 450, на Чернігівщині - 150, на Волині -350, Поділлі – 250, в Галичині - понад 100. Недаремно скандинавці називали Україну "землею городів" /Гардарікі/. Частина цих городищ походить із доісторичних часів, але переважна кількість з V-VII століть, з часів, коли розвивалась воєнна організація слов'ян. Слов'янські племена, якщо не мали сил перемогти ворогів у відкритому полі, боронилися тим, що використовували скрізь укріплені городи. І в цій справі дійшли вони до великого мистецтва.

Слов'янські городи мали різне положення :

Найчастіше вони стояли на високих горбах, серед недоступних лісів, – це були потайні захисти, де населення ховалось тоді, коли не мало надії встояти перед ворогом.

Інші городи були при людних шляхах, над берегами великих рік; вони служили для охорони торгівлі і комунікаційних шляхів.

Ще інші стояли на недоступних островах серед рік та озер, або на підвищеннях між болотами. Тут сама природа боронила людину. Доступ до такого місця йшов потайними переходами, по кладках та мостах, які сторонньому практично неможливо було відшукати. Інколи навіть город ставили серед боліт, на сваях, вбитих в землю.

Розмір городищ був різний. Деякі городища були такі невеликі, що ледве могли вмістити хоч одну господарську садибу з будинками. Інші були дуже широкі, займали площу гектара і більше.

Укріплення городів складалось головним чином з валів та ровів. Вал насипався кілька метрів завдовжки. Там, де доступ був легкий, сипали рів якомога вище. У більших городах були насипані вали в 2-3 ряди. Будували вали найчастіше з землі, яка була на місці. Найкращим матеріалом була глина тому, що її можна було легко втрамбувати і вона набувала твердості. При насипанні валу по зовнішній частині города залишався рів. Якщо поблизу була річка, яка також була природнім захистом, то копали канал, по якому вода заповнювала рів.

Вал часто скріпляли дерев'яним частоколом. Вхід до города вів через оборонні ворота. Як виглядала внутрішня сторона давньослов'янського города, чи були в ньому ще якісь фортифікаційні споруди, про те точних даних немає. В пізніші часи городи часто перебудовували і змінювали так, що найдавніші

укріплення пропадали майже безслідно.

Городи давали слов'янам надійніший захист від ворога. В ті часи мало хто міг зважитись добувати неприступний город. Ще не було ніяких машин для облоги й укріплення можна було добути тільки приступом, під час якого атакуюча сторона зазнавала значних людських втрат. Становище оборонців було вигідніше. Коли укріплення були міцні й залога мала достатньо харчів та води город міг боронитися довго.

Таким чином, городи – це була доволі сильна сторона воєнної організації давніх слов'ян. Головне їх значення полягало в тому, що вони убезпечили слов'янські племена перед знищенням і поневоленням та дозволили їм творити своє незалежне життя.

Вплив варягів на розвиток слов'янського війська. На розвиток слов'янського війська в найдавніші часи особливий вплив мали варяги. На заході їх ще називали норманами /людьми з Півночі/, або вікінгами /войовниками/.

Збройні ватаги цих скандинавських завойовників перепливали Балтійське море й у пошуках більш багатих ніж їхні землі, просувались на Південь. Мета їх походів була – здобич. Нападали на слабші племена, грабували їх, все добуте вивозили в інші країни і продавали.

У слов'янських землях вони спочатку зупинялись на короткий час для грабунків і торгівлі, але пізніше заклали свої оселі серед слов'ян, завоювали кілька племен, заприйняли слов'янську культуру.

За перших князів варяги складали найціннішу частину війська. Варязькі частини складались з професіональних вояків, для яких військова справа була постійним ділом.

Старший над військом звався князь (по-скандинавському "конунг"). Спочатку це був не титул володаря, а тільки назва воєначальника.

Ядром війська була дружина. До неї належав рід князя і його близькі товариші та інші вибрані люди. Це була прибічна гвардія князя, підпора його влади і основа сили.

Крім власної дружини князь користувався дружинами інших ватажків, що наймалися до нього на службу. Такий ватажок складав з князем умову щодо часу служби та плати. Коли цей "контракт" закінчувався, він мав право залишити князя й шукати собі вигідніше місце. Плата найманим ватагам звалася "скот" /із скандинавського

«Скат» - скарб, гроші/.

Один норвезький переказ оповідає, що конунг Едмунд дістав від нашого князя Ярослава по унції срібла на рядового воїна на рік та по півтори унції для старшого на човні, пізніше вимагав по унції золота для рядовиків та по пів-гривни для старшого /Гривна – це фунт срібла, унція – 1/6 гривни/.

Військо діставало плату й хутрами або іншими цінними речами. Ватажки й вояки, що довгий час служили князеві, ставали членами його власної дружини й користувались всіма її правами.

Найменшою військовою одиницею була залога човна /40-60 чол/. В бою військо ділилось вже на більші частини, що ставили бойовий лад на «чолі» та по «крилах». Кількість воїнів в цих частинах у різних боях була різною.

Озброєння варягів дуже відрізнялось від слов'янської зброї. Варязький воїн мав на тілі панцир /броню/, на голові шолом, в лівій руці довгий щит. Для нападу служив йому меч, топір, спис.

Варяги служили в княжому війську до середини XI століття. Головну роль вони відігравали в походах Олега і Ігоря на Чорне море, в далеких боях на Каспію й Закавказзі, а також у війнах Володимира Великого та Ярослава Мудрого.

Варяги поширили свою вдосконалену зброю, так що змінився спосіб ведення бойових дій. Під їх впливом розвивалась тактика. Військо йшло вже в бій упорядковане, одною лавою, не так безладно, як це було раніше. Вони сприяли упровадженню у війську ладу й дисципліни.

Але пізніше Київська держава й армія знайшла опору у власного населення й почала формуватись на власних основах.

Великий організатор Київської держави Володимир Великий був першим з князів, хто почав творити свою державу з місцевих, т. зв. "луччих" людей і тим дав почин до створення національного війська.

Завершуючи розповідь про слов'янське військо, слід сказати, що давні слов'яни хоч і не могли рівнятись своєю військовою організацією з сильнішими сусідами, такими як візантійці або нормани, все ж за словами знавця східної Європи, арабського письменника Ібрагіма Ібн-Якуба: "Слов'яни люди сміливі, здатні до боротьби, коли б не незгоди серед їх численних і розкиданих племен, то з їх силами не зміг би зрівнятись ні один народ світу". Потрібна була сильна рука, щоб з'єднати слов'ян та дати їм сильну

політичну й військову організацію.

Такою політичною організацією і стала створена Київська держава, а її військовою силою – княжа дружина та народне ополчення.

Княжа дружина. Принцип формування та її соціальний характер

Княжа дружина організовувалась на зразок варязьких дружин. Хоч скандинавці до XI століття і втратили значення на Русі й змушені були поступитися з війська, все ж кращі риси їх військової організації, князі зберегли, і поступово перетворили відповідно до розвитку і потреб держави.

Головна зміна полягала в тому, що на місце чужинців, які служили, головним чином, для своєї користі, вимагаючи від князів великої плати, до дружини ввійшли місцеві люди, які розуміли потреби своєї батьківщини і їй служили.

Це перетворення сталося не відразу, а відбувалось поступово.

Спочатку переважали в дружині варяги, згодом туди все більше напливало слов'янського люду і нарешті дружина зовсім набрала слов'янський характер.

Ця повільність перемін мала особливе організаційне значення. Нові люди входили в сформоване середовище, повинні були до нього пристосовуватись, уживатись, переймати традиції дружини і потім могли їх передати молодому поколінню.

Найважливіші військові реформи по вдосконаленню армії в епоху Київської Русі провів князь, Володимир Великий /980-1015/. Це він зменшив, а далі й ліквідував значення найманої варязької дружини в системі організації киево-руського війська.

В основу його організації Володимир поклав принцип не племінних військових об'єднань, а принцип злиття воєнної системи із системою феодального землеволодіння: він роздав землі представникам, які часто були за походженням із простолюття і змушені були за це організувати оборону землі. Володимир почав створювати військово-землевласницьку верхівку – боярство, на принципах умовного володіння землею, що створило також і нову опору для сильної влади Київського князя. Такі реформи пізніше почав проводити в Московській державі цар Іван IV – покликавши до життя новий феодальний прошарок – служиле дворянство. Ця реформа створила могутній заслін проти кочівників.

З появою верстви т. зв. “луччих” людей або боярства, дружина вже не мала характеру всенародного війська, вона була доступна головним чином для представників цієї верстви.

Бояр з князями зв'язували господарські і суспільні інтереси, справа оборони від нападів кочівників, розширення території володінь та ін. Коли князь скликав їх в дружину, вони свідомо виконували військовий обов'язок, знаючи, що боронять майно свої землі.

Бояри підтримували династію, обороняли своїх князів, тому що княжа влада була їх природним союзником.

Князь залучав бояр до участі в управлінні державою, давав їм місце у своїй раді, роздавав їм посади в уряді і наділяв маєтностями.

Належність до дружини була спадщинним правом бояр, що з роду в рід займали вищі посади в уряді й були членами княжої дружини.

Князь міг прийняти до своєї дружини бояр і з інших земель. Про це свідчать літописні дані, які приводять у відповідному розділі автори “Історії українського війська”. Так, новий київський князь Ігор Олегович в 1146 р. покликав до себе бояр Уліба, Івана Войтишича й Лазаря Саковського і сказав їм: “Як були у брата мого, так само будете в мене”. Про те, чи складав князь з прибулими до нього на службу боярами якусь формальну угоду, чи був при цьому якийсь урочистий церемоніал, як це було на Заході (лицар вкладав свої руки в руки князів) достовірно невідомо. Про те літописи оповідають, що в багатьох випадках бояри складали князеві присягу на вірність.

Але інколи бояри мали право не послухатись свого князя, а то й залишити в нього службу й перейти до іншого князя.

Так в 1169 р. князь Володимир Мстиславович склав умову з половцями, а потім повідомив про це бояр. Але бояри спротивились йому “Сам ти, княже, це задумав, ми не підемо з тобою, ми того не знали”.

Коли в 1146 р. князь Ізяслав перейшов до Новгороду, «дружина руська (київська), одні пішли з Ростиславом, а другі куди кому бажалось».

Людям, що не належали до боярської верстви, доступ до дружини був дуже тяжким. Так, галицький літописець з великим обуренням зазначав, що до дружини потрапили прості люди, такі як, Суддич - “попівський внук” або Лазар Домажирич і Івор Молибожич

із мужицького роду”. Хіба що великі заслуги і особиста підприємливість могли людину з низького роду винести в ряди дружини.

Обов'язки членів дружини

Головним обов'язком членів дружини була вірність князеві. Боярин повинен був з'являтися на кожен заклик князя на війну чи в іншій потребі, мав обов'язок скрізь князеві допомагати й дотримувати йому вірність в небезпеці та нещасті.

В літописах не раз зустрічаються згадки про те, що коли князь примушений був залишити свою землю, бояри йшли за ним на нове місце. Навіть коли князь втрачав своє князівство, бояри повинні були дотримувати йому вірність і йти з ним на прогнання.

В 1150 р. князь Ізяслав говорив своїй дружині: “Ви зі мною вийшли з руської (київської) землі, втратили свої села і своє майно, й я теж не можу забути моєї дідини й отчини і або своєю головою накладу або свою батьківщину відвоюю і все ваше майно”. Також, коли малолітній Данило, син Романа Мстиславовича, блукав по різних землях, “бояри його батька були всі при ньому”.

В літописі згадуються і випадки, коли перед небезпекою князі звертаються до своїх дружинників, щоб одержати відповідь з підтвердженням про їх вірність.

Так, Святослав, син Володимира Великого, коли починав боротьбу з братами, покликав до себе вишгородських бояр і питає: “Чи прихильні ви мені всім серцем”. Бояри відповідали: “Можемо разом із вишгородцями головами своїми понакладати”. Також і Данило під час важкої боротьби з галицькими боярами зібрав свою дружину на нараду і сказав: “Чи хочете ви бути вірні мені, коли я піду на ворогів моїх?” Всі закричали: “Вірні ми богові й тобі, володареві нашому, виходь з боєю допомогою”.

Бояри виконували військову службу самі, власною особою. Коли князь був у бою, бояри разом з ним зустрічали ворога. Більш заможні бояри йшли на війну не тільки самі, але й виводили за собою й свої прибічні дружини.

Коли траплялись такі випадки, що бояри князеві зраджували, відповідали за це своїм майном й власною особою. Найлегша кара була - вигнання за межі держави. Так, Роман Мстиславович прогнав із Галичини бояр Кормильчичів, що підняли бунт проти нього. Данило засудив на кару прогнання бунтівливого боярина Жирослава. Це мало велике враження і літописець такими словами

засуджує винуватця: “За те, що Жирослав відкрив уста на свого володаря, нехай не буде йому захисту ні в якій землі: ні в руській, і угорській, ні в іншій країні, нехай він ходить, блукаючи по всіх краях, бодай йому не доставало поживи, нехай двір його буде пустим і хай у селі його не буде нікого живого”.

Дружина була найціннішим військом і князі вважали за свій обов'язок дбати про її добробут. Літопис розповідає про Володимира Великого, що був дуже ласкавий до дружини. Забезпечував її так, що дружинники почали вже вередувати і одного разу, коли понапивалися, почали дорікати князеві: “Біда нашим головам, кажуть нам їсти дерев'яними ложками, а не срібними”. Коли Володимир про те почув, наказав виготовити срібні ложки для дружини, та сказав так: “За срібло й золото дружини не добуду, але з дружиною добуду срібло й золото”.

Утримання дружини. На утримання війська йшли різні державні доходи. З найдавніших часів князь вів дружину на т.зв. полюддя – стягати данину з підвладних племен.

Про це докладно оповідав Візантійський цар Костянтин Порфирородний в сер. X століття. «Коли настає місяць листопад, князі їх як-стій виходять із усією Руссю з Києва і йдуть на полюддя, тобто з волості до словен, древлян, дреговичів, кривичів, сіверян і інших слов'ян, що підвладні русам. Перегодувавшись там цілу зиму, в місяці квітні, як скресне крига на Дніпрі приходять до Києва».

Таке полюддя відбувалось суворим способом – це знаємо з літописного оповідання про похід Ігоря на древлян. Коли Ігорова дружина почала скаржитись йому, що зубожіла й не має в що одягнутися, Ігор вивів її на древлян: “пішов у Дерева по дань і до першої данини придумав нову і брав силою він і його люди”.

Потім при поверненні він ще раз роздумав і ще раз пішов з невеликою дружиною добувати ще більше данини для себе. Тоді древляни змовились проти нього: «Як вовк унадиться між вівці, то виносить усе стадо, доки його не вб'ють”, і зробили засідку і Ігоря вбили.

Полюддя залишилося і в пізніших часах, хоч, певно не в такій гострій формі. Князь об'їздив землі, й населення змушено було утримувати його та складати йому данину. Так літопис оповідає, що суздальський князь Всеволод Юрієвич в 1190 р. був на "полюдді" в Ростові, пізніше в Переяславі Заліськім.

На Україні ще аж до XV ст. існувала данина з цією назвою. Так,

зустрічаємо, Микольський Пустинський монастир в Києві в 1427 р. дістав землю «з усіма доходами, бобрами, куницями і з полюддям». Але тоді вже, звичайно, полюддя носило характер воєнної повинності – утримувати військо.

Якщо на Україну приходили чужі війська як воєнна підмога, тоді князі давали їм утримання в містах чи селах. Це називалося - розпустити військо на "покорм". В 1018 р. польський князь Болеслав, союзник Святослава, зажадав: "розведіть дружину мою по городах на покорм" – і так сталося".

Можна здогадуватись, що й руські війська, коли були вже мобілізовані й чекали походу, діставали таке ж утримання. Очевидно, так можна трактувати згадку літопису, що князь Мстислав під час короткочасного миру "розпустив дружину по селах" /1096р./.

На утримання війська призначали інколи й податок грішми. Вже Олег мав встановити в Новгороді данину на варязьку дружину 300 гривен щорічно.

Коли в 1018 р. новгородці хотіли підтримати Ярослава Мудрого в боротьбі з Святополком, "почали збирати скот: від мужа по 4 куни, рід старост – по 10 гривен, від бояр – по 18 гривен і привели варягів і дали їм скот".

На військо йшли також доходи з суду, т.зв. вири. Володимир Великий не карав розбійників смертю, а назначав на їх грошові карі: "війни багато, вира хай буде на зброю й на коні".

Княжа дружина діставала на утримання й цілі городи та землі. Так було від найдавніших часів. Знаємо, що за Олега і Ігоря по більших городах сиділи "великі і світлі князі", ватажки різних відділів варязького війська.

Також читаємо і про Володимира Великого, що він між варягів вибрав "мужів розумних і хоробрих і пороздавав їм городи. З доходів городів і цілої округи утримувалися і князь і вся дружина.

Поводирі бояр, вірних князеві і великі військові начальники, які визначались в боях, діставали від князя в управу різні городи, князівства зі всіма доходами – це була винагорода за їх заслуги. Але були також маєтності, призначені для утримання тих частин, які постійно були готовими до війни /постійне регулярне військо/.

Так, галицький літописець згадує, що «в 1240 р. Данило призначив коломицьку сіль», тобто солеві джерела в околицях Коломиї «на роздавання оружникам», тяжкозбройним відділам

війська. Але могутній боярин Добросла, що був в опозиції до князя, роздав деякі волості чернігівським боярам, а Коломию дав двом "беззаконним із мужицького роду".

В пізніші часи княжої доби військова служба вже постійно зв'язувалась з посіданням землі. Хто ходив на війни, той мав право до земельного наділу. Ця система давала державі користі, коли княжа влада була сильна. Князь міг покарати дружинника, що не виконав військового обов'язку тим, що позбавляв його землі. З іншого боку, коли влада князя була слабкою, боярство намагалось використати становище і ухилитись від військової повинності.

Таку ситуацію спостерігаємо в Галичині в перші десятиліття князювання Данила. Бояри відмовлялись служити князеві і на себе брали управління державою. Коли Данило якимось перед походом скликав віче, на нараду прийшло всього 18 вірних "отроків", молодших бояр.

Старша та молодша дружина

Дружина за своїм складом поділялась на старшу та молодшу. Старша дружина називалась ще – перша, лучша, більша, або великі бояри.

Належали до неї представники наймогутніших боярських родів, великі землевласники, найбільш впливові члени суспільства. Вони приймали участь в княжій раді, мали вплив на рішення князя, мали в своїх руках найвищі посади. Князь повинен був враховувати їхню думку в кожній справі. Коли він цього не робив, старша дружина виявляла невдоволення. Згадується, що князь Всеволод Олегович в старі роки "почав любити думку молодих і радився з ними; а ці почали завидувати і відказувати на дружину першу".

Святополк Ізяславович /1093 р./ «не порадився з "більшою" дружиною батька і дядька свого, а раду зробив з тими, що з ним прийшли» і інші.

У війську члени старшої дружини займали всі вищі місця – "держали воєводство" – передусім вони складали найбільш впливову категорію військового начальства – тисяцьких.

Другою категорією була дружина молодша – отроки, дітські, боярські діти або просто молодь – таку назву мали молодші дружинники.

Хто ж належав до цієї категорії? Це була лицарська молодь, що походила з боярських родів. В княжій дружині вона готувалась до військової служби. Служили вони як при княжому дворі, так і при

боярах. Літописи часто згадують, до князі мали довірених отроків, яких найчастіше використовували як посильних, для доставки наказів, листів і всяких інших доручень. За одними літописами, молодь під час бою мала опіку над кіньми дружинників. Так, наприклад, галицький літопис згадує про описи Ярославської битви 1245 р., що в один якийсь час при князях "не було воївника, а були отроки, що тримали коні". Але в іншому місці говорилось, що в поході на в'ятичів в 1256 р. Данило при собі мав "отроків оружних". Отроки готувались до бою під наглядом князів, а найпідготовленіші з них брали участь у легких походах, розвідці та роз'їздах.

Особливо активно виступає боярська молодь в передовій сторожі в походах на половців. Так, в 1149р. князі «пустили чорних клобуків «найманих половців», (мова про них йтиме далі) і молодь важко озброєними полками пішли слідом».

Саме в походах на степовиків особливо потрібно було виявити такі військові якості, як обережність, осторожність, військовий хист – тому це була найкраща школа для молодих.

Молодшою дружиною звались також менш заможні бояри, які за своїм соціальним станом не могли рівнятися з "великою" дружиною і мали нижчі посади в війську або були просто княжими слугами для усяких доручень.

Молодші дружинники могли згодом ввійти до складу старшої дружини, стати "великими" боярами, діставати великі посади.

Літописи дають на це деякі приклади. В 1169 р. князь Володимир Мстиславович склав умову з половцями без відома старших бояр. Коли вони про це дізнались, сказали: «Не підемо з тобою, ми про це не знали». Тоді князь вказав на молодих і сказав: «Це будуть мої бояри».

Коли державі загрожувала небезпека, дружинники, як старші так і молодші буди не єдині, хто вступав в бій з ворогом. Вони складали ядро війська, яке значною мірою поповнювало народне ополчення.

Народне ополчення

Загальне народне ополчення, що мало стару наяву «вої», спочатку не мало ніякої постійної організації. Якщо на країну нападав ворог, все населення брало зброю, можливо, і виступало на оборону своєї землі. І в такій формі місцева самооборона трималась довгий час.

Але вже перші князі почали використовувати для організованих виступів місцеве населення.

В походах Олега на Грецію 907 р. крім варягів, тобто дружини, виступають і слов'яни, кривичі, древляни, радимичі, в'ятичі, поляни, хорвати, дуліби. Це ніщо інше, як народні вої. Також Ігор до походу на Візантію 944 р. «почав збирати вої многи», і варягів і військо різних племен. Грецький письменник Лев Диякон каже, що Святослав до походу на Болгарію зібрав усю "дорослу людність". В літописах назва «вої» часом однозначна з військом взагалі.

Але частіше воїв ставлять поряд з дружиною, як окрему формацію. До ополчення належали як міські люди, так і селяни-хлібороби. На ворога повинен був іти кожний, без огляду на вік, на те, ми мав зброю чи ні. Князь Всеволод під час нападу половців 1078 р. «наказав збирати воїв від малого до великого».

В 1151 р. кияни заявили князям: "хай ідуть всі, хто тільки може, коли хто не піде, дай його нам, ми його самі поб'ємо", і так пішли "один одного не залишаючи, всі за своїми князями і на конях, і піші, велика сила".

Далі із розвитком військової організації, ополчення вже спиралось на територіальну систему. Населення якоїсь округи збиралось в час небезпеки на одному місці, як правило, в найближчому городі й там готувалось до виступу на ворога. Так, наприклад, в 1068 р., коли половці погромили князів над річкою Альтою, "люди київські прибігли до Києва, зібрали віче на торговищі, послали до князя й сказали: "це половці порозбігались по землі, дай княже зброю й коні, ми будемо битися з ними".

Така мобілізаційна округа звалася тисяча. На чолі тисячі стояв тисяцький. Тисячі й тисяцькі згадуються в Києві, Вишгороді, Білгороді, Переяславі, Чернігові і Перемишлі. Де були або княжі столиці або найбільш укріплені городи. Відділи війська мали назви від городів - кияни, переяславці, звенигородці, берестами та інші.

Посада сотського, що неодноразово згадується в літописах, вказує на те, що були такі військові підрозділи як сотні. Інколи й зустрічається назва полк на означення території з якої йшло ополчення. Часом на чолі селянських відділів бачимо старостів, сільських старшин. З цього можна зробити висновок, що найнижчими територіальними одиницями в організації воїв були села.

Учасники народного ополчення йшли на війну, як правило, зі

своєю зброєю. Але в разі небезпеки князь повинен був давати зброю зі своїх складів. Про це літопис оповідає в 1068 р., коли половці порозбігались по Київщині, народ в Києві домагався у князя зброї і коней.

Як розраховувались князі з народними ополченцями за військові походи? Учасники походу діставали інколи плату: "Ярослав почав свої вої ділити: старости по 10 гривень, смердам /селянам/ по гривні, новгородцям усім - по 10 гривень, і відпустив їх додому".

Але головною платою було те, що військо, в т.ч. і ополченці, мало право на воєнну здобич і це найбільше приваблювало населення до воєнних походів.

Чорні клобуки

Своєрідне ополчення творили також степові орди, що на якийсь час були під владою наших князів. Вони мали загальну назву "чорних клобуків". Це перебірка від турецького слова "каракалпаки, що означав чорні шапки. Були це залишки різних степових орд, головним чином печенігів та тюрків, які або самі піддавались під княжу владу, або були приведені як бранці та поселені на пограничних землях. Належали до них різні племена: берендеї, або берендичі, ковуї, каспичі, туркії. Багато їх проживало в околицях р. Рось, де був їх головний город Торчеськ. Менші поселення були на Переяславщині й Чернігівщині. Мали вони свої старшин, т.зв. "ліпших мужів", яких теж звали князями. З часом вони почали приймати християнство. Жили вони життям кочівним, сиділи в т.зв. "вежах", тобто возах, з шатрами й переходили з місця на місце. В разі небезпеки ховались до укріплених городів. Головним багатством були великі стада вівців і табуни коней. Чорні клобуки зберегли свій дикий побут, не знали що таке військова дисципліна, не раз хитрили й не слухали князів. Але було в них й немало позитивних рис. Вони з ненавистю відносились до половців, охоче йшли у степові походи і не раз самі закликалами князів на виходи у степ. В українському війську вони мали свою вагу, як елемент рухливий, відважний і завзятий, що не озираючись йшов на будь-яку небезпеку, якщо тільки можна було сподіватись наживи та здобичі.

Бродники та берладники

Серед тих, кого можна віднести до народного ополчення, була ще одна категорія населення України. Українські степи, багаті на дикого звіра, приманювали постійно до себе населення, що йшло туди на полювання й риболовство, не зважаючи на небезпеку від

диких кочівників. Ці сміливі поселенці – попередники запорожців, мали своєрідну військову організацію й уміли виставити значні військові сили. На жаль, про уклад і подробиці їхнього життя відомостей є небагато. Займались вони, як вже говорилося, полюванням, риболовством, мали свої стада, але передусім – воювали. Як видно, спосіб їхнього життя і діяльності дуже схожий на той, що малини через три століття перші козаки. Таким чином, можна зробити висновок, що козацтво на Україні з'явилося не в XV столітті, а на 3 століття раніше. Мали вони тоді різні імена – бродники, берладники, вигонці.

Бродники – виступають на історичну сцену в середині XII ст. Назву їх виводять від слова «бродити», тобто тинятися, блукати по степах, мандрувати. Це були християни, імена мали слов'янські, славились відвагою. В 1147 р. разом з половцями на допомогу Олегові Святославовичу, в 1180 р. брали участь у болгарській визвольній боротьбі, пізніше заходили на Угорщину. Чужинці звали їх землю Бродинією. Ці степові ватаги поповнювала також Галичина. Відомо, що південний степ вривається своїми просторами в Поділля та Попуття – землі що межують з Галичиною. А саме в Галицьких землях дуже часто було всяких внутрішніх неспокоїв. І ті люди, що були невдоволені або зазнавали утисків внаслідок таких відносин, могли шукати собі пристановище в степах. Так, один з Галицьких князів Іван Ростиславович, 1145 р. втратив свої землі в Галичині, подався за Дунай і там у м. Берладі організував собі степове військо. Його берладники цілі два століття нищпорили на всіх сусідніх околицях.

В 1158 р. вони непокоїли галицьких рибалок десь на Чорному морі й добули 2 грецьких торгових кораблі. В 1159 р. ходили походом на Поділля. В 1160 р. опанували торговий флот Олешшя у гирлі Дніпра. Судячи з цього, сили берладників були значні. В подільському поході їх загін налічував до 6000 чоловік. А те, що вони робили – нападали на морські пристані, свідчить, що вони мали ще й якийсь флот. Але походи цих берладників мали, звичайно, розбійницько-піратський характер, а якоїсь вищої політичної мети – т. зв. «берладська Січ» не мала.

З першим наїздом татар в 1223 р. з'являється ще одна степова формація - таємні галицькі вигонці.

Коли всі князі з'їхались до Дніпрових порогів, щоб разом виступити проти монголів, "вигонці галицькі" - оповідає літопис,

«припливли Дніпром, ввійшли в море, де було човнів тисяча, в'їхали в Дніпро, дійшла до порогів і стали коло річки Хортиці на броді; були з ними Юрій Домажирич і Держикрай Владиславович». Була це вже сильніша військова організація, ніж у берладників. Якщо вірити літопису, що човнів було тисяча, то людей могло бути й десятки тисяч. Можливо, це були ті ж емігранти з Галичини, про яких йшла мова вище, що осіла над Чорним морем. Коли на Україну прийшла грізна небезпека, вони стали вірними обов'язку стати разом з князями до оборони рідної землі і, напевне, багато їх загинуло в бою над річкою Калкою.

Озброєння та бойові категорії княжого війська

Зброя княжих часів, що мала назву оружжя, поділялась на два види – охоронну та наступальну /зачіпну/.

До *першого виду* належали броня /панцир/, шолом, щит, кінні лати.

Броня була призначена для охорони тіла, як панцир. Назва її перейшла від германів або кельтів. Слов'яни в давні часи панцирів не використовували. До нас броню занесли варяги, що знали різні роди залізної зброї. Найпоширенішим видом панцирів були кольчуги, зроблені з дрібних залізних кілець, з'єднаних між собою. Від степовиків були також запозичені дещо інші панцирі зі шкіри з нашитою залізною лускою. Могли бути в нас – це інші види панцирів, що приходили зі Сходу, з Візантії або з Західної Європи. Так, наприклад, у грамоті Володимирського князя Володимира Васильковича в 1287 р. згадано про якісь "броні дощатіє».

Згадок про частини зброї для охорони ліктів, колін і ніг взагалі, в тих часах не зустрічаємо.

Шолом. Назва німецького походження. Його, напевне, також поширили в нас варяги разом з бронею.

Шоломи княжих часів вироблені з залізної бляхи, мають форму стійка, загостреного до гори. Спереду бляха видовжувалась в вузький виступ, що захищав ніс. Інколи спереду шолома приладжували залізну маску, по закривала все обличчя. До шолома можна було зачепити й охорону для шиї. З такими заслонами на шию та вуха бачимо наших воїнів на картинах із «життя Бориса та Гліба».

На княжих шоломах бували зображення святих. Так, на шоломі Ярослава Всеволодовича /прибл. 1200 р./, який зберігся до

наших днів зображений св. Михаїл з написом " Великий архістратиже Господень Михаїле, поможи рабові своєму Теодорові". Двічі зустрічається в літописах слово "приблиця", можливо, це була частина шолома, що закривала обличчя (щось на зразок з рос. – забрала/, можливо це був цілий шолом /у чехів "приблиця" означав - шолом/.

Галицький літопис оповідає, що коли в 1241 р. карали бунтівних бояр, "розірвано їх приблиці вовчі і борсуков".

Щит – служив для захисту тіла вже в давніх слов'ян. За свідченням Прокопія, – слов'янські щити були невеликі. Більші щити поширили також варяги. «Святославове військо в поході на Болгарію мало щити довгі, великі, для безпеки пороблені аж до ніг». Коли воїни йшли до бою, несли спершу щити на плечах, потім ставили їх поперед себе. Часто щити були дерев'яні, зверху помальовані. В «Слові о полку Ігоровім» називаються щити «черленими» – червоними. В Галицькому війську XIII ст. щити були вкриті бляхою, на сонці блищали, – "були як та зоря".

На щитах були різні прикраси, – інколи герби лицарів. Олег, за пересказом літопису, повісив свій щит на воротах Царгороду, щоб таким чином зазначити свою перемогу. Вживався з тих часів вислів - "взяти город на щит", – це значило заволодіти ним.

Наступальна зброя. До наступальної зброї належали коп'я, меч, шабля, топір і лук зі стрілами.

Коп'я з'явилися найраніше, – мали різні назви – оскеп, спис, сулиця.

Це була звичайна зброя як піхоти, так і кінноти. Коп'є було також бойовою відзнакою полководця. З бою князь чи воєвода, що очолював військо, повинен був першим кинути спис в напрямку ворога, а коли князь умирав, то його спис ставили при його гробниці.

Мали списи різну довжину: на картинах княжого війська вони виглядають дещо коротшими – 1,5 м у піхоти, ніж у кінноти – до 2,5 м.

В XIII ст. в галицькому війську бачимо дещо інший вид списів – сулиці. Це напевне короткі або легкі списи, воїни або держали їх в руках, або кидали їх з віддалі.

Оскеп – теж рід списа, згадується тільки в 1123 р. У слов'ян він означав примітивний, простий дерев'яний спис, загострений на кінці, без залізного вістря.

Рогатина - це коп'я, що при вістрі має гак. Цей вид зброї

вживався не тільки в бою /ним втягували вершника з коня/, а й на полюванні.

Меч – поширяли варяги. Давні слов'яни, за описами, використовували короткі ножі. Дослідження одного з археологів показало, майже всі мечі, знайдені в могилах, походять із Скандинавії. Мають вони довжину біля 1 м, вістря – 80 см, загострені з обох боків. Ручка від вістря відділена поперечною перекладиною довжиною біля 10 см. Мечі були як одноручні, так і важкі дворучні. Ручка була майстерно оздоблена, інколи посріблена та прикрашена орнаментом.

Меч був також ознакою судової влади князя.

Шабля – прийшла до нас зі Сходу, від степових народів. Була довша ніж меч, мала довжину 1,2 м, трохи закривлена. Мала легку ручку, взагалі була набагато легшою, зручнішою, ніж меч. Все ж мечі були більш поширені, ніж шаблі.

Топір – використовували як зброю до наступу більше в найдавніших часах, головним чином варяги. В описах боїв на Україні топори не згадуються. Але про те, що вони все ж були поширені, свідчать знахідки в могилах. Як підручну зброю, інколи використовували ще й топирці /згадуються в 1071р./.

Лук, як зброя був відомий ще давнім слов'янам. Слов'янськими є назви: тетива, стріла, тула – сагайдак для стріл.

Все ж краще опанували цю зброю степовики і від них поширився лук в українському війську. Пізніше, під впливом тюрків та половців, поширились в нас лучники, яких називали стрільцями.

Бойові категорії княжого війська

Відповідно до озброєння військо можна поділити на різні бойові категорії: головне значення мали 2 пари війська – оружники і стрільці.

Оружниками можна назвати тяжко озброєних варягів, пізніше княжу дружину і взагалі всі військові формації, що носили важку зброю. Повна зброя складалася з броні, шолома, щита, меча, коп'я.

Важкоозброєне військо вступало в ті часи в бій найбільше з коп'ями, тому інколи в літописах цей рід війська називають ще й "копійниками". Якщо коп'є в наступі ламалось, то воїн – оружник виймав меч і продовжував ним разити ворога. Але чи всі копійники мали мечі, про це виразних згадок не має. Напевне, тільки добірні війська мали обидва види зброї. Частіше оружники йшли до бою з самими коп'ями.

В XIII ст. в Галичині також була відома назва оружники. Літописець дає нам їх опис 1231 р.: "На мурах города Володимира стояли оружники, – блищали щитами і зброєю, на сонце скидаючись".

Стрільці – інший рід війська з іншим озброєнням. Відповідніша назва була для них "лучники", бо озброєні вони були луками. Але назва "лучник" в той час означала ремісника, який виготовляв луки.

Як вам відомо, в середині XII ст. київські князі організували собі допоміжне військо з печенігів та тюрків, під назвою "чорних клобуків". Ці степовики започаткували в нашому війську рід стрільців і на їх зразок почали організовуватись відділи наших лучників.

Так, в 1151 р. в боях над р. Рутом, коли ворожі війська почали відступати, князь В'ячеслав і Ізяслав "пустили за ними стрільців своїх, чорних клобуків і Русь".

В пізніших часах, вже в кіпці XII ст. степовики вже не згадуються. Очевидно, лучники рекрутувались тільки з місцевого населення.

До особливого розвитку вони дійшли в Галицько-Володимирській державі за Данила. В різних походах вони виступають у великій кількості як окремі відділи або при боці оружників і добувають собі славу доброго війська. Під час походу на варягів 1235 р. польські князі навіть просили Данила, щоб дав їм на допомогу своїх стрільців.

В найдавніших часах наше військо було піше. Варяги виступали також у битвах як піхота – тяжко озброєна в панцирі та колоні з мечами або коп'ями. До кінця XI ст. тяжко озброєна піхота складала головне військо на Україні.

Пізніше важкі воїни сіли на коні і головним військом стада важка кіннота. Тоді піхота зайняла другорядне місце – в піхоті служили в основному, "прості люди", незаможні, що не могли придбати собі коня. Часто це було міське населення. Піхота вела боротьбу найчастіше під охороною города. Були це стрільці, що здалеку обстрілювали ворога. Але якщо йшов на них наступ, вони не могли втриматись і ховались за стіни.

В далеких походах піхота рідко брала участь. Труднощі були зумовлені тим, яким способом доставали піхотників до місця бою. Якщо туди вів водний шлях, то везли їх човнами, як було наприклад в поході на половців в 1103 р., коли війська були перекинуті Дніпром. В інших випадках піхотинці просто не могли встигнути за

кіннотою і треба було залишати їх на місці. Піхоту можна було використати тільки для другорядних завдань. Інколи вона закінчувала битву коли кіннота вже розбила ворога, то піхотинці вели ще боротьбу з його залишками, переслідувала втікачів, збирала здобич.

До нового розквіту дійшла піхота в Галицько-Волинській державі в XIII ст. Тут зустрічаємо більші відділи піших військ. В Галичині піхота відіграла провідну роль у війську і була під особливою опікою князів. Складалась вона з селян та міщан. Але це були не слабо озброєні вої, як в попередніх століттях, а сильне формування – добре озброєні.

Про це свідчить слово з літопису: "вої позідали з коней, а пішші з обозу озброїлися: щити їх були як та зоря, шоломи блищали на сонці, держали в руках коп'я, а стрільці йшли з боків і тримали в руках рожанці /луки/ свої, понакладали на них стріли на ворога".

Отже, до галицької піхоти належали як важко озброєні оружники, так і стрільці.

Кіннота. В найдавніших часах кінноти на Україні майже не зустрічаємо. У давніх слов'ян тільки старшини інколи виходили на конях. Варяги, як морський народ, використовували для пересування найбільше водний шлях.

Україна взагалі не була багата на коней. Хоч і водиться в українських степах дикий кінь – тарган – на нього влаштувалось полювання, все ж привчити його слухатись наїзника було важко і він не використовувався для цієї мети. Тому-то найбільше коней слов'яни діставали від степовиків.

Перші звістки про коней у війську літопис подає в часах Олега: в похід на Візантію в 907 р. князь повів частину війська на конях, частину човнами. Це ж саме читаємо про похід Ігоря на греків в 944 р. Але, напевне, в ті часи коней використовували в першу чергу, для перевезення війська, а не для бою. Військова ж кіннота почала розвиватись від початку X століття, коли наші кордони почали непокоїти печеніги. Для того, щоб протистояти степовій кінноті, потрібно було організувати свою кінноту.

Потреба кінноти виявилась також в перших зустрічах з Візантією. Греки мали тоді сильну кінноту, добре озброєну і захищену бронею, проти її ударів піхота була безсила.

Це відчував Святослав у своїх походах на Болгарію 966-970 рр. Уже під Доростолом він спробував поставити кінний полк проти

греків. Але ця перша справа була невдалою, тому ще українському війську не вистачало майстерності воювати кавалерією.

Наступник Святослава – Володимир Великий продовжував розвивати кінноту. Але він більше використовував найману степову кінноту, особливо чорних клобуків.

3 Володимирових синів Святополк /1015-1019 рр./ також користувався найманими печенігами, своєї кінноти, очевидно, не мав. Ярослав Мудрий для далеких походів використовував коней. За перших наступників Ярослава кіннота вже могла міряться зі степовиками. В 1068 р. Святослав Ярославович маючи 3 тис. коней розбив 12 тис. половців.

Літопис засвідчує про це так: «Святослав був у Чернігові, а половці воювали довкола Чернігова. Святослав зібрав трохи дружини й вийшов на них під Сновськ. Коли половці побачили, що військо йде, впорядкувалися на стрічу і вдарили на коні, й переміг Святослав трьома тисячами, а половців було 12 тисяч».

Ця перша перемога над половцями показала, що українська кіннота вже була організована й могла змагатись навіть зі степовиками, які давали зразки її організації.

1.5. Початки українського флоту

Початки судноплавства в Україні

Плавання в Україні було розвинуто з найдавніших часів. Українські землі багаті на ріки: Дніпро з великими притоками з Прип'яттю та Десною, цілою мережею інших рік, таких як Дністер, Буг, Сан – все це були природні шляхи, що приманювали до себе ще первісних людей. Вздовж річок протягом тисячоліть скупчувалось і організовувалось людське життя, і рибальство з давніх часів було одним з головних джерел прожитку.

Ще до народження Христа руси – українці на своїх човнах однодревках “моноксилах” спускались по Борисфену (Дніпру) в Понт-Євксинський (сучасне Чорне море), з'являлись під Корсунем (Херсонесом) в Криму, під Константинополем і навіть у Середземному морі на Криті.

За свідченнями стародавніх грецьких мемуаристів Прокопія та Маврикія, наші предки, – “склавіни і анти відрізнялись високим ростом, величезною силою, були чудовими мореплавцями, гостинними і дуже любили волю”.

Походи русів, нападки склавінського народу, ніколи не ставили собі за мету захоплення чужої землі: вони обороняли свою, або упереджували чужий напад на неї. Покаравши ворога, руси повертались на свою землю. Так робили і інші нащадки, київські князі (крім Святослава, що хотів завоювати чужі землі, за що й поплатився життям), так робили і наступні покоління, в т.ч. запорізькі козаки, які воюючи з татарами та турками, відстоювали свій народ, свою землю, не маючи на меті щось приєднати до своїх володінь.

Наші предки не боялись ні річкової, ні морської стихії. Маврикій в своєму Стратегіоні так свідчить про мистецтво русів переховуватись під водою: “Мужньо вони витримують перебування під водою, так що деякі з них, що залишаються вдома, застигнуті несподіваним нападом, занурюються в воду. При цьому вони тримають в роті спеціально виготовлені великі, видовбані з середини очеретини, що доходять до поверхні води, а самі, лежачи на дні, дихають з їхньою допомогою. Так вони можуть робити довгий час, що неможливо здогадатись про їхню присутність.”

Слов'яни здавна споруджували собі річкові човни. Були це спочатку видовбані стовбури дерев – греки звали їх “моноксилами”, тобто одно- деревними. Ці однодеревки були різного розміру, але інколи доходили до значної довжини. На узбережжі Балтійського моря, знайдено залишки такого одноцільного човна на 15 метрів завдовжки.

Грецький цар Костянтин Багрянородний описує, як були описані такі однодеревки на Дніпрі в середині X століття: “Підвладні Русі слов'яни, що зветься кривічі й лучани і інші слов'яни, вирубують на зиму дерева на човни, обробляють і як прийде час, коли розтане лід, спускають їх у близькі озера. І як спустять у річку Дніпро, їдуть цією рікою, приходять до Києва, витягають човни і передають Русі. А Русь купує самі кадовби, розбиває давні однодеревки, бере з них весла, уключини до весел, та інший припас і споряджає нові”. Військові ж кораблі київських князів-язичників були невеликі, оскільки завдання перед ними ставились локальні – доставка десанту до місця бою. Робились вони їх з цільного дерева. Звали їх лоді (ладді). Були лоді звичайні, тобто видовбані з дерева (на зразок

моноксилів), були й так звані “побойні”, тобто пооббивані дошками вздовж стовбура. Мали ці кораблі кермо, щоглу, яку можна було зняти та покласти на дно вітрила. Були вони порівняно легкі, так що їх можна було транспортувати по суші. Кожен такий корабель містив біля 40 чоловік і рухався переважно за допомогою весел.

Кораблі обслуговувались княжою дружиною. Метою походів була висадка десанту і благополучне повернення на базу.

Прагнення мати власні військово-морські бази на Чорному морі у князів не було, так як забезпечити їх утримання в ті далекі часи було не так просто.

Варяги

Однак з появою князів-варягів на чолі Київської Русі, крім ряду змін в організації армії та флоту, змінилась і військова доктрина, так би мовити, і ідеологія військово-морських операцій: раніше у князів-варягів (норманів) було Норманське море, тепер Чорне море повинно було стати морем Русів.

Варяги на той час були найкращими мореплавцями в усій Європі. Багато з них на своїх кораблях, які вони звали “морськими конями” або “морськими вовками”, проводили все життя на морі і не рідко там зустрічали свій кінець. Розвитку мореплавського мистецтва у варягів сприяло не тільки піратство, але й торгівля сушеною рибю, шкірами, зброєю та награваним добром. Ідеологічно також варяги були “підковані”, їх релігія, (а вони були язичниками і головним богом у них був Тор) обіцяла райське блаженство тим, хто загинув у морських битвах. Розповіді, легенди, пісні та балади про вдалі походи, про героїв морських боїв і багату здобич, - все це формувало міцний характер, відвагу, безстрашність, залізну дисципліну в бою, відданість конунгу (князю), хоробрість, що межувала з безумством.

В дружинах варягів не було поділу на гребців та воїнів. Звідси й тип судна – невеликий човен місткістю 40-60 чоловік, який міг пересуватись по воді за допомогою весел та під вітрилами.

Кораблі скандинавських вікінгів досить непогано збереглися в Норвегії. Найкраще досліджені знахідки з Туне (1867 р.), Гокстал (1880 р.) і Озерберг (1903р.), – знаходяться в університетському музеї в м. Осло. Довжина корабля – 20 м, ширина 4,5 – 5 м., до 2 м висотою.

Будували його з дубового матеріалу, додаткові частини були з яворини, берези або липи. Основою корабля була на дні довга

балка, до якої прибиті поперечні ребра, відповідно вигнуті, було їх близько двадцяти. Зверху кінці ребер були сполучені поперечними балками, на цих балках був поміст з дощок. Зовні корабель був оббитий дощечками, так званими, ділями. Вздовж бортів всередині човна були прикріпленні лави для гребців. Весла були довжиною до 3 метрів. Позаду кріпилось кермо 3-3,5 м довжиною. Посередині човна стояла щогла, 20 і більше метрів завдовжки. Вітрила мали форму трапеції, розширеної знизу.

На кораблі інколи розміщалась невелика балка для лучників і пращників, а також для командира. Зовні вздовж бортів кріпились ще й щити, що захищали гребців від стріл і каміння. Ніс корабля прикрашався позолоченим зображенням звіра або напівбога.

Норманський військовий корабель відзначався стрункою й легкою будовою. Її обумовлювали добре продумані технічні елементи: відношення між шириною і довжиною було 1 до 4-х, що давало кораблеві достатню стійкість, перед і зад корабля мали однакову форму – дещо підняті догори – кораблеві легко було розвертатись і маневрувати. Досить високі технічні дані такого корабля були перевірені досвідом: коли в 1893 р. була збудована складна модель цього судна, і воно було відправлене в подорож з Норвегії до США, то швидкість його сягала 18-20 км/год.

Морська тактика варягів

Зблизившись на відстань польоту стріли, варяги метали гаки з вірьовками за борти ворожого судна і по вірьовочним драбинам вилазили на його палубу і зав'язували бій. Слід сказати, що в той час по морю ходили галери, які приводились до руху веслами, за якими сиділи раби. І варяги намагались перш за все звільнити їх, щоб мати підкріплення в бою. Правда, інколи ці раби потрапляли ще в більше рабство, але в більшості випадків варяги рабів звільняли, давали їм галерні шлюпки, перевантажували в свої кораблі їх здобич, а галери палили і топили.

Коли мова пішла про галери, то слід сказати, що галерний флот був дуже розвинутий. Назва цього флоту і тип судна проіснував 11 століть.

На великих галерах весло приводилось в дію зусиллями 5-6 рабів. Їх купували або брали в бою як військовополонених, в деяких країнах, як наприклад у Франції це були засуджені злочинці. Галерників приковували ланцюгами до місця біля весла.

Турки називали свої галери “кадрига”, а греки і південні

слов'яни, що жили на узбережжі Адриатики – “каторга”. В пізніші часи турецькі каторги йшли на веслах в основному силою українських рабів і військовополонених козаків.

Але повернемося в IX століття, до варягів, так як їх прихід на українську землю і князювання варягів Рюриковичів в значній мірі раціоналізували українське військово-морське мистецтво. Варяги не тільки захоплювали багаті купецькі та військові судна, але й організовували військово-морські десантні операції, в проведенні яких вони були великими майстрами.

Так як кораблі варягів були невеликі, то кількість їх завжди була більшою. Все це – знання мореплавства, залізну дисципліну, організацію десантування, відсутність страху моря – одержали князі дружинники – руси, а потім унаслідували козаки-запорожці.

Слід сказати, що слов'янські князі (пізніших часів) удосконалили морські судна свого флоту, не вдовольняючись лише ладдями, запозиченими у варягів і чудово розуміючи необхідність крупних кораблів – лідерів, які б могли на повних змагатись з візантійськими галерами. Так, при Київському князеві Ізяславу Мстиславовичу в 1151 р. був збудований бойовий корабель, який з однаковим успіхом використовувався як у річкових так і в морських військово-десантних операціях і характерною рисою була суцільна крита палуба, що накривала зверху гребців. Такий корабель міг пересуватись як на веслах так і за допомогою вітрила і він мав стати лідером морських десантних операцій.

В цей час виникають в київській державі два центра мореплавства і кораблебудування – Київ і Новгород, з'являється й “поточне” виробництво, виготовлялись унітарні деталі, кріплення, дошки-обшивки, банти, гаки, уключини, з'явився прототип конвеєрної зборки військових бойових десантних суден. Багато численні археологічні розкопки при яких були знайдені: упрugi, уключини, весла – свідчать про широкий розмах кораблебудування. З'явилися і морські ладді – трьохщогловики, які могли перевозити до 200 тон вантажу, тоді як самий великий корабель Колумба “Санта Марія” брав на борт тільки 120 тон, а корабель Магеллана “Сан Антоніо” брав на борт тільки 125 тон.

Все ж головною бойовою одиницею українського княжого флоту залишився морський човен, прототип майбутньої козацької “чайки”. В екіпажі не було, як і у варягів, поділу на гребців та воїнів, в ладдю сідало 40-60 чоловік.

Бралась зброя, зйомка щогла, вітрила, запас харчів. Екіпаж йшов по сонцю і зіркам і майже без втрат проходив до кінця висадки десанту.

При зустрічі в морі з ворожими кораблями (вони, безумовно, були) екіпаж діяв, використовуючи традиційну тактику, – зблизитись, піти на абордаж і вибити “флагмана”. Тактика ця з деякими відхиленнями застосовувалась століттями і воїнами – русами, і запорозькими козаками, і морськими піхотинцями Чорноморської козачої гребної флотилії, але в основному це були прекрасно сплановані військово-десантні операції.

Морські походи за княжих часів

До початку VI століття багато слов'янських племен надійно заснувались на Балканах, створивши тим самим базу для далеких морських походів. Так, в 610 р. слов'яни з моря і суші блокували м. Солунь. У 623 р. флот русів з'явився біля берегів о. Крит і успішно провів десантну операцію.

У 623 році, коли візантійський імператор Іраклій пішов з військами проти персів, руси в союзі з азарами провели широкомасштабну операцію проти Константинополя. В червні флот русів підійшов до Візантії, висадив десант і столиця виявилась заблокованою як з моря так і з суші. Союзники мали намір, зв'язавши боєм гарнізон столиці, висадити ще один десант в тилу захисників. Однак стійкий захист обложених не дав можливості захопити фортецю і ввірватися в місто. Облога Візантії в 626 р. – це перша операція військово-морських сил і сухопутних військ русів, причому флот використовувався лише для доставки десанту до мети.

Таким чином, наші предки ще в ті далекі часи вміло організовували взаємодію флоту і сухопутних військ, що свідчить про високий рівень їх військово-морського мистецтва.

Все ж стосунки русів та Візантії не зводились лише до війн. У VII ст. візантійські імператори нерідко звертались до русів - українців за військовою допомогою, особливо, якщо в провінції цієї могутньої імперії спалахували повстання проти метрополії. Про морські походи подніпровських слов'ян в VII-VIII ст. є досить незначні свідчення, але й вони вказують на значний рівень їх військово-морської тактики, на основі якої й надалі розвивалось військово-морське мистецтво вже київської держави, мистецтво комплексних військово-десантних операцій.

В кінці VIII (поч. IX ст.) новгородський князь Бравлин здійснив військово-морську операцію в Криму проти візантійської колонії Сурож (Судак). Десять днів його війська облягали Сурож і, взявши його приступом, закріпили за собою узбережжя Криму від Корсуня (Херсонесу) місця сучасного Севастополя до Керчі.

Далі вони здійснили морську десантну операцію проти Амастриди (сучасний Синоп на її місці).

Походи Аскольда і Дири

Війни Києва з Візантією датуються IX століттям. В червні 860 р. (за іншими даними 866 р.), коли імператор Михайло II пішов з головними силами своєї армії воювати з арабами 200 кораблів київських дружинників Аскольда і Дири підійшли під стіни Константинополя. Русичі пограбували тоді околиці столиці, спалили передмістя, обложили столичну фортецю. Проте, в якому небезпечному становищі перебував тоді Константинополь, свідчить патріарх Фотій, що за відсутністю царя очолив оборону міста – “ Чи пригадуєте ви собі той переполох, ті сльози і той зойк, коли місто було в останньому відчаї? Чи пригадуєте ви собі ту темну і страшну ніч, коли життя наше мало зайти з заходом сонця і світ нашого існування мала проковтнути глуха темрява смерті?...Коли прийшли до нас варварські кораблі, дихаючи чимось суворим, диким, погубним, коли вони плили попри міста й виставляли моряків із мечами, коли вся людська надія залишила людей, і місто поклатось на єдину оборону в бога, коли переполох і темрява опанувала розумом, й вухо прислухалося тільки до однієї вісті: чи опанували вороги місто?”

Облога тривала цілий тиждень і була знята внаслідок поспішного повернення візантійського імператора з військом, який в переговорах з киянами досяг мирного договору.

Пізніше греки склали легенду, за якою український флот примусила повернути буря, яка почалася тоді, коли в воді був змочений одяг божої матері і вивішений на стінах міста, тому на зворотному шляху буря розкидала флот.

Як би там не було, все ж ці свідчення підкреслюють, що в далекому від нас IX столітті, перша українська держава вже мала свій власний флот, а князі мали достатній досвід військово-морських десантних операцій і засоби для доставки флоту.

Походи Олега та Ігоря

Однією з найбільш значних військово-десантних операцій був

похід українського князя Олега на Царгород в 907 році.

Надійний флот князя пересік Чорне море і перед стінами Царгороду з'явилося 2000 кораблів з 80000 морськими піхотинцями. Щодо кількості морського експедиційного корпусу Олега, то історики називають різне число.

Візантіїці вважають, що було 40000 чоловік на 100 суден, деякі дослідники називають 88 тис. людей. Але в даному випадку важлива не кількість, а якість спланованої операції. Олег взяв з собою і своїх союзників. В поході брали участь ільменські слов'яни, в'ятичі, варязькі дружини, а також союзники князя – хорвати, дуліби, – все це вказує на якісну підготовку до походу.

Як сповіщають літописці, в поході брала участь і кавалерія. Флотилія Олега рухалась по Дніпру, потім вздовж західного узбережжя Чорного моря. Підійшовши до Царгороду, Олег висадив на берег морську піхоту і витягнув на сушу кораблі. Розбивши візантійське військо, він обложив столицю. Літописці розповідають, що Олег поставив ладді на колеса і при попутному вітрі вони підійшли до кріпосних стін. Є свідчення про те, що для того щоб налякати греків, руси випустили повітряних зміїв. Візантійська армія, що вийшла на зустріч, була розбита і це примусило почати переговори про мирне вирішення конфлікту, якщо це можливо це так назвати (деякі історики того часу вважають, що приводом для походу послужило систематичне утиснення українських купців в Візантії і її провінціях). Олег поставив вимогу Візантії виплатити на кожного воїна по 12 гривень, виплачувати податки на міста Київ, Чернігів, Переяслав, Поліськ, Ростов, Любеч, і інші, - це, можливо, відшкодування збитків, які були принесені торгівлі цих міст та їх купцям. Крім того надавались пільги руським купцям: вони могли вільно торгувати, одержуючи протягом шести місяців перебування в Царгороді безкоштовно харчі і безплатно митися в грецьких лазнях, окрім цього купці одержували на зворотній шлях харчі, корабельне спорядження. Візантіїці прийняли умови.

Тоді Олег, як говорить літопис, повісив свій щит на воротах Царгороду і повернувся до Києва.

Є й інші версії розвитку бойових дій, в т.ч. й така: Олег поставив кораблі на "катки" і йшов на них по суші, так як грецькі імператори Леон та Олександр наказали перегородити затоку ланцюгами, щоб не пропустити ладді князя до міста. Але, що найвірогідніше Олег врахував міць візантійського флоту, і тому

висадив десант на берег і витягнув на нього кораблі, щоб візантійський флот оснащений так званим “грецьким вогнем” не міг вразити український флот.

На цьому місці самий час спинитися в питанні, що являли собою тоді візантійський флот і його озброєння.

Потрібно сказати, що українське прислів'я, коли кажуть про людину бувалу, що він пройшов “Крим, Рим і мідні труби”, має відношення до так званого “грецького вогню”, що передував появленню пороху, являючи собою вогнемет того часу. Це, до речі, свідчить про те, що тільки українці пройшли “Крим, Рим і мідні труби”. Так навіть прислів'я підтверджує пріоритет українського флоту в перемозі над візантійським, оснащеним “грецьким вогнем”, який вже в 673 р. був успішно застосований при обороні Константинополя: був спалений арабський флот.

Візантія володіла могутнім галерним флотом. Від кількості палуб з гребцями залежав і клас кораблів, його типи: 2 яруси гребців було на біремі (бієри), три – на тримері (трієрі), чотири – на квартиремі (квартирі), п'ять – на квінкіреті (квінквієрі). На великих галерах на одному веслі сиділи 5-6 гребців, загальна кількість яких сягала до 450 чоловік. Спереду галери були отвори для таранів, але головною зброєю візантійського флоту був “грецький вогонь” (інші назви – “штучний, або вологий”, “літаючий” та інші).

Візантійський імператор Лев III (714-740 рр.) описує в своєму трактаті про військово-морський флот “вогненну трієру” (трирему) яка мала на носі мідну трубку для метання “грецького вогню”. Він також згадує і про ручні мідні трубки з пристроєм, як у вогнемета, ранцевого виконання (що застосовувався аж в роки II-ї світової війни), про спроби встановити такі вогнемети на бойових колісницях.

Інший імператор Візантії Лев IV писав на початку X століття в своїй “Тактиці”: “...повинна завжди бути на носі корабля труба викладена міддю, для метання цього вогню в ворога. Із двох гребців на носі (мається на увазі кермовий з веслом) один повинен бути трубником”.

Ось один з рецептів XII ст. для виготовлення “грецького вогню”: одна частина каніфолі, одна частина сірки, шість частин селітри в тонко подрібненому вигляді розчинялась в льняному або лавровому маслі, потім суміш вкладалась в трубку або в дерев'яне дуло і запалювалась.

Інший рецепт “літаючого вогню” такий: одна частина сірки, дві частини липового або вербованого вугілля, шість частин селітри, все дрібно потовчене в мармуровій ступці.

Виготовлення і методика застосування “грецького вогню” були державною таємницею Візантії, яка зберігала монополію на його використання в морському бою до XII століття. Потім він став надбанням всіх Європейських флотів.

Цей флот був могутнім, серйозним супротивником, і київському княжому флоту було нелегко йому протистояти.

Тому – то Олег і здійснив свій маневр, щоб не зустрітися в відкритому бою з флотом Візантії.

Та не вдалося уникнути цієї зустрічі наступному київському князю – Ігореві, що відправився в похід на Візантію в 941 році. Київський флот нараховував, як стверджують очевидці, тисячу кораблів (деякі навіть – 10 тисяч). Але на цей раз греки заздалегідь мали інформацію про похід і підготувались до оборони.

Київські кораблі підійшли до пристані Герон малоазійському боці Босфору, там стояв маяк, що вказував морякам шлях. На цьому місці й чекала в засідці візантійська ескадра, яка й нанесла по киянам сильний удар, застосувавши “грецький вогонь”. Враження від цієї вогневої атаки було страшні. Очевидець так описує цю битву: «Як Русь побачила (“літаючий вогонь”), з кораблів кинулась у море, їм краще було в морі втонути, ніж від вогню згоріти; одні обтяжені бронею з шоломами, пішли на дно, щоб ніколи не вернутися, інші плавали, але на самих морських хвилях погоріли. І ніхто того дня не врятувався, хіба тим спася, що втік на сушу, бо кораблі Русі невеличкі, проходять там, де води небагато, а греки своїми галерами через неглибокість цього зробити не можуть».

Проте значна частина флоту вціліла й Ігор повів його на узбережжя Малої Азії. Візантійці вислали в погоню свої кораблі, які блокували відступ київського флоту. Відбулась друга битва, в якій знову багато українських кораблів було потоплено. Ігор сам ледве врятувався і як розповідали потім греки, ледве з десятком кораблів дістався до Азовського моря. Але ця поразка не залякала київського князя. Повернувшись до Києва, він почав готувати новий похід на Візантію. Зібрав своє військо, закликав варягів і в 943 р. пішов знову на Візантію. Його флот був знову великий: “Іде Русь без числа, кораблі все море укрили” – сповіщали Візантію кримські греки.

Греки не були впевнені в перемозі й вирішили піти на мир.

Коли Ігор дійшов гирла Дунаю, до нього були вислані послы і Ігор згодився на мир. Про другий похід Ігоря оповідає тільки наш літопис, грецькі ж джерела й словом про нього не згадують.

Після походів Ігоря наші князі на довгий час припинили воєнні походи на Чорне море. Очевидно, не відчували достатніх сил, щоб мірятися з візантійськими ескадрами, які мали більші й сильніші кораблі. Святослав під час війни з Болгарією й Візантією перевозив свої війська морем тільки до гирла Дунаю, далі вів бойові дії на суші. Зате в роки миру розвивався флот торговельний. Завдяки угодам, укладеним після походів Олега та Ігоря “Русь жила з ромеями (візантійцями) у відносинах добрих і спокійних, зносини були безпечні й купці ходили звідтіль й звідсіль”, писав грецький письменник Георгій.

Похід Володимира Ярославовича

Новий воєнний похід – останній за княжих часів – приготував Ярослав Мудрий в 1043 році. Причиною війни було те, що в Царгороді в вуличній бійці був убитий київський купець і Візантія не виплатила Києву за це сатисфакції. На чолі походу стояли син Ярослава Мудрого Володимир і воевода Вишата. За літописом, Ярослав Мудрий, начебто і оснастив флот силою в 2500 човнів і 100000 воїнів на борту (але це мало вірогідно, так як такої кількості людей в складний час боротьби з печенігами київський князь зміг би навряд чи зібрати). Найбільш вірогідно, що це був флот в 250 човнів і 10 000 воїнів.

Рать Володимира і боярина Вишати (військового радника княжича) рухалась по Дніпру, а потім вздовж узбережжя Чорного моря дійшла гирла Дунаю і тут, пам’ятаючи похід Олега, боярин Вишата порадив йти по суші, залишивши флот. Однак командир варязької дружини дав протилежну пораду, до якої прислухався Володимир. Варягу це коштувало життя, а Вишаті – очей: він потрапив в полон і його осліпили візантійці. Але про все по порядку. Що ж було далі? Володимир, слідуючи пораді варяга, продовжував рух морем і дійшов до Царгорода.

Біля маяка Іскристу (Фару), при вході з Чорного моря в Босфор флот Володимира зайняв зручну позицію, спустив десант на берег, а ладді залишились в морі. На березі був влаштований укріплений табір русів.

Візантійський імператор кинув проти київського флоту свій флот (трієри з “грецьким вогнем”), а по суші вислав легіон до

українського табору, в якому перебувало 6 тисяч воїнів Вишати.

На першому етапі бою візантійці атакували русів і з моря і з суші.

З моря київські ладді атакували три вогневі трієри, які були послані з метою проведення розвідки боєм, а з суші – легіон відбірного імператорського війська.

На морі руси несподівано перейшли в контратаку на трієри, намагаючись нав'язати ближній бій. Оточивши триєри, вони таранами із товстих колод спробували пробити їх борти. Але тут був застосований “грецький вогонь”, який палив ладді і одяг нападаючих.

Другий етап бою почався атакою всього візантійського флоту на руські ладді, які були зв'язані боєм з триєрами. В першій лінії йшли великі трьох-чотирьох палубні кораблі, позаду – допоміжний галерний флот. До того ж піднявся сильний вітер і буря і легкі ладді київських дружинників були розкидані по морю.

Княжич Володимир ледве врятувався з розбитого судна і перейшов на корабель тисяцького Івана Творимирича. Сухопутні війська, відбивши атаку легіону, покинули табір і почали відступати до Варни, але там їх зустрів візантійський корпус і сильно погромив. Багато русів потрапили в полон разом з воєводою Вишатою, якого візантійці осліпили.

А на морі події розвивались далі так. Під натиском кораблів з штучним вогнем, ладді змушені були відступати. Але боротьба ще не закінчилась. Візантійці послали їм навздогін 24 галери, щоб вщент розгромити київський флот. Вони наздогнали киян в одній з пристаней, але ті, зорієнтувавшись, що сили греків незначні, перейшли до наступу, оточили їх і знищили.

Цей бій описує очевидець грек Григорій Кедрин: «Скити слов'ян довідались про невелике число кораблів, пішли з одного, з другого боку на обхід і, гребучи дрібно, почали їх оточувати. Ромеї (греки), втомлені попередньою плавною під час погоні та налякані силою варварських кораблів кинулися тікати. Але варварські кораблі встигли оточити й заступити залив, і вихід до моря був неможливий.

Тоді патрицій Костянтин Кавалерій сміливо став до бою зі своїми триєрами і ще з десятьма іншими кораблями, але після сильної битви його побили. Попали в полон чотири трієри з людьми, їх усіх повбивали; решту роменських кораблів море повикидало на

мілини, на берег, на скелі і вони побилися».

Цією битвою і закінчився останній похід українських князів на Чорне море. Через деякий час Ярослав Мудрий уклав з Візантією мир.

Походи на Каспій

Не тільки на Чорне море ходили київські князі. Одночасно з цими походами, споряджались походи й на Каспій.

Наші кораблі з'явилися тут вже в першій половині IX століття. Каспійським морем везли київські князі свій товар до Персії. Головним шляхом до Каспію була Волга, але відомий був і загальний окружний шлях: з Дніпра кораблі йшли на Чорне море, вздовж берегів Криму до Азовського моря, далі по річці Дон на північ і там, де течія Дону найбільш зближається з Волгою Царицина перетягували човни волоком в Волгу і по ній вже входили в море.

Воєнні походи почалися вже коло 860-880 рр., але про них даних небагато. Відомо, що русичі дійшли до Абесгуну – в східній частині Каспійського моря. В 909-910 рр. до Каспія підійшло 100 кораблів і вони наробили шкоди південним околицям.

В 913 р. відбувся великий похід, очевидно, під проводом Олега. З Дону до Волги прийшло близько 500 кораблів, по 100 чоловік в кожному і взяли курс на Хозарську державу, що мала столицю в Ітілі (околиці сучасної Астрахані). Хозарський хан пропустив їх далі, і Русь пограбувала південні держави – Табаристан і Азербайджан. Але на зворотному шляху хазари перекрили киянам дорогу, відбулись жорстокі бої. Русичі вийшли з човнів на сушу і пішли в наступ, але хозари мали сильну важку кінноту, яка сильно побила піші київські війська. Як свідчать арабські джерела, на побоїщі лягло 30 тисяч людей. Лише частина човнів пробилась через хозарську заставу.

Новий великий похід відбувся в 943 – 944 рр. за князювання Ігоря. Наше військо прийшло суходолом через підкавказзя до Дербенту і тут сіло на приготовані човни. Вздовж узбережжя Каспія кораблі дійшли до річки Кури і по ній ввійшли вглиб Закавказзя; там вони здобули велике торгове місто Бердаю і утворили багато поселень. З великою здобиччю, без ніяких перепон повернулися русичі додому. Ця широкомасштабна військово-морська операція набула широкого розголосу. Вже в пізніших часах поет Нізамі описав цей похід в великій поемі; він у грізних барвах змальовує наїзників та порівнює їх з вовками та левами.

Підсумовуючи, слід ще раз відмітити, що цілий ряд військово-морських походів і десантних операцій, здійснених Олегом, Ігорем, Володимиром були проведені в кращих варязьких і руських традиціях, а по своїм масштабам і по числу проведення далеко залишили позаду за собою організацію військово-морського десанту Вільгельма Завойовника при підкоренні Британії в 1066 році.

Таким чином, хоч не всі походи київських князів закінчувались успішно, але головне – із внутрішнього візантійського моря Чорне море на той час стало морем Русів. І візантії вже вільно не плавали по Понту Євксінському, не ображали русів в Царгороді, а коли в володіннях імператора починався бунт – запрошували на допомогу.

Морські походи київських князів сприяли економічному розвитку держави і укладення вигідних торговельних та політичних угод. Якщо у першому договорі Олега говориться про утримання київських торгових людей в Царгороді і оснащення київських кораблів, то в другому договорі є цікаві постанови про кораблі, що розбилися на морі, за якими обидві сторони – візантійська і київська зобов'язувались надавати взаємодопомогу суднам і їх екіпажам, що потрапляли в біду. Таким чином, оживлені міжнародні відносини з Візантією витворили початки українського морського права – невід'ємного елементу правового регулювання відносин держави, що має свій власний флот.

Але все частіші набіги степовиків і особливо татаро-монголів не дали змоги продовжити морські походи. Татарські полчища, що знищили київську державу, надовго припинили розвиток українського військового мистецтва.

Створення в Криму Татарського ханства, захоплення в 1453 р. Константинополя турками – османами, заснування Оттоманської порти – все це знову закрило для українців Чорне море, яке стало на цей раз вже внутрішнім морем Порти.

І в цій ситуації турецько-татарського гноблення, з'являється як світло серед ночі на землі України – Запорізька Січ. І знову по Чорному морі пішли українські кораблі, почалось відродження нації. Стало Чорне море Козацьким морем і відродився флот український.

1.6. РОЗВИТОК ВІЙСЬКОВОГО МИСТЕЦТВА В ВІЙНАХ КИЇВСЬКИХ ТА ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКИХ КНЯЗІВ

Війни князя Святослава зі Сходом та Візантією

В перших часах буйного розквіту київська держава шукала собі теренів на Чорному морі й на Каспію. Нестримна енергія перших князів і їх варязьких дружин гнала їх воєнні сили в далекі країни. Про це ми знаємо з минулої теми, в якій мова йшла про далекі походи князів Аскольда, Олега та Ігоря. Але пізніше настало заспокоєння. Держава сконсолідувалася на власній території й почала думати про те, передусім закріпити й утримати свої власні кордони.

Воєнні походи з моря переходять на суходіл. Цю реальну політику почав князь Святослав у двох напрямках – на Схід та на Візантію.

Князь Святослав (942-972 р.р.). Був у княгині Ольги один єдиний син Святослав хоробрий і відважний. Все своє життя і княжіння провів він не в своїх палатах в Києві, а в полі, з воїнами, які дуже любили його за те, що він простий хоч і князь.

На ворогів своїх князь не нападав несподівано, а завжди посилав поперед себе послів, щоб передати супротивнику свої знамениті слова: “Іду на Ви”. І тільки тоді йшов на ворога, коли той уже був готовий до зустрічі. Таким шляхетним, дійсно лицарським звичаєм завоював Святослав собі славу навіть у ворогів.

У світову історію війни і воєнного мистецтва великий князь Київський Святослав Ігоревич ввійшов як один з найбільш видатних полководців Київської держави. Метою його походів було завершення об'єднання східно-слов'янських племен в єдину державу, забезпечення безпеки її кордонів, встановлення вигідних торговельних відносин з Візантією і утворення русько-болгарської держави на Дунаї.

Вони включили в себе східні (964-967) і візантійські (968-972) походи.

Похід на Схід

У своєму першому поході на Оку в 964 році двадцятидвохрічний Святослав задумав раз і назавжди вирішити хазарську проблему. Це завдання полягало в тому, що деякі слов'янські племена все ще сплачували хазарам данину. Хазарський каганат і волзькі болгари перегороджували слов'янам шлях в Азію по Волзі та Каспію. Тому-то свій перший похід

організував князь проти хазар. Він звільнив слов'янське плем'я в'ятичів з-під влади хазар і підпорядкував їх Києву.

В 965 р. розгромив хазарське військо і оволодів столицею коганат-столицею Саркел (Біла Вежа) на Дону, зруйнував фортецю Семендер на Курі. В цьому ж році його рать, ввійшовши на Північний Кавказ, отримала перемогу над аланами, ясами (предками осетин), касагами (предками черкесів), що жили на Кубані і нападали на південно-східні землі Русі.

В поході 966-967рр. Святослав підпорядкував Києву волзько-камських болгар морловські племена і, оволодівши містами Ітиль, Бомгар (в районі нинішньої Казані) і іншими в нижній течії Волги, знову розгромив хазарське військо. Це був останній удар по Хазарському каганату, після чого він перестав існувати як держава.

Вийшовши до Азовського моря, Святослав заснував на Таманському півострові м. Тмутаракань, що став згодом столицею підпорядкованого Києву Тмутараканського князівства (на місці бувшої грецької колонії Тамарархі).

Головною силою на берегах Каспію і Чорного моря стала Київська держава.

Таким чином, князь Святослав, здійснивши один за другим два могутніх удари (один на південний схід, другий – на північний схід), успішно для своєї держави вирішив “східне питання”. Східні походи показали високу мобільність київської раті, яка здійснила в такий короткий термін часу тисячі кілометрів і переходи. Вона успішно змагалась з ворогом у відкритому полі, так і при штурмі сильно захищених фортець.

Східні походи мали велике стратегічне значення. Розбивши хазар і болгар, Святослав забезпечив свій тил для боротьби з Візантією. Однак, як вважають деякі історики, зокрема Д. Дорошенко, це мало для Києва і вельми негативні наслідки. На протязі трьох століть Хазарська держава служила захистом, свого роду огорожею, проти натиску кочових орд зі сходу. З його падінням стримувати кочівників на безмежних степових просторах від Волги до Дону не було кому. Уже в кінці княжіння Святослава у наших степах з'явилися печеніги, які мали навіть зухвалість напасти на Київ, якийсь час тримали його в облозі.

Все ж в наслідок східних походів Святославом було завершено об'єднання східно-слов'янських племен в єдину київську державу.

Була відкрита дорога для походів на Каспійське море, персо-арабські міста. Київська держава встановила контроль за торговельними шляхами по Волзі та Дону і хоч на якийсь час забезпечила свої східні та південно-східні кордони.

Все це дозволило князю Святославу здійснити два походи на Візантію.

Походи на Візантію

Перший похід 968 р. приніс війську Святослава неабияку славу і успіх.

Ще при житті княгині Ольги візантійський імператор Никифор Фока прислав до Святослава посла грека з Херсонесу в Криму з проханням, щоб той пішов війною на болгар, що укріпились над Дунаєм і заснували свою державу. Болгарія була на той час настільки сильною, що її цар Сімеон в першій половині X ст. підпорядкував собі більшу частину Балканського півострова, залишивши Візантії лише вузьке узбережжя Чорного та Іонійського морів. Наступник Сімеона цар Петро змусив Візантію визнати за ним царський титул, незалежність болгарської держави. Він одружився на візантійській принцесі і забов'язав імператора сплачувати данину Болгарії.

Никифор Фока, новий імператор Візантії, коли прийшов до влади, відмовився сплачувати данину болгарам. Він був змушений просити Святослава допомогти у боротьбі з ними, так як сам в цей час воював з арабами і все його військо було в Малій Азії. За допомогу він обіцяв Святославу велику нагороду і зарання прислав йому дорогі подарунки. Намаганнями хитрого грека-посла угода відбулася. Святослав для себе воює з Болгарією, а Візантія – з арабами.

Святослав має свій розрахунок – захопити в свої руки Болгарію, підпорядкувати собі всі Балкани, ослабити таким чином Візантію і загрожувати її столиці – Царгороду.

Зібравши 60-тисячне військо, князь виступив на Балкани і під Доростолом (Сілістрією) без особливих труднощів розбив болгарські війська, які були в двоє слабші його власних. Далі він захопив біля 80 міст, підкорив собі Болгарське царство і осів в м. Переяславці на Дунаї. "... не хочеться – говорив Святослав, - мені в Києві жити", – коли київські бояри стали умовляти його кинути далекі краї і повернутися на батьківщину, – "хочу жити в Переяславці (столиці болгарській) - це середина землі моєї, там всяке добро сходиться:

від греків поволоки, золото, вино, овочі різні; від чехів та угорів – срібло і коні, із Русі хутра, воск, мед і челядь”.

Однак час показав, що залишивши Київ, Святослав зробив помилку. Його спроби перетворити Переяславець на Дунаї в столицю нової слов'янської держави, закінчились невдачею. Візантія розуміла, що кияни прийшли в Болгарію не союзниками, а супротивниками. Тому вони і стали активно готуватись до війни, споряджати важку кінноту, озброювали піхоту, будували металеві знаряддя, перегородили Босфор важкими залізними ланцюгами. Одночасно вони намагались залучити болгар на свій бік, а печенігів підкупити щоб ті напали на Київ. Печеніги, дізнавшись, що Святослава немає в Києві, в 969 р. виступили в похід. Вони взяли місто в облогу, але мешканцям вдалось відправити до князя гінців.

Київські бояри тоді докоряли Святославу: “Ти княже, чужої землі шукаєш і її оберігаєш, свою покинув, ледве нас не забрали печеніги – і матір твою і дітей твоїх”.

Не роздумуючи Святослав з військом пішов на допомогу, і відігнав печенігів від столиці. Однак і на цей раз він не залишився на місці. Не допомогли й умовляння його пристарілої матері, княгині Ольги, що правила в Києві в його відсутність, залишаючись в Києві.

Другий похід на Візантію (комбінований – сушею та морем) здійснив Святослав в 969 р. на чолі 10-тисячного війська. Уклавши мир з Болгарами і Угорами, він спочатку досяг значних успіхів: без втрат пройшов Балкани, зайняв крупні міста Філінополь, Адріанополь і став готуватись до облоги Константинополя. До візантіяців він за своїм звичаєм відправив посла, щоб той передав імператорові: “Хочу іти на Вас і взяти город Ваш, як і ці взяв”. Іоан Цимісхій (969-976 рр.) наступник Никифора Фоки, вирішив відкупитися і дав Святославу великі гроші, дорогі подарунки, щоб не руйнував столицю. Літописці оповідають про це так: коли князь оточив Константинополь військами, греки стались радитись як бути. Хтось запропонував випробувати Святослава, передати йому дорогі подарунки (золото, срібло, шовк, старі вина) і меч Чекали, що ж князь оцінить найбільше за все. Святослав прийняв дари, роздав їх своїм соратникам, а меч залишив собі. Коли про це розповіли імператору, він сказав: “це хоробрий вождь, якщо він все роздав, а меч залишив, не можна з ним воювати” і вирішили відкупитись. Святослав поставив вимогу принести дари з розрахунку на кожного убитого воїна, щоб передати їх його родичам, і тільки тоді, коли ця

умова була прийнята відійшов в напрямку Переяславця.

Але невдовзі візантійці знову зібрали стотисячне військо і твердо вирішили витіснити киян із Болгарії. Погрожуючи своїм військом, імператор вимагав від Святослава сплатити данину і покинути Балкани. Святослав не тільки не послухався цієї вимоги, але й послав в Візантію частку своїх військ, що дійшли до околиць Константинополя. Греки якийсь час оборонялись, але потім вдарили по Святославу всією своєю силою.

До гирла Дунаю пішло 300 галер з “грецьким вогнем”, щоб запобігти можливій допомозі з Русі надійного флоту, а сам імператор через балканські переходи, необережно залишені Святославом без охорони, прийшов до Болгарії.

Застигнувши Святослава неготовим до великої війни, візантійці оточили болгарську столицю Велику Преславу і взяли її після дводенної облоги, змусили відступити частину війська князя на чолі з воєводою Свенельдом.

Захопивши в полон болгарського царевича Бориса, Цимісхей проголосив його царем болгарським, підпорядкувавши йому (а значить і собі, як опікуну) болгарські міста. Свенельд й залишками війська відступив на північ в Доростол до Святослава.

Греки, не гаючи часу, пішли за ним, бажаючи якомога швидше зустрітись з самим князем.

Битва під Доростолом 971 р.

Навесні 971 р. Святослав був оточений в фортеці Доростол. Співвідношення сил було не на його користь. Цимісхел мав 40-45 тис. людей, з них 15 тис. на конях, Святослав, до якого 23 квітня підійшли деякі загони, в т. ч. залишки загону Свенельда з Переславця, мав близько 30 тис. людей, але здаватися він не збирався. Тоді-то він і сказав свої крилаті слова: “Нікуди нам не дітися. Хоч і неволею змушені стати до бою, та не посоромимо ж землі руської і ляжемо тут кістьми, бо мертві сорому не імуть”.

Русичі зайняли оборону в укріпленому місці, обложеному з боку Дунаю грецьким флотом з 30 суден, а з суші – сухопутною армією Цимісхея. Почалась довготривала облога фортеці. Причому військо Святослава не обмежувалось тільки оборонними боями з мурів, а й активно використовувало контратаки, особливо в нічний час. Внаслідок цих вилазок знищувалась сила й облогові машини греків, вони несли значні втрати, але й становище киян в облозі все погіршувалось.

Закінчились припаси. Після трьохмісячної облоги Святослав зібрав свою прибічну раду і було вирішено дати 22 липня останній великий польовий бій.

На той час Цимісхей переважав Святослава більше ніж в двічі чисельно, до того ж кияни зовсім не мали кінноти. Князь розмістив свої війська на місцевості під стінами фортеці, що заважало діям кінноти. Фланги “стіни” були захищені спеціально виритими ровами.

Вигляд грізної київської “стіни” сприяв на греків страшне враження. Її глибина була від 10 до 20 шеренг. Як сповіщає грецький історик, в війську Святослава було багато жінок, одягнутих і озброєних як чоловіки і бились вони не гірше чоловіків.

Битва зразу набула жорстокого характеру. Сам Святослав бився в передніх шеренгах, надихав своїх дружинників, вимучених в облозі.

Несподівано піднялась буря. Задув сильний вітер в напрямку бойових порядків киян, пил забивав їм очі і це розстроїло їх бойовий лад. В цей час візантійський полководець Склира, використавши відрив русів від стін міста, наніс своїм сильним загоном кінноти удар з тилу. Руси виявились відрізнаними від фортець Доростол і скоро були оточені.

Бій в оточенні і вихід із нього свідчить про наявність в бойовому порядку Святослава другого ешелону (резерву), використовуючи який вдалось розірвати кільце і ввійти в фортецю.

22 липня було останнім днем Святослава з греками. Подальший опір в зв'язку з значною чисельною перевагою греків було неможливим. У князя залишилось тільки 22 тисячі чоловік, з яких лише половина були боєздатні. Допомоги чекати було нізвідки. В цих умовах київський князь вирішив укласти мир. Був підписаний договір, за яким Святослав зрікався Болгарії, обіцяв не чіпати грецьких міст в Криму, бути союзниками греків. Візантійська сторона зобов'язувалась не чинити перешкод при виході киян по Дунаю і на дорогу видати на кожного воїна по 2 міри хліба.

Уклавши мир, Святослав з військом, яке йому вдалось зберегти, не дивлячись на виникаючі труднощі трьохмісячної нерівної боротьби, прийняв рішення повернутись в Київ.

Відбувши на Батьківщину, Святослав не думав припиняти боротьбу. “Піду в Русь, приведу більше дружини” – передає його слова літописець.

Про бажання Святослава відновити боротьбу не могли не

знати греки.

Для того щоб завадити цьому, вони сповістили печенігів, що кияни ідуть малими силами, але з великою здобиччю, захопленою в Болгарії. Печеніги біля дніпровських порогів, де влаштувалися засідки на київських купців, стали чекати Святослава.

Не пройшовши з великим вантажем під загрозою нападу через пороги, князь вирішив повернутись до гирла Дніпра і залишитись там на зимівку. До Києва був посланий воєвода Свенельд з завданням дібрати і провести військо. Але минав час, Свенельд не повертався. У Святослава закінчились всі припаси, харчі, з'їдені всі коні. Він вирішив пробиратися своїми силами. По дорозі печеніги позрадницьки напали на невелику Святославову дружину. Самого вони князя вбили, відрубавши йому голову.

З його черепа, за оповіданням, печенігівський вождь зробив собі чашу, обкував її золотом і пив з неї вино. На цій чаші був зроблений напис: “Чужого бажаячи – своє втратив”. Було це на весні 972 року.

Так закінчилося життя бойового князя. Він загинув молодим, йому було лише 30 років.

І все ж не дивлячись на короткочасність свого князювання Святослав належить до найбільш видатних полководців серед київських князів. Тому його ім'я можна зустріти практично в будь-якому підручнику з історії війн і воєнного мистецтва.

Які ж елементи військового мистецтва застосовував і розвивав Святослав в своїх походах? Зупинимось на них дещо докладніше.

Починав він походи на весні, щоб закінчити їх до осені. Походи на далекі відстані проходились, як правило, комбіновано: піхота рухалась по річці і морю в ладдях, кіннота – по суші вздовж узбережжя.

Для розвідки і охорони війська попереду йшли особливі загони. Коли військо розташувалось на відпочинок – виставлялась “сторожа”. Велику увагу князь приділяв вивченню стратегії і тактики ворога.

Проти нього князь виступав відкрито, попереджуючи супротивну сторону про це. Цей прийом хоч і виключав стратегічну несподіваність, все ж морально діяв на супротивника і забезпечував ініціативу, яку Святослав намагався тримати в своїх руках. Крім того, своїм попередженням він добивався того, що ворожа сторона передчасно зосереджувалась в одному місці, чим підставляла себе

під удар.

Об'єднані сили супротивника Святослав намагався розбити в одному-двох польових боях, а потім уже брати міста і займати території. Діючи проти добре навченого війська візантійців, Святослав досить успішно застосовував принципи розгрому ворога по частинам. Він укладав союзи з підвладними Візантії племенами, удавався до облоги та оборони городів.

В польовій битві під Доростолом князь вперше в історії воєнного мистецтва застосував у бойовому порядку “стіна” другу лінію, що виконувала роль резерву.

Бойовий лад піхоти складався з суцільного глибокого строю. Таке упорядкування було одним з джерел стійкості київської піхоти і головної переваги її перед ворогом.

Воїни, зімкнувши свої щити і виставивши вперед списи, створювали рухому “стіну”, що характеризувалась великою силою удару в атаці і стійкістю в обороні.

Такий суцільний, глибокий стрій в кілька тисяч чоловік вимагав, звичайно попереднього навчання і, без сумніву, воїни київської рати проходили його перед походом.

Бій в оточенні і вихід з нього – яскраве свідчення високої стійкості киян і великого воєнного таланту Святослава. Обороняючись протягом трьох місяців в Доростолі, він показав класичні зразки активної оборони.

На подив візантійців, його військо, оточене в фортеці, безперервно тривожило супротивника, організовуючи майже повсякденні сутички. Оборона Доростолу, що супроводжувалась постійними крупними і дрібними вилазками, доведена до степеню небувалої активності, польовий бій в оточенні і вихід з нього свідчить про високий рівень польової і фортечної тактики війська київської держави.

І врешті-решт варто звернути увагу і на способи морального, психологічного впливу князя на свою рать. Зібравши військову раду, Святослав закликав зійтися з ворогом “за життя” вказуючи на славу, хоробрість, непереможність своїх воїнів, які або залишаються живими, або умирають зі славою, але живими в полон не здаються.

В пізніші часи княжі війська ще двічі зустрічались з візантійцями на суходолі.

В 987 році князь Володимир Великий організував похід на Крим і взяв в оборону Корсунь. Таким чином, він хотів натиснути на

грецького царя, щоб той віддав за нього свою сестру. Він оточив місто окопами, але здобув його тоді, коли перекрив водопровід, по якому йшла Корсунева свіжа вода. Греки погодились на домагання князя і він повернув їх місто.

В 1116 році Лев Діоген, грецький царевич, зять Володимира Мономаха, пішов на дунайські городи й зайняв Доростол. Коли греки вбили його підступом, Мономах вислав воєводу Івана Войтишича й посадив в цих городах, своїх намісників. Але ця окупація тривала вже недовго.

Більш активну боротьбу вели князі, наступники Святослава вже західні кордони держави, про що й йтиме мова в наступному питанні.

Війни з західними державами

Боротьбу за західні держави київська держава вела тільки в перші часи, коли ще не була роздроблена, головним чином за Володимира Великого й Ярослава Мудрого. Потім це завдання перейшло до Галицької держави.

Свого найвищого підйому київська держава досягла за князювання Володимира Великого. Він продовжував традиційну київську політику, успішно сприяв здійсненню найважливішої функції держави, держав в своїх руках владу над приєднаними народами, збирав з них податки, розширював кордони держави, захищаючи їх від нападів ворогів.

Літописи принесли до нас свідчення про його війни з камсько-волзькими болгарами в 984 р. (дружина воєводи Добрині) поляками, в'ятичами і хорватами.

Володимир майже скрізь, де побувало його військо, міняв місцевих князів на своїх. Найчастіше це були його власні сини, а їх в нього було 12. Наприклад, Новгород він доручив спочатку В'ячеславу, потім Ярославу, Псков – Станіславу, Турін – Святополку, Муром – Глібу та ін.

Сам Володимир сидів в Києві і звідти тримав владу над всіма підлеглими йому землями.

Таким чином, Володимиру з допомогою дружини вдалося значно поширити володіння Києва. Однак, просунувшись на захід з підкоренням ятвягів, не дійшовши до Балтики, він змушений був зупинитись.

Як пише М.С.Грушевський, кордон між Польщею та Руссю визначав заповіт королеви Оди (992-996 рр.), де говорилось, що

Польща граничить з землею прусів „до місця”, яке зветься Русь, і по кордону Русі, що тягнеться до Кракова, і він самого Кракова до р. Одри.

Війни з Польщею

Українсько-польські війни велись головним чином, на пограничному просторі між Бугом та Віслою. Більш дальні походи в глибину тої чи іншої держави були винятком.

Територія між Бугом та Віслою була важлива через вигідні комунікації. Через неї проходили торгові шляхи: один зі Сходу на Захід, з Києва на Володимир, і Люблін в Польщу, другий – від Балтійського моря вздовж Бугу через Дніпро в Закарпаття і до Чорного моря.

Обидві сусідні держави намагались підпорядкувати собі цю артерію.

Уже на зорі нашої історії тут з'являються славні „червенські” городи, ряд фортець з центром Червені (нині с. Чермне в хомищині), а на півдні – могутні городи Белз та Перемишль.

Про те, що ці міста мали велику вагу, свідчить завзята боротьба, що йшла за них. У 981 р. Червен і Перемишль відбив у поляків Володимир Великий і приєднав їх до Києва.

В 1018 р. Болеслав Хоробрий під час походу на Київ зайняв червнені міста, але Ярослав Мудрий в походах 1030-1031 рр. знову повернув їх Києву. Біля 1069 р. польський князь Болеслав Сміливий знову було захопив Перемишль, але три брати Ростиславовичі в 1084 р. зайняли західне пограниччя і підпорядкували собі разом з галицьким князівством. Забужжя залишилось у Волині.

Коли Галичина стала окремою державою, Ростиславовичі проводили ще активнішу діяльність, щоб забезпечити західні кордони і частіше воювати з Польщею.

Так, князь Василько в 1092 р. водив на Польщу половців, кілька разів організував походи Володар і в 1122 р. поляки підступом взяли його в полон. Відновилась війна і за Володимира. У 1126 р. він з братом Ростиславом воював на польському пограниччі. У 1144 р. знову польський князь Володислав II ходив походом на Галичину. Лише за Ярослава Осьмомисла настав мир.

Новий період настав аж за Романовичів, коли Галичина й Волинь об'єднались в одну державу. Для Польщі це створило загрозливе становище, польські князі вирішили завоювати Галицько-Волинські землі.

Боротьба почалася за Романа Мстиславовича. У 1205 р. він перейшов Віслу, захопив два польські городи. Але коли він з великою дружиною відірвався від головних сил війська, поляки напали на нього і вбили.

Смерть могутнього князя, якого літописець називає „самодержавцем всія Русі” (в 1203 р. він зайняв Київ, створив могутню державу, що простягалась від Карпат до Дніпра), відкрила полякам шлях на Галичину й Волинь.

Малолітні сини Романа Данило та Василько не закріпились на княжому престолі. Підняла голову боярська олігархія. Внутрішні чвари використали поляки, які склали угоду з Угорщиною про поділ Галичини. В 1215 р. поляки зайняли Перемишль, Бересте, Угровськ та інші пограничні землі.

Але боротьба на цьому не закінчилась. Активну війну з поляками продовжував князь Данило.

Якщо в перших війнах ініціатива була здебільшого в руках Польщі. А Галицько-Володимирська держава тільки відбивала наступи, то Данило вніс раціональний перелом в хід цих війн.

В 1237 р. він збудував фортецю Холм. Найсильнішу в Галичині, яку не здобули згодом навіть татари.

Це був головний опорний пункт Забужжя, укріплений новою технікою.

Тоді й стала можлива наступальна війна проти Польщі. Данило переносить війни на польську територію, рядом походів намагається збільшити свої пограничні землі.

Таким чином, у боротьбі за землі між Бугом та Віслою можна зазначити дві стадії: перша, коли більшу силу проявляє Польща і другу, коли до переваги походить Галицько-Волинська держава.

В давніх часах поляки проявляють більше енергії і кілька разів досягають своєї головної мети, опановують на довгий час червенські городи (981, 1018-1030, 1069, 1215-19 рр.).

Пізніше польські князі не покидають цих задумів, але опанувати ці землі на тривалий час сил вже не мають. Вони тільки нападають на деякі городи, навіть захоплюють їх, але втримати вже не можуть і відступають під натиском українських сил.

Галицько-Володимирські князі спочатку тільки обороняли Забужжя, намагались його утримати й укріпити.

Згодом ініціатива переходить в їх руки, війни переносяться на територію Польщі. У цілому ряді походів займають берег Вісли від

Сандомирка до Вишгорода, інколи переходять Віслу.

Головний натиск йшов на Люблін і двічі, хоч і недовгий час (1240 р., 1290 – 1302 рр.) Галицько-Володимирська держава мала люблінську землю під своєю владою.

Але війна не була єдиним засобом взаємовідносин між українськими державами і Польщею.

Бували часи, коли князі одного і з другого боку взаємно собі допомагали.

Є докладні відомості про один з походів Данила. У 1229 р. на прохання Кондара Мазовецького Данило й Василько ходили з військом аж у Великопольщу, під Калігі.

Місто було сильно укріплене, оточене довкола ровом з водою. Польські війська не могли здобути такої твердині і до наступу пішла тільки галицька піхота. Конрад був захоплений рішучими діями галичан, які за два дні змусили охоронців фортеці укласти мир.

Цей і інші далекі походи окрім здобичі не приносили українським князям ніякої користі. Все ж вони охоче йшли в різні сторони чи то з обов'язків, чи як більше – для воєнної слави.

Походи на Чехію та Австрію

У своїх походах на захід українські князі доходили до Чехії й придунайських країн. У 1076 р. Володимир Мономах і Олег Святославович разом з польськими князями ходили на чехів і дійшли до Чеського лісу (Судетських гір).

Широкі плани щодо наддунайських земель мав Данило. Він уклав союз з угорським королем Белею, задумуючи при його допомозі добути австрійський престол.

Сина Романа він одружив з княгинею Гертрудою із роду Бабендергів в Австрії і намагався утвердити його владу в Відні.

Реалізуючи свій план Данило здійснив похід аж до Братіслави. Про результати цього походу відомо мало, але тамошні німці так характеризували галицьке військо: „Коні були в личинах і покривалах шкіряних, а люди в бронях були, від його полків ясність велика, від блискучої зброї. Сам він (Данило) їхав поруч із королем (угорським) за звичаєм руським: був кінь під ним напрочуд гарний і сідло із горючого золота, стріли та шабля золотом поприкрашувані і іншою оздобою, що треба було всім дивом дивуватися; кожух із оловира грецького, обшитий золотим мереживом, чоботи із зеленої шкіри, золотом обшиті.

Німці дивувалися й чудувалися, а король сказав йому: „Дав би

я за це охоче й тисячу срібла, що ти прийшов до мене обичаєм руським”.

Але Роман Данилович не довго утримався на австрійському престолі. Угорський король Беля, який спочатку заохочував Данила до подружжя його сина з Гертрудою й мав йому допомагати, почав хитрити й не дав Роману обіцяної допомоги в боротьбі проти чехів, що виступили проти кандидатури Романа на престол. Врешті-решт йому довелося покинути Австрію і більше туди не повертатись.

Війни з Угорщиною

Угорці в X-XI ст. опанували українське Закарпаття і пізніше робили спроби зайняти землі північніше Карпат – Галичину. Вперше на початку 1095 р. угорський король Коломин із 100-тисячним військом дійшов до Перемишля.

Тут і відбулась одна з найважливіших битв того часу. Князь Володимир Ростославович покликав собі на допомогу половців на чолі з ханом Боняком і ті допомогли йому отримати перемогу. Половці виманили угорців в чисте поле і повністю розбили їхнє військо. Після цієї катастрофи угорці не наважувались переходити Карпати. Але в середині XI ст. знову починають непокоїти Галичину в союзі з київськими князями, які виступали проти незалежності галицької держави.

У 1150 р. король Гейда перейшов Карпати, взяв Синик, одночасно київський князь Ізяслав Мстиславович на Белзчину. Але Володимир галицький уклав мир з угорськими магнатами.

У 1152 р. Гейда знову змовився з Ізяславом і вони обидва під Перемишлем напали на Володимира. Їхнє військо нарахувало 73 полки і Володимир, що оборонявся на бродях Сяну, звичайно не міг стримати такого натиску. В цих умовах він застосував іншу тактику – повільними рухами уникав бою, відступав до Перемишля. Такі дії знижували боєздатність супротивної сторони, яка готова була покінчити з галицьким військом в одному відкритому бою, і знову мирними переговорами вдалося йому закінчити війну.

Знову угорське військо з'явилося в Галичині вже після смерті Ярослава Осмомисла. У 1188 р. угорці навіть захопили Галичину. Але тоді мадьяри так утискали галичан, що галицькі бояри самі допомогли Володимирові повернутися і прогнати черсинців.

До ще більших прийшли угорці в Галичині після смерті Романа Мстиславовича. Данило і Василь були ще малодітні й не могли протистояти експансії.

Серед галицьких бояр була певна частина, що бажала приєднати Галичину до Угорщини, тому то угорці кілька разів тримали Галичину під своєю владою.

Все-таки більша частина галицького населення була незадоволена угорською експансією і допомагала своїм князям і боротьбі з наїзниками.

Останній бій з угорцями відбувся під Ярославом (Галицьким) 1245 р. В цій битві вони були союзниками князя Ростислава Михайловича, якого бажали посадити в Галичі, допомагали їм також поляки. В бою перемогли війська Данила і Василя. Угорський воєвода Фикл, що мав провід у всіх походах на знак перемоги розірвав.

За княжіння Лева, Данилового сина, збройні сили Галицько-Волинської держави були набагато сильніші угорських і до своєї держави князь приєднав частину Закарпаття. Закарпаття залишилось при Галичині до 1320 року.

Війни з Литвою

Ще в 983 р. князь Володимир Великий ходив походом на литовців. Їхні племена спочатку не були об'єднані в єдину державу, культура їх була невисока, але вони були дуже войовничими і часто нападали на сусідів. Володимир підкорив найвойовничіше з цих племен – і “взяв їх землю”. В 1038 р. і 1040 р. Ярослав Мудрий також воював з ятвагами та Литвою. У 1112 р. ятвагів бив Ярослав Святославович. У 1132 р. Мстислав, син Володимира Мономаха, в союзі з іншими князями здійснив великий похід на Литву і “попалив їх”.

Біля 50 років після цього Литва не проявила такої агресивності, лише в 1090 р. відновлює свої походи. Активну боротьбу вів з ними Роман Мстиславович, обороняючи Волинь, ходив у далекі литовські землі і підкорив пограничні вулиці. Але після смерті Романа литовці знову почали нападати.

Коли до влади прийшов Данило, він намагався уладнати мир з Литвою. У 1219 р. йому вдалося налагодити приязні відносини з найвизначнішими литовськими князями. Литовці не нападали вже на Волинь і Данило скерував їх походи на Польщу, з якою був тоді у стані війни. У 1230 р. великий князь Мендові з'єднав литовські племена в одну державу, від тоді стосунки між Україною і Литвою розвивались ще краще. Все ж дикі і войовничі племена ятвагів, що не хотіли переходити до цивілізованого унормованого життя,

продовжували своїми грабіжницькими нападами нищити пограниччя.

Щоб забезпечити свої землі від руїни, Данило почав систематичну війну з ятвагами. Перший похід відбувся в 1249 р. Союзниками Данила були маловецькі князі, що також терпіли від ятвагів.

“Бій був незвичайно завзятий, мало не загинув старий полководець Андрій Двірський, але як пише літописець, – в ятвагів дух упав, коли побачили силу Руську...”.

Данилові війська дійшли до Нарви, знищуючи ятваські загони, що раз-у-раз нападали з лісів і зі славою повернулися. В наслідок другого походу, що відбувся в 1253 р. ятваги скорилися і згодились, щоб Данило побудував на їх землі свої городи та брав у них данину.

Ці походи скріпили становище Галицько-Волинської держави. За умовою, укладеною з Мендовгом у 1254 р. кордони Данилової держави просунулись значно на північ. Пізніше вся Литва потрапила під українські впливи, тому що другий син Данила Шварно в 1267 р. став литовським великим князем як зять Мендовга.

Незабаром, коли владу в Литві взяв Тройден, він рішуче виступив проти переваги Галина. У 1275 р. він з військом здобув Дорогочин, вирізав усіх мешканців. В помсту за це Данилович покликав на допомогу татар і напав на литовські землі. Почався новий етап боротьби з ятвагами.

У 1320 р. вже при владі Гедиміна Литва була вже сильною організованою державою і захопила Берестейську землю, але про хід цієї боротьби літописи подали мало відомостей.

Таким чином, рівень військової стратегії і тактики, спроб боротьби, та й взагалі про вартість будь-якого війська найкраще свідчать його успіхи в боях.

Українське військо княжих часів визначається цілим рядом успішних боїв, перемог. Наші полки зустрічались з греками, болгарями, угорцями, поляками, литовцями. Бої були різними, але наші предки могли похвалитись такими справами, як морські походи Олега й Ігоря на Царгород, завоювання Болгарії Святославом, перемога Ростиславичів над угорцями під Перемишлем, успішні бої з поляками, підкорення частини Литви Данилом.

Але найславніша сторінка нашого воєнного минулого – це боротьба зі степовими наїзниками.

Степові походи українських князів

Україна від незапам'ятних часів вела боротьбу за степовими племенами, що кочували в Азії чорноморськими степами в Західну Європу. Цим шляхом проходили гуни, авари, мадяри, болгари - туди завертали і хозари, що осіли були в гирлі Волги, створили там свою державу, яку знищив князь Святослав. Але найдовше Україна боролась з трьома турецькими ордами – печенігами, торками та половцями.

Печеніги. Печеніги з'явилися в степах за князювання Ігоря (915 р.), але тоді князь уклав з ними мир і вони пішли в наддунайські землі. В друге печеніги загрожували Київській землі в 968 р., коли Святослав був у поході на Болгарію. Тоді, як нам уже відомо, вони кілька тижнів тримали Київ у облозі і тільки повернення до стін Києва дружини врятувало становище.

Відкритий бій з печенігами відбувся в перше в 972 р., коли Святослав повертався до Києва після битви під Доростолом. Як вже зазначалося, тоді греки дали знати печенігам про пересування військ князя і воїни влаштували засідку на дніпровських порогах. Знесилене військо Святослава не змогло перемогти степовиків і він загинув в цьому бою.

У часи Володимира Великого печеніги вже безперервно непокоїли Україну. Вони наступали на все пограниччя, доходили до Києва. Ніхто не був забезпечений від їх несподіваних нападів. Одного разу і сам князь ледве не став жертвою їхнього набігу. Печеніги несподівано застали його з невеликою дружиною в районі Василева. Князь кинувся на них в атаку, але змушений був відступити перед значно переважаючими силами. Тільки якийсь міст дав йому захист і на тому місці Володимир поставив церкву.

У боротьбу з печенігами активно включилось все населення земель, яких ці степовики непокоїли.

З цих героїчних боїв залишилися перекази, наприклад оповідання про малого силача Кожум'яку. Літопис описує його боротьбу з печенізьким велетнем: "Розміряли місце між обома військами й пустили одного на одного; вони схопилися сильно, він притиснув печеніга в руху на смерть і кинув ним об землю".

Володимир вживав різних заходів, щоб спинити набіги орди. Північний кордон України він забезпечив новими городами і великими оборонними валами і це стримувало напір степовиків на Київ.

Ярослав Мудрий пересунув оборонну лінію ще далі на південь, побудував нові вали та укріплення і організував місцеве населення для остаточної війни з печенігами.

1036 р. печеніги в останнє вирушили на Київ, користуючись тим, що Ярослав виїхав до Новгороду. Орда була дуже велика, “без числа” – як пише літописець. Але Ярослав швидко повернувся, привів з собою варягів і дав печенігам бій під Києвом, на тому місці, де згодом був споруджений Софіївський собор.

Бій тривав цілий день – лише під вечір переміг Ярослав. “Печеніги втікали на всі боки, не знаючи, куди втікати, одні потонули в Сітомлі, інші в інших ріках, а решта їх повтікала, - і так до сьогодні”. Це була остання зустріч з печенігами. Потім вони подалися в наддунайські країни.

Торки. Незабаром на місце печенігів прийшла нова орда – торки. Літопис оповідає про дві зустрічі з ними.

У 1055 р. Всеволод Ярославович взимку пішов на них і розбив в усті Сули перед впаданням в Дніпро. У 1060 р. три Ярославовичі – Ізяслав, Святослав і Всеволод організували великий похід: “пішли на конях і човнами, незліченою силою на торків”. Літописець говорить, що до бою так і не дійшло: “як почули про це торки, (що йдуть наші війська), налякались і повтікали, - і в утечі загинули, одні від зими, інші від голоду, інші від моровиці судом божим, і так Бог врятував християн від поган”.

Половці. Але за торками наші степи зайняла інша, це грізніша орда – половці, що цілі два століття втримались на цих просторах. Вони поділялись на так звані “коліна”, племена, мали свої княжі династії, жили за скотарства, кочовиками, хоч і мали в деяких місцях укріплені городи. Були надзвичайно витривалі, в боротьбі завзяті, часто нападали на сусідів. До бою йшли добре озброєними і організованими ватагами, мали чудову кінноту і деякі їх частини були одягнуті в панцери.

Перші бої з половцями для українських князів були невдалими. В 1061 р. ця орда перемогла на Київщині Всеволода Ярославовича, 15 серпня 1068 р. розгромила військо трьох князів – Ярославовичів над р. Альтою і тільки під Черніговом в цьому ж 1068 р. 1 листопада Святослав Ярославович розбив половців швидким наступом кінноти.

Пізніше знову половецький хан Боняк рік-у-рік нападав на прикордонні оселі, а в 1093 р. переміг київські війська над Стугною.

Тоді ж вони оволоділи після 9-тижневої облоги містом Торчеськ і вивели звідти багато людей в полон.

Після цих невдач Святополк змушений був укласти мир з половцями і взяти за жінку дочку половецького хана Тугорхана.

Більш успішну боротьбу з половцями організував Володимир Мономах, Переяславський, потім Київський князь.

Переяславщина лежала найближче до половецьких осель, орда найчастіше нападала на її землі. Місцеве населення, що багато зазнавало від цих набігів, готове в будь який час піти на боротьбу з ними. Мономах використовував ці настрої, сам часто ходив у степ, вивчав способи і тактику бою половців, готувався до рішучих дій проти них.

В бою під Грубежем в липні 1093 р. так несподівано напав на кочівників, що ті в паніці розбіглися. Загинув тоді й знаменитий хан і полководець Тугорхан.

Ця перемога дала певність Володимирі Мономаху, що з половцями можна успішно воювати і він поставив цю боротьбу на перше місце у своїй політиці і намагався організувати всіх князів до вирішального виступу.

На початку 1103 р. він зустрівся під Києвом з Святополком і запропонував йому план походу, посилаючись на весняні селянські роботи, але Мономах переконав їх, що якщо не упередити половців, то вони самі нападуть на Україну.

Військо вирушило на південь від Переяслава, частина по суші вздовж Дніпра, частини човнами по річці. Всі зійшлися в околиці Хортиці, звідки військо подалось в степ і йшло чотири дні. Передня сторожа несподівано атакувала військо відомого половецького ватажка Алтунова, “обступили його, вбили тих, хто був з ним – жоден не врятувався, всіх повбивали”. Але зразу ж виступили на княжі війська головні половецькі сили. Та скоро серед половців поширилась паніка. “Великий Бог укладав тугу велику в половців, страх напав на них та жах від появи руських військ, і дременули всі так, що коні їхні вже не почували сили в ногах”. У бою полягло двадцять визначних полководців, в руки полководців потрапила велика здобич – коні, худоба, вівці, половецькі обози. Ця перемога сталась у квітні 1103 р.

Але незабаром половці оновили свої сили і знову почали свої напади. Хан Боняк круглорічно нападав то на Переяславщину, то на Київщину. Але спільними зусиллями давали йому відпір, 12 серпня

1107 р. під Лубнами знову об'єднаним наступом ударили по орді і кілька половецьких ватажків полягло в бою. В 1109 р. воєвода Мономаха Дмитро Ігорович дійшов аж до Дону і зайняв тисячу половецьких веж.

Під кінець 1110 р. Володимир з Святославом самі пішли в степи, щоб вивчити місцевість і приготуватись до весняного походу.

Цей похід почався ще взимку 1111 року. В похід пішли Мономах, Святослав з синами, а також Чернігівський князь Давид Святославович, – отже були війська трьох земель – київської, чернігівської й переяславської.

Війська вийшли з Переяслава, перейшли річку Сулу, Хорол, Псьол, Голтву, Ворсклу і дійшли нарешті до Дінця. Тут вони одягли захист, озброїлись, полки впорядкувались.

24 березня 1111 р. відбувся перший бій, в якому князі перемогли.

27 березня вийшли головні сили половців. “І пішли половецькі полки і полки руські і зударилися вперше війська і немов той грім загримів, як з ударилася чола, була боротьба люта між ними, і падали з обох сторін. Виступив Володимир із своїми полками, і Давид, і коли це побачили половці, кинулися тікати”.

Цей похід мав вирішальне значення в боротьбі з половцями. Орда зазнала значних втрат і вже довгий час не могла воювати з Україною. Наймогутніший половецький хан Атран покинув наш степ і переселився в Підкавказзя, за ним пішло багато інших племен. Орда ослабла. Печеніги й торки, що до того признавали владу половців, підняли тепер голови і 1116 р. повстали проти них і признали владу над собою українських князів. Згодом деякі ватаги половців також признали їхню владу.

Діло Мономаха продовжували його сини і внуки. В 1116 р. Ярополк Мономахович зруйнував найбільші половецькі городи над Дінцем, а в 1126 р. погромив орду над Сулою. Мстислав Мономахович знову знищив кочовища степовиків і загнав їх, як говорить літопис “за Дон, за Волгу, за Яїк”.

Але в тому, що ці всі перемоги остаточно не перебили половці в тому, що степові орди раз-у-раз виживали, вина деяких князів, які в часи роздрібленості руських земель стали самі притягувати половців на Україну, як союзників для братовбивчої внутрішньої боротьби.

Одним з таких князів був Олег Святославович, якого за це

називали Гориславовичем.

Новий відпір кочівникам організував київський князь Святослав Всеволодович. У 1184 р. зібрав війська всіх князів, в тому числі Ярослава Осмомисла з Галичини і 30 липня в степах надав бій військам хана Кончака.

Половецькі війська були розбиті. “Слово о полку Ігоровім” так славить цю перемогу: “Святослав, грізний, великий князь Київський, приспав половецьку силу, притовк половців своїми сильними полками і харалужними мечами, наступив на землю половецьку, притоптав горби і яруги, скаламутив ріки й озера, висушив потоки і болота, а поганого Кобяка з Лукомор’я, як буря вихопив з посеред залізних великих половецьких полків, - і упав Кобяк в городі Києві, у Святославоїй Грибниці”.

Завдяки “Слову” ми маємо докладні відомості і про похід Ігоря Святославовича в 1185 р.

Ігор княжив у Новгороді Сіверському на Чернігівщині. З молодих років брав участь в степових походах. Він був залежний політично від Святослава Всеволодовича, як старшини роду, але намагався виступати самостійно. Він не хотів брати участі в спільних походах і проводив їх на власну руку.

І в 1185 р. потайки від Святослава задумав піти на головні кочовища орди. Разом з ним в похід зібралась найближча рідня: молодший брат Всеволод, трубчевський князь, 18-літній Святослав Олегович із Рильська і син Ігоря 12-річний Володимир. Самому Ігорю було тоді 34 роки. Крім них пішов в похід і воєвода Ольстин Олексич з чернігівськими ковуями – половецьким плем’ям, що признавали владу князів.

Ігор вийшов з Новгорода 23 квітня 1185 р. Коли військо почало заглиблюватись в степ, передові стежі доповіли, що половецькі вежі (застави) недалеко, але сильнішого війська немає, що половці уже довідались про похід і збирають сили. Таким чином, фактор несподіваності був вже втрачений. Отже, потрібно було або рішуче вдарити по ворогу, або якнайшвидше почати відступ. Князі обрали перший варіант. У ночі продовжили марш і здійснили до р. Сурлії.

Половці залишили свої табори поза собою й вийшли назустріч князям. Ігор поділив військо на 6 полків. Упорядкував його в 2 ешелони. Попереду пішли легкоозброєні частини: посередині молодий Володимир Ігорович, на правому крилі – воєвода Ольстин, на лівому – стрільці виведені полків. В другій лінії йшло головне

військо: посередині полк Ігоря, праворуч – Всеволод, праворуч – Святослав Олегович.

З боку половців виступили наперед стрільці, обстріляли наше військо стрілами і відступили. Потім пішло в наступ головне половецьке військо.

З українського боку в бій пішли тільки три легких полки першої лінії і лівий полк Святослава Олеговича, з задньої лінії. Ігор і Всеволод йшли позаду й своїх полків в бій не впускали. Але й першої лінії було достатньо, щоб розбити в цьому бою половців. Військо переслідувало половців, дійшло до їхнього табору, привело велику здобич. Це ще не була остаточна перемога. Ігор знав, що в бою була лише частина половецького війська, що головні сили повинні от-от підійти. Він радив почати вночі відступ, щоб наступного дня не було пізно. Але Ігоря переконав заночувати до ранку Святослав Олегович, який далеко зазнався під час наступу і коні його полку були потоплені. Це була тактична помилка.

Вранці на обрії з'явилися незчисленні половецькі полки. Стало очевидно, як необережно Ігор з порівняно невеликим військом опинився в середині половецької землі. Князі вирішили виступати до Дінця. А так, як коні були потоплені і частина війська була піхотою, прийняли рішення зійти з коней і йти пішки.

Соромно нам буде, – казали князі, – якщо ми самі втечемо на конях, а чорних людей залишимо. Можна здогадатись, що відступ проходив під прикриттям рухомого табору з возів. Так ішли цілий день, відбиваючи атаки половців. Багато воїнів було поранено та вбито. Сам Ігор дістав поранення в ліву руку. На світанку наступного дня почали втікати від Ігорового війська ковуї. Ігор на коні кинувся наздогнати їх, половці відрізали йому дорогу й захопили в полон.

Всеволод йшов далі і хоробро відбивався. Коли проходили вздовж якогось озера, недалеко річки Каяли (місце не відоме), половці рішуче рушили на княже військо, притиснули його до води, – і бій закінчився перемогою Орди.

Після невдалого походу Ігоря, половці все частіше почали нападати на пограниччя. Одна орда знищила переяславщину, друга – Посем'я. Вся Україна опинилася перед загрозою знищення. Святослав робив спроби перенести боротьбу в степ, але це вже йому не вдалось. Тільки час від часу на степові шляхи виходили молоді князі, які швидкими набігами використовуючи “чорних

клобуків” атакували половців і поверталися зі здобиччю.

Але такі наскоки викликали невідвратно помсту половців і вони з завзяттям кидались на українські оселі.

Ця безупинна боротьба дуже виснажувала українське населення. На те, щоб організувати великий похід в степ, сил уже не було. Це й змусило Святослава й інших князів змінити тактику боротьби з кочівниками відмовитись від наступальної війни і перейти до оборонної, щоб захистити пограничні землі.

Саме він і інші князі цілими місцями стояли над Россю або над Сеймом і стерегли, щоб якимось переходом не пробрались степовики. Ці заходи мали свій результат. Половці добігали тільки до крайніх українських осель, а в середину земель пробитись уже не могли, побачивши сторожу, повертались.

Останні, значніші походи в степ водив князь Роман Мстиславович. Його славили в піснях, що “кидався на поганих, як лев, сердитий був як рись, нищив їх як крокодил, проходив їх землю як орел, а хоробрий був як “тур”. Але літописці про ці його війни докладніших звісток не дають.

Татари. Але найгрізніші і найсильніші з усіх степовиків були татари, які вперше з’явилися на українських землях 1223 р. Спочатку вони напали на половців, яких звали своїми “рабами і конюхами”, погромили половецьку орду й переслідували її до Дніпра.

Тоді половці звернулись до українських князів за допомогою. Князі зібрали в Києві воєнну раду і вирішили спільно виступити проти нового сильного ворога: “Краще нам прийняти їх на чужій землі, ніж на своїй”. У квітні військо зібралось біля Дніпровських порогів, де був брід на Протолчі. В поході взяли участь князі київські, чернігівські, смоленські й волинські. Прийшли й таємні галицькі “вигонці”, від моря на тисячі човнах. Коли прийшла звістка, що наближається татарська сторожа, молоді дружинники кинулись на них на конях, щоб оглянути це “невидане військо”. 23 травня 1223 р. відбувся перший бій. Тоді перемогла українська легка кіннота.

Заохочені успіхом, українські війська пішли далі, йшли вісім днів степами, поки не зустріли татарську сторожу на р. Калці. В першій сутичці татарський передовий загін відступив, а князь Мстислав Мстиславович, що керував об’єднаними силами, дав наказ озброїтись і упорядкуватись до великого бою.

Військо перейшло Калку. Першими з татарами зустрівся

Данило Галицький. Молодий, 18-літній князь відважно кинувся у бій, дістав рану в груди, але й далі тиснув на татар, що ті почали відступати. За ним пішли в бій інші полки. Але підвели половці, почали втікати перед татарами й ослабили боеву лінію. Полки другої лінії, що не вступили в бій, почали метушитися. В цей час і вдарили з усієї сили татари. Вони обсіпали наші війська такою кількістю стріл, що навіть Данило не зміг втриматись. Всі князі почали відступати.

Найдовше оборонявся київський князь Мстислав Романович. Він зайняв сильну позицію на якомусь горбі і обвів своє військо городом з возів, князі підступом умовили його здатись, але умови не дотримались – князя і його товаришів вбили. Вбитих киян було 10 тисяч.

Після цієї перемоги татари повернулись знову до Азії і довгий час в Українських землях не з'являлися.

У 1236 р. вони завоювали і знищили Поволжя й Сульдащину, потім ще раз половців, і в 1239-1240 рр. завернули в Україну.

Відразу проявилась відвага їх чисельності і тактики. Вони мали величезну масу війська, не щадили нікого.

В боях були надзвичайно завзяті, не знали милосердя не тільки до озброєних супротивників, але й до мирних людей. Перед ними не встояла навіть найсильніша сторона української воєнної організації – городи. Татари володіли вдосконаленими способами і засобами облоги, застосовували сильні воєнні машини і найсильніші укріплення їм піддавались. “Пороками били город і стрілами без числа стріляли”, “розбили стіну города і вийшли на вал”, “взяли город коп'ями” (приступом), - це описи, що повторюються при кожній облозі.

На Україні знали, що від татар не можливо помилування, тому кожний город оборонявся до останнього захисника.

Переяслав хан Батий добув приступом і вирівав все населення і поруйнував церкви. Чернігів “обступили в силі тяжкій” – князь Мстислав Глібович вийшов проти них усім військом, але татари перемогли його, місто добули й спалили.

Київ оборонявся довше, за переказом 10 тижнів і 4 дні. Захищала Київ залога під проводом воєводи Дмитра, якого прислав Данило з Галичини. Але Батий оточив Київ великим військом. Татари встановили свої пороки і били безперервно день і ніч, поки нарешті не розбили стіни. Городяни продовжували боронитись і

після того, як ворог прорвався в місто. Воєвода Дмитро поранений потрапив в полон. Місцеві жителі здобували нове укріплення біля Десятинської церкви, але татари досягли їх і там. Люди сховались на хорах церкви, але будова не витримала ваги, завалилась й поховала під собою оборонців. Татари здобули Київ за одними звістками 19 листопада, за іншими 6 грудня 1240 року.

Татари й Галицько-Волинська держава

Оволодівши Києвом, татари рушили на Галицько-Волинську державу. За деякий час вони здобули городи Колодяжний над Случем, Кам'янець і Ізяслав над Горинем, Володимир, Галич, вибили їх населення, але довго в цих землях не затримались. Галицький воєвода Дмитро, якого татари возили з собою, налякав Батия: “не залишайся в цій землі довго, – це земля сильна, зберуться на тебе, й не пустять тебе в свою землю”, – тоді й Батий перейшов на Угорщину. Зі свого походу татари повернулись на Схід і осіли над Волгою, але від тоді вони вже послідовно йшли до того, щоб опанувати всю східну Європу.

Щоб захистити свою державу Данило змушений був у 1245 р. прийняти титул союзника татар, але свою залежність від них відчував дуже боляче і почав рішуче готуватись до війни з татарами.

Насамперед він почав наново укріплювати старі городи і будувати нові, такі як Львів і Холм.

Одночасно він готував антитатарську коаліцію європейських держав під егідою папи римського Інокентія IV.

У 1253 р. він коронувався королівською короною, присланою з Риму. Але обіцяний “христовий похід” проти татар не відбувся. Данило був залишений один на один з грізними суперниками.

У 1252-1254 рр. він активно воював з татарами. У 1253 р. татарський воєвода Кулемса обложив Крем'янець, але взяти укріпленого города не зміг. У 1254 р. він обложив Луцьк, але й це місто взяти йому не вдалося. Данилові укріплення показували свою силу.

Татари, занепокоєні такою непокірністю, перейшли до гостріших виступів. З приходом у 1259 р. великої рати Бурандая, який став на кордоні і зажадав, щоб Данило розкидав всі свої укріплення, князь змушений був виконати його вимогу. Цей Бурундаєвий погром перебив усі Данилові плани. Він мав більше сил і змоги, щоб підняти проти монголотатар боротьбу і ніякої допомоги з Заходу не отримав. У 1264 р. Данило помер. Його

наступники мали ще менше нагоди, щоб визволитись від татарських впливів. Змушені були платити татарам данину і ходити з татарськими воєводами на сусідів.

Аж Андрійові правнуки Андрій і Лев Юрійовичі, що правили (1315-1323 рр.) спробували захищати свою землю від завойовників і загинули разом в боротьбі з татарами.

Якщо аналізувати причини, чому Україна не змогла виграти цієї великої війни з степовиками, яка велась протягом століть, то головна причина полягала в тому, що князі українських земель самі були в взаємній боротьбі і не могли одностайно стати на спільного ворога.

Таким чином, Україна упала у боротьбі з степовими ордами. Все ж боротьба з степовими наїзниками мала неабияке значення в історії України і всієї Європи.

Перші київські князі визволяли наші племена з ярма хозарів, які цілою масою вивозили слов'янське населення на східні торги. Потім наші степи заповнила орда печенігів, в боротьбі з якими загинув князь Святослав, а Володимир і Святослав покінчили з ними. Одним сильним ударом наші війська розбили нову орду торків. Два століття воювала Україна з половцями і ні на крок не поступилась перед їх натиском. І навіть тоді, коли прийшли найгірші з азійців, татари, навіть коли впав під їхніми ударами Київ і всі придніпровські городи Галицько-Волинська держава ще сто років стримувала удари кочівників. Коли в 1323 р. галицькі князі Андрій і Лев загинули в боротьбі з татарами, польський князь Володислав з призначенням зазначив, що вони були йому “за необорний щит від татар”. Так повинна була сказати і вся Європа, для якої Україна була довгий час надійним забралом, за яким зростала Європейська культура, в той час, як Україна сама спливала кров'ю.

У цих війнах продовжувало розвиватися і українське військово мистецтво, про характерні особливості якого піде мова у подальшому.

Головні елементи українського військового мистецтва, сформовані у війнах княжих часів

Нащадки можуть судити про воєнне мистецтво Стародавньої Русі по письмовим джерелам того часу. Вони не присвячувались спеціально військовим питанням, але воєнна думка вже тоді

фіксувала процеси розвитку військової справи і намагалась теоретично закріпити їх.

Одним з таких джерел є “Повесть временных лет” – по суті найдавніша наша воєнна історія. В ній літописці сповіщають про багато походів київських князів, розкривають причини успіхів і невдач, аналізують їх. В ній – опис складу, організація війська, озброєння, способи ведення війни та бою.

Дійшло до нас і “повчання” Володимира Мономаха, в якому разом з іншими питаннями князь намагався передати своїм послідовникам і свій бойовий досвід. Зокрема, він особливо вимагав звернути увагу на пильність, організацію розвідки і сторожі в війську. “Коли на війну вийдете, не лінуйтеся, не дивіться на воєвод; не віддавайтеся ні пиву, ні їжі, ні спанню; сторожі самі розтравляйте, а коли звідусіль війська порозставляєте, тільки тоді лягайте і рано вставайте, а зброї з себе не знімайте. Бо як чоловік з лінощів не розглянеться, то несподівано пропаде”.

Питання, пов’язанні з організацією війська знайшли відображення і в “Руській правді” – зводі законів, складеному в київській державі.

Статті “Про коня княжого і смердового”, “Про зброю” та інші свідчать, що воєнне діло в давньоруській державі, складало одне з найважливіших питань.

Київські і Галицько-Волинські князі показали себе не тільки як видатні політичні діячі, але й як досвідчені полководці, в воєнних походах яких розвивалась стратегія, тактика, організація княжого війська.

У тому, що княжі війська виділялись своєю згуртованістю і моральною стійкістю, велику роль відігравав особистий приклад князів, воєвод в бою.

Багаторазово українська рать отримувала перемоги над переважаючими силами супротивника.

У значній мірі ці перемоги були обумовлені твердими принципами єдино- начальства. Князі приділяли багато уваги випрацюванню єдності дій. Для цієї мети вони радились в критичний момент з дружиною, скликали військові ради як перед походом, так і в відповідальні його періоди, коли від кожного воїна і начальника вимагалась велика напруга сил. Але прийняте князем рішення було обов’язковим для війська.

Стратегія

Стратегія полководців Київської та Галицько-Волинської держав відрізнялась рішучістю і активністю. Ряд війн, які вони вели, носили завойовницький характер і проводились з метою розширення і зміцнення держави. Багато походів проти кочовиків переслідували оборонну мету, але здійснювались стратегічним наступом. Війна переносилась на територію супротивника, оборона велась в наступальній формі. Для князів було характерним захопити стратегічну ініціативу у ворога.

Війни велись з рішучою метою і вирішення їх шукалось в бою. Відшукати і розбити головні сили ворога було основним завданням війська. Але щоб виконати це завдання, потрібно було підібрати доцільні методи. Одним із них був принцип – застати ворога несподівано. В давніші часи на перешкоді цьому стояв лицарський звичай – оголошувати війну. Найяскравіший приклад – походи Святослава. Князь відсилав послів до ворога і повідомляв його, що йде походом. Але пізніше цей звичай занепав, бо війна в своїй суті вимагала, щоб на ворога напасти несподівано. Потрібна також була швидка ініціатива і швидкість рухів війська. Зразок таких швидких рухів показував той же Святослав, що ходив в походи без тяжких обозів.

Уміло використовуючи систему рік і Чорне море, полководці дали блискучі зразки організації комбінованих походів на великі відстані. Тільки в походах до Волги і Каспію рать під проводом Святослава пройшла більше 3 тис. кілометрів по суші і біля 1,5 тис. кілометрів по рікам.

Київський надійний флот не тільки використовувався як транспортний засіб, але вів морські бої, знищуючи візантійські кораблі, озброєні “грецьким вогнем”.

Воєнний похід, як морський, так і сухопутний, був направлений в першу чергу на ворожу столицю. Столичний город був осідком князя, центром адміністрації, промислу, торгівлі, культури. Хто оволодів столицею, міг легко оволодіти всією землею. Тому при головних городах йшли найзавзятіші бої.

Великої уваги заслуговує і тактика княжих військ.

Бойовий порядок Київської раті в вигляді “стіни”, як свідчить візантієць Лев Диякон, став спочатку X століття розчленуватись як по фронту, так і глибину на центр “чоло” і два крила (полки правої і лівої руки). Наявність, як мінімум, сили опору і полегшувало

управління ним.

При розподілі сил в бойовому порядку враховувалась якісна відмінність різних категорій військ. Розташування кращих відбірних сил в резерві і на флангах дозволяло здійснити маневр на оточення. В зв'язку з розчленуванням бойового шикуння на полки більшого значення в порівнянні з попередніми часами, набула їх взаємодія з застосуванням метальної зброї.

Для української тактики того часу характерною рисою було знищення ворожих сил одним потужним ударом. Для кожної частини війська було почесно вступити першою в бій, тому що перший наступ давав нагоду воїнам і воєводам як найшвидше визначитись.

“Русь є скоро до бою”, – характеризує галицьке військо угорський воєвода Філя, – “але витримаємо їх наступ, бо на довгий час на січу не витривалі вони”.

Тактику такого сильного удару називали “руський бій” і вважали її за характерну ознаку українського війська.

Остаточна ж перемога досягалась загальними зусиллями піхоти і кінноти, всіх частин бойового ладу. Результат бою, як в давні, так і в пізніші часи, вирішувався рукопашною битвою.

Своєрідні тактичні засоби були вироблені в боротьбі з кочівниками, які широко застосовували рухливі форми бойових дій.

Князі та воєводи, щоб запобігти несподіваному нападу, створювали сильні передові загони з завданням активно вести розвідку на значному віддаленні від своїх головних сил, а також завдати стрімких ударів передовим частинам ворога. Захопивши ініціативу в свої руки, передові загони забезпечували моральну перевагу сил і створювали сприятливі умови для вирішального розгрому головного угруповання ворожого війська.

Деякі полководці застосовували також з успіхом тактику, яка відрізнялась від традиційного способу боротьби з супротивною стороною в відкритому польовому бою, а саме – тактику повільних рухів, відступів, різних маневрів, щоб утомити ворога.

Для війська, що упорядковувалось до бою, і чекало зустрічі це було дошкульніше, ніж сам бій. Наприклад, в поході на Галичину в 1144 р. Ізяслав Мстиславович чекав наступу Володимирка на Рожному Полі (на верхів'ях Серету), але галицький князь відступив на Гологори і таким чином перекреслив плани свого противника. Не день і не два доводилось витратити, щоб розшукати ворога, який уникав бою.

Велике стратегічне і тактичне значення в період війни мали городи. Деякі з них стояли на стратегічних шляхах і ворог в своєму поході змушений був біля них затримуватись.

Городи давали також захист війську, коли воно не могло встояти перед ворогом і змушене було відступати. Боротьба йшла від одного города до другого. Взагалі, українське військо залишало після себе блискучі зразки облогового мистецтва і фортець того часу.

Особливо пам'ятна в цьому відношенні оборона князем Святославом Доростолу з багаточисельними загальними і невеликими вилазками.

Але не завжди була можливість займати оборону в умовах города, тому деякі полководці, серед них такий досвідчений воїн як Данило Галицький наказував війську ставати в відкритому полі.

В поході на ятвягів у 1251 р. військо, як пише літопис, - «прийшло на р. Олп і хотіло стати на тісних місцях, коли побачив це князь Данило, скрикнув: «О, мужі воєнні, чи ви не знаєте, що за укріпленням для християн є простір, а для поганих тіснота, частокіл править за оборону? І прийшов у чисте поле і там став обозом».

Зрештою кожен полководець добирав собі способи боротьби відповідно до місця й обставин.

Полководці

І саме від особи полководця в ті часи залежав успіх воєн. Це обумовлювалось тим, що не було організованих відповідальних штабів, князь мав повну владу і ініціативу в своїх руках, сам складав воєнні плани, під його керуванням відбувались всі воєнні операції. І в тому, що історія України княжої доби відмічена частими успіхами, що на провідних місцях було багато визначних і талановитих полководців.

У першу чергу це князі, про воєнні походи яких йшла мова вище. При князях і в їх заступстві воєнне діло вели воєводи, що теж немало зробили для розвитку українського військового мистецтва. За часів Ігоря і Святослава це були варяги Свенальд, Ікмор, Вусфаст. За Володимира на чолі війська стояли вже воєводи слов'янського походження Добриня й Путята. За Ярослава водили київський флот на Царгород Вишата й Іван Творимич. Данило також мав цілий штаб досвідчених воєвод, яким доручав керівництво в різних походах. Найвизначніші з них – тисяцький Дем'ян, дворецький Андрій і печатник Кирило.

У безперестанних війнах, походах та боях виробилась еліта українського війська, його цвіт – лицарство. До найважливіших рис лицаря належали хоробрість, відвага, взаємодопомога, також вірність князеві.

Літописці з пошаною називають імена бояр і «простих мужів», що визначились в боях і полягли героїською смертю. Воїнів, що полягли в бою, військо ховало особливо святочно. У давніх язичних часах на місці поховання насипали високі могили. Такі могили мали всі перші князі-завойовники: Аскольд – у Києві, Олег – десь під Києвом, Ігор – недалеко від Коростеня, де його вбили древляни.

Пізніше почали ховати загиблих князів у церквах. Літописи подають описи таких захоронень. В бою з половцями під Києвом 26 травня 1093 року утопився в р. Стугні молодий князь Ростислав Всеволодович. Тіло його «забрали, принесли до Києва і плакала на ньому мати його, і всі люди жаліли його дуже через молодість його; і зібралися єпископи, попи й чорноризці, та співаючи звичайні пісні, поклали його в церкві святої Софії».

Наші лицарі, хоч і не так вирізнялись зовнішністю, як на Заході, але в своїй бойовій здатності не стояли нижче, ніж західні лицарі.

Завершуючи викладення даного матеріалу, слід проаналізувати, яке ж місце і значення мало військо в політичній системі перших українських держав.

Військо добувало державі силу й могутність. У воєнних змаганнях встановлювались і утримувались кордони держави. Кордон від степу визначали наші князі в боротьбі з дикими ордами. Західний кордон Галицької держави встановився в пограничних війнах з поляками. Де не було пущ і інших природних перешкод, там кожна держава пильно своїм військом стерегла свої межі.

Війни забезпечували державі добробут і значення серед сусідів. Вже перші походи на Чорне море і Візантію мали за мету, інтереси нашої торгівлі і закінчились договорами Олега й Ігоря.

Давньоруська держава завдяки своїй воєнній силі мала славу у всій Європі. Княжий двір у Києві прославляли найславетніші лицарі. Так, норвезький королевич Геральд Сміливий вважав для себе за велику честь служити у Ярослава Мудрого і одружився з його донькою.

Зрештою, війни, які велись за оборону українських земель від зовнішнього ворога, надзвичайно сприяли внутрішній консолідації держави.

Якщо перші князі – завойовники тільки примусом залучали племена до державного зв'язку (Ігоря, Олега), то наступ ворогів з усіх сторін, особливо наїзди диких кочівників, виявили потребу в сильній державі.

Спільна небезпека єднала племена й землі, примушувала забувати внутрішні чвари і ставати в один фронт боротьби проти ворога.

В цих війнах розвивалось почуття патріотизму, солідарності, відповідальності за долю країни.

Таким чином, військо було тим цементом, що зв'язував народну боротьбу в свідому державну силу.

Питання для самоконтролю.

1. Який суспільний устрій панував у киммерійців в період з V до початку VII ст. до н.е.? Чим це було обумовлено?

2. Виділіть основні особливості скіфської держави, як воєнно-політичного утворення. Розкрийте сутність воєнної організації скіфів.

3. Зробіть порівняльний аналіз політичних утворень киммерійців, скіфів та сарматів. Які були особливості їх військових організацій?

4. Розкрийте відмінні риси перших слов'янських утворень. Охарактеризуйте їх суспільний і політичний лад.

5. В чому полягала відмінність воєнних організацій скіфів та ранніх слов'ян?

6. Які зміни відбулися у воєнно-політичній організації слов'ян за князювання Святослава (964-972 рр.)?

7. Яким чином позначився вплив варягів на розвиток слов'янського війська?

8. Охарактеризуйте риси княжої дружини (принципи її формування та соціальний характер).

9. Коли відбулося зведення слов'янських законів в єдиний державний акт? Яке це мало значення для їх державності?

10. Назвіть основні особливості розвитку воєнної організації слов'ян (відповідно до періодизації політичної історії Київської держави).

11. Що слугувало передумовами утворення Галицько-Волинського князівства?

12. Яку зовнішню та внутрішню політику вели князі Галицько-

Волинської держави?

13. Охарактеризуйте розвиток військового мистецтва в війнах київських та галицько-волинських князів.

Список використаних джерел:

1. Багринець В. М. Коли і як виникли назви Україна, українці. — Ужгород. 1997.
2. Баран В., Козак Д., Терпиловський Р. Походження слов'ян. — К., 1991.
3. Брайчевський М. Ю. Походження Русі. - К., 1968.
4. Брайчевський М. Ю. Походження слов'янської писемності. — К., 1993.
5. Залізник Л. Нариси стародавньої історії України. — К., 1998.
6. Історія русів.— К., 1991.
7. Котляр М. Історія України в особах. Давньоруська держава. — К., 1996.
8. Крип'якевич І.П. Галицько-Волинське князівство. – К., 1984.
9. Крип'якевич І. Історія України. – Львів, 1992.
10. Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З., Думін О., Шрамченко С. Історія Українського війська. Т.1-2. – Київ: Варта, 1994.
11. Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З. та ін. Історія Українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.) / Упорядник Б.З.Якимович. - 4-те вид., змін. і доп. – Львів: Світ, 1992. - 712с.
12. Кром М.М. Меж Русью и Литвой. Западнорусские земли в системе Руссо-литовских отношений конца XV – первой трети XVI вв. – М., 1995.
13. Остафійчук В.Ф. Історія України: сучасне бачення: Навч. посіб. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К.: Знання-Прес, 2004. – 390с.
14. Прицак О. Походження Русі. Стародавні скандинавські джерела. — Т. 1., — К., 1997.
15. Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв. - М.. 1982.
16. Скифы. Хазары. Славяне. Древняя Русь... — СПб., 1998.
17. Скрипник М.О., Домбровська Л.Ф., Красовський В.М. та ін. Історія України: Навчальний посібник. Під ред. М.О.Скрипника. – Київ: Центр навчальної літератури, 2003. – 367с.

18. Історія України: Посібник / За ред. Г.Д.Темка, Л.С.Тупчієнка. – К.: Видавничий центр «Академія», 2002. – 480с.

19. Черкащина Н.К. Історія України: від давніх часів до сьогодення: Навчальний посібник. – К.: ВД «Професіонал», 2005. – 384с.

20. Шевчук В.П., Тараненко М.Г. Історія української державності: Курс лекцій: Навчальний посібник. – К.: Либідь, 1999. – 480с.

РОЗДІЛ II

ЗАПОРОЗЬКА ВІЙСЬКОВА ОРГАНІЗАЦІЯ

2.1. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ ПІД ВЛАДОЮ ІНОЗЕМНИХ ДЕРЖАВ (СЕРЕДИНА XIV – XVI СТОЛІТТЯ)

Литовська та польська експансія на українських землях та її наслідки

У першій половині XIV ст. внаслідок гострих внутрішніх суперечностей, пов'язаних з постійними боярськими інтригами, напруженою безперервною боротьбою за владу, Галицько-Волинське князівство починає поступово занепадати. Цією обставиною, а також хронічними чварами у Золотій Орді негайно скористались іноземні загарбники. Під їхніми ударами перше українське королівство припинило своє існування, а галицькі і волинські землі внаслідок вакууму влади, що утворився після загибелі останнього правителя Галицько-Волинської держави Юрія II, стали легкою здобиччю агресивних зазіхань сусідніх Литви, Польщі, Угорщини та Молдавії.

У 1349 році в Галичину вторглися польські та угорські війська. Литовці утвердилися на Волині й також намагалися заволодіти Галичиною. Після довгої та виснажливої боротьби, під час якої галицькі землі не раз переходили з одних рук до інших, у 1387 році, за короля Ягайла, вони нарешті були захоплені Польщею. Ще раніше, наприкінці XIII - початку XIV століття Угорщина приєднала до себе Закарпаття, а в середині XIV ст. Буковиною заволоділо щойно утворене Молдавське королівство. Внаслідок цих іноземних експансій галицько-волинський державно-політичний центр переживає період глибокої кризи і занепаду.

У 50-х роках XIV століття почався наступ Литовської держави на Придніпров'я, полегшуваний тим, що Золота Орда вступила в смугу феодалних міжусобиць і фактично розпалась на кілька улусів. У 1355-56 рр. литовський князь Ольгерд завоював Чернігово-Сіверщину, а в 1362 р. захопив Київ і всю Київську землю. Влітку 1362 р. військо Ольгерда на р. Сині Води (притока Південного Бугу) розгромило загони кількох татарських ханів (Хачбея, Котлбуга та Дмитра). У битві на р. Сині Води активну брали участь українці, литовці та білоруси. Внаслідок синьоводської битви до Литовської

держави остаточно відійшли Київщина та Поділля. В цих землях Ольгерд посадив своїх синів і племінників: у Києві – старшого сина Володимира Ольгердовича, в Подільській землі - своїх племінників Коріятовичів. Місцеві руські феодалі зберігали свої володіння. Самі руські землі – Чернігово-Сіверщина, Київщина, Поділля – залишались автономними, бо великий князь литовський, як твердить літопис, "увійшов у приязнь" з місцевими феодалами, закріплена традиційним рядом (договором).

Руські князі й бояри зобов'язались служити великому князеві як васали, князь же – боронити землю від татар. Литовський уряд тоді ще дотримувався правила: "Ми старину не рушимо, а новини не вводимо".

З приєднанням земель Південно-Західної та Західної Русі Литовське князівство стало великою феодалною державою, де більшість становило руське населення (українці та білоруси). Руські землі з їхньою вищою культурою, правом справляли великий вплив на політичне й суспільне життя Литовської держави.

Ольгерд та його прибічники проявили неабияку політичну мудрість. Вони здобули собі довіря місцевого населення насамперед тим, що намагалися нічим не відрізнятись від місцевих феодалів. Шануючи місцеві звичаї і культурні надбання українського народу, вони цілком свідомо переймали його культуру, намагалися практично використати її здобуття в усіх сферах життя. Литовці беруть на озброєння українську військову організацію, систему будівництва фортець, валів, вивчають і засвоюють досвід роботи адміністрації, ведення господарства.

"Руська правда" у Великому Князівстві Литовському (ВКЛ), як і в Київській Русі, стає головним джерелом права. В державній практиці продовжують зберігатись давньоруські терміни - "тіун", "намісник", "ключник" тощо.

Офіційною мовою у ВКЛ стає староруська мова. Це пояснюється тим, що споконвічні литовські землі після завоювання України та Білорусі, становили у ВКЛ близько 10 відсотків його території. Тому цілком зрозуміло, що для переважної більшості населення саме руська мова була рідною.

Панівною і загальнодержавною у ВКЛ стає поступово і православна віра. Литовці до приєднання Русі були язичниками. Проте згодом їхні правителі (Любарт, Ольгерд, його сини), зрозумівши, що в очах православного народу Князя влада є

божественною, починають сповідувати і впроваджувати православну віру. Пізніше православним стає майже все населення Литовської держави. Наприкінці XV ст. лише Траські землі залишались вірними давнім язичницьким традиціям.

Піднесення Києва

З середини XIV ст. і до 70-х років XV ст. знову підноситься значення Київського князівства. Тут княжила (з перервами) династія Гедиміновичів (Олельговичів). Порівняно з до монгольським періодом, межі тогочасної Київської землі навіть дещо розширилися - частково за рахунок приєднання до неї порубіжних округ сусідніх князівств, частково в результаті поступової колонізації південних степів. Під владою київського князя, крім стольного граду Києва, перебували численні "київські пригороди": Овруч, Мозир, Чорнобиль, Житомир, Звенигород, Остер, Канів, Черкаси, Переяслав.

Усі ці міста звалися "замками господарськими", київський князь призначав у них намісників - державців (або старост). Останні правила не лише замком, а й навколишньою округою (повітом). Усі жителі повіту, до якого б стану вони не належали, у військовому, судовому й адміністративному відношенні підпорядковувались старості та відбували на користь князя повинності й сплачували намісникові певну данину.

Будучи васалом великого князя литовського, київський князь зберігав за собою верховну владу в землі: йому підлягали старости, він здійснював верховне командування військовими контингентами всіх повітів, до нього апелював суд намісників, він мав виключне право роздачі в користування земельних володінь (привілейований стан землевласників складали земляни й бояри).

Перший князь з династії Гедиміновичів – Володимир Ольгердович – княжив у Києві з 1362 до 1395 р. Він зміцнив свою владу, спираючись на місцевих землевласників – земян та православну церкву, карбував власну монету. Гербом-символом Київської землі було зображення архістратига Михаїла.

Володимир Ольгердович був усунутий з київського столу новим правителем Литовської держави – Вітовтом, який не бажав посилення Київського князівства. В Києві князем сів Скиргайло Ольгердович. Після його смерті у 1396 р. Вітовт правив Київською землею через своїх намісників. Проте згодом, у 1440 р. князівська влада у Києві відновилася. Останній київський князь Симеон

Олелькович помер у 1470 році. З цього часу Київська феодальна державність припинила своє існування. Київська земля з 1471 р. стала управлятися литовськими воєводами.

Політичні процеси на українських землях наприкінці XIV - першої половини XVI ст.

Захоплені Литовською державою південно-західні руські землі протягом другої половини XIV ст. перебували на становищі удільних князівств (із залишками місцевої автономії), очолюваних князями - членами литовського великокняжого роду. Місцеві великі феодалі-князі, що здавна мали в цих землях володіння, зберігали їх і надалі, але повинні були коритися владі удільного князя, сплачувати данину та надавати йому військову допомогу. Удільні князі складали великокнязівську раду. Подібно до великого князя, удільні князі роздавали своїм васалам землі, скликали місцевих великих феодалів-князів, бояр, вище духовенство на ради для розв'язання політичних питань.

Захопивши південно-західні руські землі, Литва за князювання Ольгерда, прагнула встановити свою владу і над Північно-Східною Руссю, але наразилась на рішучу відсіч з боку Московського князівства. Розгром литовських військ під Любутськом у 1372 р. дружинами великого князя Дмитра Івановича підніс значення Москви. Її авторитет ще більше зріс після Куликовської битви 8 вересня 1380р.

Розгром татар і дальше піднесення Москви занепокоїли великого князя Ягайла (союзника хана Мамає під час Куликовської битви) та правлячі верстви Литовської держави. Намагаючись зміцнити свою владу над удільними князями та запобігти посиленню Московського князівства, до якого тяжіла частина феодалів українських і білоруських земель, що перебували у складі Литовської держави, Ягайло 14 серпня 1385 р. уклав у м. Крево угоду про унію Литви з Польщею (Кревська унія).

І Польщу і Литву спонукала до цього також загроза з боку Тевтонського ордену. Водночас польські феодали прагнули використати унію для підкорення Литви та захоплення підвладних Литві українських земель.

За унією Ягайло одружувався з польською королевою Ядвігою (і став королем Польщі), зобов'язувався прийняти католицизм і зробити його державною релігією в Литві й назавжди приєднати до Польщі підвладні йому литовські, білоруські й українські землі.

Кревська унія зміцнювала Польсько-Литовську державу перед загрозою агресії з боку німецьких хрестоносців, але разом з тим відкривала шлях до загарбання польськими феодалами українських земель та експансії католицької церкви на схід. Спроба Ягайла, який став у березні 1386 р. королем Польщі під іменем Владислава II Ягелла, ліквідувати незалежність Литовського князівства викликала опір литовських феодалів на чолі з князем Вітовтом. Проти Ягайла і його прибічників підняли зброю й удільні руські князі. Ця боротьба закінчилася компромісом. За угодою, укладеною в 1392 р. в Острові, Ягайло і польські феодали визнали Вітовта довічним правителем Литовського князівства. Згодом Вітовт прийняв титул Великого князя литовського.

Спираючись на верстви литовського боярства та на підтримку польських феодалів, Вітовт здійснив ряд заходів щодо політичного об'єднання Литовської держави і зміцнення її центрального управління. За його князювання залежність українських та білоруських земель від Литви посилилася, почалось гноблення населення цих земель. Вітовт ліквідував на території України удільні князівства (Волинське, Київське, Подільське та ін.). Тут почали правити намісники князя. Українські землі дарували литовським феодалам і католицькій церкві.

Вітовт поставив за мету витіснити татар з Причорномор'я, однак у битві з татарським військом 12 серпня 1399 р. на Ворсклі зазнав поразки. І все ж у 20-х роках XV ст. він розширив кордони держави на південь - до Чорноморського узбережжя, збудувавши тут систему фортець-укріплень. На початку XV ст. назріла вирішальна сутичка між Польсько-Литовською державою і Тевтонським орденом. 15 липня 1410 р. відбулась битва під Грюнвальдом, в якій об'єднані сили поляків, литовців, українців і білорусів розбили німецьких лицарів і зупинили їхню агресію на схід.

Після цієї битви позиції Польщі в Литві зміцнилися. Згідно з Городельською унією 1413 р. литовські бояри-католики зрівнювалися у правах з польською шляхтою. В Литві було впроваджено польський адміністративний поділ, зростав вплив католицької церкви. Незважаючи на це, Вітовт домігся за унією того, щоб Литовське князівство й після його смерті зберігало автономію (на основі васальної залежності від польського короля).

А після смерті Вітовта у 1430 р. у Литовському князівстві спалахнула боротьба проти наступу польських феодалів і

католицької церкви. Литовські та руські феодала на сеймі у Вільно всупереч Горodelьській унії обрали великим князем Литовським Свидригайла Ольгердовича, відомого своїм негативним ставленням до унії Литви та Польщі. Він до 1435 р. чинив опір експансіоністській політиці Польщі в Литві. Невдалі дії Свидригайла та його орієнтація на руських православних феодалів викликали невдоволення литовських магнатів. У 1432 р. вони обрали великим князем литовським Сигізмунда, брата Вітовта (1432-1440 рр.), який відразу ж відновив унію Литви з Польщею за підтримки Ягайла. Сигізмунд, щоб позбавити Свидригайла опори серед православних магнатів, привілеєм від 15 жовтня 1432 р. урівняв їх у правах з литовськими феодалами-католиками. У битві під Вількомиром 1 вересня 1435 р. Свидригайло залишився волинським князем і помер у 1452 р., після чого Волинське князівство припинило своє існування. Через свою пропольську і прокатолицьку орієнтацію загинув внаслідок змови і сам Сигізмунд. Литовські феодала обрали великим князем сина Ягайла - малолітнього Казимира (у Польщі на той час королем був його брат Владислав III). У 1447 р. він став королем Польщі під іменем Казимира IV. Отже, польсько-литовська унія відновилась.

Завдяки підтримці польських феодалів, Литва у 50-х роках XV ст. взяла курс на повну ліквідацію автономію українських земель.

У 1458 р. за київського князя Симона Олельковича православну церкву України та Білорусі було відокремлено від московської митрополії та перетворено на самостійну київську митрополію. Але намагання литовських правлячих кіл схилити православне населення до унії з католицизмом у XV ст. успіху не мало.

У 1471 р. після смерті князя Симеона Олельковича було ліквідовано і Київське князівство. Великий князь Казимир призначив воєводою в Київ литовського магната Гаштольда. Однак кияни відмовилися впустити його в місто. Гаштольд здобув Київ лише за допомогою війська.

Після скасування місцевої автономії Волинь, Київщина і Поділля були перетворені згодом на воєводства, очолювані намісниками-воєводами, що підлягали безпосередньо владі великого князя. Землі-воєводства поділялись на повіти, в котрих головували старости. Посади воєвод і старост обіймали, як правило, місцеві феодала. З великих магнатів складалася великокнязівська рада ("пани - Рада"), без згоди якої великий князь

не мав права видавати закони і розпорядження.

Вищі державні посади стали в руках магнатів спадковими. Пани-магнати користувались правом мати власні, т.зв. "надвірні" військові загони й підлягали безпосередній юрисдикції великого князя.

В умовах всевладдя литовських і місцевих магнатів православне населення українських земель перетворилося на об'єкт нещадного поневолення й покатоличення. Більшість місцевих феодалів дотримувалось щодо Польсько-Литовської держави угодовської політики.

У 1492 р. помер король Казимир IV. Натомість литовські феодалаи обрали великим князем його сина Олександра Казимировича, який дав згоду на обмеження своєї влади "панамірадою". А польські феодалаи і шляхта обрали своїм королем іншого сина Казимира IV - Яна Альбрехта, що спричинило розпад унії на певний час. Але польські магнати, насамперед католицька церква, не збирались втрачати унію з Литвою, і після смерті у 1501 р. Яна Альбрехта обрали великого князя литовського Олександра королем Польщі, поновили унію. Укладена 1501 р. Мельницька унія була спробою Польщі ще більше зміцнити зв'язок з Литвою. Проте литовський сейм унії не затвердив. Литовські феодалаи, боячись посилення ролі шляхти, виявили бажання розірвати династичну унію. Після смерті Олександра 1506 р. великим князем литовським було обрано його сина Сигізмунда, якого невдовзі у Польщі обрали королем (Сигізмунд I). Востаннє литовці спробували розірвати унію в 1529 р., обравши великим князем Сигізмундового сина Августа. Але польське панство, випереджаючи події, з метою збереження унії 1530 р. ще за життя Сигізмунда I, обрало Сигізмунда II Августа королем Польщі. Він, ставши повнолітнім, посів престол Литви, а після смерті батька у 1548 р. - престол Польщі.

Таке намагання польської шляхти зберегти унію пояснювалося передусім бажанням заволодіти багатими українськими землями, що належали Литві.

За подіями, які відбулись в литовсько-руському князівстві дуже уважно спостерігали московські володарі. На кінець XV - поч. XVI ст. вони були силою, з якою слід було рахуватися. Протягом поколінь князі московські посіли провідне місце серед інших Північно-Східних князівств. У 1474 р. Москві підкорилось князівство Ростовське, в 1478 р. - Новгород, в 1485 р. - останній серйозний суперник

Тверське князівство. Маючи під своєю владою майже весь Північний Схід, Москва у 1480 р. скинула вікове монголо-татарське іго. Поширення експансії Москви викликало необхідність виправдовувати її. Так постала доктрина т. зв. "Третього Риму". У ній проголошувалось, що після падіння Риму й Константинополя Москві належало стати третьою, вічною, священною і всесвітньою імперією.

Водночас князь московський Іван III прибрав собі титул "государя всієї Русі" й проголосив, що всі землі колишньої Київської Русі мають тепер належати Москві.

Звичайно, що Литву дуже непокоїли такі заяви Москви. У 1490-х роках, коли московські війська наблизились до литовських князівств біля Чернігова, їхні православні правителі добровільно визнали зверхність Москви. Були й інші ознаки того, якою привабливою ставала Москва для українських феодалів Литовської держави. Дещо раніше, у 1481 році, князь Федір Бельський, українізований онук Ольгерда, у відповідь на ліквідацію удільних князівств, передусім Київського, змовився з кількома православними князями убити тодішнього великого князя і короля польського Казимира IV і передати українські землі під владу Москви. Змову було розкрито, й хоч Бельському вдалося втекти до Москви, інших учасників схопили і стратили.

Ще небезпечніший вибух невдоволення української знаті стався у 1508 році, коли Михайло Глинський, український феодал, разом з братами Василем та Іваном, організували проти великого князя Сигізмунда повстання українських козаків та шляхти. У закликах до прибічників М.Глинський говорив про необхідність захисту "грецької віри" та відновлення Київського князівства. Проте не встиг цей рух поширитися, як сильне польсько-литовське військо змусило Глинського втекти до Москви. Цей та інші виступи української знаті були яскравим виявом невдоволення, своєрідним протестом проти наступу Польщі на їхні права. Метою князів було заручитись підтримкою Москви в боротьбі проти Польщі й католицизму.

Наприкінці XIV – першій половині XVI ст. на українських землях основними галузями господарства залишались землеробство, ремесла, торгівля, розбудовувались старі й виникали нові села та міста.

У сільському господарстві крім землеробства, розвивалось

тваринництво, городництво, садівництво, бджільництво. Не втрачали важливого значення в господарському житті рибальство і мисливство.

Переробкою сировини займалися у феодальних господарствах. Одним із основних джерел прибутків феодалів було млинарство. З XVI ст. поширюється переробка деревини: в господарствах панів виробляється велика кількість дьогтю, смоли, поташу, ванчосу (тесу). Розвинутими промислами були також солеваріння (у Прикарпатті) та добування руди (на Волині й Поліссі).

Промисли відігравали значну роль й у селянському господарстві: селяни виготовляли сукно й полотно, гончарний посуд, металеві, дерев'яні, предмети для господарського та побутового вжитку тощо.

Феодальне господарство ґрунтувалось на експлуатації селянства, об'єднаного в громади (общини), котрі складались з кількох дворищ, кожне з яких, в свою чергу, об'єднувало кілька індивідуальних господарств ("димів").

До складу дворища, крім родичів, входили також селяни, прийняті із сторони або як рівноправні члени ("потужники", "полплічники") або як економічно залежні люди ("половинники", "дольники", "підсусідки").

У відношенні до феодала-землевласника дворище виступало як сукупна податкова одиниця. Виконуючи повинності, накладені на неї в цілому, сільська громада розкладала між дворищами всі податки і побори на користь феодала і держави.

Головним загальнодержавним податком на землях ВКЛ була сребщина (в Галичині та на Київщині вона називалась подимщиною, бо стягалася з "диму", тобто індивідуального господарства, на Волині - воловщиною). Іншим державним податком була татарщина, яка до 60-х років XIV ст. збиралася місцевими князями за дорученням ханської адміністрації. Церкві залежні селяни сплачували десятину. Однією з головних форм повинностей селян, що проживали на землях панів і шляхти, була натуральна рента (данина) переважно цінними продуктами: медом, воском, хутрами, зерном, сіном, а ще т. зв. "мезлева" - данина свинями, вівцями, курами, яйцями.

З розвитком внутрішнього й зовнішнього ринку зростала потреба феодалів у грошах і частина натуральної данини

замінювалась на грошову. З середини XV ст. всі виплати і штрафи вже стягались грошима.

Від кінця XV ст. (після скасування місцевої автономії Волині, Київщини й Поділля і перетворення цих земель на воєводства) і протягом першої половини XVI ст. поряд із збільшенням натуральної та грошової ренти феодала починають заводити власні орні землі за рахунок селянських земель та відроджувати панщину. Селяни змушені були відбувати 14-денну панщину як звичайну річну норму. Отже, вони потрапляли в дедалі міцнішу особисту залежність від феодалів, тобто закріпачувались.

Основну масу залежних селян становили "данники" й "тяглові люди": перші платили державі данину натурою, другі - відбували повинності. Із зростанням панського господарства грані між ними поступово стиралися.

Наприкінці XV - у першій половині XVI ст. данники і тяглові селяни, потрапивши під владу феодалів, які прибрали до рук землі із селянами, почали відбувати повинності та ще й сплачувати оброки.

Поширення феодалного землеволодіння, а от же й зміцнення влади панів над селянством, вимагало розвитку кріпосного права як юридичного оформлення кріпацтва. Воно виявилось в дедалі більшому прикріпленні селян до землі, посиленні права феодала на працю й майно селянина. Велику роль у зміцненні феодално-кріпосних відносин відіграв кодекс законів Литовської держави - перший Литовський статут (1529 р.). Він пильнував інтереси феодалів-землевласників, зміцнював їхню владу над залежним селянством, оберігав феодалну власність. Статут остаточно визначив стану неповноправність селянина ("кметя") та обмежив його право виходу з панського маєтку. При цьому, в разі переходу кметя в інше місце все його майно, домашня худоба мали залишатись на старому місці.

Ліквідуючи право переходу, держава водночас сприяла посиленню влади феодала над покріпаченими селянами, обмежуючи обшинне самоврядування.

Уже в середині XVI ст. вільних обшинних земель на Україні майже не залишилось. Руками залежного селянства українські, литовські, польські феодала освоювали пустища. Часто великі князі та місцеві феодала роздавали своїм васалам землі в тимчасове користування. Наприкінці XV ст. почастишали надання земельних

володінь "до живота", тобто до смерті феодала. Землевласники прагнули перетворити тимчасове володіння на спадкове. Васали мали відбувати військову службу (разом із певною кількістю воїнів, на власний кошт озброєних і споряджених).

У 1557 р. шляхта домогалася свого виняткового права на землю. Виник новий тип господарства - фільварок, орієнтований на виробництво хліба на продаж.

Згідно з виданою у 1557р. Сигізмундом II Августом "Уставою на волоки", великокнязівські та селянські землі перемірювалися й ділилися на т. зв. "волоки" (ділянки площею 21,3 га).

Під фільварок відводили кращі землі, зведені в одну велику площу, а селянам залишали гірші. Примусово запроваджували трипільну систему рільництва: кожному селянському двору виділяли волоку і відбувати з неї повинності, дозволялось двом родинам брати в користування одну волоку та розділяти повинності порівну. Фактично селянин був прикріплений до наділу. У разі його втечі всю землю передавали іншим, а втікача розшукували.

Ця реформа руйнувала, хоч і не повністю, сільську громаду та пов'язану з нею обштинну форму землекористування селян («дворище»). Волока становила ту одиницю, з якої селянський двір мусив виконувати всі феодалські повинності.

Посилювалось майнове розшарування селянства, бо зростала кількість малоземельних селян, яких використовували як "робітних людей" на панських промислах у фільварках.

Отже, фільваркова система, зумовлена розвитком товарно-грошових відносин, призвела до зміни правового статусу селянина й поступового перетворення його на кріпака. Вона вимагала доступу до ринків збуту і великої робочої сили.

Такі умови були в Галичині й на Волині. А землі Центральної та Східної України спершу треба було освоїти. Тому фільварки там виникли значно пізніше.

Розвиток ремісництва. Наприкінці XIV - у першій половині XVI ст. поглиблювався суспільний поділ праці, розвивалися міські ремесла. Основні центри ремісництва - Київ, Львів, Луцьк, Кам'янець та інші міста.

Ремісники-городяни об'єднувались в цехи, очолювані цехмайстрами. Членами цехів були майстри - власники майстерень, на яких працювали підмайстри та учні. У Львові в першій половині XV ст. було 9 цехів: пекарів, різників, кравців, шевців, ковалів,

лимарів, сідлярів, чинбарів і кушнірів. Наприкінці XV ст. у Львові налічувалось уже близько 500 цеховиків, 36 професій. На середину XVI ст. кількість цехів у цьому місті зростає до 20. На початку XVI ст. цехи виникли у Києві та у більшості інших міст України.

Крім цехового, в містах існувало й позацехове ремесло. До позацехових ремісників ("партачів") належали ті, хто був неспроможний вступити до цехів через брак коштів, прибулі із сіл заробітчани та інші.

Торгівля. У XV - першій половині XVI ст. на Україні тривав дальший розвиток торгівлі, зумовлений розвитком продуктивних сил, поглибленням суспільного поділу праці, спрямованого як на внутрішній, так і на зовнішній ринок.

Внутрішня торгівля відбувалася в суворих рамках середньовічної регламентації. Згідно із законом складського права приїжджі купці, зупинялись в містах, які цим правом користувались і продавали свої товари на умовах, визначених місцевим купецтвом. При цьому приїжджі купці мушили користуватись лише певними шляхами й сплачувати на них мита та інші торговельні збори. Купці в містах створювали об'єднання на зразок ремісничих цехів. Торжища виникали також у великих селах, переважно біля монастирів. Визначну роль у розвитку внутрішньої торгівлі відігравали ярмарки, які відбувались у певні дні у великих містах.

Економічне піднесення українських земель зумовило й розвиток зовнішньої торгівлі. За кордон вивозилися полотна, пояси, шапки, хутряні вироби, мечі, ножі, стріли, ювелірні прикраси.

В Києві існували двори-колонії московських, грецьких, польських, турецьких, італійських купців. Активну зовнішню торгівлю вели й інші міста, зокрема Львів, Луцьк.

Завдяки розвитку ремесел й торгівлі розросталися старі міста, виникали нові. На Наддніпрянщині розбудували Київ, Черкаси, Переяслав, Лубни. Населення Києва, Львова, Білої Церкви становило близько 10-20 тис. чоловік. З'явилися нові міста: Кременчук, Фастів, Миргород, Умань. Найрозвиненіші міста належали державі, багато міст - феодалам. Так, із 206 міст у Київському воєводстві 46 були королівськими, 150 належали феодалам. Магдебурзьке право здобули Львів - 1356 р., Луцьк - 1432 р., Київ - 1494 р.

Зростання польських впливів в Україні. Люблінська та

Берестейська унії

Особливої активізації наступ польських феодалів на українські землі набрав у другій половині XV ст.

Ще на початку XVI ст. стало очевидним, що Велике князівство Литовське близьке до занепаду. У 1522 р. Москва відібрала у нього Чернігів і Стародуб. А у 1549 та 1552 рр. воно не змогло протистояти двом великим вторгненням татар. У 1562-1570 рр. наростаюча криза сягнула критичної межі, коли Литва ув'язнула в нову тривалу війну з Московським царством (Лівонська війна). Це спонукало литовців звернутись за допомогою до Польщі. Поляки готові були її надати, але за плату. Тепер головною умовою вони поставили об'єднати в одне політичне ціле Польщу з Литвою, яких до цих пір пов'язував спільний монарх.

Побоюючись поступитись своїми панівним становищем перед польськими конкурентами й занепокоєні небезпекою зростання католицьких впливів, литовські та українські магнати опиралися остаточному злиттю з Польщею. Однак поразка у Лівонській війні змусила їх поступитися. До того ж, невдоволена пануванням магнатів, середня та дрібна шляхта підтримала поляків, сподіваючись здобути собі широкі привілеї, якими користувались польські феодалі.

Люблінська унія та її наслідки для України. 10 січня 1569 р. у Любліні був скликаний спільний польсько-литовський сейм для вирішення питання про об'єднання Литви та Польщі в єдину державу.

Не погодившись на польський проект нової унії, литовські послі залишили сейм. Тоді польський король Сигізмунд Август розпочав переговори безпосередньо з українськими магнатами і шляхтою Волині та Київщини. Спираючись на їхню підтримку, він видав ряд універсалів про відторгнення Волині, Київщини та включення їх до Польщі. Це змусило норовистих магнатів повернутися за стіл переговорів і 1 липня 1569 р. відбулася урочиста присяга обох сторін та була укладена угода про об'єднання Польщі та Литви в одну державу - Річ Посполиту. Ця держава мала єдиного виборного короля, сейм, гроші і податки та єдину зовнішню політику. Хоча Велике князівство Литовське й зберігало певну автономію (місцеве самоврядування, військо, скарбницю, судочинство), то українські землі, що раніше належали литовцям, тепер відходили до Польської корони.

Річ Посполита (перскл. - "Республіка") була найбільшою в Європі державою. Із загального числа населення (7,5 млн. чол.), українці становили майже 2 млн., тобто 28%.

Після 1569 р. остаточно зникають залишки адміністративної системи давніх руських князівств. Українські землі Речі Посполитою поділено на 6 воєводств (Галицьке, Волинське, Подільське, Брацлавське, Київське, Белзьке).

На території України (крім Галичини) мало чинність не польське право, а обласні привілеї та Литовський статут (звід законів феодальної Литовської держави XVI ст. до складу якої входили й українські землі). Всього було видано три Литовські статuti; "Старий" (1529), "Волинський" (1566) та "Новий" (1588), що діяв на території колишніх литовських областей до 1840 р.

У такому зводі законів була зацікавлена, в першу чергу, середня та дрібна шляхта. Перше видання Литовського статуту, крім підтвердження прав шляхти, містило елементи права часів Київської Русі. Статuti 1566 та 1588 рр. були зумовлені Люблінською унією, крім узаконення соціально-економічних змін в Україні, ставали основою правової системи, що розвинулася в добу козаччини.

Статут 1566 р. скасував усі обмеження шляхетської земельної власності. Феодалові навіть дозволялося продавати селянина-втікача без землі. За статутом 1588 р. селянин, який проживав на землі феодала 10 років, ставав кріпаком. Узаконювалося будь-яке свавільство пана щодо своїх підданих, якщо їхня поведінка розцінювалася як непокура.

Отже, законодавство Польсько-Литовської держави в цілому мало відверто шляхетський, класовий характер.

Укладення Люблінської унії викликало різке посилення феодального, національно-культурного, релігійного гніту українського народу. Землі України почали роздавати шляхті (станом на 1629 р. в руках 37 волинських магнатів зосереджувалось $\frac{3}{4}$ селянських господарств). Внаслідок поширення з Галичини та Волині фільваркової системи, посилилась феодально-кріпосницька експлуатація селянства. Якщо у XV ст. панщину відбували 14 днів на рік, то після введення фільварків вона зростала. У другій половині XVI ст. стали обов'язковими вже 2 дні на тиждень.

Нові форми господарювання, розвиток продуктивних сил, що базувався на експлуатації селян, вели до посилення економічної

могутності шляхти. Ця могутність допомогла шляхті Речі Посполитої зміцнити свої і без того широкі привілеї та політичний вплив. У 1573 році, коли помер останній король із династії Ягеллонів, шляхта отримала право обирати собі монархів і визначати їхні прерогативи шляхом угоди ("Расія сопуеша"). Ще раніше (з 1505 р.) існував закон, за яким король на міг видавати укази без згоди з представниками шляхти.

До 1569 р. українська знать ВКЛ не мала таких прав як польська шляхта. Великий князь відносно легко міг позбавити українську знать її земель, а її обов'язки були куди більшими ніж у польської шляхти. Це означало, що українська знать мусила переймати польські звичаї, у тому числі систему управління, закони, зрештою мову.

Польські закони заохочували навіть зміну віровизнання, передбачаючи, що особа, яка приймає католицизм, автоматично отримує рівні з польською шляхтою права.

Словом, щоб українська знать могла користуватись рівними з поляками правами, вона повинна була все більше уподібнюватися полякам (ополячуватися).

Берестейська церковна Унія. Після Люблінської унії 1569 р. посилювався суспільно-політичний рух на українських землях як протидія польсько-католицькій експансії. Зростала православна магнатсько-шляхетська опозиція, яку очолював князь Василь - Костянтин Острозький. Вона прагнула збереження адміністративної та культурно-релігійної автономії українських земель у складі Речі Посполитої.

Значну роль в активізації суспільного життя в той час відігравали братства як одна з форм опозиції колонізації українських земель. Перше братство виникло у Львові у 1585 р. Наприкінці XVI ст. такі братства виникли у Красноставі, Городку, Галичі, Дрогобичі. У 1615 р. виникло Київське Богоявленське братство (у 1620 р. Єрусалимським патріархом Феофаном було затверджено його статут).

У 1615-1616 рр. було збудовано школу та Богоявленський Монастир на Подолі – основу майбутньої Києво-Могилянської академії.

Католицька церква у ті часи намагалась утвердити католицизм в українських землях. Її мета – приєднання православної національної церкви до католицької з обов'язковим визнанням

верховенства римського папи і католицьких догматів єдино істинними.

Ватикан вирішив створити нову, уніатську церкву, за допомогою якої можна було б православних повернути до католицизму, зберігаючи при цьому обряди православ'я, але, визнаючи верховенство Ватикану.

Вже у 1590 р. у Бельську відбулась нарада 4 єпископів: Львівського - Леонтія, Луцького - К.Терлецького, на якій було порушено питання про прийняття унії. У 1591 р. єпископи подали королю заяву про готовність укласти унію.

Сигізмунд Ш у травні 1592 р. таємно відповів згодою. У 1594 р. до них пристали митрополит М.Рогоза та володимирський, берестейський і перемишльський єпископи І.Потій, К. Терлецький і Г.Балабан.

У жовтні 1596 р. у Бресті зібрався церковний собор для обговорення питання про унію. Від самого початку він розколовся на 2 собори, уніатський і православний.

Члени уніатського собору під тиском представників короля 8 жовтня 1596 р. підписали угоду про унію, що й було затверджено Сигізмундом III.

Православний же собор унію відкинув. Український народ підтримав рішення православного собору, піднявши кілька повстань проти унії.

Після прийняття унії 1596 р. почалась відкрита експансія католицизму проти українського православ'я.

Релігійна боротьба кінця XVI - початку XVII ст. висвітлила ряд наболілих проблем українського суспільства. Вона піднесла дедалі зростаючу напруженість між Польщею та Україною на високоемоційний ідеологічний рівень. Католицька Польща тепер поставала як цілковита протилежність українському суспільству. Релігійна й культурна конфронтація з поляками змусила значну частину української верхівки вибирати між власною частиною й зубожілою культурною спадщиною й привабливою польсько-католицькою культурою. Тому не дивно, що величезна більшість приймала католицтво й згодом неодмінно полонізувалася. Внаслідок цього українці втрачали свою еліту – шляхту. Ці явища мали епохальне значення в їхній подальшій історії.

Іншим побічним продуктом конфронтації між православними і католиками, що мав далекосяжні наслідки, став, зокрема, поділ

українців на 2 конфесії. Це поклало початок багатьом різким відмінностям, що пізніше розвинулися між східними та західними українцями.

Все ж релігійна полеміка спричинилася до культурного піднесення, а ворожнеча з поляками сприяла чіткішому усвідомленню українцями своєї самобутності.

Таким чином, Люблінська унія 1569 р. стала для українців подією величезної ваги. Попри всі свої недоліки ВКЛ протягом двох століть створювало для них відносно сприятливі умови існування. Українські князі хоч і підпорядковувались литовцям, однак мали великий вплив у суспільній, політичній, економічній, релігійній та культурній сферах життя.

Проте, з переходом українських земель від Литви до Польщі було поставлено під сумнів саме існування українців як окремої етнічної спільності.

Початки козацького війська. Після монголо-татарської навали та зруйнування у 1240 році Києва головною ареною подій української історії стали Галичина й Волинь та створене тут могутнє князівство, що було спадкоємицею Київської держави.

Проте на кінці XVI ст. центр подій знову переміщується на схід у Придніпров'я, яке протягом довгого часу лишалося малозаселеним. На широких просторах з новою силою розгорілась давня боротьба між осілим людом та кочівниками, посилена протистоянням християнства та ісламу. Гніт польсько-литовської влади, що поширився у заселених західних районах, породжував численних утікачів, які надавали перевагу небезпекам пограничного життя кріпацтвом.

У наслідок цього з'являється новий стан – **козацтво**, що оселилось на порубіжних землях. Спочатку козаки ставили собі за мету відбивати набіги татар, але в міру того як козаки вдосконалювали свою військову майстерність та організацію, здобуваючи щоразу переконливіші перемоги над татарами та їхніми сюзеренами - османськими турками, на них почали дивитися як на борців та оборонців від національно-релігійного та суспільно-економічного гноблення.

Поступово виходячи на провідне місце в українському суспільстві, козаки стали відігравати провідну роль на кілька наступних століть забезпечивши Україну тим проводом, який вона втратила внаслідок колонізації української знаті.

2.2. ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА ТА ЙОГО ВІЙСЬКА

Умови та обставини формування козаччини

Цілком зрозуміло, що це цікаве питання має значну історіографічну базу, як у польській так і в українській та російській науці.

Ми не будемо тут зупинятися на давній українській і польській історіографії, та і друга захищають свої інтереси, і це цілком зрозуміло. Краще перейдемо до нових часів, коли почалися спроби висвітлення цього складного процесу науковими способами за допомогою історичних досліджень.

У 1857 році два історики - польський Михайло Грабовський і український Пантелеймон Куліш, в однім виданні («Записки о Южной Руси», т.2), надрукували кожен по статті на одну тему - про причини взаємної ворожнечі поляків і українців в XVII ст. Пояснення були неоднакові.

Так, Грабовський підносив заслуги поляків в справі колонізації українських земель, що несли культуру і цивілізацію в умовах відсутності панського гніту, завдяки чому й було дозволено існування козаччини. Але суворі способи приборкання козаків з сторони жовнірів приводили до зіткнення.

Куліш на це відповідав, що причиною боротьби були шляхетські погляди на народ як на «бидло», а з цим народ маючи високе почуття людської гідності не міг змиритися. Зустрілись у боротьбі дві народності: польська – аристократична, українська – демократична, що не могли співіснувати.

Треба зазначити, що пізніше Куліш змінив свої погляди на козаччину, під впливом польської історіографії. Почав вважати козаччину руйнівною силою, що була перешкодою до цивілізаторської, культурної ролі поляків.

М. Максимович вважав, ще релігійні утиски були в основі боротьби. Київський професор Н. Іванишин вважав, що церковна унія мала чисто політичні цілі, щоб скріпити державний організм Польщі і знищити моральний зв'язок з Московською державою.

Погляди М.Костомарова, В.Антоновича в багатьох місцях співпадали з поглядами Куліша першого етапу, відносно головних принципів взаємин з польського боку – аристократичних,

українського – демократичних. Звідси мовляв неминучий антагонізм.

Польська історіографія (60-70-ті роки 19 ст.) в цілому ставилась до козаччини негативно. Так, К.Шайноха правомірно пояснював потребу козацтва в самообороні, а значить і право на існування. Але чому вони не розвинулись в оселі населення? І сам відповідає, бо вони звикли до грабунків і в цьому їх сенс існування. А поляки намагалися залучити їх до плуга, тут центр суперництва.

А. Яблонський бачив причини ворожнечі у соціальних відносинах, у боротьбі між поміщиками і селянами, і ніяких національних та релігійних проблем не було. Т.Корзон, дивився на козаків як на болючий нарост на тілі як Польщі, так і Москви, однаково шкідливий для цивілізації. Подібні погляди були у письменника Генриха Сенкевича, белетриста Равіти-Гавранського.

Російська історіографія. Автор «Історії Росії» С.Соловйов дивиться на козаків як на елемент антидержавний. Вважав, що козак тікав у степ не з політичних міркувань, лише шукаючи особистої свободи. Хотів жити за чужий кошт, їх вплив на суспільство негативний. Навіть коли вони боронили державу від татар, їх користь сумнівна, бо вони самі потім грабували сусідів і йшли провокувати їх на нові наскоки в Україну.

Професор В. Ключевський поділяв погляди Соловйова і Куліша.

М.Покровський трактував козацько-польську боротьбу класовими мотивами.

Значну історіографічну базу мають також дослідження з приводу пояснення назви та походження козаків від якогось імені, вибираючи імена та назви.

Польсько-литовським хроніст другої половини 16 ст. Матвій Стрийковський виводив козаків від якогось ватажка на ім'я "козак". Польські історики 17 ст. П.Пясецький доводили, що це від слова "коза", бо вони прудкі як кози.

Григорій Граб'янка - козацький літописець початку 18 ст. виводив козаків від хазар, а другий козацький літописець Петро Смоновський, вичитавши у одного римського географа, що на Кавказі була область Гірканія - по латині означає козел і ця область мовляв батьківщина козаків.

Були і інші, не менш фантастичні теорії походження козаків. На жаль, українська історіографія початку 19ст. не могла дати ясної відповіді про походження козаччини і навіть автор «Історії Малої

Росії» - 1822р. Бантиш-Каменський виводив козаків від черкесів, що переселились з Кавказу на Наддніпрянщину.

Наукове розроблення питання про походження козаків почалося пізніше, в 1863 р. коли з'явилась розвідка В.Антоновича «Исследование о казачестве по актам с 1500 по 1848 год».

Тут висловлені погляди, що козаччина стояла в тісному зв'язку з громадським, січковим укладом старої Русі, що збереглися під татарським і литовським пануванням і в кінці 15 ст. виступають лише під новою, запозиченою у татар, назвою козаків.

П.Куліш у «Першім періоді козацтва аж до ворогування з ляхами" (1868) говорить про походження козаччини, підкреслював, що козаччина була продуктом степового життя. Мовляв, козаки це вояки - добичники, що у складі ватаг під проводом отаманів і там промишляли: рибальством, мисливством. А постійна небезпека привчила їх володіти зброєю у проти дій з такими ж здобувачами – татарами.

У 1890-х роках в історичній науці знову було підняте питання про походження козаччини. Російські вчені М.Владимирський - Буданов і Любавський відновили старі теорії про походження козаків від тюркської колонізації українських степів княжої доби. І вважали козаків за нащадків «чорних клобуків», або татар, що перемішались з українцями, а також бродників ще 13 ст. А після 16 ст. - слов'янський елемент переважає і так виникає особлива народність – козаки.

Більшість дослідників стала на ґрунті поглядів Антоновича і Максимовича, що його коріння у давній Україні – Руси.

М.Грушевський у 7 томі «Історія України – Руси» /1904/ дав аналіз всім поглядам, особливо тим, що вважали козаччину за органічне явище українського життя, а також розвинув ці погляди, підкріпивши їх джерельним матеріалом. Грушевський зазначав, що козаччина за суттю є старе історичне явище, що викликане сусідством українського народу з кочовим хижацьким степом.

Це результат боротьби осілого хліборобського народу з кочовим розбишацьким населенням степу. Але хоч козаччина має певні аналогії з давніми явищами, її не можна виводити безпосередньо від них.

Як окрема суспільна верства, з своїм окремим устроєм, звичаями, організацією, козаччина почала формуватися лише в 16 ст., і остаточно приймає певні форми, лише на порозі 16-17 ст. Ці

погляди в основному зараз загально прийняті.

У своїх мемуарах французький інженер Гійом Левасер де Боплан згадує: «Селяни тут надзвичайно бідні, бо мусять тричі на тиждень відбувати панщину, пани мають безмежну владу не тільки над селянським майном, а й над їхнім життям. Вони в гіршому становищі, ніж каторжанин на галері». Таке рабство є причиною того, що багато селян тікає, а найважливіші з них подаються на Запоріжжя.

Зробимо короткий огляд ситуації, що склалась на цей період на півдні України. Створена Батисем на початку 13 ст. Золота орда у другій половині 14 ст. почала занепадати. Після її розпаду в середині 15 ст. виникає ряд ханств та орд і серед них – Кримське ханство (1449 р.), яке володіло землями Північного Причорномор'я та Приазов'я. Але в цей час Туреччина протягом 14-16 ст., перетворюється в Османську імперію, яка у 1457 р. завоювала Крим і кримський хан визнав себе васалам турецького султана. Турки охопили все узбережжя Чорного моря своїми фортецями на Дніпрі – Кінбурн, Дністрі – Акерман, Дунаї – Ізмаїл, Дону - Азов. Перекрили Перекоп, тут збудовано Кафу (Феодосію).

Об'єднанні турецько-татарські загони здійснюють напади вглиб України руйнуючи міста і села, забираючи в неволю тисячі людей, для работоргівлі. В ці роки було спалено навіть Київ.

Таким чином було, дві основні причини утворення козацтва - це утиски з боку феодалів та міської верхівки Польсько-Литовської держави, котрий змушував до втечі селян і міську бідноту. Другою причиною була турецько-татарська агресія, яка у середньовіччі являла смертельну небезпеку для слов'янських та ряду інших народів.

Незважаючи на небезпеку з півдня, українські люди вирушали сюди, бо тут були землі вільні та привабливі. Польський письменник того часу, писав: «...можна одним словом зазначити, що Україна це все одно що, обітована земля, яку Господь Бог обіцяв народові, яка тече медом і молоком. Хто тільки раз побував на Україні той уже не може з нею розлучитись, бо вона тягне кожную людину, як магніт тягне залізо, небо над Україною наче усміхається, клімат її здоровий, а ґрунт родючий».

Хто ж були ці люди, яких звали козаками? Слово козак має безперечно, тюркське походження і йому властиве широке значення у половецькій, татарській, турецькій мовах. Так у словнику

половецької мови у 1303 р., що склав італійський мандрівник, слово козак означає поняття "варти", "сторожі". У татарських пам'ятках, знаходимо багато звісток про татарських козаків (тобто мова іде про легкоозброєних кінних вояків, які виконували вартову службу в Кафі та в інших містах).

У 1492 р. – перші письмові звістки про українських козаків в листі кримського хана до великого князя литовського, скарга на сваволю козаків в усті Дніпра. Отже, переймаючи від татарських воїнів способи їхньої майстерності - наші козаки перейняли від них і саме ім'я. Через деякий час чутка про татарських козаків зникає, тоді як про українських знають всі. Козаки називались "запорізькими", бо головні їхні центри знаходились звичайно нижче Дніпровських порогів.

Тікаючи від панського гніту, козаки селились понад Дніпром та Південним Бугом і їхніми численними притоками, насамперед: Ореллю, Самарою, Чортом ликом, Томаківкою. Особливо притягував їх Дніпро - священна і заповітна козаків ріка.

Слово "Дніпро" походить він індоєвропейського "Дн"- вода, а також "-іпро"- "західний", тобто "західна ріка".

Батько історії - Геродот Галікарнійський /490-424 р. н.е./, називав Дніпро Борисфеном. Особисто був тут і залишив чудові спогади. "Уздовж нього тягнуться чудові хліборобські поля, або росте дуже висока трава, де не сіють хліб, водяться величезні риби без хребтового стовпа (осетри)".

Наші предки слов'яни називали Дніпро Славую, тобто слов'янська ріка, або славна ріка.

Козаки називали Дніпро своїм братом, а лоцмани – козацьким шляхом.

Унікальною особливістю Дніпра були його знамениті пороги - це кам'яні скелі, що стирчали з води на висоту 5 метрів і практично перекривали ріку. Залишались лише вузьенькі бурхливі проходи, які дуже небезпечні, особливо влітку і восени, коли низька вода.

Всього порогів було дев'ять: Кодацький, Сурський, Лоханський, Дзвонецький, Ненаситицький (Дід), Вознизький, Будильський (Будило), Лишний, Вільний.

Між порогами знаходились забори, тобто скелі, що розкидані по руслу ріки, особливо з правого берега (забори інколи плутають з порогами і тому налічують аж 13 порогів – це не вірно). Усього заборів було 91, але найбільші з них шість: Волошикова, Стрільга,

Тягинська, 2 Воронова, Крива, Таволжанська.

Пороги тягнулися Дніпром від Дніпропетровська до Запоріжжя. У 1932 році їх затопило Дніпрогесом. Самий перший поріг був у сучасного селища Старі Койдаки (Старий Кодак), яке в межах Дніпропетровська.

Найстрашнішим порогом був Ненаситицький (Ненаситець Дід). Проходили пороги – перетягуючи човни берегом, або понад берегом. Коли козаки проходили всі пороги, вони приставали до острова святого Григорія, тобто до Хортиці (в межах м. Запоріжжя). Далі шлях був вільний і водою не так боялись кочівників.

Хортиця найбільший острів Дніпра, довжиною 12км, завширшки сягає 2,5км, всього по Дніпру в межах запорізьких земель було 265 островів.

Нижче Хортиці Дніпро розливався утворюючи багато островів, плавнів, озер, проток, що тягнулися лівим берегом до Нікополя (Паліївщини), називали цю місцевість Великими Лугами. Козаки казали: Січ – мати, а Великий Луг – батько, отам треба умирати. У 1964 році – Луг залито Каховським морем.

Цей благодатний край активно заселився й освоювався козаками. Найменшим поселенням були бурдюки, тобто землянки, що робились з виритої ями, стінами був плетений хмиз, що загортали землею. Зверху відвід – димохід. Їх описав французький мандрівник 17 ст. Жан-Анрі Мюнц. Були і хуторці, що називались Зимівками, тут 2-3 хати і комори, кузні, стайні, хліви, курники, льохи, олецаники, млин. Жило тут у кожній родині 5-6 козаків та по 10 наймитів (молодиків). Жили з сім'ями, січовики їх називали: сидні, гніздюки, баболюби. Зимівники розростались, перетворюючись у хутори, села, містечка. Назву, як правило, отримували від прізвища засновника – господаря. Тут займались хліборобством, скотарством. На жаль на ці землі сунули і пани, щоб приборкати козаків, а останні в свою чергу тікали далі на південь. Розвивали тут рибальство, рибу продавали або міняли на хліб, розводити садки, козаки були вдалі теслі, ковалі, зброярі, шевці, бондарі, кравці.

Через цей край проходили торгівельні шляхи, козаки займались посередницькою торгівлею, це особливо у середині 17 ст.

Таким чином, внаслідок колонізації так званого «Дикого поля» запорізькі козаки вже у 15-17 ст. заселили землі від Сіверського Дінця до Дністра.

Виникнення козаків та їх заселення прикордонних окраїн мало велике історичне значення, тому колонізація української верхівки змусила козацтво в державотворенні відігравати ту роль, що в інших країнах належала дворянству.

Внаслідок цього козак став ключовою постаттю не лише в історії країни, а й у національній свідомості українців.

Поряд із зростанням значення козацтва новою енергією наповнилось українське релігійне і культурне життя. Київ знову став центром православ'я.

Небезпечно наблизившись до цілковитої "асиміляції" панівним польським суспільством та його культурою українці водночас розвинули риси, що відрізняли їх від сусідніх народів.

Поступово ватаги перетворюються з розрізнених угруповань, що займались промислом і військовими походами на організовану силу, що в подальшій історії України відіграла виключно непересічну роль.

Запорізька Січ – колиска українського козацтва

Столицею козаків, місцем, куди вони зверталися своїм серцем і помислами, місцем, де знаходився цвіт козацтва, була Запорізька Січ.

Назва Січ походить від слова сікти, давньоруське сечиво – сокира, тобто рубати і означала первісне укріплення з дерева і хмизу. Не рідко поруч з цією вживалась інша назва – кіш. Слово кіш тюркського походження, означало військову ставку. Отже, з того часу, коли перші козаки почали створювати свої військові об'єднання, обирати ватажків, будувати укріплення – бази, вони стали вживати ці слова для означення столиці Війська Запорізького і його головного генерального уряду.

Існуюча джерельна інформація дає підстави вважати першого з відомих запорізьких січей – Хортицьку, що існувала у 1553 році – по 1557 рік або Томаківську - 1540 рік.

Хортицька Січ була створена при активній участі Гетьмана запорізьких козаків Дмитра Вишневецького. Його козацьке прізвисько – Байда. Нові відомості про нього надала французька дослідниця Шанталі Лемерсьє-Келькеже у своїй праці. Литовський кондотьєр 16 ст. написаний на підставі архівних знахідок у Стамбульських архівах відкрила нові сторінки його життя. Праця вийшла у 1970 р., але познайомились з нею у 1992 році.

Кондотсьєр – це найманець. Д. Вишневецький князь із литовської родини, нащадок Гедиміна. Він православний. Володар величезних маєтків на Кременеччині. Про нього вперше згадується в документах 1550 року, коли Сигізмунд Другий Августа віддав йому Канівське, Черкаське староства. А це значить, що на нього покладалось захищати південь кордонів Великого князівства від кримських татар.

Оскільки польський король боявся зіпсувати стосунки з турками і відмовлявся допомагати Д. Вишневецькому організувати експедиції на турків, то гетьман почав сам гуртувати навколо себе розрізненні ватаги козаків, а також звернувся за допомогою до російського царя Івана IV, пропонуючи йому спільний похід на Крим. Діючи в контакт з російськими військами у 1556-1558 рр. він зробив кілька успішних операцій проти Кримського ханства і Османської імперії, взяв Аслан-Кермен, Очаків. На жаль у 1557 році Хортицька Січ – захоплена і зруйнована татарами. Д. Вишневецький відступив на Монастирський острів і тут почав будівництво нової Січі. Але невдалий похід у Молдову у 1563 р., полон і трагічна загибель не дали йому завершити будівництво Монастирської Січі.

Після цього Запорізька Січ була: – на острові Талаківка (60-ті рр. 16 ст. – 1593 р.); – на річці Базавлук (1593 – 1638 рр.); – на Микитинському Розі (1638 – 1652 рр.); – на річках Чортомлину (1652 – 1709 рр.); – на річці Кам'янці (1709 – 1711 рр.); – в Олешках (1711 – 1733 рр.); – на річці Підпільній (1734 – 1775 рр.).

Коли у 1775 р. Запорізька Січ була ліквідована царською владою, частина козаків перенесла її у гирло Дунаю і там вона існувала під назвою Задунайської у 1775 – 1889 роках.

Як правило, майже завжди вона була розташована на ідеально укріплених самою природою місцях – на річкових островах, які навіть важко було знайти серед безліч їм потрібних у прибережжі лісової гушавини, у морі плавунів. Сама Січ була оточена ровом і десятиметровим валом, на котрому стояв дерев'яний частокіл. Серед фортечних укріплень вирізнялись високі башти з бійницями для гармат. Сильно укріпленим був також вихід до річки.

В середині фортеці знаходився майдан з церквою та стовпом, де карали винних. Навколо майдану стояли довгі хати – курені, де жили січовики, будинки старшини, канцелярія, склади, арсенали, ремісницькі майстерні, торгівельні лавки.

Слово "курінь" означало і хату, де проживали козаки, була їхня

кухня, а пізніше територіальна околиця. Всього налічувалось до 38 куренів, в яких жили козаки-земляки. Не випадково більшість куренів носила назву українських міст, наприклад: Батуринський, Канівський, Корсунський, Полтавський і т.д. Кожний курінь мав свої риболовецькі місця, які переділялись щороку на загальних радах січового товариства шляхом жеребкування.

Всі запорізькі землі поділялись на так звані паланки. Тобто певні території, із своєю фортецею, адміністрацією, щось на зразок області, або району. На початку 18 ст. їх було п'ять, а пізніше – вісім: Бугочарлівська; Кодацька; Самарська; Орельська; Прятівчанська; Кальміуська; Інгульська; Прогноївська.

На жаль, жодна з палаточних фортець не збереглась, але земляні вали однієї з них ще видно у Глодах – районі міста Самар (нині Новомосковськ).

Численність козаків на Січі коливалась в залежності від пори року, ходу воєнних дій та інших причин, наприклад: епідемій, але рідко перевищувала 15-20 тисяч. Основна маса козаків проживала за межами Січі на зимівниках і з'являлась там зрідка для виконання якихось господарських справ. Лише під час обрання старшини чи підготовки до військового походу Січ на короткий час перетворювалась на справжній мурашник. Про це згадували як вітчизняні, так і іноземні автори. Вони з подивом зазначали, що за кілька днів буквально на очах кількатисячне військо січовиків перетворювалося у багатотисячну армію.

На заклик старшини на Січ сходилися козаки з найвіддаленіших місцевостей. До них приєднувалися постої, котрі працювали у зимівниках, а також втікачі з козацької неволі, вони «козачилися». Німецький історик 17 ст. зауважив, що коли вибухла визвольна війна українського народу проти магнатсько-шляхетської Речі Посполитої 1648-1654 рр., то під прапором Б.Хмельницького зібралось понад 200 тис. повстанців.

Український літописець 17 ст., відомий під умовним іменем Самовидця, тобто очевидця, також писав про ці події: «Все, що живе, піднялося в козацтво і ледве можна було знайти в якому селі такого чоловіка, котрий би не мав сам або син його до війська іти».

Щоб вступити до запорізького товариства, треба було бути православним і здоровим. Прибулий отримував свій куток і харч, але повинен був нести сторожу, навчатись військовій справі, доглядати коней, худобу, займатись господарством. Чимало

новачків згодом або й відразу вирушало на зимівники. Під страхом смертної кари на Січ заборонялось приводити жінок.

У той час, коли майже у всіх країнах Європи панували монархи, у запорожців існувала республіканська форма правління. Кожен запорожець мав право голосу у загальній раді, якій належала вся повнота влади. Рада керувала всіма важливими питаннями життя Січі, її внутрішньою і зовнішньою політикою, вирішувала проблеми миру і війни, приймала і відправляла посольства, займалась судочинством.

Звичайно Ради проходили на січовому майдані, але під час воєн та походів вони могли відбуватись у будь-якому місці.

Загальна військова рада відбувалась на Січі двічі - тричі на рік: 1 січня, 1 жовтня та на другий – третій день після Великодня. Крім того, кожен козак міг завжди зажадати скликання Ради у будь-який день з будь-якого питання.

На Радах обирали запорізьку адміністрацію – старшину, а також гетьмана або кошового отамана, суддю, писаря, осавула, а також менших достойників – довбиша, пушкаря та інших.

До речі, поруч із словом гетьман, використовувалось на Січі рівнозначне кошовий отаман, а після 1648-54 років, слово гетьман – тільки для правителя визволених українських земель, а для Запоріжжя з того часу лишився титул кошового отамана.

В свою чергу паланки, на своїх радах обирали полковників, а курені – курінних отаманів. Рада й вибори старшини проходили за складною церемонією, яка формувалась століттями. У стислому викладі вона виглядає таким чином.

У визначений день після служби в церкві та обіду, запорожці виходили з усіх куренів на майдан. Лунав постріл з гармати, давши початок бити у литаври. Генеральний старшина, курінні отамани з клейнодами виходили після того як зібрались козаки. Вибори нерідко супроводжувались суперечками та сутичками.

Першим обирала кошового отамана, а потім всю іншу старшину. За звичаєм обраний кошовий отаман мусив двічі відмовитись від булави і лише за третім разом взяти її до рук. Щоб він не забував свого місця і не зневажав рядових козаків і взагалі козацтво, старі січовики посипала його голову піском, або мазали багнюкою. Кошовий в цей час дякував усіх за довіру товариства і вклонявся на чотири боки. А козаки в свою чергу присягали бути слухняними вождю і виявляють йому всіляку повагу після виборів.

Після зростання у другій половині 18 ст. ролі старшини, ради ставали все більш формальними, все менш відбивали інтереси рядового козацтва. В таких випадках останні застосовували свою грізну зброю – так звану – чорну раду, яка проводилась без старшини. Рішення Чорної Ради старшини мусили безперечно приймати, бо інакше вибухало повстання.

Курені, на які поділилося військо Запорізької Січі, не були тактичними одиницями, тобто військо не виходило в похід, або на поле бою. Для здійснення походу або бойових дій курінь або декілька куренів формували тактичні одиниці, що називались командами або партіями.

Тобто курінь був скоріше військово-адміністративною одиницею, а вся Січ разом з куренями, паланками, перевозами, торгівлею та прикордонною службою була військово-адміністративним об'єднанням, своєрідною козацькою республікою, яка мала всі ознаки української державності.

Вищим органом влади Запорізької Січі була січова Рада, яка обиралась на рік – уряд Січі, - тобто військову старшину, а також місцеві органи влади – паланкову і курінну, старшину. Збройними Силами козацької республіки було Запорізьке Військо, ядро якого трималось у постійній бойовій готовності в куренях Січі. Якщо військо вирушало в похід, то разом з формуванням команд або партій призначалась наказна або похідно військова старшина, а також частково використовувалась раніше обрана.

Всім козакам, хто займав на Січі командні або військово-адміністративні посади, надавались завдання військового старшини. Після звільнення козака з посади це звання втрачалось за винятком чотирьох посад:

- кошового отамана;
- військового судді;
- військового писаря;
- військового осавула.

За ними після звільнення посад на все життя залишалося знання "військового старшини", вони продовжували жити в своїх куренях, користувались особливою повагою. Ця, так звана, військова старшина без посад була фактично резервом найдосвідченіших військових кадрів Січі. На прохання під час походу або бойових дій вони очолювали команди або партії, їм підпорядковувалися полковники, що були у складі цих підрозділів.

Полковники теж були «похідні» та "допаланок". «Похідний» полковник призначався під час формування бойових команд, які вирушали в похід під час війни. Його помічниками були похідна старшина - осавул та писар. Після повернення з походу вони залишались старшиною але без посад. При черговому поході вони могли знову отримати посади.

Для керівництва "паланкою" щорічно обирався Радою - полковник, а також осавул, писар, хорунжий, підосавул та підписар (казали що це: "три пани і три підпанки"), яких називали паланковою або полковою старшиною.

Полковник одержував ознаку влади - пірнач (тобто це невелика булава з глибокими рівчачками - на сферичній частині), який він носив за поясом, а також - значок - невеликий прапор, який ніс полковий хорунжий попереку команди, окрім цього мав свою "печатку".

Австрійський посол Ерїх Лясота, що відвідав Січ у 1594 р. з дипломатичною місією, повідомляв, що полковник призначався на кожні п'ятсот козаків.

Якщо у похід вирушало все запорізьке військо, то його очолював обраний або наказний (призначений на час походу) кошовий отаман. У нього на командному пункті стояли корогви, бунчук (довга палиця з золотим яблуком на кінці, від якого відходило 2-3 білих кінських хвостів). Там же поруч знаходилась військова старшина без посад, що відігравала роль військової ради, а також резерву командування і координації бойових дій підрозділів у якості зв'язкових отамана.

Розглянемо, як обов'язки виконувала обрана або призначена військова старшина Запорізької Січі:

Кошовий отаман. Йому належала вища військово-адміністративна та судова влада на Січі. Влада його була необмеженою, він затверджував судові вироки, в першу чергу смертні. Вступав у дипломатичні стосунки. Розподіляв земельні ділянки (паланки), трофеї між куренями. Остаточо вирішував питання прийому та звільнення козаків у Січі. Мешкав окремо із своїм кухарем. Особливу відповідальність ніс він під час війни або походу. Боплан у своєму творі "Опис України» пише: "Під час війни гетьман повинен виявити увесь свій хист і сміливість. Бо коли трапиться невдача, його вбивають як зрадника. За 17 літ, які я провів у цьому краї, усі, хто займав цю посаду, трагічно закінчили

свої дні».

Символ влади кошового отамана - булава.

Військовий суддя. Чинив суд на Січі. У відсутність кошового отамана виконував його обов'язки. Разом із військовим скарбничим регулював витрати коштів Січі, відповідав за зберігання "скарбу і гармат" у Військовій Скарбниці, яка окрім приміщення у фортеці мала таємне сховище за її межами. Місце її розташування трималось у таємниці, тут були також зайві гармати. А у скарбниці що була на території Січі - зберігались лише клейноди. Символ влади судді була тростина і січова печатка.

Військовий писар. Від імені кошового отамана складав і мав право підписувати документи. Очолював Січову канцелярію. Цю посаду займали тільки високоосвічені люди, обізнані в іноземних мовах і латині. Рідко переобиралися на іншого. Його зовнішня ознака «каламар» (чорнильниця) - в довгій срібній оправі, яку під час Ради тримав за поясом, а перо застромлював за праве вухо.

Військовий осавул. В його обов'язки входила організація прикордонної служби, охорона зимівників та шляхів на Січ по Дніпру і на суші. Він проводив слідство і виконував вироки. Разом з обозним відповідав за дисципліну. Займався розподілом платні і провіанту. Мого помічник - військовий довбиш. Символ влади - тростина.

Для престижу кошового отамана, суддю, писаря, осавула під час урочистостей та на війні супроводжувала почесна варта. Отаман мав 41 козака, писар - 27, суддя - 10, осавул - 7. Крім цього вони мали особисті місця у церкві.

Військовий обозний - останній з генеральної старшини. Очолював

артилерійську та фортифікаційну справу на Січі. Він керував побудовою табору і возів, а також штурмом укріплень. Відповідав за облік та комплектування війська, разом з осавулом підтримував дисципліну та порядок на Січі. Його помічник - пушкар.

Тепер про дещо нижчі посади.

Курінний отаман. Найбільш поважаєма особа, без проходження через цю посаду, не обирали кошовим. До речі, суддя та осавул не займали раніше посади отамана, то знання військового старшини за ними не зберігалось після їх звільнення з посади. Значимість цієї посади в тому, що до неї вибирались навіть ті, хто раніше був у складі генеральної Старшини. Його заміщав - курінний кухар, тимчасово. Під час походу обирали наказного отамана, а

обраний залишався в Січі. Мав свій значок - прапорець, ніс його курінний хорунжий. Обирався на курінній Раді. Крім військової старшини існували посади військових служителів до яких належали:

Військовий довбиш. Ударами в литаври збирав козаків на січовий майдан на Раду. Сповіщав про початок Ради. Проводив інспекцію стану збору та виходу козаків з зимівників під час їх виклику на Січ у похід. Контролював сплачення податків у населення. Особисто був присутній під час виконання вироків. Його символ - литаври.

Військовий пушкар. Під керівництвом обозного завідував артилерією, порохом, свинцем, ядрами. Навчав та командував гарматами. В його веденні пушкарня, де утримувались злочинці.

Військовий тлумач /або драгоман/ - від араб. - перекладач. Крім перекладів та переговорів очолював розвідку та контррозвідку. Входив, як правило, до складу посольств.

Військові штрафи перевозів. Це збирачі податків на перевозах. У нього був підшафарій, писар та підписар.

Військовий кантаржій. Зберігач ваги і міри на Січі.

Отаман Січової школи. Очолював освіту дітей в Січових школах, де навчання велось на кошти Січі.

Начальник січових церков. Їх було - 14 монастирів, 44 церкви. Релігійну службу очолював Межигірський монастир біля Києва та його філія Самарський монастир /біля Новомосковська/.

За Січовою військовою старшиною йшла паланкова старшина, що стояла вище військових службовців (служителів) тобто, довбиша, пушкаря, тлумач і т.д.

Паланкову старшину, як ми вже вказували, складали: полковник (або сердюк), осавул, писар, підосавул, підписар, хорунжий. Щорічно її переобирали. Проводили також і позачергові паланочні Ради, але остаточне рішення приймала рада паланкової старшини. Полковник сам не міг ставити підпис, а писав: «Полковник такий – то із старшиною». Фактично полковник уособлював у паланці владу кошового отамана і тому мав тут необмежену владу. Щоб пропустити стороннього через землі паланки - йому надавали копію пірнала - як перепустку.

У паланці свої військові служителі, до них належали:

- громадський отаман - він на чолі відповідного промислу або цілої слободи;

- військовий табунник – відповідав за коней;
- військовий скотар - за худобу;
- військовий чабан - за овець.

Клейноди запорожців – Символи військової старшини. Перші клейноди запорізької Січі були даровані польським королем Стефаном Баторієм у 1576 р. Тому на рожевому полі першої корогви бур зображений білий сріблястий орел - герб Польської держави. Безпосередньо герб Січі – це козак з шаблею при боці і рушницею на лівому плечі - зображений на січовій печатці.

Булава, пірнач та литаври були срібними, а вершина бунчука золота.

Клейноди були також у куренях, паланках. Похідний кіш, команда мали свої прапори.

Клейноди були святинею Січі, втрата їх вважалась великою ганьбою. Щоб підсилити обожнювання клейнодів, для їх охорони, а також виносу в урочистій чи бойовій обстановці, були призначені військові старшини з посадами хорунжого, булавничого, бунчужного та пірначного.

Повага до клейнодів як символу влади дозволяла використовувати зменшені копії пірначів чи палиць, зроблених з різних матеріалів, як перепустки на Січових шляхах або знаки повір'я.

Прикордонна служба. Козаки гарнізону Січі несли почергово прикордонну службу на запорізьких землях.

Мета служби - своєчасно виявити наближення татар і попередити про це військо та населення міст та сіл України. Для цього на кордонах запорізьких земель та вздовж русла Дніпра була створена мережа сторожових форпостів.

Форпост мав редут – це замкнене польове земляне укріплення для самооборони, житло для козаків і стайня для коней. З форпосту почергово розсилались розвідувальні роз'їзди /бекати/, які вели розвідку рухому, Для спостереження використовували підвищені місцевості /скіфські могили/. Таких курганів частково само насипних була система - це практично система спостереження.

Сигнали подавали через вогняно-димові споруди - які називались фігурами. Біля фігури будувалась вишка, на якій почергово чатували козаки - спостерігачі. Під час небезпеки, негайно, запалювали вогонь на фігурі, через деякий час цей *сигнал* проходив до Січі і південних міст України.

Гарнізони піднімались, шикувалися козацькі підрозділи. У містах і селах вдаряли церковні звони, люди шукали порятунку за оборонними спорудами.

Дисципліна та судочинство на Січі. Військова дисципліна на Січі гуртувалась на звичаях людської гідності. Найбільше козак боявся осуду своїх товаришів за вчинене порушення дисципліни. Велике значення в цьому відіграло курінне побратимство. У зв'язку з цим між козаками існувала злагода. Вихованням козаків займались вірогідно дяки, (помічники священників), що здійснювали моральний вплив, задовольняли релігійні потреби під час походів. Усього було 44 церкви і 2 похідні.

Утримання дисципліни на Січі забезпечувалось вимогливістю командного складу і військової адміністрації та системою покарань, що визначали судді.

Часто просто брали на поруки. Але суворо карали такі злочини, як бійки та вбивство, крадіжки майна, несвоєчасне повернення позичених грошей, дезертирство з поля бою. А.Скальковський говорить, що застосовувались такі кари:

- позбавлення руки або ноги шляхом перелому або відрубання;

- шибениця, що була на людному місці, приреченого привозили на коні, а коня проганяли. Часом вішали головою вниз за ноги або залізним гаком за ребро. Страчений висів, поки не висихав, знімати заборонено було під страхом смерті;

- гостра паля. Дерев'яний стовп 4,5 м з залізним 1,5 м наконечником. Приреченого насаджували так, щоб гострий кінець на 35 см виходив спиною. Застосовувався рідко, зважаючи на надзвичайну жорстокість цієї кари.

- кії, забивали на смерть.

Розпорядок дня гарнізону Січі. Козаки кожного дня за загальним сигналом вставали до сходу сонця і йшли на річку купатися. Купались і взимку. Після цього сідали за стіл снідати у себе в курені.

Кухар, що готував їжу для козаків свого куреня, за звичаєм їв стоячи.

Після сніданку всі йшли на заутреню до січової церкви, потім деякий час витрачали на прання, лагодження одежі, зброї, човнів, укріплення.

Потім розпочинали бойову підготовку. Сюди входили їзда на

конях, фехтування, стрільба з вогнепальної зброї, долання перешкод на конях, бій на шаблях до першої крові, змагання куренів.

Рівно в полудень з фортечної гармати лунав постріл. Починався обід. Після обіду частина козаків, чия була черга, йшла на січовий майдан при повному озброєнні шикувались /розвід/ і вирушали на прикордонну службу. Огляд підрозділів та постанову їм завдань проводив військовий осавул за участю курінних отаманів, від яких ці підрозділи виділені.

Надвечір дзвонили звони січової церкви Святої Покрови, закликаючи козаків на молитву. Потім вечеря. Відпочинок. Через деякий час Січ, за винятком вартових на фортечних вежах та козацьких роз'їздах в степу, занурювались у сон.

Реєстрові козаки. У 1524 р. польський король, Сигізмунд I запропонував створити для захисту південних кордонів держави наймане військо з запорізьких козаків. Але вперше здійснити це вдалось його наступнику - польському королю і литовському князю Сигізмунду II Августу у 1572 р. Наймані козаки - 300 чол. були записані в окремий реєстр /список/, від чого й дістали назву "реєстрових козаків". Польський король Стефан Баторій збільшив реєстр до 600 чол., надав «реєстровцям» певні привілеї: право землеволодіння, право власної військової, адміністративної та судової юрисдикції. Також передав їм містечко Трахтомирів /нині село на Київщині/ з монастирем для розміщення, арсеналу та лікування поранених і хворих козаків. Козакам дали декілька гармат, корогву, литаври і зобов'язали нести службу в південних районах Придніпров'я. Часто реєстровиків використовували для боротьби з запорожцями.

Чисельний склад реєстрового війська змінювався залежно від обставин війни та вимог повсталих козаків. Так, наприклад, у 1617 р. їх було 1 тис., вже наступного 1618 р. під час походу польського війська на Москву, до реєстру було вже записано 10 тис. 600 козаків, а в 1619 р. за Роставицькою угодою між повсталими козаками і польським урядом - тільки 3 тис. У 1648 р. «Військо Запорізьке реєстрове» складалось з 6 полків (з Переяславського; Канівського; Черкаського; Чигиринського; Білоцерківського; Корсунського) – в кожному полку - 1 тис. чоловік.

Ці полки почергово, разом з загоном польських драгун, несли залогоу на Микитенській Січі і паралізували її діяльність. Під час

повстання Хмельницького там стояв Корсунський полк.

Після Андрусівського перемир'я 1667 р. реєстрові козаки збереглися лише на Лівобережній Україні, оскільки Правобережна Україна відійшла до Польщі. У 1735р. козацький реєстр був переглянутий і замість нього були складені нові списки /компоти/, куди, ввійшли тільки заможні козаки /виборні/. У 1765 р. Слобідські козацькі полки були перетворені на гусарські полки російської армії. У 1775 р. було ліквідовано Військо Запорізьке /Січ/, а 1783 р. остаточно введено на Україні кріпацтво. З козацьких реєстрових полків були сформовані пікінерські полки - регулярні частини російської армії.

Військове мистецтво запорізьких козаків. Запорізьке військо славилось високою боєготовністю і військовою майстерністю. Це досягалося в значній мірі завдяки тому, що воно було регулярним і значна його частина перебувала в черговому режимі, тобто жила в куренях на Січі, займаючись повсякденно бойовою підготовкою.

Гарнізон Січі був здатний негайно дати відсіч ворогові, а також за короткий час зібрати велике військо. Висока військова майстерність досягалась за рахунок добре налагодженого військового навчання. Постійні сутички з татарами готували теж військово майстерність.

Католицький священник А.Віміна, що побував в Україні в 1650 р писав: «Мені траплялось бачити, як вони кулею гасили свічку, відсікаючи нагар так, наче це зроблено за допомогою щипців».

На полі бою запорізькі козаки були дуже майстерні. Так, польський вчений Старовольський у своїй книзі «Полонія» виданій у Кельні в 1632 р. пише: "У своїх таборах вони мають дисципліну стародавніх римлян, а воєнною доблестю та обізнаністю у військових справах не поступаються жодній нації в світі". Козак крім рушниці і запасу харчів, повинен був мати сокиру, косу, лопату і все потрібне для того, щоб сипати вали».

Запорізьке Військо поділялось на піхоту, кінноту, артилерію, але неперевершену славу козаки здобули як піхотинці. Ця риса Запорізького війська складалася історично. Ведення бойових дій у голому степу з татарами, чисельність, а також час нападу якого неможна було передбачити, примушувало запорізьких козаків шукати надійних тактичних засобів боротьби, якими стали використання піхоти під захистом табору з возів, шанців, вогню з мушкетів та артилерії. Неперевершеної майстерності запорізькі

козаки досягли у використанні табору з возів, який застосовувався для просування військ, наступу, а також оборони. Історія виникнення і розвитку бойового порядку - табору з возів - губиться в глибині віків. Так, візантійський історик Феофілакт Сімокатта /у 7ст./ пише, що 600 слов'янських воїнів, зустрівшись з 1 тис. візантійських, стали табором і під захистом зв'язаних возів завдавали візантійцям великої шкоди металевими дротиками". Відомо також, що воїни Київської держави під час битви з ординцями на р. Калці /1223 р./ мали оборонний табір з возів. Табором широко користувались половці /12 ст./, чехи /1419-1434 рр./, а також поляки. Таким чином батьківщиною табору з возів є безмежний степ.

Народившись спочатку як засіб захисту вів ворога в голому степу, табір поступово перетворився на грізний, неприступний засіб оборони, а потім і наступу. Згідно з організаційною структурою війська того часу на кожні 5-10 козаків був один віз, на якому перевозились зброя, боєприпаси, продукти, фураж для коней /взимку/, лопати, сокири, пилки та інше. На окремих возах перевозили гармати.

Рухомий табір з возів мав вигляд прямокутника, по великих сторонах якого рухались вози один за одним в один або декілька рядів. Між рядами возів у середині рухалось спішене військо. В першому зовнішньому ряду були встановлені гармати. Передня і задня сторони возами не замикались, їх прикривала кіннота. Для замкнення цих сторін прямокутник мав «крила», тобто один ряд возів був довший за інші, що дозволяло в разі небезпеки перекрити табір з переду і з заду.

Якщо передбачалася довготривала оборона табору, то колеса возів зв'язували ланцюгами, закопували в землю, її також насипали на вози. Навколо возів із зовнішньої і внутрішньої сторони робили бруствери, окопи, З'єднані ходами сполучення. Розміри табору мали розміри в залежності від кількості війська. Так, під Берестечком у 1661 р. табір Б.Хмельницького мав сім на сім кілометрів.

Захисні функції табору з возів були настільки високі, що вони зводили нанівець кількісну перевагу ворога. Так, Боплан повідомляє у своїй книзі «Опис України»: "Кілька разів я зустрічав у степах татарів, їх було понад п'ятсот і вони нападали на наш табір, але нічого не могли вдіяти, хоча й було зі мною лише 50 чи 60 козаків".

Особливістю рухомого табору з возів було те, що йому не страшна була перевага ворога в озброєнні та військовій

майстерності. Тому не дивно, що його часто використовували повсталі селяни.

Козаки мали розподіл обов'язків на випадок бою безпосередньо біля свого возу. Приблизно за віз відповідало 50 козаків, частина з них забезпечувала безперервність вогню, а частина слідкувала за рухом воза і загальними сигналами керування табором, щоб не допустити розриву ряду. На цей період призначався старий.

Досвід використання рухомого козацького табору, свідчить, що якщо бій був неприступним в степу, чи на складній гористій місцевості з ярами, болотами та дібровами - виникала небезпека його розриву. В цих умовах особливо ураженими від куль стають коні, бо ворог має можливість непомітно підійти до табору.

Похідний порядок козацького війська на марші. Похідний порядок будувався за всіма правилами військового мистецтва. Першим рухався козацький розвідувальний загін, який висилався на відстань до 6км, розвідувальні роз'їзди. За розвідувальними загонами на відстані 4-6км рухався передовий загін кінноти, який теж висилав на відстань до 6км фронтальні та бокові роз'їзди охоронної розвідки.

На відстані 11-15км за передовим загonom йшли під захистом таборів головні сили війська. В свою чергу від табору на відстані 2-3км висилались дозори фронтального і бокового сторожового схоронення.

Бій з ворогом козаки розпочинали гарцем, тобто двобоєм окремих сміливців або невеликих загонів. Якщо вороже військо не виходило до бою, козаки починали його облогу. Для артилерійського ворожого табору напроти нього будували вали і шанці, як правило, вночі і встановлювали тут гармати. Якщо ж противник вирішував дати бій, то його військо виходило з табору і шикувалось в бойові порядки. Відносно до нього займало бойовий порядок і козацьке військо.

Бойовий порядок козацького війська. У центрі бойового порядку ставала кіннота, вишикувана в три-чотири шеренги. На флангах "батовалась" піхота, тобто ставала в три шеренги. Між окремими піхотними підрозділами ставили легкі гармати. Козацька атака проводилась «лавою», тобто невірзньою шеренгою з загнутими краями для обхвату ворога з флангів. Піхота, ведучи невинний вогонь з гармат та мушкетів, який забезпечували першій

шерензі дві інших, готуючи набої, підтримувала атаку кінноти.

Якщо під час бою козацьке військо змішувалось з ворожим, то такий бій вони називали «галасом». Бій окремими загонами, не зв'язаними між собою, козаки називали «розгардіяшем». А якщо піхотний підрозділ потрапляв в оточення, то він приймав бойовий порядок «трианчулоу», тобто стрій трикутником.

Навальний обхват ворога з флангів, вихід йому в тил, створення резерву та засідки, раптовість удару та вмiле використання рельєфу місцевості – характерні риси військового мистецтва запорізьких козаків.

Таким чином, підсумовуючи все вище сказане, можна зазначити, що сам український народ забезпечив свою оборону від татар і поляків. Створені органи самоврядування – у вигляді козацької республіки – творили козацьку державу. Козаччина, розпочавшись за стихійний прояв волелюбності українського народу і привела його до висот державності. Запорізьке військо, що сформувалось у жорсткій боротьбі з південним агресором та польською експансією – стало найкращим військом тогочасної Європи.

2.3. НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА ПІД ПРОВОДОМ Б.ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Причини, рушійні сили та характер визвольної війни у середині XVII століття

Встановлення панування іноземних держав на українських землях, посилення залежності великої частини селянства від польської шляхти не могло не викликати його протесту в найрізноманітніших формах. Були приклади рішучої збройної боротьби проти гнобителів: повстання в Галицькій землі 1469 р. та ін. Великого розмаху набуло повстання під проводом Мухи в 1490-1492 рр. в Прикарпатті та Придністров'ї. У 1514 р. закарпатські селяни взяли участь у повстанні угорських селян.

У 1591-1593 рр. відбулось повстання під проводом гетьмана реєстрового козацтва Криштофа Косинського. Приводом до повстання стало недопущення його у володіння дарованим від короля маєтком під Білою Церквою місцевим старостою. Козаки проводили боротьбу проти місцевих урядовців на Подніпров'ї. Під містом П'ятка магнатське військо Острозьких, Вишневецьких та їхніх

союзників розбило козаків. Косинський зобов'язався припинити боротьбу. Проте, зібравши на Січі свіжі сили, він рушив у похід на Черкаси, де при облозі міста й загинув.

У 1594-1596 рр. відбулось повстання під проводом Северина Наливайка (раніше був сотником у війську Острозького). Наливайко спочатку організував похід у Молдову проти татар. Нападом на шляхту в Брацлаві й почалось повстання. З Наливайком разом діяли й реєстровці (гетьман Лобода, потім його замінив Шаула). Біля міста Лубни козаки були оточені польськими військами Жолкевського. Реєстровці вирішили капітулювати, вони видали Наливайка ворогові. У 1597 р. Наливайку відрубали у Варшаві голову, а потім четвертували.

З кінця XVI ст. починаються морські походи козаків. Типовими козацькими човнами були «чайки», розмірами до 20 м завдовжки й 3-4 м завширшки. На одному човні розміщувались до 50-70 козаків. Кожен човен мав по декілька гармат. Перші морські походи були спрямовані переважно на Очаків та узбережжя Криму. Але історія знає блискучі походи козаків і на Синоп, Варну, Кафу. Знаменитий похід козаків у 1616 р. на чолі з гетьманом Сагайдачним, в результаті якого захоплено фортеці Варну, Синоп, Кафу, де були найбільші на той час невольницькі ринки.

Частими були татарські напади на українські землі в останній третині XVI — на початку XVII ст. У 1589 р. літописець записав, що татари «Подолля сплюндрували». Особливо великого лиха завдав напад 1593 р. Великі напади татар Кучманським шляхом стались у 1605-1607 рр. Намагаючись заспокоїти турок, польський уряд вдається до нечуваного акту — в липні 1625 р. у Кам'янці в присутності турецького посла стратили кількох козаків — учасників походів на турецькі володіння. Восени цього ж року кримська орда спустошила Руське воєводство та Поділля.

У 1617 р. турецько-татарська армія під командуванням гілістрійського бейлербея Іскандера-паші вирушила в Україну для приборкання козаків. Коронний гетьман Станіслав Жолкевський став на березі Дністра поблизу містечка Яруги. Було підписано договір, що передбачав виплату Польщею данини кримському хану, невтручання у справи Молдавії, Візантії, Валахії та Трансильванії, заборону козакам виходити в Чорне море.

В 1620 р. проти Польщі виступає турецько-татарська армія під командуванням Іскандера-паші. С. Жолкевський вирішив нанести на

території Молдови попереджувальний удар. Йому на допомогу виступив польський гетьман Станіслав Конецпольський. 18-19 вересня недалеко від Прута під Цецорою відбулися бої, які закінчились поразкою польської армії. При відступі її рештки були розгромлені (загинув і сам С. Жолкевський). С. Конецпольський та багато інших воїнів потрапили в полон (в т. ч. ще нікому не відомий воїн чигиринського підстарости Богдан Хмельницький).

В 1621 р. турецький султан Осман II виступив у похід з метою розгрому Речі Посполитої. Польський уряд звернувся за допомогою до українських козаків. Відправивши полковника Сагайдачного до Варшави, гетьман Яків Бородавка виступив на чолі 45-тисячного війська під Хотиним.

Після прибуття в кінці липня головнокомандуючого — литовського гетьмана Яна Ходкевича — польське військо (20 тисяч жовнірів) почало переправу через Дністер та стало табором біля Хотинської фортеці. Королевич Владислав з 10 тисячами найнятих у Німеччині солдат прибув пізніше. Козацьке військо 1 вересня стало поруч з лівим флангом польської армії (під Хотиним козацьким гетьманом обрано Сагайдачного). Наступного дня підійшла турецько-татарська армія.

Битва розпочалася 2 вересня. Головний удар турок було спрямовано на козаків, які ще не встигли укріпити свій табір. 4 вересня відбулось три штурми польсько-українського табору (наступні чорити штурми були 7, 11, 25 та 28 вересня). Турецька армія понесла великі втрати. Почались переговори, які закінчились підписанням мирного договору. Ще під час боїв (24 вересня) помер Ходкевич. У квітні 1622 р. помре від ран П. Сагайдачний. Але ця війна коштувала життя і султану Осману II, тому що незадоволені поразкою яничари вб'ють його під час перевороту в травні 1622 р.

Після Хотинської війни особливу активність у нападах на Україну проявив вождь буджацьких татар Кантимир-мурза. В січні 1626 р. 20-тисячна орда на чолі з ханом спустошила Поділля, Волинь і Руське воєводство. В жовтні 1633 р. С. Конецпольський на чолі 12-тисячної армії (загони регулярного війська, команди магнатів та 1250 запорожців) відбив від Кам'янця 25-тисячне турецьке військо на чолі з Абаза-пашою. В 1637-1642 рр. запорозькі та донські козаки захопили та утримували Азов-турецьку фортецю на Дону (т.з. «Азовське сидіння»).

У 1625 р. козаки підняли повстання проти поляків на чолі з

гетьманом Марком Жмайлом. Бої відбулись під Криловом та Куруківським озером. Було укладено угоду про обмеження козацького реєстру 6000 тисячами чоловік. Новим гетьманом став Михайло Дорошенко.

Протиріччя між урядом та козацтвом не могли й не бути вирішені Куруківською угодою. В 1630 р. нереєстрове козацтво на чолі з Тарасом Федоровичем (Трясило) піднімає повстання. В боях під Переяславом були виснажені обидві армії. Польський уряд визнав за православними свободу віросповідання. Було затверджено київського православного митрополита.

У 1635 р. козацький загін на чолі з Іваном Сулимою захопив та зруйнував польську фортецю Кодак, споруджену для контролю за Запорожжям.

У 1637 р. козаки знову піднімають повстання, адже уряд не дотримував слова і знову почав утиски православних. Повстання очолив Павло Бут (Павлюк). Під Кумейками та Боровицею козаки зазнали поразки. В 1638 р. нові ватажки – Яків Острянин та Дмитро Гуня завдали поразки ворогові під Говтою. Пізніше, під тиском ворога, козаки відступили на територію Російської держави, поклавши початок українській колонізації Слобожанщини.

У 40-ві роки XVII століття соціальні і національні протиріччя в Україні досягли найбільшої гостроти. Народні маси зазнавали нещадної експлуатації і сваволі з боку магнатів і шляхти Польщі. Панщина в окремих районах українських земель досягала 4-6 днів на тиждень, значно зросли натуральні податки. Права і привілеї реєстровців постійно обмежувалися. Була ліквідована виборність полковників і старшин, переглядалися їх права на земельні наділи і маєтки. Часто нереєстрових козаків магнати перетворювали в кріпосних.

Важкий феодальний гніт терпіло і міське населення. Магнати, які володіли містами, заставляли їх мешканців виконувати різні повинності, сплачувати данину володарю міста. Порушувалося самоврядування міст.

Соціально-економічні утиски доповнювалися наступом національно-релігійного гніту. Католицька церква з допомогою унії намагалася перетворити український народ в послухний об'єкт експлуатації, поневолити його фізично і духовно.

Отже, шляхетська політика насильства і грабежу, експлуатації і розорення народу зачіпала корінні економічні, політичні і національні

інтереси більшості українського населення – селян і міщан, козаків і козацької старшини, дрібної української шляхти і нижчого православного духовництва. Всі вони піднялися на боротьбу за визволення від гніту шляхетської Польщі.

Здійснення своїх намірів український народ почав з визвольної війни, що почалася в 1648 році.

Хвилю народного гніву очолив чигиринський сотник Богдан Хмельницький. Чи була тут випадковість? Дослідники життя і діяльності великого сина українського народу (професор Валерій Степанков та академік Валерій Смолій) доводять, що сам хід історичного розвитку виштовхував на поверхню найталановитіших і найздібніших козацьких ватажків, серед яких особливо виділялась постать Б. Хмельницького.

Про життя великого гетьмана до 1648 р. відомо не так вже й багато. Найімовірніше 27 грудня 1595 р. (6 січня 1596 р. за новим стилем) у сім'ї дрібного шляхтича Михайла Хмельницького народився син Зіновій (більш відомий як Богдан). Освіту він здобув у львівському єзуїтському колегіумі, де засвоїв граматику, поетику, риторичку, оволодів польською і латинською мовами. В 1620 р. разом з батьком брав участь у битві під Цецорою та потрапив у турецький полон. В 1620-1622 рр. він перебуває у полоні, з якого, як він сам пізніше згадував, «мене Господь Бог з цієї неволі визволив» (чи йшла тут мова про втечу, чи про викуп – вчені не знають).

Повернувшись в Україну, Богдан відновив службу в реєстровому козацькому війську. В 1630 р. брав участь у повстанні Тараса Федоровича. В 1632 р. народжується його старший син Тимош. В 1637-1638 рр. він бере участь у повстаннях Павла Бута і Якова Остряниці. В 1645 р. Хмельницький, вірогідно, перебував у Франції, де брав участь в облозі Дюнкерка (окремі дослідники заперечують це).

Ще в 1646 р. Хмельницький розпочав підготовку до повстання проти Речі Посполитої. У квітні цього ж року він побував у Варшаві в складі козацької делегації та був присутній на таємній нараді короля Владислава IV. Король, який виношував плани боротьби з Туреччиною, пообіцяв збільшити козацький реєстр до 12 тис., вручив старшині привілей, гроші для будівництва «чайок».

Чигиринський староста претендував на хутір Хмельницького – Суботів. Весною 1647 р. підстароста Чаплинський зробив бандитський напад на Суботів, забрав збіжжя й худобу та так побив

малого сина, що хлопець помер. Хмельницький, доведений до відчаю, почав змовлятися з іншими козаками. Зрадник викрив плани повстання, Хмельницького було заарештовано. Й тільки на поруку чигиринського полковника Кричевського випустили з в'язниці. Тоді Хмельницький в кінці 1647 року разом із сином Тимошем і довіреними товаришами подався на Запорожжя. Хмельницький, переконавшись на своєму прикладі у нестримному свавіллі магнатів, вирішив підняти восени повстання.

На той час у Січі стояла польська залога. Використовуючи королівський привілей та корогву, Хмельницький згуртував коло себе козаків та 25 січня 1648 р. без бою взяв Запорізьку Січ. На козацькій Раді 30 січня 1648 р. гетьманом було обрано саме його. *Вибухнула національно-визвольна війна*, яка була спробою розрубати міцний вузол національних, релігійних та соціальних протиріч, що визріли в Україні.

Головні військові операції національно-визвольної війни

Як писали сучасники «Хмельницький виявився незвичайною індивідуальністю, людиною великого ума й залізної волі, хороший організатор. Він визначався поривчастою вдачею, безоглядністю й енергією, умів опанувати маси, поробити їх своїм знаряддям, знав, як наказати послух і дисципліну, умів свої полки навіяти духом відваги й завзяття. До війська притягав широкі народні маси, Але не дозволяв їм на безумну самоволю, всякий непослух карав гостро, нерідко й на горло. З юрби охотників умів вибрати найкращі елементи і з них творив відібрані реєстрові полки. Мав незвичайне знання людей, відкривав непомічені таланти, нарівні цінував козака, шляхтича чи селянина, у своїх штабах позбиравши весь цвіт тодішнього українського громадянства. Радо бра в до війська чужих офіцерів, творив наймані відділи з німців, сербів, татар. Але з тієї різношерстої маси зумів витворити одноцільне українське військо, що з завзяттям і вірою служило своїй молодій державі й потоками крові боронило її незалежність».

Б. Хмельницький здійснив термінові кроки по залученню союзників. Для перемоги над поляками необхідна була кавалерія, якої у козаків було обмаль, тому він звертається до кримського хана. Той вирішує направити Перекопського мурзу Тугай-бея (в разі успіху походу до нього б приєднався сам хан, в разі невдачі бея можна було звинуватити у самоуправстві).

У квітні загони повстанців, які нараховували близько 5 тисяч чоловік, дочекавшись підходу Тугай-бея (з 4-х тисячним татарським загоном), перейшли у наступ. Назустріч їм рухались польське військо та реєстрові козаки. Коронний гетьман Микола Потоцький розраховував розбити Хмельницького на території Запорожжя, щоб не дати йому виходу на «волесть». Вперед було послано загін на чолі з сином гетьмана — Стефаном та королівським комісаром Шембергом. Ще один загін — реєстрові козаки та іноземні найманці — спускався Дніпром на човнах.

Загін С. Потоцького та козацько-татарське військо зустрілися в Урочищі **Жовті Води** в кінці квітня. Поляки після невдалого бою закрились у таборі та оборонялись майже два тижні. В цей час реєстровці підняли повстання та перебили свою старшину — прибічників польської влади Барабаша та Караїмовича, після чого з'єдналися з військом Хмельницького. До нього ж перейшли два полки реєстровців, які перебували в таборі С. Потоцького. 15-16 травня козаки заволоділи табором. С. Потоцький погодився віддати гармати та повернути козацькі клейноди, проте невдовзі сутички відновились. Відступаючи, польський загін був розгромлений в урочищі Княжні Байраки, а сам Стефан Потоцький та Теофіл Шемберг потрапили в татарський полон.

М. Потоцький дізнався про поразку сина, перебуваючи в Черкасах. Після цього він вирішив відступити. Коли війська Потоцького проходили урочищем Суха Діброва за Корсунем, вони потрапили в козацьку засідку й були вщент розгромлені.

Перші перемоги повстанців сприяли розгортанню повстань на всій території України. Польські магнати і шляхта втікали в Польщу, а українська козацька старшина, духівництво почали зміцнювати свої позиції. На звільненій території України (Київське, Чернігівське, Брацлавське і східна частина Подільського воєводства) утворювалися полки і сотні як адміністративні військові одиниці. Гетьманською резиденцією став Чигирин. Б.Хмельницький готувався до подальшої боротьби, налагоджував зв'язки з Росією для загальної боротьби проти шляхетської Польщі.

У кінці травня 1648 р. Б. Хмельницький направляє на захід черкаський полк під проводом полковника Максима Кривоноса, якого літописець називає «ближнім радником і помічником» Хмельницького. Великі бої відбулися під Немировом, Брацлавом, і особливо під Махнівкою, де ледь не було розбито війська магната

Яреми Вишневецького.

Загони М. Кривоноса 20 липня підійшли до міста Полонне, яке сучасники називали ключем до Волині (писали, що воно було краще укріплене, ніж Львів, у новозбудованому замку Любомирських було понад 60 гармат). З допомогою міщан і українських драгунів, які знаходились у складі залоги, повстанці здобувають місто й замок. Основні сили Кривоноса (близько 16 тисяч) рушили на Старокостянтинів, кілька загонів відправилось для зайняття Заслава та Острога. 25 липня повстанці підійшли до Старокостянтинова, поблизу якого отаборились 10-12 тисяч жовнірів під командуванням Я. Вишневецького, та почали бій. Через день польське командування розпочало відступ.

Б. Хмельницький вирішив дати генеральну битву під містечком Пилявою (Пилявцями), що розкинулось на берегах річки Ікви. Ставка гетьмана перебувала у невеликому замку, який стояв над ставком. Головні сили розташувались на правому березі річки, на протилежному боці — загони М. Кривоноса. Обидва береги з'єднувала вузька гребля, яку зміцнили двома укріпленнями з гарматами.

Український табір було окопано ровами й укріплено шанцями та возами. Чисельність війська сягала близько 100 тисяч чоловік, приблизно половину з яких складали недосвідчені й погано озброєні селяни. В артилерії налічувалось близько 100 гармат.

Польська армія 9 вересня зупинилась у 4-5 км від українського війська та розташувалась табором на 6 пагорбах на лівому березі Ікви. У розпорядженні трьох польських воєначальників («регіментарів») — Домініка Заславського (Б. Хмельницький глузливо прозвав його «перина»), Олександра Конєцпольського («дитина») і Миколи Остророга («латина») перебували близько 100 тисяч війська, хоча досвідчених жовнірів було всього близько 40 тисяч, інші ж — озброєні слуги магнатів. Артилерія складалась з 90 гармат.

У понеділок 11 вересня штурмом греблі почалася битва. Кілька разів переправа переходила з рук в руки. Регіментарі направили кілька тисяч жовнірів через річку в обхід українських позицій. Захоплення греблі ще не означало перелому в ході битви, адже вона була занадто вузькою. Враховуючи можливість нічної атаки, регіментарі протримали протягом ночі більшість полків у бойовій готовності.

Увечері 12 вересня до українського табору прибули близько 4-5 тисяч буджацьких татар, яких зустріли під залпи гармат і самопалів. Хмельницький велів переодягнути кільканадцять тисяч козаків на татарський лад.

Остерігаючись нічного нападу — козаків з татарами, більшість підрозділів польської армії знову провела ніч у бойовій готовності. Вранці 13 вересня козаки пішли у наступ. По греблі вдарила українська артилерія. На лівому березі річки Ікви з'явилися перші загони козацької і татарської кінноти.

Коли опустились сутінки, реґіментарі таємно залишили своє військо та вирушили до Львова. Слідом рушили інші воєначальники. Незабаром про втечу командування дізналися жовніри – страшна паніка охопила табір.

15 вересня Б. Хмельницький вирушив з військом до Старокостянтинова, який захопив штурмом. Після старшинської ради (18 вересня) українське військо виступило в похід, прямуючи до Львова.

На звільнених українських землях відбувався процес творення органів влади Української держави, ліквідувалось велике й середнє феодальне землеволодіння, фільварково-панщинна система господарства, селяни отримали волю та право володіти землею.

Проте, багатомісячний успішний похід військ Б.Хмельницького був припинений. Холодна осіння погода, нестача провіанту і епідемія чуми, від якої помер і Максим Кривоніс, не сприяли дальшому розвитку бойових дій.

В таких умовах Б.Хмельницький погодився на переговори про перемир'я з новообраним польським королем Яном II Казимиром. І допустив величезну помилку – він погодився відвести селянсько-козацьку армію в східні й центральні райони України. Залишену територію негайно займають шляхетські загони.

У ході визвольної війни на визволених від магнатів і шляхти землях ліквідувалася польсько-шляхетська адміністративно-політична система і складалася нова воєнно-адміністративна і політична система, формувалася українська національна державність. В основу цих перетворень були покладені традиції Запорізької Січі. Вся територія визвольних українських земель поділялася на полки і сотні, які одночасно були і адміністративними, і військовими одиницями. На чолі полку стояв полковник, який

здійснював всі військові і адміністративні справи на даній території. Формально вся повнота влади на території України належала загальновійськовій раді, але з часом всі головні питання життя Запорізького війська вирішувало вузьке коло старшинської ради.

Після переможного 1648 року і повернення Б.Хмельницького в Київ відношення між шляхетською Польщею і українським повсталим народом залишалися напруженими. Річ Посполита і Б.Хмельницький готувалися до подальшої боротьби. В такий напружений час Б.Хмельницький посилює дипломатичну діяльність. Підтримуючи союз з татарами, в січні 1649 року він посилає своє перше посольство в Росію. Веде переговори з представниками польського уряду на чолі з українським магнатом Адамом Киселем.

У квітні-травні 1649 р., порушивши перемир'я, польські війська перейшли в наступ. Бої йшли на сході Подільського та Волинського воєводств. Козацькі полки Донця та Данила Нечая стримували ворога. В середині червня 1649 р. українська армія на чолі з Б. Хмельницьким зупинилась під Пилявцями, її поява викликала паніку в польському командуванні, й воно вирішило відступити до Збаража, де була велика фортеця.

Українське військо оточило в Збаражі війська магнатів (серед яких найвідомішим був Я. Вишневецький). Коли їм на допомогу вирушив сам польський король Ян Казимір, Хмельницький виступив йому назустріч. Битва відбулась біля міста Зборова. Оскільки кримський хан не хотів повної перемоги козаків, він змусив Хмельницького укласти угоду з королем. Зборівська угода не могла задовольнити широкі маси повсталого народу, адже козацький реєстр було обмежено всього 40 тисячами, всі інші учасники військових дій повинні були повертатись під владу своїх панів. Козакам було дозволено селитись лише в межах Київського, Брацлавського та Чернігівського воєводств (козаки Подністровського, Барського, Звягельського та Любарського полків опинялись за межами Української держави).

Зборівський договір викликав невдоволення селянсько-козацьких мас. Уже на початку 1650 року на Волині і Брацлавщині почалися виступи селян, які очолював полковник Данило Нечай.

Б.Хмельницький використав перемир'я для посилення своєї армії і укріплення зв'язків з Росією. Однак остання ще не погоджувалася узяти Україну під свою владу і розірвати мир з Польщею. Хмельницький змушений був поновити воєнний союз з

татарами. А для забезпечення флангу з боку Молдавії, що підтримувала союз з Польщею, Хмельницький у серпні 1650 року послав туди свої загоны, які захопили її столицю Ясси. Молдавський господар Василь Лупул розірвав зв'язки з Польщею і встановив дружні відносини з Україною, обіцяв віддати свою дочку Розанду за сина Хмельницького Тимоша. Однак він загинув в 1653 році під час оборони Сучави.

1650 рік проходив без значних військових суперечок. З кінця 1650 р. в околицях Кам'янця-Подільського була зосереджена 12-тисячна армія для нападу на Брацлавщину. Ворогові вдалося зненацька напасти на головні сили Брацлавського полку, які знаходились в Красному. В нерівному бою загинув полковник Данило Нечай. Проте далі, в боях під Вінницею, яку обороняв полковник Іван Богун, польська армія зазнала невдач, за місяць боїв втратила склала близько 6 тисяч жовнірів і всієї артилерії. На початку квітня 1651 р. переслідуване козаками польське військо почало відступати.

Б. Хмельницький направив до Кам'янця-Подільського близько 10 тисяч козаків і кілька тисяч татар, які на світанку 9 травня зупинились під стінами міста. Не заставши під Кам'янцем польського війська, наказний козацький гетьман Демко Лисовець послав частину війська переслідувати втікачів, а сам з рештою козаків розпочав облогу міста. Після того, як Лисовець отримав наказ Б. Хмельницького повернутись до головних сил, облога припинилась.

Основні сили українського війська в цей час рухались під Берестечко, де в червні 1651р. відбулась битва. Бої тривали два тижні. Сили були рівними: 150-тисячному польському війську протистояли 100 тисяч козаків та 50 тисяч татар. Але кримський хан несподівано покинув зі своїми військами поле бою, захопивши при цьому Хмельницького. Козаки опинились в оточенні, притиснуті до болота. Козацьке військо очолив Богун, який і вивів його з тяжкими боями.

Одночасно з цим з півночі на Україну напали литовські війська і захопили Київ. Б.Хмельницький, якому вдалося вирватися з татарського полону, гуртує нові полки. Поразка під Берестечком не могла знищити прагнення народу до свободи. Проте сили були нерівними. Гетьман йде на підписання у вересні Білоцерківського договору. Цей договір обмежив реєстр 20 тисячами та дозволив

козакам мешкати лише в Київському воєводстві. Шляхта отримувала право повертатися в Україну в свої маєтки. Б.Хмельницький мав розірвати союз з Кримським ханом, йому також заборонялося підтримувати дипломатичні відносини з іноземними державами.

Важкі для України умови Білоцерківського договору Хмельницький розглядав як тимчасову поступку шляхетській Польщі. Розуміючи, що кримські татари – союзник ненадійний, Хмельницький продовжує укріпляти союз з Росією. Так, в кінці грудня 1650 року – на початку 1652 року відбулося декілька обмінів посольствами України і Росії. В лютому 1651 року Земський собор у Москві розглянув питання про можливість прийняття України до складу Росії. Але це рішення тоді ще не було втілене в життя. Російський уряд сприяв переселенню українського населення на територію Росії, зокрема на Слобожанщину.

У 1652-1653 рр. Б. Хмельницький використав мирний перепоchinoк для зміцнення своїх сил. Він вирішив в 1652 р. здійснити новий похід у Молдавію, щоб відновити військовий союз, який встановився раніше (в 1650 р. Хмельницький домігся, що молдавський воєвода Лупул віддав свою дочку Домну-Розанду за сина Хмельницького – Тимоша). Польське військо під командуванням коронного гетьмана Мартина Калиновського, що хотіло цьому перешкодити, було вщент розгромлене під містечком *Bamig* на Південному Бузі. Цю блискучу перемогу козаків під Батогом сучасники порівнювали з перемогою карфагенян під проводом Ганнібала над римлянами при Каннах у 216 році до н.е.

Після перемоги під Батогом українська армія в червні підійшла під Кам'янець-Подільський та спробувала захопити місто. Б. Хмельницький звернувся з листом до міщан з пропозицією здати місто. Проте через несприятливі обставини (епідемія серед козаків, незадоволення татар, відсутність провіанту в околицях) Б.Хмельницький був змушений віддати наказ про відступ.

Весною 1653 р. українська армія на чолі з Б. Хмельницьким знову вирушила в похід. Пройшовши через Бар, Меджибіж, Дунаєвці, вона рушила до Бедрихового Городка, де було влаштовано табір. Козацькі загони зайняли Сатанів та ряд інших містечок. Голод, грабежі татар, звістки про невдачі в Молдавії викликали у повстанців вибух невдоволення діями гетьмана. Б. Хмельницькому довелося докласти великих зусиль для заспокоєння

козаків. Козацька армія починає відступ до Білої Церкви.

Восени 1653 р. Б. Хмельницький повертається на Поділля. Він дізнається, що Тимош помер у Молдавії від рани (проти воеводи Лупула в той час виступили війська Волощини й Трансильванії, з якими билися козаки), і наказує відвести тіло сина до Чигирина й не ховати до свого повернення з походу, а сам, дочекавшись підходу хана Іслам-Гірея, вирушає назустріч 40-тисячній польській армії, яка виступила в похід з-під Кам'янця-Подільського. Польське командування прийняло рішення відступити під містечко Жванець, сподіваючись на військову допомогу від правителів Молдавії, Валахії та Трансильванії. Укріплений табір було влаштовано біля місця, де річка Жванчик впадає в Дністер. Через Дністер на молдавський бік річки було збудовано міст.

Б. Хмельницький вирішив блокувати польський табір. Під королівський обоз були направлені козацькі й татарські загони. У жовтні в польському таборі почався голод, від якого почали масово вмирати німецькі та угорські піхотинці, а рейтари й драгуни з'їли своїх коней. З 80-тисячної армії залишились лише жалюгідні рештки.

Проте в грудні кримський хан Іслам-Гірей, який не хотів повного розгрому Речі Посполитої, розпочав переговори з польськими дипломатами, які завершилися укладенням 15 грудня усної Кам'янецької угоди, що передбачала припинення військових дій, виплату татарам великої суми грошей, дозвіл грабувати українські землі й брати ясир, залишення війська Запорозького «при давніх вільностях». Польську армію було врятовано. Б. Хмельницький не брав участі в переговорах з королем, тому він не визнав укладеної угоди. Але українська армія, яка була позбавлена татарської підтримки та відчувала певну скруту, мусила відступити до Чигирина.

Після рішення Земського собору у Москві 1-го жовтня 1653 року про входження України до складу Росії із Москви в Україну в Переяслав 9 жовтня 1653 року було відряджено посольство на чолі з боярином В. Батурліним, окольничим І. Алферовим і думним дяком Л. Лопухіним. В Переяслав вони прибули в кінці грудня 1653 року. Хмельницький з генеральною старшиною прибув у Переяслав 6 січня 1654 року.

8 січня 1654 року о другій годині дня на майдані в Переяславі почалася загальнонародна рада. Б.Хмельницький звернувся до присутніх з промовою, в якій говорив про складне становище

українського народу, про переваги і невдачі під час визвольної війни, про необхідність вирішення питання щодо входження України до складу Росії. Присутні одностайно схвалили цей союз: «Волим под царя восточного, православного...». Після цього учасники ради в Успенському соборі прийняли на вірність Російській державі. В. Бутурлін вручив Б.Хмельницькому грамоту і ознаки гетьманської влади – військовий прапор і булаву. Населення сіл і міст України також присягло на вірність Росії. Рішенням переяславської ради частина території України – Лівобережжя і Київ – входила до складу Росії.

Після Переяславської Ради 1654 р. та «березневих статей», коли було оформлено протекторат Росії над Україною, зовнішньополітична ситуація змінилась – Кримське ханство перейшло на бік Польщі. В кровопролитних боях на Брацлавщині в 1654 – на початку 1655 рр. було зупинено наступ польської армії та татарських загонів, які прийшли їй на допомогу.

Таким чином, завершилась визвольна війна 1648-1654 років проти шляхетської Польщі. В історії України відкрилася нова сторінка.

Становище України в складі Росії було визначено «Березневими статтями» і жалуваними грамотами православному духовництву. Ці документи були підписані у Москві 21 березня 1654 року представниками посольства України на чолі з генеральним суддею С. Зарудним і царем Росії. Згідно із «Статтями» і жалуваними грамотами Україна входила до складу Російської держави на умовах козацько-старшинського самоуправління. Гетьман мав право дипломатичних зносин з усіма країнами, крім Туреччини і Польщі. В Україні залишалась полкова система адміністративного устрою, козацький реєстр козацької старшини на володіння землями і маєтками. Росія зобов'язувалася виступати на захист України від іноземних загарбників.

Слід зазначити, що вже в «Березневих статтях» містилися значні обмеження економічних і особливо політичних прав гетьманської адміністрації. Невдовзі між гетьманом і царським урядом вийшли суперечності і розбіжності. Справа в тому, що гетьман і козацька старшина рішення Переяславської ради розглядали як рівноправний військовий союз. Однак у московського уряду було своє уявлення про цей союз. Це яскраво виявилось уже восени 1656 року під час підписання між Росією і Польщею

Віленського перемир'я, куди не були допущені українські послы. В подальшому, особливо після смерті Б.Хмельницького, в 1657 році Росія, ігноруючи рішення Переяславської ради і умови «Березневих статей», ішла по шляху обмеження козацько-старшинського самоврядування в Україні.

2.4. КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО В РОКИ ГЕТЬМАНЩИНИ

Україна та її військо в період Руїни

Після Переяславської Ради 1654 р. та «березневих статей», коли було оформлено протекторат Росії над Україною, зовнішньополітична ситуація змінилась – Кримське ханство перейшло на бік Польщі. В кровопролитних боях на Брацлавщині в 1654 – на початку 1655 рр. було зупинено наступ польської армії та татарських загонів, які прийшли їй на допомогу.

Після підходу російської армії під командуванням боярина Василя Бутурліна Б. Хмельницький 1 липня 1655 р. вирушає з Білої Церкви в напрямку Бара. Загони під командуванням І. Богуна вирушають на Волинь. Головні сили української армії та російські війська підійшли до Кам'янця-Подільського. Почалась облога, яка тривала до 24 серпня.

У цей час становище Речі Посполитої різко загострилось – шведські війська, які вели бої в прибалтійських землях Польщі, нанесли ряд відчутних поразок польській армії – 25 липня капітулювало великопольське ополчення, в серпні на бік шведів перейшов великий литовський гетьман Я. Радзівіл, а 8 вересня шведи захопили Варшаву. Гетьман прийняв пропозицію шведського короля про спільні дії проти польської армії. З-під Кам'янця українсько-російське військо виступило в похід на Львів.

Від неминучого розгрому Польщу врятувало Кримське ханство, яке направило на допомогу свої війська. В кінці листопада 1655 р. під Озерною на українське військо, яке переходило річку, несподівано напали татари та польські хоругви, які вийшли з Кам'янця. Щоб уникнути розгрому, Б. Хмельницький дає обіцянку знову служити королеві. В кінці 1655 р. царський уряд пішов на зближення з польською шляхтою, повіривши в її обіцянки обрати царя Олексія Михайловича польським королем (король Ян Казимір в цей час переховувався за межами Речі Посполитої – в Сілезії). Це змушує Б. Хмельницького шукати нових союзників, він укладає

договір з Трансільванією.

Весь 1656 р. військові дії не припинялись, хоча в них не брали участі такі великі сили, як раніше. В березні Б. Хмельницький направив для облоги Кам'янця 3-тисячний загін на чолі з полковником Остапом Гоголем.

У січні 1657 р. Дьордь II Ракоці вторгся на територію Речі Посполитої та при підтримці козацьких загонів зайняв Варшаву. Проте військові дії розвивались для союзників невдало, вони змушені були відступати.

Кримська орда не давала змоги відступати в південному напрямку.

Козацькі полки під керівництвом київського полковника Антона Ждановича з невідомих причин покидають союзників. Ракоці був оточений польсько-татарською армією в таборі під Меджибожем і після невеликих сутичок капітулював. Трансільванське військо здало озброєння та боєприпаси й було відпущене, проте під Скалатом на нього несподівано напали татари і захопили всіх у полон.

Літописці свідчать, що коли Б. Хмельницький дізнався про поразку під Меджибожем, він був надзвичайно розлючений – вимагав розстріляти Ждановича, в нього стався серцевий напад, який і призвів до смерті гетьмана 6 серпня (27 липня за ст. ст.) 1657 року.

Після смерті Б. Хмельницького гетьманом, згідно з його заповітом (ще за життя гетьмана полковники принесли в цьому присягу), мав стати молодший син Юрій. Але він був надто молодий і недосвідчений для цієї посади. Полковники обирають на своїй раді гетьманом генерального писаря Івана Виговського (1657-1659), якого пізніше затверджують на козачій раді.

Новий гетьман розпочав переговори з Річчю Посполитою. Стався розкол у козацькій верхівці. Проти Виговського виступили: полтавський полковник Мартин Пушкар та кошовий отаман запорозьких козаків Яків Барабаш. У жорстокій міжусобиці І. Виговський за допомогою татар розбив загопи Барабаша й Пушкаря, самі вони загинули.

У вересні 1658 р. в Гадячі підписано договір з польськими представниками, за яким Україна (в складі Брацлавського, Київського, Чернігівського воєводств) переходила під протекторат Речі Посполитої. При цьому Україна зберігала свій суд, грошову систему, військо. Унія скасовувалася, православні зрівнювалися у

правах з католиками, засновувалось два університети. Україна втрачала право вести власну зовнішню політику, реєстр козаків скорочувався з 60 тис. осіб до 30 тис. Гадяцький трактат був ратифікований польським сеймом, проте його здійснити не вдалося. Народні маси були невдоволені свавіллям польських військ та не бажали повернення до минулих часів.

Весною 1659 р. спалахнув конфлікт з Росією. 100-тисячна російська армія на чолі з князем Трубецьким вирушила в Україну. Під Конотопом козацькі війська під командуванням Виговського з допомогою татар розгромили їх. Двоє воєвод потрапили в татарський полон. Україну продовжували роздирати внутрішні чвари. Полковник Іван Богун та кошовий отаман Іван Сірко не дали змоги Виговському скористатися цією перемогою. Січовиками на Запорозжжі гетьманом обрано Юрія Хмельницького (1659-1663). Виговський був змушений зректися гетьманської булави та виїхати на територію Речі Посполитої, де йому належало Барське староство (в 1664 р. він був розстріляний нібито за підбурювання населення проти польської влади).

Ю. Хмельницький в Переяславі на переговорах з російськими представниками підписав угоду, яка обмежувала права України. В Києві, Ніжині, Переяславі, Брацлаві та Умані розміщувались російські гарнізони з воєводами.

Ю. Хмельницький не мав хисту до державної діяльності та перебував під сильним впливом більш старших та досвідченіших генеральних старшин і полковників. Уже в 1660 р. події, що блискавично розгортаються, призводять до різких змін у політиці гетьмана.

Продовжується війна з Польщею. Наприкінці літа 1660 р. Російські та українські війська нарізно виступають в похід проти польської армії на Правобережжя. Незабаром московські полки потрапили в оточення і після тривалого відступу капітулювали під Чудновом. Ю. Хмельницький в цей час вичікував поблизу, в Слободищах. Після Чуднівської битви він укладає з поляками Слободищенський трактат, згідно зі статтями якого Україна розривала Переяславські статті й визнавала зверхність польського короля. Тобто відновлює чинність Гадяцький трактат.

Невдоволеними політикою Ю. Хмельницького були не лише прості козаки, але й багато полковників, які не хотіли миру з поляками. Зокрема, Яким Сомко (брат першої дружини Б.

Хмельницького, дядько Юрія), Василь Золотаренко (брат третьої дружини Б. Хмельницького) теж претендували на гетьманську булаву. Вони вигнали польські загони з Лівобережжя та звернулись до царя за дозволом на обрання гетьмана. Проте Москва розраховувала на підпорядкування всієї України, а не тільки одного Лівобережжя, тому в дозволі було відмовлено. Лише після того, як Ю. Хмельницький зрікся булави, стали можливими вибори нового гетьмана.

Ще на раді в Козельці у 1662 р. наказним гетьманом Лівобережної України було обрано Якимом Сомка. Конкурентом Сомка в боротьбі за владу став запорізький кошовий отаман Іван Брюховецький, який колись служив при дворі Б. Хмельницького. На «чорній раді» у Ніжині гетьманом було обрано Брюховецького. Сомко та Золотаренко, які в останню хвилину об'єдналися, були змушені втікати до табору російського воєводи, який наглядав за виборами, але вони були ним заарештовані, пізніше засуджені та страчені.

Після зречення Ю. Хмельницького гетьманом на Правобережжі було обрано Павла Тетерю (зять Б. Хмельницького). Таким чином Україна розділилася на дві частини: Лівобережжя і Правобережжя. Цей час постійних чвар дістав назву «Руїна».

Брюховецький прийшов до влади, широко застосовуючи демагогічні прийоми, граючи на сподіваннях простих козаків. Проте вже в 1665 р. він підписав Московські статті, які обмежували права гетьманського уряду у фінансовій та адміністративній сферах. Брюховецькому цар надав титул боярина. В результаті повстання у 1668 р. Брюховецького було вбито. Після нього гетьманом став Дем'ян Многогрішний (1668-1672). Він та його наступник Іван Самойлович (1672-1687) були заарештовані за доносами та заслані до Сибіру.

На Правобережній Україні в 1663-1665 рр. проти політики гетьмана *Тетери* та повернення польських властей не раз вибухали повстання, що врешті-решт змусили Тетерю зректися булави. Гетьманом було обрано черкаського полковника Петра Дорошенка (онук гетьмана Михайла Дорошенка), якому довелось вступити в боротьбу з кількома претендентами на булаву. Зокрема, найдовше з Дорошенком боровся уманський полковник Ханенко, якого польський король визнав наказним гетьманом Правобережжя.

В 1667 р. згідно з Андрусівською угодою між Росією та

Польщею було закріплено поділ України на дві частини: Правобережна Україна (за винятком Києва) мала відійти під владу польського короля, а Лівобережжя залишалось за Росією. Запорозжя мало визнавати владу обох держав.

Дорошенко намагався об'єднати всю Україну під своєю булавою. Втративши надію на порозуміння з Росією та Польщею, він уклав у 1669 р. союз з турецьким султаном та отримав від нього булаву. Це дало змогу Дорошенкові спертися на підтримку Кримського ханства та Буджацької орди і розпочати витіснення польських військ та козаків Ханенка з Правобережжя.

В 1671 р. польська армія на Правобережжі отримала ряд перемог, які спонукали султана безпосередньо втрутитись у боротьбу Дорошенка з Польщею. В серпні 1672 р. султан на чолі турецької армії, яка разом з загонами молдавського й волоського воєвод, військами кримського хана та козаками Петра Дорошенка нараховувала близько 150-170 тис. осіб, з'явився під стінами Кам'янця-Подільського, залога якого нараховувала всього близько 1060 чоловік. Найбільш відомий, завдяки талановитій трилогії класика польської літератури Генріка Сенкевича, оборонець Кам'янця – Юрій (Єжи) Володигівський (останній роман трилогії так і називається – «Пан Володигівський») був вихідцем із старовинного українського шляхетського роду, кам'янецька гілка якого прийняла католицизм в XVI ст.

Після облоги, що тривала близько тижня, почались переговори про почесну капітуляцію, умови якої передбачали гарантію збереження життя і майна жителів міста, право вільного виїзду для тих, хто бажає, свободу релігійних обрядів тощо. Коли ввечері 27 серпня послі обложених повертались назад, начальник артилерії майор Геклінг підпалив порох – загинули понад 500 чоловік (в два рази більше, ніж під час самої облоги) та було зруйновано значну частину Старої фортеці. Серед загиблих був і герой кам'янецької облоги – Володигівський.

В кінці серпня кримський хан, турецькі та козацькі загопи рушили в похід на Львів. Річ Посполита змушена була піти на тяжкі умови мирного договору, укладеного в жовтні в султанському обози під Бучачем – сплатити контрибуцію в сумі 80 тисяч талерів та щорічно сплачувати султану 22 тисячі червоних золотих данин. Територія Подільського воєводства повністю відходила до Туреччини, П. Дорошенко ставав гетьманом України «в старих

кордонах». Польські залоги повинні були протягом двох місяців залишити територію Правобережної України.

Все колишнє Подільське воєводство склало велику адміністративну одиницю – ейялет (або пашалик). У 1681 р. на його території проживали близько 40 тисяч жителів, найбільше мешкало в Придністров'ї, а територія вздовж кучманського шляху та у верхів'ях Південного Бугу була майже повністю спустошена. В Кам'янці налічувалось 3414 мирних жителів, в т.ч. 280 українських родин. Українська громада в Кам'янці зберігала своє самоуправління. Костянтинопольський патріарх призначив для Поділля православного єпископа.

В Кам'янці розмістилась велика турецька залога – близько 6 тисяч, половину якої складали яничари. Турецькі війська відчували великі труднощі із забезпеченням продовольством. У вересні 1673 р. 30-тисячна польсько-литовська армія під командуванням гетьмана Яна Собеського розбила під Хотином 40-тисячну турецьку армію. В жовтні 1676 р. польські війська знову перемогли. Було укладено Журавненський трактат, згідно з умовами якого Польща перестала давати данину, проте Кам'янець залишався за Туреччиною.

В 1674 та 1675 рр. турецько-татарські загони здійснюють напади на Правобережну Україну, де спалахують повстання проти Дорошенка. Гине багато мешканців міст Ладижина та Умані.

В 1676 р. Дорошенко здає булаву та виїжджає на Лівобережжя, а згодом до Москви (цар призначає його воєводою у Вятку та надає йому значні маєтки в Росії). Правобережні полки опинились під владою Самойловича. Турецький султан намагається відновити свій протекторат над Правобережжям. З цією метою в 1677 та 1678 рр. здійснюються походи турецької армії на колишню гетьманську столицю – Чигирин. Під час одного з татарських нападів Юрій Хмельницький, який прийняв сан ченця, потрапив у полон. За наказом султана його розстригли та посадили в місті Немирові з титулом «Князь Сарматії».

За Бахчисарайським договором 1681 р. між Росією, Туреччиною та Кримським ханством Правобережжя визнано під турецькою владою.

Державна та військова діяльність гетьмана Івана Мазепи. Заходи російського уряду щодо ліквідації автономії

України

У 1683 р. стався перелом у війнах, які вели проти Туреччини європейські держави: польська армія на чолі з королем Яном Собеським, що прийшла на допомогу обложеної столиці Австрії – Відню, з допомогою союзників розгромила турецьку армію. В боротьбі з Туреччиною брали участь й козаки відновлених на Правобережжі полків (найвідоміший з полків – у Фастові – очолив Семен Палій). Резиденція наказного гетьмана розташувалась у Немирові.

У травні 1684 р. утворилась *Священна Ліга* – антитурецька коаліція з Польщі, Австрії, Венеції та Папи Римського. Пізніше до них приєдналась Росія.

Похід Я. Собеського на Поділля 1684 р. та наступні походи значно звузили контрольовану турками територію. Через 2 роки було визволено Бар і Меджибіж. Польські війська силою переселяли подільських селян на Волинь. Поряд з Кам'янцем, де Збруч впадає в Дністер, засновано укріплений табір «Окоп Святої Трійці», внаслідок чого становище турецької залоги в Кам'янці-Подільському стало більш дошкульним. Загони правобережних козаків здійснюють походи на Очаків та Буджацьку орду, громлять татарські загони під Кодимою та в інших місцях.

У 1686 р. укладено «Трактат про вічний мир» між Росією та Польщею, який визнав кордони, що склалися. В 1687 та 1689 рр. відбулись походи російської армії та лівобережних козаків проти Кримського ханства. Росія повела боротьбу за вихід до Чорного моря, що контролювався Портою й Кримом. У 1687 р. за участю українського козацтва відбувся похід на Крим. Не підготовлений як слід, він закінчився ганебно: військо навіть не дійшло до Перекопу і через спеку, безводдя, степові пожежі змушене було повернутися назад. І Самойловича звинуватили росіяни у зв'язках з Кримом і всякій іншій «зраді». У військовому таборі на р. Коломак гетьмана заарештували і відправили разом з сином до Москви, а звідти до Сибіру. Ще одного сина, полковника, стратили. Тут же 25 липня 1687 року гетьманом був обраний генеральний осавул Іван Мазепа (1687-1708). Вирішальну роль у його обранні відіграв московський воєвода (за немалу мзду).

Були прийняті Коломацькі статті, які ще більше обмежували українську автономію. Без дозволу царського уряду не можна було обирати й усувати гетьмана. Гетьман не мав права усувати

генеральну старшину, листуватися з іноземними урядами. Старшина не повинна була навіть згадувати про Українську державу і зобов'язувалася дбати про злиття українського народу з російським.

Іван Мазепа, український шляхтич, був людиною по-європейськи освіченою, поетом, змолоду служив при дворі польського короля, але потім залишив його. Сам він був більш політик і дипломат, ніж військова людина. Змолоду вчився на заході, зокрема в Голландії – вивчав артилерійську справу. На козацьку службу вступив при П.Дорошенку (був ротмістром надвornoї корогви), був його довіреною особою. За дорученням гетьмана відправився в Крим, але був схоплений запорожцями і відправлений до І. Самойловича. Тут він швидко завоював довіру й високе становище. В політиці був прихильником міцної влади, намагався відстоювати інтереси України, не псуючи стосунків з Москвою. Багато зробив для розвитку української культури, церкви. Цікавився поліпшенням зброї, мав на своєму дворі колекцію зброї, таку добірну, що вважалась найкращою в Європі. Опікувався артилерією, використовуючи своє фахове знання, добути змолоду. У Батурині заснував відливно гармат, що виробляла пушки з його ім'ям.

Під проводом І.Мазепа українські полки в 1689 р. взяли участь у другому Кримському поході, який також закінчився невдало. В 1695-1696 рр. відбулись два Азово-Дніпровські походи, що принесли Росії певні надбання, але не розв'язали завдання виходу до Чорного моря. Уклавши в 1700 р. Константинопольський мир з Туреччиною, Петро I відразу розпочав Північну війну проти Швеції за Балтійське узбережжя. Україна не встигла перевести подих після попередніх кампаній, в яких їй довелось бути найближчим тилом і забезпечувати всім необхідним діючу армію, як треба було знову посилати козаків на війну. Тисячі їх там загинули або повернулись додому каліками. Крім участі в воєнних діях у Прибалтиці, козацьке військо в 1704 р. звільнило від шведів та їх польських союзників Правобережну і Західну Україну.

У 1707 р. шведська армія рушила через Білорусію на Москву, але зустрівши сильний опір, повернула в Україну на з'єднання з І.Мазепою (що було викликано обіцянками гетьмана Івана Мазепа забезпечити шведську армію продовольством і фуражем та збільшити армію за рахунок 50 тисяч козаків). Гетьман уже кілька років мав зносини за шведами та їх союзниками. Старшинська

верхівка бачила прагнення Петра I звести Україну до становища рядової російської провінції і розуміла, що в разі перемоги в війні його ніщо не зупинить. Бажаючи зберегти свою владу й українську автономію, І.Мазепа та його однодумці розраховували опертися, як свого часу Б.Хмельницький і І.Виговський, на Швецію. Її віддаленість мала забезпечити невтручання в українські справи. Маневр шведської армії захопив гетьмана зненацька. Його полки були розсіяні, а неподалік стояли численні російські війська. Оголосити себе прибічником Швеції і розпочати агітацію на її користь означало б неминучу поразку. Тому І.Мазепа таївся й вичікував скільки міг і лише з наближенням Карла XII приєднався до нього. З гетьманом були генеральна старшина, частина полковників і кілька тисяч козаків. Для більшості перехід на бік шведів був несподіваним і незрозумілим, тож частина їх залишила табір Карла XII. Зате пізніше до І.Мазепа приєдналися запорожці, інші козацькі загоны. Загалом за ним пішло не так багато – в межах 10-20 тисяч чоловік. Населення не зрозуміло вчинку гетьмана, а до шведів ставились частіше як до загарбників, а не союзників. До того ж воно було залякане жорстокими розправами над явними й уявними прихильниками І.Мазепа, здійсненими за наказом Петра I. Поголовно було знищене населення гетьманської столиці – Батурина. В Лебедині спеціальний суд покарав смертю не менше 900 чоловік.

Центральною подією Північної війни стала Полтавська битва. Вона відбулася 27 червня 1709 р. після 3-місячної облоги міста шведами. Російська армія завдяки чисельній перевазі (майже в 1,5 рази), тактичним нововведенням Петра I, вдалому вибору позиції, мужності воїнів завдала противнику тяжкої поразки. Тільки вбитими шведська армія втратила 8234 чол., в полон було взято фельдмаршала й чотирьох генералів. Втрати росіян були меншими – 1345 вбитими й 3290 пораненими.

Відступаючи, основні сили шведів потрапили в оточення біля Перевалочної на Дніпрі. Лише Карл XII і І.Мазепа з невеликим загоном змогли переправитись і втекти в турецькі володіння – Молдавію. 22 серпня в Бендерах пригнічений поразкою похилий гетьман помер.

У 1710 р. новим гетьманом козаки обирають генерального писаря Пилипа Орлика, який стає творцем однієї з перших в Європі державних конституцій, що дістала назву «Пакта і Конституції прав і вольностей Запорізького Війська» («Бендерська Конституція»).

Вихідним положенням цієї конституції була теза про незалежність України. Конституція складалась з 16 статей, в яких передбачалось встановлення національного суверенітету і визначення кордонів України, забезпечення демократичних прав людини, єдності і взаємодії гілок влади: законодавчої (Генеральної Ради), виконавчої (гетьманської, обложеної законом у своїх діях) і судової, яка, будучи підзвітною, все ж була незалежною від гетьмана. Затверджувались права православної церкви під верховенством константинопольського патріарха.

Цей документ, на думку історика В.Замлинського, випереджав свій час. Своїми ідеями, демократичними засадами і державницькою спрямованістю Конституція випереджала й суспільну думку тогочасної Європи. Навіть французькі просвітителі ще тільки наближались до розробки тих суспільних ідей, які були закладені в Конституції.

У серпні 1709 р. Петро I відправив до Правобережної України 20-тисячну армію на чолі з Олександром Меншиковим.

Вже 6 листопада в Глухові було обрано нового гетьмана – стародубського полковника І. Скоропадського. В 1709 р. царськими військами зруйнована одна з найлегендарніших Січей – Чортомлицька (після зруйнування Січі козаки недовгий час перебували на річці Кам'янці, а в 1711 р. заснували в пониззі Дніпра на території Кримського ханства Олешківську Січ).

В 1710 р. почалась російсько-турецька війна, в якій Росія зазнала поразки в районі Ясс (влітку 1711р., коли російські війська здійснили похід на річку Прут). Було укладено Прутський мирний договір, згідно з яким Росія зобов'язувалась знищити новозбудовані фортеці на Дніпрі, залишити Правобережну Україну під владою Польщі. Петро I наказав переселити козаків правобережних полків у «пусті місця» Петербурзької губернії, але потім дозволив їх селити на лівому березі Дніпра. Переселення здійснювалось силою і затягнулось до 1714 р.

У січні 1711 р. П.Орлик за підтримки Карла XII вступає в союз із Кримськими татарами і починає спільний похід проти росіян на Україну. Після кількох перемог над військами І.Скоропадського дійшов до Білої Церкви, але після зради татар зазнав поразки та емігрував до Європи. Там умовляв уряди окремих країн (Швеції,

Австрії, Чехії, Франції, Греції та Молдови) скласти з ним союз для боротьби за визволення України.

Після ліквідації козацьких полків на Правобережжі прапор визвольної боротьби підхоплюють гайдамаки (так тепер починають називати повстанців), які вперше про себе заявили в 1715 р.

В 1717 р. польський сейм приймає рішення про закриття всіх православних церков. Незадовго до цього в унію перейшов львівський єпископ Йосип Шумлянський. Головними провідниками унії стали ченці-василіани. Унія в той час носила виразний пропольський характер, вона не користувалась підтримкою українських селян.

В 1721 р. закінчилась багатостраждальна для українського народу Північна війна, але Росія продовжувала вести війни за розширення своїх володінь. Так, щоб закріпити свої надбання на Каспії, 12 тис. козаків було направлено в Гілян (провінція на півночі сучасного Ірану).

Лівобережна Україна поділялась на 9 полків (Гадяцький, Київський, Лубенський, Миргородський, Ніжинський, Переяславський, Полтавський, Стародубський і Чернігівський). На чолі кожного стояв полковник. Йому належала адміністративна влада на території, яку займав полк, він міг роздавати маєтності. Полковник очолював полкову старшину (писар, осавул, хорунжий). Полки ділились на сотні (по 20 у кожній), на чолі яких стояли виборні сотники.

Населення Лівобережної України на 1700 р. складало близько 1,2 млн чоловік, які жили в 11 великих містах, 126 містечках і близько 1800 селах.

Для управління Гетьманщиною при гетьмані Скоропадському була створена в 1722 р. Перша малоросійська колегія, на чолі з бригадиром С. Вельяміновим. Колегії належала вся повнота влади, в тому числі й нагляд за діями гетьманської адміністрації, її віданню були підпорядковані цивільні та духовні справи. Вона проіснувала до 1727 р., після чого Україна була підпорядкована Колегії іноземних справ.

Після смерті гетьмана Данила Апостола (1727-1734) було заборонено вибирати нового гетьмана, а для управління було створено «Правління гетьманського уряду» (1734-1750), що складалося з представників козацької старшини й російського чиновництва.

В 1734 р. офіційно дозволено повернутися запорізьким козакам в Україну. Вони заснували на р. Підпільній Нову Січ (проіснувала до 1775 р.).

За Гетьманщини судочинство мало таку структуру: сільський суд, окремих у козаків, суд сотенний, юрисдикції якого підлягали представники всіх станів і полковий суд. Вищою апеляційною інстанцією був Генеральний суд. Головною збіркою, згідно з нормами якої велося судочинство, вважався Литовський статут, використовували також норми магдебурзького права й традиційні звичаї. Протягом 1722-1733 рр. видано кілька гетьманських універсалів, що регламентували ведення судочинства. У внутрішньому самоуправлінні близько 20 міст користувались магдебурзьким правом.

В 1744 р. кодифікаційна комісія (займалася систематизацією законів) подала в сенат кодекс під назвою «Права, по котрым судится малороссийский народ» (складався з 1716 пунктів).

Провідною галуззю у сільському господарстві було хліборобство. Селяни вирощували технічні культури: тютюн, коноплю, льон. Значне місце займало садівництво та бджільництво.

Козацька старшина володіла величезними територіями. Зокрема гетьману І. Мазепі належало близько 20000 селянських дворів, Д. Апостола – 9100, чернігівському полковнику П. Полуботку – 3200 дворів. На Слобожанщині великими маєтками володіли сім'ї Шидловських, Квіток та ін. Значними землями володіли також і російські дворяни: Меншиков, Долгорукий, Апраксин.

Одним з головних промислів було винокурення. Прибуток від нього був у 2-3 рази вищий, ніж від простого продажу зерна. Тільки в одному Полтавському полку в 20-ті роки нараховувалося 550 винокурних котлів. Також важливим був борошномельний промисел. Силу водяного колеса використовували також у виробництві паперу, заліза. На річці Ворсклі стояло 330 водяних млинів.

Найбільшими містами регіону були: Київ, Ніжин, Стародуб, Гадяч, Полтава. Миргород був центром селітрової промисловості. Чернігів, Глухів, Полтава – центрами продажу поташу та гончарних виробів. Стародуб – центр торгівлі вином і пивом. В середині XVIII ст. на Лівобережжі нараховувалося 350 ярмарок і понад 8000 торгів. Найбільшими ярмарковими містами були Кролевець, Полтава, Ромни, Стародуб.

Надзвичайно поширеним був чумацький промисел (чумаки перевозили сіль, рибу, товари місцевих промислів, продукти).

Купців України можна було зустріти на багатьох ярмарках Європи. В ці країни вони вивозили пеньку, шкіру, поташ, олію, сало, вироби з дерева, гнали на продаж у Польщу велику рогату худобу. Назад купці везли тканини європейського виробництва, чай, прянощі.

Особливе місце у формуванні суспільно-політичної думки того часу належало найбільшому навчальному закладові Східної Європи – Києво-Могилянській академії. Основна увага у навчанні приділялась теології, риторичі, філософії, вивченню латинської та грецької мов. Найвідомішими викладачами академії були: Стефан Яворський, Феофан Прокопович, Георгій Кониський.

Одним з найвідоміших поетів був Климентій Зинов'єв. Герої його творів – це прості ремісники, представники нижчого духовенства та ін. Описуючи тяжке становище простого люду, він намагався створювати вірші, близькі народу.

Для захисту південних кордонів від нападу татар на Лівобережжі й Слобожанщині в 1731-1733 рр. зводилась Українська лінія, що проходила від Дніпра вздовж Орелі до Сіверського Дінця (загальна довжина лінії складала 285 верст).

Восени 1753 р. розпочалася нова російсько-турецька війна. В жовтні російська армія (в її складі було й 2 тис. козаків) виступила в похід на Крим. Але нестача продовольства та кормів змусила командування припинити похід. 8 квітня 1755 р. почалася нова кампанія. Війська під командуванням фельдмаршала Мініха взяли Оркапу (Перекоп), Козлов (Євпаторію), Бахчисарай та Ак-мечеть (Сімферополь), але, страждаючи від епідемій та нестачі води, змушені були відступити. В наступному році була здобута фортеця Очаків, капітулювала фортеця Хотина. Але у вересні, після відчутних поразок, Австрія уклала принизливий Белградський мир, змусивши Росію поставити свій підпис під ним. Згідно з цим договором, Росія повертала Азов, і торгівля на Чорному морі мала вестися тільки на турецьких суднах.

На кінець століття на Лівобережжі проживали 2,3 млн. чол., на Слобожанщині – близько 1 млн. чол. У 1783 р. існував 8271 населений пункт, з них 48 міст і 89 містечок. У Києві мешкали 35 тис. жителів, у Ніжині та Харкові – по 11 тис. Поряд з українцями (складали 90 % населення) у містах проживали росіяни, поляки,

євреї, волохи, турки, греки, серби.

На міста розповсюджується постанова під назвою «Грамота на права й вигоди городам Российской империи», видана 21 квітня 1785 р. Для всіх міст вводився герб. Міській владі дозволялося будувати промислові підприємства, утримувати корчми, засновувати школи, встановлювати щотижневі торги та щорічні ярмарки. Діяли міські сходи, що вибирали міських голів, бурмистрів, старост, суддів. Для ведення міського господарства створювалися міські думи.

У 1750 р. у Глухові за дорученням імператриці Єлизавети Козацька Рада обирає гетьманом України 22-літнього Кирила Розумовського. Він походив з козацької родини, а своєму обранню був зобов'язаний старшому брату, який був коханцем, а згодом і чоловіком, імператриці Єлизавети Олексію (Кирило Розумовський був ще фельдмаршалом та президентом Російської академії наук).

За К.Розумовського Гетьманщина переживала «золоту осінь» своєї автономії.

Молодий гетьман почав дуже обережно, але щиро відвойовувати права українського народу: фактично влада в Україні почала поволі переходити з московських рук до козацької старшини, правосуддя повернено козацьким судам, Київ і Запорізьку Січ передано під владу гетьмана, столиця гетьманської України мала бути перенесена до Батурина і тут планувалося відкрити університет для навчання козацьких синів. Здійснювалось, хоч і поверхово, модернізація козацького війська шляхом систематизації його вишколу, забезпечення уніформною та вдосконалення артилерії. Українські міста набували європейських рис. Зокрема у Глухові будувалися палаци, розбивались парки, відкрився театр, де виступали оперні трупи навіть з Італії.

Козацька верхівка за Розумовського нарешті домоглась перетворення себе на дворянство. Однак багато з ініціатив Розумовського Єлизавета не сприймала. Зокрема, не були звільнені від участі у війнах, що не зачіпали українських інтересів, козацькі війська, бюджет Гетьманщини залишався під російським контролем, прерогативою цариці залишався розподіл земель на Лівобережжі та ін.

Очевидними були певні рамки, в яких українцям дозволялося вести власні справи. Смерть Єлизавети в 1761 р. принесла кінець всім планам К.Розумовського.

У 1764 р. замість гетьманського управління була утворена Друга малоросійська колегія, її очолив генерал Петро Рум'янцев.

За царс ьким указом від 1781 р. на
Лівобережжя утворено три намісництва: Київське, Чернігівське, Новгород-Сіверське. На чолі намісництва стояв намісник або генерал-губернатор. В губернських містах створювались правління, магістрати, судові палати, що займалися цивільними та кримінальними справами. В 1796 р. створено Малоросійську губернію (з територій Чернігівського, Новгород-Сіверського, частини Київського та Катеринославського намісництва).

Велику роль в долі України мали російсько-турецькі війни 1768-1791 рр. Приводом для розв'язання війни стали події у місті Балта, коли гайдамаки, переслідуючи загін польських конфедератів, перейшли на турецьку територію. Туреччина заявила, що це були запорожці – піддані Росії. Султан планував силами 400-тисячної армії рушити на Правобережжя, маючи кінцевою метою Москву.

У 1769 р. 1-й російській армії було поставлено завдання оволодіти Хотиним. 9 вересня турецький гарнізон Хотина залишив фортецю.

В 1770 р. бойові дії велися силами 2-ї армії Рум'янцева. У червні в урочищі Ряба Могила російська армія атакувала 72-тисячну турецько-татарську армію, котра в безладді відступила. 7 липня біля річки Ларга Рум'янцев розбив 80-тисячне вороже військо. Біля озера Кагул 21 липня розгромлено 150-тисячну армію на чолі з візиром. 16 вересня капітулювала фортеця Бендери. В кампанії 1771 р. війська генерала Долгорукого окупували Крим. Перемоги Росії на морі (біля Суджук-Кале) і на суші (під Козлуджою) змусили Порту укласти мир з Росією (липень 1774 р. в Кучук-Кайнарджі): до Росії відходили території між Дніпром і Південним Бугом в їх нижній течії до бережжя Чорного моря, Керч та Азов. Росія отримувала право вільного мореплавства.

4 червня 1775 р., коли більшість запорожців ще перебувала на турецькому фронті, російська армія під командуванням генерала Текелі, що поверталася з Криму оточила Січ і остаточно її зруйнувала. Козаки спочатку спробували дати їм відсіч, але старшині вдалося відмовити їх від битви. Вся артилерія, військові клейноди й січовий архів були вивезені. Кошового отамана Петра Калнишевського та іншу старшину, незважаючи на їхнє лояльне ставлення до Росії, було заарештовано і відправлено на Соловки.

Помер Калнишевський в 1803 р. у монастирі, де він добровільно залишився після помилування Олександром I у 1801 р. Було йому тоді 113 років.

Після ліквідації Січі її земельні володіння, увійшовши до складу Новоросійської та Азовської губерній, потрапили до рук великих українських і російських поміщиків.

Російський уряд посадив на кримський престол свого васала Шагін-Гірея. В квітні 1783 р. Катерина II підписала рескрипт про приєднання Криму до Росії.

У середині 1787 р. Туреччина висунула Росії ряд вимог: повернення Криму, передача соляних озер біля Кінбурну, відмова від протекторату над Грузією. У серпні, не дочекавшись відповіді, султан оголосив війну. Планувалося висадити десант у Криму. Після цього наступати вглиб території України.

Туркам протистояли дві армії: Катеринославська (82 тис.) під командуванням Григорія Потьомкіна й Українська (30 тис.) під командуванням Петра Рум'янцева. Бойові дії розпочалися з висадки турецького десанту на Кінбурнську косу, де російські війська на чолі з Олександром Суворовим розгромили ворожий десант. 6 грудня 1788 р., після багатомісячної облоги, взято фортецю Очаків. У липні 1789 р. в битві під Фокшанами об'єднані російсько-австрійські війська під керівництвом Суворова розгромили турецьку армію. 11 вересня Суворов розгромив 100-тисячну армію біля річки Римнік. Після цієї визначної перемоги Туреччина залишилась майже без війська.

В грудні 1790 р. впала турецька фортеця – Ізмаїл. У штурмі фортеці брали участь сформовані в Україні Катеринославський егерський, Стародубський, Павлоградський карабінерні полки, всього близько 6,3 тис. козаків. Заключним акордом війни стала перемога Чорноморської ескадри під командуванням Федора Ушакова біля мису Каліаркія. 29 грудня 1791 р. в Яссах було укладено мир. До Росії відійшли межиріччя Південного Бугу – Дністра, фортеця Очаків, Туреччина підтвердила приєднання Криму до Росії.

На Правобережжі загострились соціальні та національно-релігійні протиріччя. Особливого розмаху гайдамацький рух набув у 30-х роках. Велике повстання спалахнуло в 1734 р., коли на Правобережжі з'явилися російські війська, щоб посадити на польський трон Августа III. Але в народі поширювались чутки, що

вони прийшли визволяти від шляхетського панування. Гайдамацький полковник Верлан захопив ряд міст на Поділлі. Також діяли загони Медведя, Гриви, Перехреста, Моторного, Гната Голого та Сави Чалого. Нова хвиля гайдамацького руху прокочується в кінці 1740-х років.

Особливо великий виступ гайдамаків стався у 1768 р. Він дістав назву Коліївщина. Повстання вибухнуло як реакція на Барську конфедерацію, створену польськими магнатами в протест на прийняття сеймом закону про зрівняння в правах католиків і представників інших віросповідань.

Повстання очолив запорізький козак Максим Залізняк, який, зібравши кількатисячне військо в урочищі Холодний Яр, у травні розпочав боротьбу. Всього на території Київщини, Брацлавщини, частини Поділля і Волині діяло близько 30 загонів. Повстанцями було здобуто ряд міст: Сміла, Корсунь, Канів, Богуслав. Головний удар вони спрямували на Умань, яка належала Потоцьким. В червні місто взято в облогу. На бік повстанців перейшов Іван Гонта, який раніше служив сотником у магнатів Потоцьких. Місто було захоплено гайдамаками.

Контрольована повстанцями територія була розподілена на полки і сотні. М. Залізняка проголосили гетьманом. Наляканий цими подіями, царський уряд наказав генералу Кречетникову розправитися з повстанцями. Залізняка й Гонту схоплено під час зустрічі з Кречетниковим. Залізняка як російського підданого, покарано батогами й заслано до Сибіру. Гонту після жорстоких катувань було страчено в селі Серби (під Могилів-Подільським).

В 1772 р. відбувся *перший поділ Польщі*, внаслідок якого Австрія приєднала до себе Галичину. В 1775 р. Австрія відібрала у Молдови Буковину.

В кінці 80-х – на початку 90-х років у Польщі проведено ряд реформ, прийнята Конституція, затверджено «Закон про вільні королівські міста». Катерина II не раз проголошувала, що вона ворог перетворень у Польщі. 8 травня 1792 р. 64-тисячна російська армія вступила на територію Речі Посполитої. До кінця січня 1793 р. російські війська окупували Поділля і частину Волині. Росія і Пруссія підписали конвенцію про розподіл Польщі. 27 березня проголошено маніфест про приєднання Правобережжя до Російської імперії. Населення ново приєднаних земель (з частиною Білорусії) складало 3 млн. чол. (*відбувся другий поділ Польщі*).

23 грудня 1794 р. укладено нову угоду про розподіл Польщі (*третій поділ*). В жовтні 1795 р. Австрія захопила Малу Польщу, Пруссія – Велику Польщу, Росія – Західну Волинь, Західну Білорусію, Литву та Курляндію.

В результаті трьох поділів Речі Посполитої українські етнічні землі опинились роздертими між двома імперіями: Російською та Австрійською.

Таким чином, як ми бачимо, наслідки боротьби за гетьманську булаву після смерті Б. Хмельницького виявилися катастрофічними. Відсутність у багатьох гетьманів та полковників державницького мислення, їхня психологія підданих, а не володарів, нерозвиненість державно-національної філософії не дали змоги Україні рівноправно увійти в коло європейських держав. Патріотичний дух був проинятий не раціонально-державними проблемами, а православ'ям, інтереси мас і еліти розходилися. Перебуваючи у центрі інтересів кількох великих держав, Україна майже не мала шансів на досягнення незалежності. Хоча козаки й були вправними вояками, але за рівнем організації, військової тактики їх військо поступалося збройним силам Туреччини, Росії, Криму, Польщі. Незважаючи на те, що за рівнем розвитку ці країни перебували у “другому ешелоні” Європи, вони мали значно більше можливостей для самостійної, імперіалістичної політики.

Вибори на козацькій раді в Коломаці у липні 1687 р. гетьманом Лівобережної України генерального осавула Івана Мазепи закінчили драматичний період в історії України, стрижнем якого була революційна хвиля зі складною амплітудою 1648-1676 рр.

Поразку національної революції спричинили:

- відсутність загально визнаної суспільством національно-державницької ідеї; переважання регіонально-кланових інтересів у верхівки;
- перманентна політична боротьба між старшинськими угрупованнями, під час якої вони йшли на союз з іноземними державами, часто нехтуючи інтересами власного народу;
- ігнорування більшістю еліти ідеї створення спадкоємного гетьманства, утвердження республікансько-олігархічної форми правління, що призводило до суперництва за гетьманську булаву і вело до численних зловживань старшини на місцях;
- принципові помилки в проведенні соціально-економічних перетворень, що зумовлювало розкол в українському суспільстві та

створення ворогуючих соціумів.

Водночас доба української революції засвідчила зародження, існування та розвитку суттєвих для подальшої політичної історії України особливостей:

- вперше державотворча ідея опанувала козацтвом, які стали провідною силою у боротьби за українську державність. (Саме козацтво “більшою мірою, ніж будь-хто до нього опустило ідею свободи з небес на землю”, — О. Компан.);

- Запорозька Січ як політичне утворення була зародком Української національної держави, продовженням національно-державницької традиції українського народу, перерваною зникненням з історичної арени Київського та Галицько-Волинського князівств;

- республіканська форма правління, що передбачала участь широких мас у вирішенні життєво важливих питань, забезпечила політичну активність і мобільність Козацької держави;

- в організації політичної системи стихійно окреслилися примітивний розподіл влади на законодавчу, виконавчу та судову, хоч концептуально і законодавчо упорядкованим він не був;

- козацька держава була форпостом усвідомленої, організованої боротьби за інтереси та права українського народу, захисником його національно-культурних і духовних цінностей;

- якісно новий рівень існування української державотворчої традиції, однією з домінантних рис якої було самоврядування, що стало могутнім імпульсом для розвитку політичної самосвідомості українського народу;

- козацька держава, поставши у руслі державницької традиції України-Русі, стала її політичною спадкоємницею, розвинула українську державницьку ідею. Якщо на початках своєї боротьби Б.Хмельницький не ставив за мету створення Української національної держави, то згодом він сформулював положення незалежності держави і соборності українських земель;

- народні маси набули досвіду боротьби проти національно-релігійного гноблення, соціальної нерівноправності й економічного визиску;

- було зірвано плани Ватикану про укладення “універсальної унії”.

Понад сто років після поразки революції продовжувала існувати автономія українського Лівобережжя, що сприяло

кристалізації нової інтелігенції, національної самосвідомості, національно-державницької ідеї.

Питання для самоконтролю.

1. Охарактеризуйте становище українських земель у складі Речі Посполитої та Московського князівства?
2. Розкрийте сутність Люблінської та Берестейської уній.
3. Визначте причини виникнення і джерела формування українського козацтва.
4. Охарактеризуйте Запорозьку Січ, її соціально-економічний, політичний та військовий устрій.
5. У чому полягало військове мистецтво запорожців?
6. Опишіть боротьбу козаків проти турецько-татарської агресії часів Запорозької Січі (др. пол. XVI – перш. пол. XVII ст.).
7. Розкрийте значення походів під проводом гетьмана Сагайдачного.
8. Охарактеризуйте історико-політичні передумови національно-визвольної війни XVII ст. Визначте її характер, завдання, рушійні сили.
9. Розкрийте хід формування української козацької держави (1648-1676 рр.)
10. Які чинники зумовили кризу української державності.
11. Дайте оцінку Гадяцькому та Переяславському договорам.
12. Розкрийте суть конституції П. Орлика.
13. Які чинники зумовили остаточне скасування української державності.

Список використаних джерел:

1. Антонович В. Коротка історія козащини. – К.: Україна, 1991.
2. Апанович О. Розповіді про запорізьких козаків. – К.: Дніпро, 1991.
3. Боєчко В. Ф., Чабан А. Ю. Роль порубіжних територій у процесі генезису козацтва // УІЖ. — 1999. — № 2.
4. Великое княжество Литовское // Родина. - 1993. — № 3.
5. Гой П. Дипломатичні стосунки України з Московщиною,

1648—1651.

6. Голобуцький В. Запорізьке козацтво. — К.: Вища школа, 1994.

7. Грушевський М. Історія українського народу. К.: Либідь, 1991. — С.94-178.

8. Гуржій О. Українська Козацька держава в другій половині XVII — XVIII ст.: кордони, населення, право. — Київ, 1996.

9. Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості. — Київ; Запоріжжя, 1997.

10. Кащенко А. Оповідання про славне військо Запорізьке низове. — Дніпропетровськ: Січ, 1991.

11. Котляр М. Галицько-Волинська Русь у XIII ст. (До 800-ліття утворення Галицько-Волинського князівства.) //Київська Старовина. — 1999. - № 6.

12. Лип'ячко С.А. Українське козацтво на державній службі (початковий період) // УІЖ. — 1999. - № 3.

13. Русіна О.В. Україна під татарами і Литвою. — К.: Альтернативи, 1998. — С.18-312.

14. Сас П. М. Політична культура Запорозького козацтва (кінець XVI — початок XVII ст.): Авт. дис... докт. іст. наук. — К., 1998.

15. Сас П. М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI — перша половина XVII ст.). — Київ, 1998.

16. Семененко В.І., Радченко Л.О. Історія України. З прадавніх часів до сьогодення. - Харків: Торсінг, 2000. — С.87-123.

17. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.). — К.: Альтернативи, 1999. — С.18-65.

18. Телегін Д.Я. Січі запорізьких козаків низового Дніпра. — К.: Знання, 1991. — 21с.

19. Черкащина Н.К. Історія України: від давніх часів до сьогодення: Навчальний посібник. — К.: ВД «Професіонал», 2005. — 384с.

20. Шевчук В.П., Тараненко М.Г. Історія української державності: Курс лекцій: Навчальний посібник. — К.: Либідь, 1999. — 480с.

21. Щербак В. Українське козацтво, формування соціального стану. Друга половина XV — середина XVII ст. - Київ, 2000.

22. Яворницький Д. І. Історія Запорозьких козаків. — Т. 1., — Львів 1990.

23. Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV — до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна.). - К., 1993.

24. Яковлєва Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття Причини і початок Руїни. - Київ, 1998.

РОЗДІЛ III

ДЕРЖАВНЕ ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНИ. НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА БОРОТЬБА 1917-1921 РОКІВ

3.1. ВОЄННО-ПОЛІТИЧНА ОБСТАНОВКА НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

У 90-х роках ХІХ ст. національно-визвольний рух на західноукраїнських землях вступив у політичну стадію розвитку. Саме там, значно раніше ніж в проросійській Україні, на ґрунті діючих суспільно-політичних течій почалася політизація українського національного руху, створення перших політичних партій, формування їхніх програм, ідеї самостійної України. Національна ідея виходить за межі інтелігентського середовища і проникає в широкі маси. Це створює умови для формування масового політичного руху з сильним національним забарвленням. Першою такою партією стала заснована 1890 р. в Галичині русько-українська радикальна партія (РУРП) на чолі з І. Франком та М. Павликом. У своїй діяльності радикали прагнули поєднати соціалізм з вираженням українських національних проблем, захистом інтересів українців Галичини. Уперше в історії українського руху вони висунули й аргументували постулат політичної самостійності України. Згодом було створено нові партії: Українську національно-демократичну партію УНДП (1899 р.), - наймогутнішу і найвпливовішу в Україні, Українську соціал-демократичну партію – УСДП (1899 р.) і Католицький русько-народний союз (1896 р.), перетворений у 1911 р. на Християнсько-суспільну партію.

Діяльність цих партій сприяла активізації суспільно-політичного життя галицьких українців, впливала на подальший розвиток національного руху. Національно свідомі народні маси поступово стають реальною основою руху. Москвофільство втрачає зрештою свої колишні позиції. Остаточо стає на шлях національного руху греко-католицьке духовенство на чолі з митрополитом Андрієм Шептицьким (1865-1944).

Початок ХХ ст. розпочався для галицьких і буковинських українців, одностайних у своїх національних змаганнях, посиленням боротьби за політичну незалежність. У 1900 р. в Галичині й на Буковині відбулися багатолюдні віча з вимогою об'єднання Східної

(української) Галичини з Буковиною і створення із цих земель єдиного українського краю.

Активну участь у вічах взяла студентська молодь, яка підтримала необхідність державної самостійності українського народу. Тема української незалежності стала предметом дискусій на сторінках галицької і буковинської преси.

З новою силою вічевий рух розгорнувся в 1905-1907 рр. У вічі, яке відбулося з вимогами загального, рівного, безпосереднього і таємного виборчого права у Львові 2 лютого 1906 р., взяло участь близько 50 тис. осіб, переважно селян. Під могутнім натиском народних мас правлячі кола імперії Габсбургів змушені були провести реформу виборчої системи, у результаті якої українцям вдалося обрати 27 представників українських партій до Державної ради і 29 - до крайових сеймів. Завдяки цьому українці дістали можливість обстоювати свої права в цих органах влади.

Значні здобутки національного руху й зростання незалежницьких настроїв у Галичині й Буковині стали притягальною силою для політичного підпілля й політичної еміграції з Наддніпрянщини. Пристановище і простір для політичної боротьби там знайшли політемігранти Д. Антонович, В. Винниченко, Д. Донцов, С. Петлюра, М. Русов та інші.

Створення політичних організацій та перших українських партій на східноукраїнських землях розпочалося значно пізніше. Влітку 1891 р. на могилі Т. Шевченка в Каневі група національно-свідомих студентів утворила таємне товариство "Братство тарасівців", ідеологами якого були Іван Липа, Борис Грінченко та Михайло Коцюбинський. Члени товариства вимагали широкої автономії України, захисту соціальних та культурних прав її народу, критикували старше покоління українофілів за аполітичність і культурну обмеженість. У 1900 р. в Харкові виникає перша політична партія в Наддніпрів'ї – Революційна українська партія (РУП). згодом появляється низка партій, частина з яких утворилася з груп, які вийшли з РУП. Це Українська народна партія (1902 р.) на чолі з М. Міхновським, Українська соціал-демократична спілка (1905 р.) на чолі з Меленевським. У тому ж 1905 р. основна частина РУП на чолі з М. Поршем, В. Винниченком, С. Петлюрою перетворюється на Українську соціал-демократичну робітничу партію. Вона мала вплив переважно в інтелігентських колах і серед робітників дрібних підприємств Правобережжя. У 1904 р. виникають

партії демократично-ліберального спрямування, зокрема Українська демократична партія на чолі з Є. Чикаленком. Восени цього ж року окремі члени УДП, які вийшли з неї, поклали початок новій - Українській радикальній партії (УРП).

Боротьба проти царського самодержавства, що посилилася на початку ХХ ст., спричинила певні позитивні зміни в українському національному житті. Так, було скасовано Емський указ 1876 р., відкрито нові кафедри українознавства в Одеському і Харківському університетах. В українських містах та містечках розгортається мережа філій товариства "Просвіта". У 1905 р. вийшла перша в Росії україномовна газета "Хлібороб", а з 1906 р. почала виходити щоденна газета "Рада". У 1907 р. в Києві утворилося Українське наукове товариство. У 1908 р. частина активних діячів українських політичних партій об'єднуються в Товариство українських поступовців (ТУП), яке мало широку мережу місцевих громад, що займалися переважно культурно-освітньою діяльністю. Політичною платформою ТУП була вимога української автономії та конституційного парламентаризму в Російській імперії. Необхідно зауважити, що на відміну від українських партій у Галичині, більшість українських партій підросійської України, за винятком УНП на чолі з М. Міхновським, стояли не на самостійницьких, а на автономістських позиціях з умовою перетворення Російської імперії на федерації вільних народів.

Окрім того, як у Галичині, так і в Російській імперії, майже всі партії були лівого спрямування. І майже зовсім не було правих, консервативних партій, які б стояли на патріотичних позиціях і мали реальний досвід у сфері управління. Більшість діячів українського руху Наддніпрянщини, будучи літераторами, вченими-гуманістами, широко пропагували ідеї "соціальної неповноти" українців. Натомість ідеолог українського консерватизму В. Липинський обґрунтував вирішальну роль шляхти в процесі формування української державності та закликав її боротися за відродження України. Дещо поміркованішими і вільнішими від соціальних утопій, ніж наддніпрянці, були українські діячі в Галичині, діяльність яких охоплювала широкий спектр життя – від сільських кооперативних кас і банків до участі в роботі Австрійського парламенту та Галицького сейму, що згодом дало їм можливість спертися на широку підтримку різних верств населення і домогтися реальних результатів у соціально-економічному житті та у сфері управління.

Перша Світова війна, в якій Росія і Австро-Угорщина виступали в протилежних військово-політичних коаліціях, була справжньою трагедією для українського народу. Протягом цієї війни, що палала не тільки на Балканах - у "пороховій діжці" Європи, Східна Галичина, Північна Буковина і частково Закарпаття стали ареною військових дій, унаслідок чого зазнали страшних збитків від руйнувань і спустошень. Чимало районів було зруйновано дотла, населення евакуйоване, а їхнє господарство та майно втрачено. У запеклій Галицькій битві, яка тривала з 19 серпня до 4 жовтня 1914 р., австро-угорську армію було розгромлено, вона втратила більш як 336 тис. солдатів. Галичину й Буковину окупувала царська Росія. Однак у квітні 1915 р. австро-німецькі війська змусили російську армію відступити з Галичини.

За сім місяців окупації царська адміністрація робила все, щоб придушити національно-визвольний рух галичан. Правлячі кола Росії вважали приєднання західноукраїнських земель одним із завдань війни. Про це відверто заявив перший російський генерал-губернатор Галичини граф Г. Бобринський: "Галичина і Лемківщина – споконвіку коріння частина однієї Великої Русі. Весь устрій повинен бути заснований на російських засадах. Я буду запроваджувати тут російську мову, закон і устрій". Справді, окупанти нищили все, що було українським: гімназії, культурно-освітні установи, господарські й спортивні організації, які створювалися десятиріччями. Натомість почала здійснюватися насильницька русифікація регіону, який жив більш-менш вільним національно-культурним життям за царської влади. Тисячі борців за національне відродження було депортовано до Сибіру. Почалося переслідування греко-католицької церкви. Одним із перших ув'язнили митрополита Андрія Шептицького, який з 1900 р. очолював греко-католицьку церкву Галичини. Перебував він в ув'язненні аж до Лютневої революції 1917 р.

У цій національній трагедії українського народу ганебну роль відіграло галицьке москвофільство. Воно допомагало царській адміністрації вишукувати і арештовувати діячів українського національного руху, руйнувати осередки культури. зійшовши до ролі нікчемних перевертнів, москвофіли втратили будь-який вплив на галичан.

Шовіністична політика царської окупаційної адміністрації в Галичині так шокувала демократичну громадськість Росії, що

відомий політичний діяч П. Мілюков назвав її у Державній Думі "Європейським скандалом".

27 липня 1914 р. українські партії утворили у Львові єдиний об'єднаний представницький орган – Головну Українську раду в складі національно-демократичної, радикальної і соціал-демократичної партій. Головою ради обрали К. Лівницького. Рада закликала всіх українців "стати єдинодушно проти царської імперії – історичного ворога України". Згодом Головна українська рада створила Центральну бойову раду, яка звернулася до австрійського уряду з проханням дозволити сформувати національну військову організацію - легіон Українських січових стрільців (УСС). Протягом двох тижнів на звернення відгукнулося більш як 28 тис. національно-свідомих юнаків, багато з яких належали до організацій "Січ", "Пласт" і "Сокіл". Це надзвичайно занепокоїло насамперед впливові польські кола. Розглядаючи всю Галичину як складову частину майбутньої Польської держави, вони не могли погодитися з тим, щоб на цій території були великі українські збройні формування. Під тиском польських політиків австрійський уряд обмежив чисельність легіону двома тисячами. Це було перше українське військове формування того часу, яке в складі австро-угорської армії брало активну участь в бойових діях. Українські січові стрільці вели успішні бойові дії в Карпатах, на Поділлі і повсюди вкрили себе невмирущою славою.

3.2. ОРГАНІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ СІЧОВИХ СТРІЛЬЦІВ

Ідея військового вишколу молоді зародилась ще наприкінці XIX ст. серед самої молоді, її започаткували та почали, здійснювати в таємних, чи напівтаємних середньо-шкільних і університетських пластових та освітніх гуртках. Але коли помітно загострилося суперництво між Росією й Австрією, а конфлікт між ними став неминучим, ідея, виплекана в душах української молоді, знайшла відгомін і в політичних колах і серед тодішніх спортивних товариств, Січей і Соколів.

Так, у Галичині зароджуються пожежно-фізкультурні товариства "Сокіл" та "Січ". Перше товариство "Сокіл" було організоване в 1894 р. з ініціативи інженера В. Нагірного, а першу "Січ" створив відомий громадсько-політичний діяч К. Трильовський у селі Завалля біля Снятина (тепер Івано-Франківська область)

1900 р. Вже перед Першою світовою війною в Галичині налічувалося близько 900 сокільських організацій та понад 10001 “Січей”. Цей рух поширювався і на Буковині. Вихована на ідеї, що справа майбутнього самовизначення та оборона її законних прав можлива лише власними силами, галицька молодь починає ставитися серйозно до військово-патріотичного виховання.

Щоб провадити військове навчання, учні львівських середніх шкіл у 1911 р. створили таємний гурток “Пласт”. Засновниками і провідними діячами цієї організації були майбутні старшини Українських Січових Стрільців П. Франко, О. Степанівна, В. Кучабський, Р. Сушко, О. Яримович та ін. З цього гуртка вийшли І. Лизанівський, Ю. Охримович та ще кілька юнаків, які 1913 р. виїхали до Києва і пропагували там ідею військового виховання серед молоді Наддніпрянщини. Аналогічні військові товариства створювали в Галичині й поляки. Завдяки старанням К. Трильовського в 1913 р. затверджено статут січової організації на зразок аналогічного польського “Стшельца”.

Серед українського жіноцтва військово-патріотичний рух очолила Костянтина Малицька. З різних жіночих організацій утворився “Жіночий Організаційний Комітет”, який видав відозву, почав займатися створенням санітарних курсів, збирав кошти для цієї справи. Зібрані комітетом 9 тис. корон були одним із перших грошових внесків. Окрім того, галицькі дівчата вступили у стрілецькі лави: Олена Степанівна, Софія Галечко, Павлина Михайлишин, Ганна Дмитерко здобули славу в майбутніх боях.

Керівництво стрілецькими товариствами здійснював Український Січовий Союз. Пізніше у Львові створено й інші проводи – окрему секцію при товаристві “Сокіл-Батько” та студентську організацію “Січові стрільці – II”. Аналогічні товариства створювалися в провінції. Найдіяльніші з них були в Бориславі, Ясениці-Сільній, Яворові та Сокалі. На той час їх налічувалося 96, частина з яких підпорядковувалася Січовому Союзові, а частина – “Соколу-Батькові”, яким тоді керував відомий педагог і громадський діяч Іван Боберський. Успішно працювали товариства, якими керували: у Львові Р. Дашкевич, в Бориславі Ф. Левицький, у Сокалі О. Демчук.

15 грудня 1912 р. довірочні збори “Українського Студентського Союзу” вирішили почати військове навчання серед молоді, і 16 грудня Міжпартійний Комітет взявся випрацювати й передати владі

на затвердження статут "Українського Стрілецького Товариства", Рівночасно "Український Січковий Союз" побивався про затвердження статутів для свого "Товариства Українських Стрільців", Коли обидва статuti влада відкинула, голова "Січкового Союзу" К.Трильовський виробив у галицькому намісництві затвердження іншого статуту "Товариства Січових Стрільців", що був майже вірним перекладом статутів польського "Стшельца". Після його затвердження 18 березня постає у Львові перше стрілецьке товариство "Січові Стрільці", до якого незабаром приєднуються товариства у провінції. Першим провідником "Січових Стрільців" у Львові став відомий львівський адвокат В. Старосольський, Його заступником - Д. Катамай, пізніші старшини УСС.

Товариства "Січових Стрільців" формально залишилися самостійні, цього вимагав статут, але насправді їх об'єднувала і керувала ними так звана Стрільцька Секція при "Українському Січковому Союзі". Незабаром до "Січових Стрільців" вступив і академічний стрілецький гурток, що його організували колишні члени середньо-шкільних пластових гуртків під проводом І. Чмоли. Та коли підчас праці академічне товариство не згодилося признати над собою верховодства "Січкового Союзу", тоді він 25 січня 1914 р. заснував у Львові інше товариство під назвою "Січові Стрільці II" (з того часу академічне товариство С.С. одержало число I), де головою вибрано Р. Шашкевича, пізнішого старшину київських Січових Стрільців. Крім цих обох осередків стрілецького руху восени 1913 р. постав у Львові ще третій – "Стрільцький Курінь".

Таким був початок на галицькій Україні стрілецький рух, що взявся пропагувати серед української суспільності ідею збройної боротьби і працювати для відновлення українських збройних сил. Змагання української молоді натрапляли спершу на великі перепони, переважно від краєвої адміністрації. Вона старалася зупинити новий рух, і втримати його бодай у "безпечних" і нешкідливих межах. Ідея військової організації з трудом промощувала собі шлях і серед власного громадянства. Оскільки воно, заняте тоді геть чисто культурною роботою й боротьбою за політичні права народу в Галичині, виявило для цієї ідеї мало зрозуміння. Та ці перепони ентузіазму української молоді не зменшили. Вона, не оглядалась на "тверезі" голоси старших, училась воєнного ремесла, невтомно популяризувала гасло "війна

за Україну" й за її державну самостійність.

Правда, ця праця не йшла спільно, в одній організації, вона розбивалася на три осередки, Але всі вони залишились в постійному контакті між собою і в деяких проявах виступали разом. До Січових Стрільців I належали самі студенти вищих шкіл і ця організація обмежувалась лише Львовом. Складом і програмою праці вона була наче школою старшин. Працювала вона у двох напрямках: над ідеологічним перевихованням молоді під гаслом збройної боротьби за самостійність націй над усебічною підготовкою своїх членів до воєнного ремесла.

Для цього студентська молодь вже на початку 1913 р. почала видавати ідеологічний журнал "Відгуки" під редакцією студента університету О.Кучерішки. Девізом цього журналу була "українська держава і збройна боротьба за її самостійність". Коли ще цілий 1913 р. військово-вишкільна праця Січових Стрільців-I була доволі слаба й обмежувалась головно теоретичними викладами, вже в шкільному році 1913-14 вона сильно оживилась. Крім теоретичних курсів, члени товариства відбувають боєві вправи, вчать стріляти. Деякі члени (О. Квас, В. Кучабський, Б. Гнатевич та ін.) взяли скласти українську військову термінологію й підручники. У висліді цієї праці появилися ще до війни в "Бібліотеці вічного революціонера" перші три підручники про кріси системи Манліхера і про військову картографію.

Так само і в "Січовому Союзі" йшла жива організаційна й вишкільна робота. Вже в 1913. р. постало кілька товариств у провінції, у 1914 р. їх число, не вважаючи на різні перепони адміністрації, значно зросло так, що до війни Союз нараховував 96. Дуже енергійно і з великим – успіхом працювали товариства переважно у Львові під проводом Р. Дашкевича, в Бориславі під проводом Ф. Левицького і в Сокалі під орудою О. Демчука та в Яворові.

Січові Стрільці-II у Львові гуртували переважно міський елемент, ремісників і робітників. Роботу проводили студенти університету, які творили в товаристві 1-у чету. Тут постала й окрема жіноча чета під орудою студентки університету О. Степанівної, пізнішого хорунжого УСС Січові Стрільці-II й бориславський відділ перші добули велику кількість крісів системи Верндля, Манліхера і Кропачка.

У березні 1914 р. об'єдналися обидві львівські січові

організації, що сприяло поліпшенню організаційної роботи: поширилася мережа товариств у Львові й у провінції, заходами О. Семенюка та О. Демчука видано “Правильник піхотинця”, що став першим бойовим статутом організації. Друкований орган “Сокола-Батька” – “Запорізькі Вісті” – публікував фахові статті з різних галузей військових знань.

28 червня 1914 р. у Львові відбувся січово-сокільський з'їзд, який присвячувався 100-й річниці від дня народження Великого Кобзаря. Під звуки оркестра вулицями міста пройшов багатотисячний похід “Соколів” і “Січей”. Попереду йшли сокільські і січові стрільці, яких населення вітало квітами та вигуками “слава”. Особливий ентузіазм народу проявився під час військових вправ на площі “Сокола-Батька”, коли демонстрували свій вишкіл озброєні відділи стрілецьких організацій.

Саме в той день у Сараєві пролунали постріли, від яких загинули спадкоємець австрійського престолу, ерцгерцог Фердинанд з дружиною. А через місяць розпочалася світова війна. Другого серпня 1914 р. за участю українських політичних партій була створена Головна Українська Рада (ГУР), яка мала координувати всі політичні кроки з боку українського населення, піклуватися організацією військових частин. На чолі ГУР став Кость Левицький. Створено Українську Бойову Управу (УБУ) на чолі з Кирилом Трильовським. Вона повинна була безпосередньо вирішувати військові питання.

Для організації Українського легіону австрійська військова влада скерувала 6 офіцерів-українців, хоча УБУ висунула пропозицію виділити не менше 100 старшин. 6 серпня УБУ спільно з ГУР видали маніфест до українського народу, закликаючи молодь вступати в ряди Українських Січових Стрільців.

На звернення відгукнулося українське населення краю: селяни і робітники, урядовці й інтелігенція склали свої пожертви на організацію легіону. З добровольців у Львові сформовано першу сотню під командуванням І. Чмоли. Пізніше створено ще кілька сотень, зведених у два курені: першим командував Дмитро Вітовський, другим – Ераст Коник.

Однак, найбільші перепони зустріли тодішні провідники Стрілецтва саме там, де найменше того сподівалися - від австрійської військової влади. Під час формування легіону УСС проявилася подвійна політика австрійської влади – хоч уряд і дав

дозвіл на формування української військової частини, водночас (до чого спричинилося багато австрійських урядників польської національності) на ділі не підтримував її організації. А план відправлення недостатньо підготовлених і не озброєних добровольців на фронт коло Почаєва і Радивилова міг призвести до повної ліквідації січових стрільців. Рішучий протест команданта легіону Т. Рожанковського врятував справу, однак йому довелося залишити свою посаду. На його місце призначено колишнього директора Рогатинської гімназії доктора М. Галущинського.

Коли австрійська армія під проводом генерала Брудермана програла 26 серпня бій з росіянами під Золочевим, і фронт відступив на Золоту Липу, розпочалась евакуація Львова. Тому 30 серпня опівдні всі добровольці, що зібрались у Львові, а було їх близько 2000 людей, від'їхали до Стрия. Туди ж, з'їхались всі добровольці з півдня й заходу краю. Це вперше усі стрілецькі добровольці зібрались разом, загалом – близько 10 тисяч чоловік. Місто було переповнене військами, тому січовиків примістили на Ланах, у передмісті Стрия. Того самого дня, коли УСС склали присягу, вони поспішно виїхали на Закарпаття, бо вже 2 вересня Львів зайняли росіяни.

Розширення впливу організації УСС. На Закарпатті УСС розмістилися в селах Страбичів і Горонда. Тут усі сотні зведено у два з половиною курені. Матеріальні умови були жахливі, стрільців озброїли рушницями старого зразка – крісами системи Верндля на один набій, які носили на шнурку.

І хоч військовий вишкіл був дуже короткий, все ж уже 10 вересня сотня під командуванням В. Дідушка вийшла на оборону карпатських перевалів: російське військо окупувало практично всю Галичину, і австрійське командування кинуло на оборону навіть резерви.

Із 2500 добровольців, що залишились після "реєстру" в Стрию, створено на Закарпатті 10 сотень по 220 людей у кожній. Вони ввійшли в два з половиною куреня, якими, до часу перших боїв, командували: I-м – Григор Коссак, II-м – Михайло Волошин, III-м півкурінем – Степан Шухевич. Всі вони були лейтенантами (чотарями) запасу австрійської армії. Першими комендантами сотень стали: Василь Дідушок, Осип Семенюк, Осип Букшований, Іван Коссак, Роман Дудинський, Дмитро Вітовський, Осип Будзиновський, Сень Горук, Ераст Коник та Іван Баран.

У жовтневій офензиві 1914 р. брали участь лише 9 сотень, а після неї залишаються в полі всього 2 курені, один під проводом Г. Коссака, другий – С. Шухевича. Під час важких карпатських походів, коли легіон утратив найбільше людей через недуги, число сотень зменшилося до 6. Але вже в січні 1915 р. збільшено знову до 8 сотень і від бою на Маківці до 1916 р. він постійно залишається у такій кількості. Після реорганізації легіону 1916 р. в I-й полк Українських Січових Стрільців при ньому створюється ще сотня піонерів і скорострільна сотня; крім цього ще й окремі відділи мінометів і світильників.

Чисельний стан бойових формацій змінювався доволі сильно, залежно від втрат у боях та прибуття поповнення. Наприклад чисельність II куреня (Коссака) від 8 до 30 жовтня 1914 р. зменшилася з 807 до 401 людей (без старшин). Найсильніший був полк УСС перед боями за Бережани. Так, 25 травня 1916 р. полк нараховував загалом 47 (37) старшин, 1683 (1361) стрільців. Зі збережених актів важко установити загальну кількість Стрілецьтва, можна лише з певністю ствердити, що на початку 1917 р. в головній книзі записано 7000 людей. До того самого часу у втратах записано 350 вбитих, 1200 ранених, 1500 полонених.

Після поразки в боях за Бережани, коли полк УСС втратив понад тисячу людей убитими, раненими й полоненими, а з Вишколу в поле вийшло всього 6 слабих сотень, які злучено в один курінь, з чотирма піхотними сотнями, 1 технічною, 1 будівельною і 1 скорострільною сотнею. Такий стан організації фронтової формації УСС залишився до листопадового зриву.

Комендантом легіону УСС до 14 березня 1915 р. був Михайло Галуцинський. До того часу також Боева Управа у Відні виконувала формальну роль верховного проводу УСС. Після реорганізації 1915 р. боеву формацію й Кіш підпорядковано команді корпусу Гофмана, інші формації підлягали безпосередньо місцевій військовій владі. Боевими формаціями командували: до березня 1915 р. Григор Коссак, обома самостійними куреннями – до серпня 1915 р. Коссак і сотник Василь Дідушок, полком – Г. Коссак і Антон Варивода (до 30.09 1916 р.).

Організація бойових формацій. Основною бойовою формацією УСС був курінь, який від серпня 1915 р. ділився на 4 піхотні сотні, сотні складалися з 4 чет, а чети з 4 роїв по 10–15 осіб. Середня кількість військовиків у сотні була 150–200 осіб. Сотні мали

своїх ремісників (1 кравець і 1 швець), сотенного писаря, його помічника, по два телефоністи. Перший відділ скорострілів сформовано 16 червня 1916 р. під час позиційних боїв над Стрипою, який невдовзі перетворили на скорострільну сотню з 4 скорострілами системи “Шварцльозе”, куди належало три старшини і близько 80 рядовиків. Командирами сотні скорострілів були хорунжий Ф. Черник, хорунжий В. Соловчук, четар О. Квас, під час перебування на Буковині – четар К. Третьак. Два відділи легких і важких мінометів, гранатометів і вогнететів об'єднано в чету “боротьба зблизу”. Цей підрозділ сформували у травні 1916 р., і командували ним хорунжий І. Рогульський, хорунжий О. Квас, хорунжий С. Никифорук.

До легіону УСС також належали такі допоміжні формації: Кіш УСС, Збірна станиця УСС у Львові, Поборова станиця УСС у Станіславові, три Комісаріати УСС на Волині і Збірна станиця УСС в Сиготі на Закарпатті (діяла в 1916 р.). У Відні містилася “Бойова Управа УСС” та “Осередня Збірна Станиця”.

У 1917 р. організовано відділ протигазової служби (командант четар І. Іванець). Технічна сотня була сформована з саперного відділу (створено у жовтні 1915 р.). Зимом 1916 р. її командиром був четар д-р І. Сіак. У 1917 р. створено додатково будівельну сотню (команданти четар М. Гнатюк, згодом четар І. Цяпка).

Кінний відділ УСС сформовано в 1914 р. при кінному загоні мадяра сотника Фаркаша, який у березні 1915 р. приєднали до сотні. Однак до часу ліквідації у травні 1917 р. ця сотня ніколи не була належно укомплектована кінними. Кіннотники переважно виконували розвідувальну і зв'язкову службу і лише раз вступили в бій з ворожою кіннотою на Поділлі у вересні 1915 р. З лютого 1915 р. в легіоні УСС організовано санітарну службу. Д-р І. Рихло і чет. д-р А. Беляй створили її на зразок санслужби в інших частинах австрійської армії. Санітарний персонал куреня налічував до 40 осіб.

Сотенний обоз складався з 4 возів і однієї польової кухні. Після зведення куренів легіону в полк УСС увесь обоз згрупували в одну польову обозну валку, що налічувала 70 возів і близько 150 коней. Господарчі відділи куренів склалися з інтенданта, який забезпечував сотням харчі, одяг та амуніцію, та ліквіданта, який проводив розрахунки і відповідав за касу. Ці обов'язки в сотні мали сотенні справник і писар.

Поповнення частин УСС здійснювала резервна сотня, яку

називали Кошем. Кіш мав збірні пункти у Львові, Станіславові (тепер Івано-Франківськ), Сиготі та Відні. У Відні перебувала також Бойова Управа УСС. У 1915 р. на Волині організовано три Комісаріати Січових Стрільців – у Володимир-Волинському, Ковелі, Луцьку, які, окрім поповнення легіону, розпочали велику культурно-просвітницьку роботу, організували понад 50 народних шкіл, де викладали стрільці. Крім цього, Бюро культурної пропаганди Спілки Визволення України, яке очолював І. Крип'якевич, скерувало на Волинь кілька вчительок: Савину Сидорович, Михайлину Мудрицьку, Іванну Пеленську та ін. І лише після Берестейського миру у квітні 1918 р. Комісаріати УСС змушені були залишити Волинь, де вже мали високий авторитет і повагу населення.

Українські Січові Стрільці мали також Пресову Кватиру, яка виконувала обов'язки ідеологічного і культурно-освітнього відділу і мала свої відділи в полку, Коші, Вишколі.

Вишкіл (власне, він був навчальною сотнею) спочатку належав до Коша, а з листопада 1916 р. став окремою формацією, якою командували М. Тарнавський, пізніше К. Слюсарчук (в майбутньому викладач школи Червоних старшин у Харкові, репресований і знищений у 30-х рр.), С. Краснопера. В 1916 р. Вишкіл УСС підпорядкували вишкільній групі німецької Південної армії, де стрільці набували навичок під керівництвом німецьких інструкторів: частини УСС були найкраще вишколеним військом УГА.

До літа 1916. р. методи вишколу не відрізнялись нічим від тих, що їх вживали в інших австрійських полках. Але рівень підготовки в ньому був досить низьким – відчувалась нестача кваліфікованих інструкторів та часу. В УСС справа вишколу новобранців потерпала ще й тому, що до весни 1916 року вишколом займалися старшини, що не були на фронті, а інструкторам, молодим стрілецьким старшинам, хоч вони й мали деякий воєнний досвід, не доставало потрібного ні теоретичного, ні практичного знання. Життя новобранців по селянських хатах і матеріальні недостачі не дозволяли навіть завести як-слід військової дисципліни. Тому в поле приходило доповнення погано вишколене і не забезпечене як слід. Коли матеріальні недостачі можна було доповнити в полі, то брак воєнного знання й дисципліни залишились надовго. Через те в боях і гинуло найбільше новобранців.

Справа відразу змінилась, коли німці взяли за реорганізацію навчання тих частин, що належали до Південної Армії. Щоб увести

свої методи праці, вони за кожною групою закріплювали на деякий час своїх старшин і підстаршин.

Метода німецького вишколу була дуже проста тим, що вчила воєнного ремесла безпосередньо, практично та швидко, без зайвого баласту теорії. Наука тривала з 6 до 8 тижнів. За такий короткий час новобранець засвоював практичне знання всіх ділянок воєнного ремесла. Навчання майже всіх дисциплін здійснювалось рівномірно через цільовий розподіл предметів вишкіл був живий і цікавий. Хоч до нього введено пруський вишкіл – який вимагав чіткого виконання найдрібнішої вправи – вояки його не відчували, бо він був до дрібниць продуманий і ніколи не доводив до перевтоми. Метою нового вишколу було, згідно з вимогами новітньої війни, навчити новобранця стати самостійним боєвиком; тому-то найбільше часу присвячено науці одинцем. Цілоденне заняття тривало недовго, 6-7 годин, (чотири до обіду, дві - три – після обіду). Зате крім кількахвилинного відпочинку, між поодинокими годинами заняття, кожна хвилинка була присвячена інтенсивній праці.

Вишколена сотня ставала до перегляду – іспиту, який зазвичай проводив сам комендант армійської групи, полку, а іноді принц. Це не була звичайна нарада, що обмежувалась на переході сотні перед фронтом начальників, а іспит підготовки кожного стрільця в усіх дисциплінах воєнного ремесла. Коли сотня добре здала іспит, виходила в поле, або, залишаючись у Вишколі, поповнювала сторожову службу, доповнювала знання бойовими вправами, бойовим стрільбами і т.п. Підстаршини й кандидати на підстаршин повинні були закінчити 2-х місячний підстаршинський курс, старшини, до сотників включно, засвоювали собі німецькі методи ви школу й доповнювали військове знання на старшинському курсі, під, проводом німецьких старшин.

Хоч яка інтенсивна була праця та високі вимоги до стрільців та інструкторів, завдяки зразковому порядку й раціональному поділові праці, всім залишалось доволі часу на відпочинок і розвагу. Крім цього, при Вишколі був курс для неписьменних, курс німецької мови, виклади з історії та географії України, дискусії на політичні й суспільні теми, тощо. Тим то з рядів Стрілецтва виходили не лише добрі вояки, але і свідомі українські громадяни, щирі патріоти. Ця майже дволітня школа під умілою, досвідною рукою німецьких мілітаристів, виробила стрілецький стяг на добірну бойову одиницю, її пройшло близько 7000 чоловік, з яких вийшло багато добірних

інструкторів, старшин і підстарший. Для пацифістично-настроєної галицької вітви українського народу це був великий добуток. На превеликий жаль у визвольних змаганнях цього досвіду для організації й вишколу українських армій не залучалось.

Феномен високої боєздатності і незламності, ідейної переконаності січових стрільців пояснюється також і тим, що більшість старшин, багато рядових стрільців мали закінчену вищу і середню освіту та сформований патріотичний світогляд. Серед старшинського складу налічувалося чимало осіб зі ступенем доктора наук.

Кіш УСС. Кожний австрійський полк мав у запасі кадру (доповняючу формацію). В кадрі збирались новобранці та виздоровці. Там їх вишколювали, чи перешколювали й посилали в поле для доповнення полків. Там “висуджували” (звільняли зі служби) неспосібних до воєнної справи. Нарешті в кадрі вели евіденцію всіх приналежних до полку.

Легіон УСС спочатку своєї кадри не мав. Не мав її офіційно, бо насправді в Ґоронді та у Страбичеві, після виходу сотень в поле, залишилось кілька старшин та небагато стрільців, нездатних до бойової служби. Після перших боїв у Карпатах та після зимового карпатського походу, в стоянці Стрілецької кадри збираюь що раз більше тих, хто підірвав здоров'я, поверталися з лікарень та таких, що погоджувалися з еміграції вступити у ряди Стрілецтва. Так з'явився збірний пункт Коша УСС.

У листопаді 1917 р. в Києві з-поміж стрільців, які потрапили до російського полону, й українців з російської армії, організувався Галицько-Буковинський курінь Січових Стрільців, який згодом став полком, а пізніше корпусом, групою. Зі своїми незмінними командирами Є. Коновальцем та А. Мельником ця формація була найдієздатнішою частиною Армії УНР.

Кіш, функціонально, поділявся на кілька відділів. Евіденційна канцелярія – вела списки всіх приналежних до легіону. Всі вони були вписані до т. зв. головної евіденційної книги.

У відділі новобранців – збиралися новоприбулі, до осені 1915 р. він був також і вишколом. Але влітку 1916 р. справи вишколу відділено від обов'язків Коша, цей відділ гуртував нововибранців лише переходово.

У відділі виздоровців - збиралися "висуджені", інваліди й ті, що видужували після ран та хвороб.

При Коші існував захист для недужих. Лікарями Коша були др. Іван Рихло, др. Кость Воевідка в 1914,р., др. Володимир Білозор 1915.р. і 1917.р., др. Володимир Щуровський 1916.р.

Порядок у стоянці Коша підтримувала станційна команда з малим відділом польової жандармерії. Всіма господарськими справами, не раз дуже чисельного Коша, завідував харчовий старшина та ліквіданг (рахунковий старшина).

Найбільше турбот завдавала команді Коша справа бранки новобранців. Легіон УСС, як добровольчий орган мав право вербувати лише тих, що не були зобов'язані до воєнної служби, тобто – юнаків до 18 років та чоловіків старших 50 років. Очевидно, що питання вербування до Кошу вирішувалося різними легальними й нелегальними способами.

Крім того, у Коші УСС створено однострій стрільців: введено стрілецьку шапку, так звану мазепинку, перероблено крій військової австрійської уніформи. Завдяки цьому в 1916 р. сформувався стрій українського вояка, що увійшов до історії українського війська. За проектом І. Іванця жіночий комітет у Львові виготовив стрілецький прапор з архангелом Михаїлом, в руці якого був щит з Галицьким левом, що підкреслювало єдність Галичини і Наддніпрянщини. Який, був посвячений митрополитом Андрієм Шептицьким 28 жовтня 1917 р. у Розвалові під Львовом.

Таким чином, після багатолітньої перерви легіон УСС став першою військовою формацією українців у ХХ ст. Невеликий кількісно, але сильний своїми ідеалами, готовістю до самопожертви в ім'я здобуття Україною своєї державності, за чотири роки Першої світової війни легіон став першорядною бойовою одиницею. Його діяльність була найкращою пропагандою ідей опори на власні сили, збройної боротьби за Українську державу. Крім цього, Січове стрілецтво на західних і східних землях України поширювало ідеї соборності, взаємодопомоги галичан і наддніпрянців, що було доведено в 1917 р., коли в Києві під керівництвом Є. Коновальця сформовано Галицько-Буковинський курінь Січових Стрільців – опору Центральної Ради. Легіон УСС став тією бойовою основою, завдяки якій у листопаді 1918 р. на західних землях розпочалася боротьба за визволення з багатовікового чужоземного гноблення західної гілки нашого народу, відбувся Листопадовий зрив, тривали подальші змагання за українську державність у 1917-1921 рр.

3.3. ПАДІННЯ САМОДЕРЖАВСТВА І АКТИВІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО ВІЙСЬКОВОГО РУХУ

Лютнева демократична революція, що призвела до краху самодержавства в Російській імперії, не лише докорінно змінила політичну структуру суспільства, а й створила сприятливі умови для розгортання національно-визвольної боротьби колишніх російських колоній і відродження їхніми народами своєї державності. Серед них був і 30-мільонний український народ, який, втративши понад два століття тому державність, також гучно заявив про свої національні інтереси.

Очолили національно-визвольний рух в Україні партії, навколо яких гуртувались українські демократи різних ідейних переконань як соціалістичного, так і революційно-демократичного напрямку. Виникла гостра потреба у створенні єдиного центру з відповідною програмою дій революційно-демократичних сил України. Таким центром стала заснована 7 (20) березня 1917р. Центральна Рада. Вона являла собою ліберально-демократичну організацію парламентського типу. За партійною приналежністю в Центральній Раді переважали українські соціал-демократи та есери, які становили близько 80% її складу. До неї входили також кадети, українські соціалісти-федералісти, меншовики і російські есери, представники єврейських партій і польських соціалістів. З ідеологічного погляду Центральна Рада мала чітко окреслену ліву орієнтацію. Саме представники соціалістичних партій посіли чільні місця в УЦР. Лідерами її стали М.Грушевський (голова Ради), В.Винниченко, С.Єфремов, С.Петлюра, М.Порш та інші.

Для кращого розуміння своєрідності розвитку національно-визвольної боротьби українців за свою незалежність слід відзначити характерні риси статусу України після падіння російського самодержавства. Напевне, найважливішою з них була та, що Україну правлячі кола Російської імперії розглядали як інкорпоровану її частину. Інакше кажучи, навіть натяк на неї як на завойовану країну не допускався, бо, на думку імперського уряду, міг продовжувати сумніви щодо ідеї "єдиної неподільної Росії". З приходом до влади Тимчасового уряду ситуація практично не змінилась. Вся його діяльність і надалі була спрямована на збереження єдиної держави. Та найголовнішим було те, що українське національне керівництво з огляду на свої соціалістично-

федералістичні переконання, фактично було згодним з такою ситуацією. Так, УЦР протягом 1917 року відстоювала ідею автономії України у складі Російської держави. На думку В. Верстюка, - "...то була ідея, що діставалась їй у спадок від попередніх етапів національно-визвольного руху. Проте така ідея 1917р. широко підтримувалася масами. Було і історично некоректним звинувачувати УЦР в тому, що гасло автономії гальмувало розвиток українського національно-визвольного руху. Реалії 1917р. були такими, що більшість української інтелігенції перебувала під впливом подвійної лояльності, а населення здебільшого мало невисокий рівень політичної культури та національної свідомості, що лише формувалася. За таких умов успіх справи залежав не від радикальності поставлених завдань – самостійна Україна, - а від того, чи вдасться в масовій свідомості сформувати розуміння доконечності української державності, та при тому не наразиться на смертельний удар російської влади". Для тих, хто в 1917р. став біля керма українського руху, не виникало жодних вагань у питанні про сутність і характер процесів, що розпочались в Україні і мали завершитись, як вони сподівались, досягненнями стратегічної мети.

Беззастережно визначивши головною причиною революції в Україні національний момент і пов'язавши вирішення наявної суспільної суперечності з нагальною демократизацією всього укладу життя, вони були переконані, що революція має національно-демократичний характер. В.Винниченко вважав, що після лютневих подій в українському суспільстві відпали будь-які інші орієнтації (що існували раніше), крім однієї – "Всеросійська Революція, Справедливість". Лідер українських соціал-демократів через кілька років після цих подій з пафосом писав: «За 250 років перебування в спілці з Росією українство вперше в ці дні почуло себе в Росії дома, вперше інтереси цієї колишньої в'язниці стали близькими, своїми. Ми стали частиною, органічною, активною, живою, охочою частиною єдиного цілого. Всякий сепаратизм, всяке відокремлення себе від революційної Росії здавалося смішним, абсурдним, безглуздим. Для чого? Де є таке забезпечення права всіх пригноблених, понижених і експлуатованих, як у Новій Росії?».

Так само, як і В.Винниченко, Голова УЦР М.Грушевський також був глибоко переконаний у тому, що і Росія в цілому, й Україна зокрема вступили в якісно нову стадію свого розвитку, коли відпала потреба оглядатися назад, а належало прямувати вперед, виходячи

з нових реалій. “Ми домагаємося, - писав М.Грушевський, - державного права для українського народу в федерації народів Росії, широкої автономії України в її етнографічних межах, повноти політичного, культурного і національного українського життя”. При цьому М.Грушевський вважав за необхідне підтримувати Тимчасовий уряд у його прагненнях закріпити й розвинути демократичний лад у Росії. Петроград мав переконатися у тому, що в Україні для нього немає загрози. Тимчасовий уряд, згідно з такою логікою, повинен був санкціонувати запровадження автономії для України. Лідери УЦР були переконані, що їхні домагання справедливі і цілком відповідають історичному моменту, завданням демократизації суспільного ладу в Росії і будуть із розумінням сприяти всією громадськістю, правлячими колами.

Всупереч неодноразовим лояльним заявам українських керівників щодо своєї вірності “єдиному революційному фронту”, практично всі, без винятку, загальноросійські партії виступили проти їхніх навіть найпоміркованіших домагань. Особливо відверто ці голоси лунали, коли справа торкалась військових питань.

У перших документах Центральної Ради питання про збройні сили не порушувались. Тут, очевидно, крім усього іншого бралася до уваги його “делікатність”, можлива негативна реакція центру. Навіть сама постановка цього питання могла спричинити жорсткі заходи з боку російського уряду. Проте саме життя, розвиток революційних процесів уже в перші тижні і місяці після лютневої революції змусили українських лідерів визначити свою позицію щодо проблеми створення національних військових формувань. Пожвавлення національного життя, сподівання на швидке розв’язання назрілих проблем викликали стихійний рух серед військовослужбовців-українців (як і серед солдатських мас інших національностей). Слід сказати, що в роки Першої світової війни через територію України проходили 2 фронти – Південно-Західний і Румунський, зосереджувались 2 військових округи – Київський та Одеський. Причому значну частину Харківської губернії і Донецького промислового району було включено до Московського військового округу. З метою не допустити концентрації українців у дислокованих тут військових частинах, військове міністерство систематично розпорозувало солдатів-українців по всіх фронтах. Далеко за межами України утворювались цілком українські полки, у той час як в Україні перебували російські. Так, 194-й піхотний полк у Москві і

Волинський полк у Петрограді були у своїй основі українськими. (Слід зауважити, що піднесеному сприйняттю лютневої революції серед української громадськості і війська сприяла поширювана інформація про те, що дуже велику, мало не головну роль у поваленні царизму відіграли укомплектовані переважно українцями Волинський та Ізмайлівський полки Петроградського гарнізону). Тисячі українців зосереджувалися у частинах, розташованих у Саратові, Оренбурзі, Казані, Гельсінфорсі.

Незважаючи на старання військових властей, їм було не під силу вивезти всіх солдатів українців за межі України, тому на початку 1917р. на Південно-Західному та частині Румунського фронтів і в тилкових гарнізонах зосередилась значна кількість солдатів української національності. На Південно-Західному фронті українці становили 1/3, а на Румунському 1/4 частину його особового складу. На чорноморському флоті українці становили близько 65% від його чисельності.

На фронті й у тилу, на Україні й у Центральній Росії, на Кавказі й у Сибірі – скрізь, де служили українці, почалося створення українських комітетів, громад, клубів, товариств, почали виявлятися тенденції до утворення окремих українських частин.

“Військовий український рух, - пишуть автори відповідного розділу історії Українського війська, - виявив себе стихійно в парі з усім українським відродженням. Вояцька маса в численних постановках і резолюціях ставила домагання, щоб усі військові частини, які стояли на Україні, набирали з українців та щоб українські відділи з поза української території негайно перевести на Україну. ...Військові віча, маніфестації та свята, що відбувалися по різних стоянках на фронті та гарнізонах, розбуджували та підсилювали національну свідомість солдатів-українців”.

На тлі зростаючої революційної хвилі, що порушила і армію, створилися сприятливі умови для наростання національно-визвольного руху в її середовищі. Це мало вкрай важливе значення для розгортання національно-визвольних змагань українців, оскільки тепер вони зливалися в єдиний потік боротьби за відродження своєї державності, а участь у ній мільйонів українських солдатів надавала їй неабиякого впливу та сили.

Перша Українська військова рада виникла у Петрограді. Своєю метою вона поставила формування українських військових частин. Її активно підтримували офіцери і матроси української

національності Морської школи в Петрограді. Вони виступили з вимогою розпочати формування українізованих частин і відправляти їх на Південно-Західний фронт, а також переводити матросів-українців на Чорноморський флот. На самому ж ЧФ навесні 1917р. організаційну роботу серед матросів української національності розгорнув Військовий клуб імені кошового Івана Сірка у Севастополі.

Найбільш активну діяльність серед українських партій в армії проводили угруповання самостійного напрямку. Саме вони почали робити перші кроки до закладення основ регулярної армії. Провідну роль у цій справі відігравав Микола Міхновський. Разом із своїми однодумцями – капітаном артилерії Ю.Ганом, підполковником В.Павленко, В.Отамановським і В.Євтимовичем – вирішив розпочати роботу, спрямовану на організацію українського війська.

6 березня М.Міхновський скликав перше українське підготовче віче Київського гарнізону, в якому взяли участь 211 осіб. Воно ухвалило розпочати створення регулярної національної армії. 9 березня відбулись перші збори солдатів та офіцерів Київського гарнізону. Вони вирішили надіслати Тимчасовому уряду звернення з вимогою визнання за ними права іменуватися “Організаційним комітетом для формування українського війська”. Першим його головою був поручик В.Євтимович, а потім полковник М.Глинський. Події продовжували розвиватися швидко. 11 березня у Києві знову відбувся тисячний солдатський мітинг. Він затвердив резолюцію зборів від 9 березня і ухвалив організувати Український охочекомонний полк, а також обрав Тимчасове бюро із семи членів. 12 березня бюро створило Військовий комітет із депутатів від солдатів і офіцерів. Військова нарада, що відбулась 16 березня, вирішила заснувати у Києві українську військову організацію – Український Військовий клуб імені гетьмана П.Полуботка, а також приступити до формування національної армії.

У березні - квітні 1917р. рух за створення українських частин поступово починає охоплювати і діючу армію. На даному етапі він носив здебільш стихійний характер. Солдати української національності, виявляючи посилений потяг до самоорганізації в окремі частини, керувалися у своїй масі не стільки ідеями, як першочерговими практичними вигодами: перебування у рідному культурно-мовному середовищі, службою на батьківщині, можливістю мати тісніші контакти зі своїми родинами. В кінцевому підсумку все це сприяло утворенню національних частин,

формуванню у них обов'язку перед рідною землею, увільненню їх від силою насадженої імперською ідеології “єдиної і неподільної Росії”, котру треба всім захищати.

Варто зазначити, що такого розмаху руху українців в армії не чекали навіть лідери Центральної Ради. М.С. Грушевський писав: “Організаційні завдання, поставлені Українською Центральною Радою, програма українізації й ладу на Україні несподівано для багатьох викликали найбільший рух у війську, який послужив на найближчі місяці розчиною для українського руху. Само собою, втім, що організаційна українська хвиля найсильніше пішла в військових кругах, не було нічого несподіваного – в війську взагалі зібрався самий цвіт, сама сила громадянства, і в російській революції взагалі військо виявило себе найбільше активно. Більше несподіваного було, що цей рух вилився в домагання формування нових українських військових частин та переформування і вилучення їх в осібній армії”. На думку М.Грушевського, приводом до цього стало формування польських легіонів на території України.

Дещо інакше причини поживавлення українського військового руху пояснював П. Христюк: “Щоб зрозуміти цілком цей надзвичайно сильний процес національного пробудження в широких сірих солдатських масах, треба мати на увазі те, що в складі нижчого старшинського персоналу російської армії було багацько колишніх учителів, переважно сільських народних шкіл. Українське народне вчительство було тим свідомим національним і демократичним елементом в армії, який допоміг проникнутись і розвинутись національному почуттю в українських солдатських масах”. Свою позицію з приводу формування перших військових одиниць в Україні висловив і Д.Дорошенко: “...створення власної національної армії, як головної основи української державності – ось що було провідною ідеєю керівників руху. ...це був здоровий національний рух ідейного характеру. Відроджуючи історичну національну традицію, цей рух логічно відроджував і традицію української державності: ідеал самостійної Української Держави сам собою вимальовувався перед очима провідників цього руху, і самої маси, яка за тими провідниками йшла”.

З цього ставало очевидним, що тенденція військового руху, ті вимоги, що висувались із військового середовища уже на початковому етапі діяльності Центральної Ради не вписувались в її помірковані автономістські лозунги.

В той же час лідери Центральної Ради розуміли, що не зважати на військовий рух значило втратити свої провідні позиції в українському національно-визвольному русі взагалі. Це спонукало їх до більш рішучих і конкретних дій, зокрема таких, як створення у квітні 1917 року спеціальної військової комісії для завідування військовими справами, а також підготовка до проведення Першого Українського військового з'їзду.

Отже, можна зробити висновок, що український військовий рух стає не лише складовою частиною загальнонаціонального визвольного руху, а й його генератором. Саме у військових колах найгучніше лунали вимоги щодо найшвидшого визначення статусу України, і не лише автономно-федералістського, а й національно-державницького.

Очевидно, що підвалини української національної армії закладали не найвпливовіші українські партії, лідери яких очолювали Центральну Раду, а представники самостійницького крила національно-визвольного руху. Серед тогочасного українського політичного спектру самостійники, лідером у яких був М.Міхновський, займали правий фланг. Їхнім кредом було будівництво міцної національної держави із сильним військом, яке б гарантувало її суверенітет. Саме завдяки їх діяльності український військовий рух набирав радикального державницького забарвлення. Звичайно, через свою малочисельність і неспроможність конкурувати із соціалістичними національними партіями їм не вдалося опанувати стихію українського військового руху.

Незважаючи на малочисельність, вони своєю діяльністю штовхали Центральну Раду до рішучих кроків, особливо в питаннях військової політики. Це, у свою чергу, породжувало недовіру Центральної Ради та її лідерів до тих військових організацій і формувань, що їх створювали самостійники. Вона постійно побоювалась, з одного боку, звинувачень її Тимчасовим урядом у сепаратизмі, а з іншого боку – можливості використання цих формувань для військового перевороту. Як покажуть подальші події, таке занепокоєння не було безпідставним, проте надмірне його перебільшення завдавало значної шкоди українському військовому руху. Постійне акцентування національними лідерами уваги на життєвій необхідності федерації України з Росією та іншими народами колишньої імперії само по собі ставило під запитання доцільність мати власні збройні сили. Таким чином, у поглядах на

проблеми військового, як і, в цілому, державного будівництва, чітко окреслились 2 основні течії:

Соціалістична (або автономістично-федералістська) і самостійницька (національно-державницька). Найбільш послідовно соціалістичної позиції дотримувався лідер УСДРП В.Винниченко: “Не своїй армії нам соціал-демократам і всім щирим демократам, треба, а знищення всяких постійних армій. Не українську регулярну армію нам треба організувати, а всіх українців-солдатів освідомити, згуртувати, організувати, українізувати ті частини всеросійської армії, які складаються з українців, виділити їх в окрему групу, а групу ту конструювати так, щоб це було українське народне військо, свідоме своїх народних, а не солдатських інтересів, щоб воно не було й не змогло ніколи бути силою в руках пануючих класів, до якої б нації вони не належали... Українська демократія повинна в цей час добре пильнувати. Українського мілітаризму не було, не повинно того бути й далі”.

М.Грушевський також вважав, що “...нормальною формою охорони для держави демократичної є всенародна міліція”.

На відміну від соціалістів, самостійницький табір постійно дотримувався однієї стратегічної лінії: військовий рух необхідно використати для створення національної армії, яка стане головною підвалиною для відродження суверенітету України. Типовим підтвердженням цього є слова М.Міхновського, сказані під час полеміки з опонентами від соціалістичних партій: “Коли розмежуємось з Москвою, коли вкопаємо граничні стовпи й збудуємо нову хату, а на сторожі нашої правди поставимо нашу силу – наші залізні полки...”.

Як бачимо, погляди автономістів і самостійників ґрунтувалися на протилежних засадах. Очевидно, що основна маса українських солдатів і матросів не вникала глибоко у відмінності між двома ідеологіями. Скоріше їм здавалося, що всі українські партії змагаються до того, щоб вони повернулися в Україну, служили в національних частинах. На перший погляд, все так і виглядало. Насправді ж від результату боротьби обох напрямків в українському національно-визвольному русі залежали подальша доля і перспективи відродження держави і національних збройних сил. Великого розголосу набрали події, пов’язані із створенням першого українського полку. Коли надії на санкціоновану організацію цієї військової частини через відмову представників військового

командування розтанули, самостійниками було прийняте рішення застосувати тактику “доконаних фактів”. Солдати під керівництвом штабс-капітана Д.Путника-Гребенюка самочинно оголосили себе Першим Українським полком імені гетьмана Б.Хмельницького, обрали старшин і стали вимагати від командування направити полк на південно-Західний фронт.

У цій ситуації Центральна Рада вирішила не загострювати далі ситуації і піти на компроміс. У спеціальній резолюції з цього приводу за номером 25 від 15 квітня 1917р. зазначалось: “Щодо 3000 солдатів, які припадком, без усякої агітації з боку українських організацій, через недбалість воєнних властей зібрались у Києві і за прикладом польських легіонів домагаються формування їх в український полк, Центральна Рада не бачить іншого виходу, як сформувати з них український полк і задовольнити їх бажання вийти негайно на фронт в виді української військової одиниці. Інакше сей стихійний рух, не направлений в відповідному напрямі, може викликати заколот в тилу і на фронті і тим пошкодити справі оборони і укріплення нового ладу. Формування дальших українських частин має робитися тільки з запасних тилкових, а не з фронтових частин. Приналежні до фронтових частин солдати, які б опинилися надалі в Києві, не можуть претендувати на формування з них окремих українських частин. Вилучення в осібні українські частини українських військових на фронті вважається бажаним, але в даний момент полишається вищим воєнним властям”.

Слід зауважити, що спроби перешкодити формуванню першої української частини мали досить сильний зворотний ефект. Повсюдно проводились військові зібрання, з’їзди, обиралися Ради і комітети. Військовий рух охоплює дедалі більші солдатські маси як тилкових, так і фронтових частин. Бурхливий його розвиток ставив на порядок денний заснування загальноновизнаного військового органу, який би взяв на себе функції керівного центру щодо формування українських частин. Це питання мав вирішити Всеукраїнський військовий з’їзд, ініціатором скликання якого став клуб імені Полуботка. Підтримала його скликання і Центральна Рада.

Вся робота Першого українського військового з’їзду, що почався 5 травня 1917 року, проходила в гострих дебатах щодо шляхів державного і військового будівництва. Вкрай важливим моментом роботи з’їзду було створення керівного органу, що мав координувати й очолити національне військове будівництво. Ним

став Український генеральний військовий комітет (УГВК). В ухвалі з'їзду "про українське народне військо і Український генеральний військовий комітет" було висунуто вимогу негайної "націоналізації" армії на національно-територіальному принципі", а також потреба організації Української Армії.

Зі свого боку представники автономістської течії, зокрема В.Винниченко та С.Петлюра, намагалися надати рішеннями з'їзду більшої поміркованості. В.Винниченко з притаманною йому красномовністю переконував делегатів у тому, що "Україні немає за що воювати, бо вона нікого поневолювати не хоче. Їй треба тепер закінчити війну й улаштувати разом із російськими працюючими класами нове життя у спільній державі – Росії".

Під тиском УСДРП і УПСР з'їзд у своїй підсумковій резолюції записав: "Зважаючи, що всяка війна є справою не народів, а імперіалістичної політики пануючих класів, постійне військо як знаряддя панування буржуазних класів не відповідає змаганням народу, тому Український військовий з'їзд, закладаючи перший фундамент задля організованої збройної сили української демократії, ставить собі головним завданням, щоб Українська Армія стала по війні армією всього народу – народною міліцією".

Отже, Перший український військовий з'їзд, хоч і не означав цілковитої поразки самостійників, однак започаткував надзвичайно небезпечну тенденцію: відмову від створення регулярної національної армії.

Все ж з'їзд був важливим кроком щодо подальшої українізації війська. Як уже було зазначено, з'їзд створив УГВК, на чолі якого став Симон Петлюра.

Відомо, що реакція Тимчасового уряду на рішення з'їзду, що стосувались як питань автономії України так і питань українізації війська, було різко негативно. Він повністю відхилив ті мінімальні домагання, з якими звернулась до нього Центральна Рада. Її лідери опинились перед непростим дилемою: або погодитись з Петроградом і відмовитись від українізації армії, передавши її долю на вирішення Всеросійського військового з'їзду (14 червня), або ж надалі продовжувати розпочату справу. Перше означало остаточну втрату лідерства в українському військовому русі, посилення у ньому позицій самостійників, друге – загрозу можливого відкритого конфлікту з Тимчасовим урядом. Існуючі на той час реалії змусили її обрати другий варіант. Відступ від прийнятих військовим з'їздом

постанов означав би повну безпринципність УЦР, її слабкість як загальноновизнаного національного лідера.

Зваживши на ситуацію, вона доручила УГВК розпочати підготовку до Другого військового з'їзду. Незважаючи на заборону О.Керенського, цей з'їзд все ж відкрився 5 червня 1917 року. Одне з перших питань, що постало на порядку денному з'їзду – це ставлення до урядового рішення про заборону його скликання. Центральній Раді не вдалося схилити з'їзд до поміркованої позиції. У схваленій резолюції з'їзд зажадав відміни рішень Тимчасового уряду і негайного визнання вимог, сформульованих Радою: “З'їзд пропонує Українській Центральній Раді з цього приводу до уряду більше не звертатись і негайно приступити до фактичного втілення в життя основ автономного ладу”.

Що ж до власне військових питань, то з'їзд, засудивши позицію командування російської армії у справі українізації її частин, поставив перед ним вимогу затвердити Український Генеральний військовий комітет (його склад було доповнено десятьма особами) як “українську військову інституцію”, заявив про обов'язковість рішень останнього для українських військових формувань. Комітетові також доручалось розробити докладний практичний план українізації армії, враховуючи, зокрема, процес створення загонів “Вільного козацтва”, що набирає сили.

“Не підлягає сумніву, - зазначає В.Ф.Солдатенко, - що зростання напруженості у стосунках обох сторін було викликано шовіністичною політикою Тимчасового уряду, яку підтримувала великоросійська демократія. Це ображало почуття українців, породжувало зворотну оборонну реакцію, будило в масах бажання домогтись своїх прагнень, незважаючи на будь-чию протидію. Віддзеркаленням стану розвитку українського руху і став Перший Універсал, підготовлений і оголошений Центральною Радою спочатку на засіданні військового з'їзду (10 червня 1917р.), а потім усенародно”.

Ухвалення Першого Універсалу, події, що його супроводжували, стали справді визначною віхою в розвитку української революції, українського руху, початком відродження України. Без сумніву можна сказати, що стимулюючою силою, яка підштовхнула українських лідерів до цієї акції, був військовий рух, який і надалі продовжував бути чи не найбільш активним чинником, каталізатором всього національного руху.

Однак, як відомо, подальші події, пов'язані з небажанням російського уряду визнати правомірність українських домагань щодо автономії, переговорний процес між Росією і Україною, певна поступливість у цих переговорах Центральної Ради, змусили її зробити деякий, можливо тактичний, відступ у своїй політиці. У Другому Універсалі, обнародованому 3 липня 1917р., Центральна Рада відмовляється від негайного впровадження національно-територіальної автономії, згоджується на обмеження повноважень українського уряду – Генерального Секретаріату, поступається ще з деяких важливих політичних питань. (Дати коротку характеристику Другому Універсалу).

Саме у дні проголошення Другого Універсалу активізується діяльність самостійницького крила національно-визвольного руху. Осередком опозиційних настроїв і далі продовжував залишатись Військовий клуб імені П.Полуботка. зазнавши певних невдач на військових з'їздах, опозиція вирішила продовжувати активну діяльність, спрямовану на зміну політичної орієнтації Центральної Ради. Тепер М.Міхновський більшу увагу зосередив на розгортанні роботи поза Центральною Радою, безпосередньо у військах.

У липні 1917р. наступає кульмінаційний момент загострення стосунків між автономістами та самостійниками. Визначальною подією цього періоду стало повстання полку імені гетьмана П.Полуботка. Сталося так, що цей виступ припав саме на час ухвалення Другого Універсалу. Брак документів, непослідовність, непередбачуваність дій повсталих і тих, хто був до цього причетний, обумовлювали багато питань щодо перебігу і оцінки даних подій. Багато уваги дослідженню цього повстання приділив В.Ф.Солдатенко. Він вважає, що обнародування Другого універсалу "...дало додатковий привід силам, які були настроєні порівняно радикальніше, навіть більш екстремістські, виступити з нападками на Раду. І полуботківці були саме тим середовищем, де такі нападки, де крайні лозунги могли знайти особливу підтримку". Поява цього полку як і багатьох інших була стихійною. Однак скоро він потрапив під вплив самостійників. Наприкінці травня цей полк прибрав собі назву гетьмана Полуботка і був передислокований з Чернігова до Києва. Тут він мав бути доукомплектований і відправлений на фронт. Звичайно, не без впливу самостійницької агітації, особовий склад полку відмовляється відбувати на фронт доти, поки Центральна Рада і УГВК офіційно не визнають їх 2-м

українським полком імені гетьмана П.Полуботка, а також закінчить свою роботу Другий український військовий з'їзд. Центральна Рада, виконуючи волю Тимчасового уряду, вживала всіх заходів, щоб локалізувати і загасити цей виступ. Не зваживши на вмовляння її емісарів, у ніч з 4 на 5 липня, більша частина полуботківців розпочала виконання накресленого керівниками повстання плану. План передбачав захоплення всіх найважливіших пунктів Києва, передусім Печерської фортеці й Арсеналу, Київської Ради робітничих депутатів, штабу КВО, товарної станції, державної скарбниці, банку, головної команди міліції, мостів на Дніпрі, адміністративних будинків тощо. Ці дії мотивувались таким чином: "...Ми українці-козаки, не можемо мати свободи лише на папері або півсвободи. По проголошенні I Універсалу (ми II Універсалу не визнаємо), ми приступаємо до заведення порядку на Україні. Задля цього ми всіх росіян і ренегатів, які гальмують українську роботу, скидаємо з їх постів силою, не рахуючись з російським урядом. Визнаючи Центральну Раду за свій найважливіший уряд ми поки що виганяємо зрадників з України без її відома. Коли все опануємо силою, тоді цілком підпорядкуємось Центральній Раді. Тоді вона порядкуватиме у Києві і по всій Україні як у власній хаті..."

З вищесказаного випливає, що полуботківський полк мав стати знаряддям своєрідного перевороту. Ця своєрідність полягала у тому, що керівники повстання не мали наміру усувати з політичної арени Центральну Раду. Їхнім наміром було примусити її взяти в свої руки всю повноту влади в Україні, від якої вона сама відмовлялась. Незважаючи на деякі успіхи, повстання все ж таки було приречене на поразку. У значній мірі цю приреченість обумовив той чинник, що повсталих не підтримали інші українізовані частини, зокрема Перший богданівський полк. Д.Дорошенко вважає, що "...командир богданців Ю.Капкан був у курсі справи змовників, але не пристав до них, граючи у згаданих подіях подвійну роль".

Зрозумівши приреченість на поразку і розгром, повстанці погодились скласти зброю на руки полку імені Б.Хмельницького, що й сталося 7 липня. Їхні керівники хоч цим намагалися продемонструвати своє невизнання місцевих органів влади Тимчасового уряду і підкреслити, що влада в Україні має належати Центральній Раді. Хоч виступ зазнав поразки, бо не досяг політичної мети, все ж вимога повсталих про визнання їх Центральною Радою 2-м українським полком імені гетьмана Полуботка була задоволена.

Свою точку зору щодо можливих наслідків повстання у разі його успіху висловлює В.Голубко: “Розстановка політичних сил в Україні на початку липня 1917 р. дає підстави стверджувати, що в даних умовах, за наявності авторитетного політичного центру, яким була Центральна Рада, повстання Полуботківського полку могло увінчатися успіхом і призвести до проголошення її самостійності”. Цей висновок мотивує тим, що “...Російські війська були дезорганізовані провалом наступу на Південно-Західному фронті, а тому не могли б придушити повстання в Україні”.

Поразка ж повстання у великій мірі зумовила поразку самостійницької течії. Виступ полуботківців дав привід лідерам Центральної Ради за підтримкою Тимчасового уряду нейтралізувати своїх опонентів. Командувач КВО віддав наказ про негайну відправку полуботківців на фронт. Серед відправлених був і М.Міхновський – найнебезпечніший опонент у справі військового будівництва та українського державотворення взагалі. До цього політичного діяча лідери УЦР ставились вкрай вороже. Згодом М.Грушевський неодноразово задував його як “нашого українського фашиста”, безвідповідального авантюриста тощо.

У липні 1917р. починався якісно новий етап українізації війська, етап, який можна характеризувати, як санкціонований, дозволений російськими військовими властями. Провал наступу на Південно-Західному фронті призвів до повної деморалізації армії. Її розвал набрав небезпечних масштабів. Стомлені війнами солдати легко піддавались демагогічним гаслам більшовиків, які втягували їх у розпалювання громадянської війни. Україна, як прифронтний район опинилась перед загрозою затоплення анархією, що сунула з фронту.

Верховний головнокомандувач генерал Л.Корнілов, призначений на цю посаду 19 липня 1917р., шукаючи шляхів виправлення ситуації в армії, прийшов до висновку про доцільність формування не лише військових частин, але й з'єднань за національною ознакою.

Власне, Л.Корнілов, був першим воєначальником високого рангу, який зважився на широке запровадження національних частин в армії. Він підписав наказ про українізацію десяти дивізій. Передбачалося українізувати 34-й та 6-й армійські корпуси, перейменувавши їх в 1-й та 2-й українські, а також поповнити українцями ще чотири корпуси, які зазнали найбільших втрат.

Так розпочався другий, санкціонований Ставкою етап українізації армії. На відміну від першого він набрав організованих форм і набагато ширших масштабів. Якщо раніше українізація обмежувалась запасними полками, а також іншими допоміжними тилowymi частинами, то тепер охоплювала цілі корпуси. Найважливіше місце в українізації армії періоду літа 1917р. посідало формування 1-го Українського корпусу під командуванням генерала П.Скоропадського. (Дати коротку історію 1-го Українського корпусу).

На середину осені 1917 року в Росії все більш чіткіше вимальовувалися діаметрально-протилежні альтернативи подальшого розвитку революції і, відповідно, активізувалася діяльність політичних сил (радикально-соціалістичного напрямку, яких уособлювали більшовики, та їхніх суперників, що намагалися втримати процеси в межах уже існуючої буржуазної демократії).

Жовтневе повстання під проводом більшовиків у Петрограді відбулося в той час, коли Українська революція з кожним днем потрапляла в дедалі скрутнішу ситуацію, зволюкаючи з остаточним вибором шляху подальшого суспільного розвитку. Своєрідним відбиттям різного бачення варіанта такого вибору можуть бути оцінки Петроградських подій провідними діячами українського руху. Так, М.Грушевський зазначав, що більшовицьке повстання і "... організоване ними правительство "народних комісарів" не знаходило признання ні в армії ні в громадянстві". В.Винниченко дивився на це по-іншому. Він доводив закономірність перемоги більшовиків і пояснював це тим, що народні маси цілком підтримували їх.

Падіння ж Тимчасового уряду, на думку В.Солдатенка – "...створило для Української революції, її політичного проводу сприятливу обстановку. Можна було миттєво реалізувати все те, чого не вдавалось досягти впродовж попередніх восьми місяців нервово-напруженої боротьби, запровадити в життя неурізану платформу формування автономного ладу в Україні. Кроки в цьому напрямку уявлялись тим важливішими, що їх дедалі наполегливіше вимагала українська демократія.

3.4. ЗБРОЙНІ ФОРМУВАННЯ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ В БОРОТЬБІ ЗА УКРАЇНСЬКУ ДЕРЖАВНІСТЬ

Величезні зміни, викликані більшовицьким переворотом у

політичному житті України, потребували законодавчого оформлення. 7(20) листопада був виданий III Універсал, що проголошував утворення УНР у складі федеративної Росії. Хоча цей Універсал і орієнтував Україну на таку федерацію, проте він став важливою віхою у становленні суверенної української державності.

Спочатку це завдання вони намагалися вирішити легітимним шляхом. Широка агітаційно-пропагандистська кампанія, підрич внутрішньої єдності УЦР (показово – конфлікт між В.Винниченком та С.Петлюрою), зовнішній силовий тиск, що на думку більшовиків, мали забезпечити їм більшість серед делегатів Всеукраїнського з'їзду Рад. Спираючись на цю більшість, можна було вихолостити національний характер Центральної Ради та шляхом переобрання трансформувати її у ЦВК рад України, як більшовицький орган влади. Проте цей стратегічний план більшовикам реалізувати не вдалося.

Своєрідним каталізатором подій став Маніфест РНК до українського народу з ультимативними вимогами до УЦР, який надійшов 3 грудня 1917 року. В цьому документі, підписаному В.Ленінім та Л.Троцьким, з одного боку, визнавалась УНР, а з іншого – робилися грубі втручання у її внутрішні справи. Чотири вимоги:

- відмовитися від дезорганізації фронту;
- не пропускати через Україну козачі частини на Дон;
- пропустити більшовицькі війська на Південний фронт;
- припинити роззброєння більшовицьких військ.

На роздуми відводилось 48 годин, у разі відхилення ультимативних вимог РНК оголошував УЦР “в стані відкритої війни проти радянської влади в Росії і на Україні”.

У цей період 4 грудня у Києві почався Всеукраїнський з'їзд Рад, на якому більшовики мали намір, сформувавши свою більшість, переобрати склад Центральної Ради і змінити її політичний курс. Але їхніх сил для цього виявилось замало. Із 2,5 тис. делегатів більшовиків та їх прихильників було всього 127 чоловік. Вони залишили з'їзд та відбули до Харкова, де приєднались до з'їзду робітничих і депутатів Донецького і Криворізького басейнів. На цьому з'їзді, який став альтернативним київському з'їзду, було проголошено про створення УРР та її уряду (ЦВК).

Після проголошення у Харкові 11-12 грудня 1917 р. Української

Радянської Республіки (певний час вона також називалася Українською Народною Республікою) новоутворений більшовицький уряд (Народний секретаріат, до складу якого увійшли Артем (Ф.Сергєєв), Є.Бош, В.Затонський, М.Скрипник та ін.) негайно визнав Україну федеративною частиною Росії, поширив на її території чинність декретів російського Раднаркому (Ради народних комісарів - уряду Радянської Росії) і скасував усі закони й розпорядження Центральної Ради, звинувативши її в антинародній, дрібнобуржуазній політиці. Народний секретаріат дозволив також вивозити хліб з України до Росії. Більшовицькі організації в Україні розгорнули серед широких мас українства величезну агітацію, спрямовану проти Центральної Ради. Сприятливий ґрунт для цього створили помилки в діяльності Генерального секретаріату (український уряд виявляв нерішучість у розв'язанні основних соціально-економічних завдань; землі конфіскувалися та передавалися до рук селян повільно; страждаючи від нестачі грошей, УНР зберігала в недоторканності стару банківську систему; не було встановлено належного контролю над виробництвом. Збереглися старий судовий апарат, старе законодавство, система освіти і навчання).

10 грудня 1917 р. за наказом главковерха М.Криленка наступ на Україну (з Північного, Південно-Західного й Румунського фронтів) розгорнули підрозділи російських радянських військ під командуванням М.Муравйова, Р.Берзіна та І.Кудинського. Невдовзі в руках більшовицьких загонів уже були Харків, Полтава, Одеса, Чернігів, Катеринослав. Війська М.Муравйова стояли на підступах до Києва.

Російським радянським військам і червоногвардійським загонам Москви і Петрограда протистояли 10 тис. гайдамаків та студентські загани. Під Крутами Чернігівської губернії вони зазнали поразки й змушені були відступити.

У самому Києві більшовики підняли на збройний виступ робітників і службовців "Арсеналу", залізничних майстерень і Південноросійського заводу. Після п'ятиденного артилерійського обстрілу 26 січня 1918 р. війська М.Муравйова зайняли Київ. Внаслідок масового терору було знищено понад 5 тис. осіб. Пограбування банків, заборона українських грошей і довільна зміна цін на продовольчі й промислові товари призвели до паніки та анархії. Розпочався масовий вивіз продовольчих товарів до Росії.

Лише з 19 по 26 січня так званими продовольчими загонами російських військ було вивезено 363 вагони з продовольством, багато ешелонів з вугіллям тощо.

Захоплення більшовицькими військами Києва прискорило переговорний процес у Бресті. 22 січня (9 лютого) 1918 р. було підписано мирний договір між Україною, з одного боку, і Німеччиною та її союзниками, з іншого. Це змусило РНК Росії припинити війну з Україною і визнати її незалежність.

Щоб прискорити укладення мирного договору з Четверним союзом 9 (22) січня 1918 р. Центральна Рада своїм IV універсалом оголосила Україну самостійною державою. Цим і формально і юридично був закріплений самостійний статус УНР, яка фактично з моменту проголошення III Універсалу була створена і діяла як незалежна республіка.

8 (21) лютого німецька та австрійська армії почали просуватися вглиб України. Разом з ними йшли військові частини, що залишились вірними Центральній Раді. Радянські загони відступали. 12 березня німецькі підрозділи і війська УЦР увійшли до Києва, а до кінця квітня 1918 р. під їхній контроль перейшла вся територія України. На початку березня до Києва повернулася і Центральна Рада. У містах і селах України іноземні війська зустрічали досить стримано. Населення, переживши страхіття воєнних дій та розстріли, вчинені загонами Муравйова, не знало, чого можна чекати від німців і австрійців. У відозвах до населення УЦР наголошувала, що мета приходу іноземних союзних військ – відсіч більшовицької агресії та відновлення в Україні законної влади - Центральної Ради. Своє невтручання в українські справи декларувало і німецько-австрійське командування.

Попри сповідання Центральної Ради, дипломатичні домовленості і декларації Четверного союзу, німецько-австрійські війська, зайнявши всю Україну, почали втручатись у внутрішні справи молодій держави. 25 березня 1918 р. Німеччина та Австро-Угорщина підписали конвенцію про поділ української території на зони впливу: австрійську (Подільська, Херсонська, Катеринославська губернії та південно-західна частина Волинської) та німецьку (решта українських земель, включаючи Крим). Німецьке командування підпорядкувало собі централізоване управління залізницями та водним транспортом. Під спільний контроль союзників було поставлено кам'яновугільну та залізорудну галузі

промисловості. В Україні було запроваджено німецькі воєнно-польові суди. Намагаючись прискорити вивіз продовольства, німецько-австрійська адміністрація вдалась до насильницьких реквізиції хліба, інших продуктів у селян. Це викликало численні конфлікти Центральної Ради, уряду УНР з німецько-австрійським командуванням. До того ж УНР не вдалось створити ефективних органів управління на місцях, що відчутно послаблювало вплив загальнодержавних структур.

Проти політики Української Центральної Ради, спрямованої на обмеження розмірів земельних ділянок, передачу ряду основних засобів промислового виробництва до загальнодержавної власності, виступали великі промисловці, землевласники, частина заможних селян. Зокрема, 25 березня 1918 р. хліборобський з'їзд, проведений з ініціативи Української демократично-хліборобської партії (УДХП), виступив проти аграрної політики Центральної Ради, висунув вимоги відновлення приватної власності, встановлення гарантованого мінімуму землі. Ці домагання не знайшли розуміння членів Центральної Ради.

Такі конфлікти використав П.Скоропадський – нащадок давнього українського гетьманського роду, генерал-лейтенант російської армії, один з активних провідників українізації армії, керівник “вільного козацтва”, командуєчий в 1917 р. всіма військовими частинами УНР на Правобережжі. У 1918 р. він створив і очолив політичну організацію “Українська народна громада”, яка у контакті з Українською демократично-хліборобською партією і “Союзом земельних власників” розпочала боротьбу з УЦР за владу. Сили, очолювані П.Скоропадським, підтримали німецько-австрійські війська в сподіванні на встановлення в Україні більш слухняної і твердої системи управління. 26 квітня німецькі війська роззброїли українську дивізію синьожупанників, сформованих раніше в Німеччині з полонених українців. 29 квітня загін німецьких вояків, вдершись до зали, де йшло засідання Центральної Ради, заарештував декілька її членів, решту примусили залишити приміщення і розійтись.

Саме останнього дня УЦР ухвалила Конституцію Української Народної Республіки. Згідно з нею закріплювався державний статус України як суверенної демократичної парламентської республіки, громадянам якої гарантували широкі права і свободи, а національним меншинам – можливості для вільного розвитку.

Верховну владу мали здійснювати однопалатні збори як орган законодавчий і Рада народних міністрів як орган виконавчий. Передбачалося, що голова всенародних зборів здійснює всі чинності, пов'язані з представництвом Республіки.

Гетьманський переворот не дав змоги набрати цій конституції сили, але вона стала важливим теоретико-правовим здобутком українського народу, залишилась в історії як приклад мужності і послідовності у відстоюванні його інтересів.

Центральна Рада протрималася тринадцять з половиною місяців — із 17 березня 1917 р. до 29 квітня 1918 р. Її величезною заслугою в тому, що вона відродила в Україні державницьку свідомість, утворила Українську Народну Республіку, домоглася визнання прав українського народу на свою державу, свою культуру і свою мову.

Які ж основні причини падіння Центральної Ради? Це, насамперед, брак двох головних опор державності – боєздатної армії та адміністративного апарату. Лідери Ради нехтували створенням регулярної армії. Так, коли генерал царської армії П. Скоропадський надав 40-тисячний українізований корпус дисциплінованих вояків, її діячі заявили, що революція армії не потребує. Так само Центральна Рада відкинула можливість використання старого досвідченого чиновництва. Тому вона не мала ніякого апарату зв'язку з окремими місцевостями, особливо із селом, де зосереджувалося найбільше її можливих прибічників, а військових сил для боротьби за утвердження своєї влади не вистачало.

Поразку Центральної Ради зумовили нерозвиненість українського національного руху та відсутність достатньої кількості власних досвідчених кадрів, які переймалися б ідеями незалежної, соборної України і були б готові служити новій державі. Тому й не дивно, що в Центральну Раду входили переважно молоді інтелігенти, недосвідчені в практичній діяльності. Лише її голова – М. Грушевський – мав 51 рік. Його ж 22-річний заступник М. Шраг був студентом другого курсу Московського університету; провідник найбільшої партії соціалістів-революціонерів Ковалевський мав 25 років, С. Петлюра – 35, В. Винниченко – 38. Центральна Рада, Генеральний секретаріат у вирішальний момент, коли обиралися шляхи подальшого суспільного розвитку, ще не мали достатньо визначеної позиції. До того ж, Центральну раду роздирали

конфлікти, гострі сутички, особливо між Винниченком і Петлюрою. Частина діячів Ради шукала компромісу з більшовиками, адже майже всі її члени були представниками українських соціалістичних партій і не виявляли рішучості в боротьбі за державність України. Навіть голова українського уряду В. Винниченко, котрого вважають гарним письменником, але поганим політиком, не раз пропонував проголосити в Україні радянську владу. "Якщо Україна не буде соціалістична, нам не треба ніякої" – заявляв він, хоча іноді приходив до невтішного висновку, що російська демократія закінчується там, де починається національне питання.

Підриву авторитету Центральної Ради сприяло її невміння розв'язати й аграрне питання, яке хвилювало більшість населення України. Уряд і Центральна Рада вважали, що розподіл землі між селянами – справа певного часу, а хлібороби вимагали негайного поділу поміщицьких земель. Селяни бачили, що десятки ешелонів з хлібом, м'ясом, цукром відправлялись до чужих країв, і почали виступати проти влади, звинувачуючи її у змові з німцями, котрі поводитись як окупанти. Тому в опозиції до Центральної Ради перебували значні верстви сільського населення.

Усе це й зумовило падіння Центральної Ради і становлення гетьманського режиму в Україні.

3.5. УКРАЇНЬСКА ДЕРЖАВА ЧАСІВ ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО

Навесні 1918 р. в Україні різко змінилася політична ситуація. Характерною ознакою цього було падіння авторитету Центральної Ради, розчарування населення в формах її правління, прагнення мати сильну виконавчу владу. По всій Україні проходять з'їзди та збори землевласників та підприємців, на яких ставилися вимоги створення міцної ефективної влади, скасування земельного закону й відновлення приватної власності. Німецьке та австрійське окупаційне командування ігнорувало Центральну Раду та її уряд, безцеремонно втручалось в дії українських органів влади. Австрійський посол в Україні граф Форгач пропонував навіть замінити український уряд німецьким генерал-губернатором. За цих умов у Києві в березні 1918 р. утворюється Українська народна громада (УНГ), яка об'єднала землевласників та колишніх військових. До складу УНГ увійшли також старшини Першого

Українського корпусу та козаки громадського об'єднання “Вільне козацтво”.

29 квітня 1918 р. в приміщенні київського цирку проходив Всеукраїнський з'їзд Союзу землевласників, який репрезентував інтереси заможного та середнього селянства.

На з'їзді кандидатура Павла Скоропадського на посаду гетьмана дістала загальну підтримку. Він був одностайно проголошений гетьманом всієї України. Виступаючи на з'їзді, Скоропадський заявив, що він бере владу для того, щоб допомогти змученому народові, й запевнив, що в хліборобах він убачає головну силу України й спиратиметься на них у своїй діяльності. Того ж дня відбулося останнє засідання Центральної Ради.

Отже, заручившись підтримкою німців, праві консервативні сили здійснили, по суті, державний переворот.

В перший день свого правління Скоропадський обнародував два маніфести. “Грамоту до всього українського народу” та “Закон про тимчасовий державний устрій України”. Уособлюючи верховну виконавчу владу, гетьман видавав законодавчі акти, призначав отамана (голову) Ради Міністрів, затверджував її склад, здійснював загальне керівництво зносинами з іншими державами. Як верховний воєвода він керував армією і флотом, мав право оголошувати амністію, а також воєнний чи надзвичайний стан. У “Грамоті...” наголошувалося, що гетьман “підтримуватиме авторитет влади, не спиняючись перед крайніми заходами”. У документі заявлялося також, що незабаром буде видано закон про вибори до Українських Установчих зборів (сейм). Маніфест поновлював право приватної власності, гарантував наділення землею малоземельних селян, забезпечення прав робітників. Водночас у маніфестах наголошувалося, що всі законодавчі акти й укази діють до скликання Установчих Зборів. У “Законі про тимчасовий державний устрій України” накреслювалися головні напрями діяльності нового уряду в галузі забезпечення політичних і соціальних прав населення, організації місцевого самоуправління. Генеральний суд мав здійснювати контроль за дотриманням законності в Україні. Замість назви Українська Народна Республіка почала вживатися назва Українська держава. Творці нового режиму убачали в гетьманаті можливість запровадження сильної авторитарної влади.

Гетьманська адміністрація, визнавши де-факто весь масив попереднього законодавства, пішла шляхом вибіркового скасування

насамперед тих актів, що суперечили соціально-економічним і політичним засадам проголошеної держави. Скоропадський виходив не з “національного”, а з “територіального” розуміння держави. 9 липня 1918 р. було скасовано закон УНР “Про національно-персональну автономію”. Чинність деяких інших актів припинялася в міру прийняття нових законів Української держави. Так, 1 липня гетьман затвердив закон про українське громадянство, остання стаття якого скасовувала закон про громадянство, ухвалений Центральною Радою 2-4 березня того ж року. Гетьманський режим визнавав поділ народу України на громадян і козаків, хоча правовий статус цих груп не визначався.

Законодавча діяльність гетьманської адміністрації розпочалася з того, до чого Центральна Рада прийшла лише в останній тиждень свого існування - з визначення правових основ самого процесу законотворчості. Так, уже в маніфесті “Про тимчасовий державний устрій України” від 29 квітня 1918 р. в загальних рисах окреслювалися його принципові засади, причому одразу ж декларувалося, “що Українська Держава керується на творчих основах законів, виданих в установленій черзі”. Що ж до процедури розробки законів, то їх мали готувати відповідні міністерства й передавати “на обміркування Раді міністрів”, а “по їх ухвалі” законопроект остаточно затверджувався гетьманом.

До проголошення гетьманату першим отаманом - головою Ради міністрів був призначений М. Устимович, інженер-технолог, людина мало відома в Києві. Він намагався залучити до державної праці видатних українських діячів, насамперед соціалістів-федералістів. Проте сформувати Кабінет міністрів Устимович на зміг. 30 квітня гетьман призначив на посаду голови Ради міністрів М. Василенка - наукового й громадського діяча, професора історії України та права, члена ГУП і партії кадетів. Гетьман поставив перед новим прем'єром дві умови: кабінет має бути “лівим”, а в своїй діяльності керуватися одним прагненням - національного відродження України.

Спроба М. Василенка залучити до праці соціалістів-федералістів також зазнала невдачі. Сам Василенко в подальшому відмовився від посади прем'єра, висловивши бажання очолити Міністерство освіти. Головою Ради міністрів і міністром внутрішніх справ був затверджений Ф. Лизогуб - багатий полтавський поміщик, поміркований земський діяч.

У внутрішній політиці уряд П. Скоропадського ставив за мету зміцнення державної влади, ліквідацію анархії, відновлення приватної власності на землю, фабрики і заводи. Вводилася цензура друку, почалося переслідування політичних партій, зокрема анархістів, більшовиків, есерів. Хоча згідно з проголошеними законами гетьман наділявся необмеженою владою, фактично він зі своїм урядом перебував у повній залежності від німецької військової адміністрації.

Зазначимо, що підтримка режиму П. Скоропадського мала тактичний характер і не суперечила стратегічному курсу східної політики Берліна. Тим більше, що нова українська влада успадкувала старі зобов'язання Центральної Ради: утримувати німецькі та австро-угорські війська в Україні, постачати ці країни продовольством та сировиною.

Встановлення авторитарного гетьманського режиму було спробою консервативних політичних сил, що спиралися на німецькі та австро-угорські окупаційні війська, загасити полум'я революції, зупинити радикальні соціальні настрої, силою державної влади та поміркованих реформ спрямувати суспільне життя в річище правових норм, зміцнити право приватної власності, захистити інтереси заможної частини суспільства. У гетьманській “Грамоті”, зокрема, заявлялося: “Права приватної власності як фундамент культури й цивілізації відбудовуються повною мірою...”. Далі проголошувалося право продажу й купівлі землі, запевнялося, що влада докладе всіх зусиль, аби викупити землю у великих власників “для наділення земельними ділянками малоземельних хліборобів...”. “На економічному і фінансовім полі відбудовується повна свобода торгівлі й відкривається широкий простір приватного підприємництва та ініціативи”.

Своїми першими указами гетьман скасував чинність Центральної Ради та її уряду, ліквідував посади губернських і повітових комісарів, натомість призначалися губернські й повітові старости. Приходили до влади представники заможних соціальних верств: великі землевласники, колишні земські діячі, військові. Вони, як правило, виступали носіями консервативних ідей. Крім того, згідно з “Грамотою...” під 29 квітня 1918 р. приватна власність на землю була відновлена. Гетьманський план аграрної реформи мав на меті утворити міцний середній клас заможних селян-власників. Він виходив з того, що перш ніж сформуванати громадянське

суспільство, необхідно спочатку забезпечити наявність самих громадян-власників. Тому було обрано курс на утворення численного прошарку так званих козаків-фермерів - середніх та заможних селян, які у разі потреби, маючи відповідну самоорганізацію та озброєння, могли б швидко зібратися й виступити як народне військо.

Велике невдоволення у села викликав датований 18 травня 1918 р. циркуляр Міністерства внутрішніх справ про повернення поміщикам їхньої власності. В ньому зазначалося, що має бути повернено майно, не лише самовільно захоплене селянами, а й отримане за розпорядженням земельних комітетів. У разі невиконанім наказу винним загрожувала карна відповідальність.

9 липня 1918 р. гетьман підписав "Закон про засоби боротьби з розрухою сільського господарства". Відповідно до цього закону надавалися широкі повноваження губернським земельним комісіям. Цей акт фактично узаконював в Україні панщину.

Проти сільського виробника був спрямований і закон від 15 липня 1918 р., який передбачав передачу в розпорядження держави надлишкового хліба врожаю поточного року за нормами, визначеними Міністерством продовольчих справ. Такі дії властей викликали нову хвилю невдоволення, яке невдовзі переросло у відкриті виступи і селянські повстання.

Прийшовши до влади, гетьман обіцяв забезпечити права робітників, здійснити заходи, що сприяли б розвитку виробництва. Тим часом промисловість України швидко деградувала, щоб припинити спад виробництва і налагодити вивіз промислової сировини до Німеччини та Австро-Угорщини, гетьманська адміністрація та окупаційні власті намагалися змусити робітників працювати більш інтенсивно. Коли ж робітничі колективи вимагали поліпшення свого становища і наважувалися проводити страйки, власті, як правило, проголошували їх незаконними.

Становище робітничого класу штовхало його до посилення боротьби за політичні свободи та економічні права. Влада намагалася придушувати виступи робітництва. З цією метою гетьман затвердив 19 липня 1918 р. рішення Ради міністрів про відновлення в Україні дії царського закону від 2 грудня 1905 р., що передбачав суворі покарання та участь у страйках. На основі цього закону гетьманська влада разом із німецькими та австрійськими військовими вдалася до жорстоких репресивних акцій проти

страйкарів. 22 липня командуючий Орською Східною армією видав наказ, згідно з яким проти страйкарів мали застосовуватися найжорсткіші заходи, аж до військово-польових судів. Заборонялися вуличні процесії, мітинги, а також “порушення порядку чи громадської безпеки шляхом агітації усної, через пресу, чи яким би то не було іншим способом”. Репресивні заходи щодо робітництва посилювали невдоволення трудящих мас, спонукали їх до боротьби проти гетьманського режиму. Не маючи широкої і надійної соціальної опори, гетьман боявся, що й при формуванні армії він вкладе зброю до рук людей, невдоволених політикою режиму. Тому він покладав особливі надії насамперед на верстви заможного селянства.

Прихід до влади П. Скоропадського, його програмові заяви та перші кроки на терені державотворення дістали неоднозначну оцінку різних політичних партій. 30 квітня збори представників партії хліборобів-демократів (вона формально не брала участі в перевороті) висловили своє ставлення до нової української влади. Хлібороби-демократи вважали, що всі найважливіші питання життя країни має вирішувати Українська Державна Рада, й тому вимагали скликання її не пізніше як через півроку. Державна Рада мала обиратися всім народом, при забезпеченні широких виборчих прав селянству. Щодо земельної реформи, то при її проведенні слід дотримуватися певних підходів, а саме: “великі маєтки на законній підставі мають бути поділені між хліборобами”, а купівлю землі дозволити лише українським селянам. Партія хліборобів-демократів не брала участі в формуванні гетьманського уряду.

Відхилила пропозицію взяти участь у формуванні уряду й Українська партія соціалістів-федералістів. Ця партія свого часу була невдоволена курсом Центральної Ради, а за два дні до гетьманського перевороту заявила, що її представники залишають уряд УНР.

На з'їзді УПСФ, який відбувся 10-13 травня 1918 р., в одній із резолюцій гетьманський уряд характеризувався як “недемократичний, і в багатьох випадках реакційний і протидержавний”. Делегати з'їзду висловились за самостійність України, визнаючи легальні, цивілізовані форми політичної боротьби. Партія заявила, що стає в рішучу опозицію до уряду “й забороняє своїм членам вступати до його складу”. У поведінці соціалістів-федералістів проф. Д. Дорошенко виділяє два моменти:

по-перше, лідери соціалістичної партії воліли об'єднатися з німцями, а не з гетьманом, якого погоджувалися визнавати за президента. І, по-друге, справжніми українцями вони вважали тільки соціалістів.

Гостра боротьба з тактичних питань розгорнулася на з'їзді Українських есерів (УПСР), який 13-16 травня нелегально зібрався в одному з київських передмість. Ліве крило УПСР, навпаки, вважало революцію незакінченою і надавало першорядного значення розв'язанню соціально-економічних питань, закликала до підпільної діяльності й організації збройного повстання робітників і селян проти гетьманського режиму. Ліві шукали порозуміння з російськими більшовиками. Від назви свого нелегального часопису "Боротьба" вони дістали назву "боротьбистів". Боротьбисти створили новий ЦК, рішуче відмежувалися від решти українських політичних об'єднань і стали закликати до соціальної революції.

Відкрито ворожу позицію щодо гетьманату зайняли й українські соціал-демократи. На V з'їзді УСДРП, що відбувся в середині травня, на перше місце висувалося завдання "відстоювання цілковитої самостійності України" та "рішучої боротьби з гаслом федерації з Росією". На з'їзді виділилося окреме ліве крило партії, так звані незалежники, які, хоча й не порвали з нею організаційно і прийняли її програму, розходились з іншими в питаннях тактики. Незалежники (серед них і В. Винниченко) орієнтувалися на збройне повстання і різко виступали проти тих соціалістів, які йшли на переговори з гетьманським урядом.

Відмова українських соціалістичних партій взяти участь у розбудові Української держави мала трагічні наслідки. Представники українського народу, які в своїх програмних документах і політичних заявах стільки говорили про національну самосвідомість та почуття патріотизму, не спромоглися стати вище своїх вузьких партійних інтересів і об'єднатися з метою консолідації суспільства, розбудови незалежної держави. Ці партії, як із гіркотою писала через 15 років Л. Старицька-Черняхівська, "побоялися забруднити свою соціалістичну чистоту".

В Україні відбулися також з'їзди тих організацій, які підтримували гетьманський режим. Зокрема, у травні 1918 р. партія Конституційних демократів скликала в Києві свій крайовий з'їзд. З виступів делегатів на кадетському з'їзді ставало очевидним, що самостійність гетьманської України вони вважали необхідним підтримувати доти, доки в Москві існуватиме радянська влада.

За прямої підтримки уряду 15-18 травня в Києві відбувся з'їзд промисловців, банкірів-фінансистів та поміщиків. З'їзд підтримав гетьманський режим переважно з прагматичних міркувань (гетьманський уряд проводив політику, спрямовану на цілковиту підтримку промислово-торговельних кіл).

Досить впливовою політичною силою в Україні за часів гетьманщини були різні російські організації. Вони мали свою базу серед населення, переважно в містах, де проживало багато росіян. Ці організації поповнювалися також утікачами з радянської Росії. Найбільші з них – “Монархічний блок”, “Російський союз”, “Союз російського народу”, “Союз відродження Росії”, “Московський центр”, “Рада державного об'єднання Росії” тощо. Своєю головною метою вони вважали відновлення “єдиної і неділимої Росії”. Найбільш масовим серед згаданих організацій був “Російський союз”, заснований у травні 1918 р. в Києві. Він об'єднував представників багатьох російських партій та організацій, що діяли в Україні. Як зазначав В. Винниченко, “чорносотенці, кадети, меншовики й есери, усі, під захистом німців і лизоблюдів, дружно йшли походом на українське відродження”.

Загостренню ситуації в Українській державі сприяла й діяльність більшовиків, які закликали маси до антигетьманського повстання. Більшовики не хотіли змиритися із втратою України. Ленін ще в травні охарактеризував гетьманський переворот як реставрацію буржуазно-поміщицького монархізму, що давало більшовикам ідейні підстави для боротьби з українським урядом. При цьому вони неухильно дотримувалися тактики збереження єдності України з радянською Росією. Взагалі більшовики всіляко підтримували антигетьманські сили в Україні, вважаючи, що існування режиму Скоропадського - явище тимчасове і входження України до складу радянської Росії - питання недалекого майбутнього. В липні 1918 р. в Москві було створено Комуністичну партію (більшовиків) України, на яку покладалося завдання відновити радянську владу в Україні. Більшовики утворили для керівництва підготовкою повстання Центральний військово-революційний комітет (ЦВРК) України.

Внутрішнє становище в Україні безпосередньо залежало від співвідношення сил між Центральними країнами, радянською Росією і державами Антанти, яке принципово змінювалося упродовж 1918 р. Від того зростала чи слабшала могутність однієї з

трех світових сил, змінювався і політичний розклад протидіючих угруповань і в самій Україні.

Уряд гетьмана здійснював певні кроки у справі визнання України як суверенної держави на міжнародній арені. Міністерство закордонних справ, очолюване М. Василенком і Д. Дорошенком, налагодило стосунки з багатьма європейськими країнами (Голландією, Данією, Іспанією, Італією, Німеччиною, Норвегією, Швецією, Австро-Угорщиною та ін.), а також із державними новоутвореннями на території колишньої Російської імперії (Грузією, Доном, Кримом, Кубанню, Литвою, радянською Росією). Особливо широкими та продуктивними були стосунки між Українською державою та Болгарією. Уряд Скоропадського домогся ратифікації Брестського мирного договору, уклав торговий, політичний і військовий союз із Доном і Кубанню, підписав договір із Грузією, зі стратегічних міркувань приєднав Сіверщину, а також українські повіти Мінської, Могилівської, Курської та Воронежської губерній, повернув Україні її споконвічні землі - Холмщину й Нідляшшя, не поступившись ними Польщі. Українську державу гетьмана Скоропадського визнали 30 країн світу, в 23 країнах вона мала свої представництва.

Одним із найважливіших чинників, що впливали на політичну ситуацію в Українській державі, були взаємовідносини з Росією. З березня 1918 р., підписавши в Бресті мирну угоду з Центральними державами, радянська Росія визнала Україну самостійною державою і зобов'язалася "негайно підписати мир з Українською Народною Республікою і визнати мирну угоду між цією державою і державами Четвертого союзу".

У ході переговорів між Українською державою та радянською Росією було підписано низку важливих угод. Зокрема, з Росією було укладено договір про встановлення добросусідських відносин, а також конвенційні договори про міждержавні транспортні, фінансові, поштові й пасажирські перевезення. Між Києвом і Москвою було досягнуто домовленості про відкриття в Україні чотирьох консульств радянської Росії і понад двадцяти консульських установ Української держави на території Росії. Слід відзначити, що архітектором цього історичного акту примирення двох держав був професор С. Шелухін. Проте визнання незалежності України радянською Росією та певні поступки останньої зумовлювалися внутрішньою нестабільністю в самій Росії, загальною розрухою та громадянською

війною.

Воєнна доктрина Гетьманату суттєво відрізнялася від принципів військового будівництва Центральної Ради. Розпочинаючи військове будівництво, гетьман мусив вирішити низку першочергових питань, без чого оборона держави не мала б достатнього ідеологічного і матеріального забезпечення. Одним із них було розв'язання аграрної проблеми.

Проект земельного закону, розроблений урядом Української Держави, давав можливість селянству довести власний земельний пай до 25 десятин. Решта земельної власності відчужувалась державою за викуп. Цим самим закладалося міцне соціальне підґрунтя нової української державності. Цьому ж мало служити відновлення за гетьманським універсалом від 18 жовтня 1918 р. козацтва як стану.

Створюючи з нащадків козаків Чернігівщини, Полтавщини і Київщини зорганізовану озброєну верству, гетьманський уряд розраховував з її допомогою протидіяти крайнім соціалістичним течіям та закласти міцну економічну та соціальну основу для формування і проведення в життя воєнної доктрини Української Держави.

Від Центральної Ради Гетьманат успадкував кілька окремих військових формувань, які мали досвід бойових дій з більшовицькими підрозділами. Водночас у Києві та інших великих містах України було багато офіцерів, переважно росіян, яких планувалось використати в процесі військового будівництва.

Прийшовши до влади, П. Скоропадський продовжив розпочате Центральною Радою формування української армії, її основою мали стати вісім корпусів піхоти і 4,5 дивізії кінноти, створених на засадах територіального набору. Кількісно вони мали становити 0,05 відсотка населення Української Держави. Як згадував гетьман, “вісім корпусів лягали на Україну досить легким тягарем, усього 0,05 % мирного населення призивалося у війська, що, за порівняльною таблицею чисельності армії мирного часу всіх європейських держав, у жодній країні не було такої легкої тяготи для країни. Водночас 8 корпусів, при правильній розробці всієї системи мобілізації, могли дати в майбутньому дуже серйозну армію Україні”.

Складні внутрішньополітичні умови, незацікавленість німецьких політиків та військового командування в існуванні сильної української армії гальмували військове будівництво. І все ж

Гетьманат за короткий період свого існування встиг створити певні організаційні підвалини майбутніх збройних сил України, які спиралися на доктринальні підходи (на жаль, більшість задумів через об'єктивні причини не були реалізовані).

Один із найважливіших принципів військового будівництва полягав у тому, що “армія мусить бути поза політикою, маючи своїм завданням лише службу державі”. Міцна дисципліна, яка виявляється у безумовній підлеглості вищим командирам, мала стати однією з підвалин української армії. При цьому вимагалось “непохитно додержуватись принципів децентралізації”, що передбачало “залишення самостійності і ініціативи кожному робітникові, в межах його компетенції, з твердим загальним керівництвом найвищих інституцій”.

Значна роль відводилася формуванню національного характеру майбутньої армії України. Діловодство й офіційні зносини мали вестись державною (українською) мовою. В усіх установах і частинах передбачалось організувати курси українознавства, які ставили за мету довести у якнайшвидший термін знання державної мови до належного рівня.

Важливо, що при цьому доцільним і необхідним визнавалося використання на військовій службі знань, досвіду й таланту людей неукраїнського походження, за умови їх безумовної відданості незалежній Україні.

Парадоксально, однак принцип демократизму у воєнній доктрині консервативного Гетьманату виявляється більш послідовно, ніж у Центральній Раді, яка формувала армію на так званих класових засадах. Зокрема, це полягало в тому, що всім особам незалежно від їх службового та майнового стану відкривався вільний доступ до усіх посад в армії Української Держави, в тому числі й до найвищих. Критеріями призначення на офіцерські посади насамперед були бойові заслуги, стройовий стаж, фаховий досвід, старшинство. Це давало змогу формувати офіцерський корпус із найбільш достойних і досвідчених вояків, справжніх професіоналів військової справи.

Головну роль у реалізації воєнної доктрини Української Держави мало відіграти військове міністерство, яке очолив генерал О. Рогоза. Його заступниками стали генерал О. Лігнау та капітан 1-го рангу М. Максимов (у морських справах).

У червні 1918р. було реорганізовано Генеральний штаб,

створений ще за часів Центральної Ради. Його начальником залишився полковник О. Сливинський, а помічником призначено полковника М. Какуріна. У складі Генерального Штабу діяли: перше генерал-квартирмейстерство з оперативним, розвідувальним, зв'язку, топографічним і закордонним відділами; друге генерал-квартирмейстерство - з мобілізаційним, організаційним відділами та головним управлінням військової освіти. Залізничний відділ, інспектура артилерії, військово-технічна інспектура та інспектура повітряних сил підлягали безпосередньо начальнику Генерального штабу.

Варто зазначити, що воєнна доктрина Української Держави передбачала участь у розбудові збройних сил не лише військового міністерства. Відповідно до засад тогочасного військового будівництва, визнаних розвинутими країнами, ці завдання вирішувались також міністерствами внутрішніх справ, фінансів, шляхів сполучень, органами місцевого самоврядування.

Частини регулярної армії мали таку структуру. Корпус складався з двох піхотних дивізій, кожна з яких мала чотири полки. Після вересня 1918 р. дивізії стали триполкового складу, а із виведених піхотних полків були утворені піхотні запасні полки. Корпусам також підпорядковувались дві легкі артбригади триполкового складу, важка артбригада двополкового складу, полк гірської артилерії, бронетехніка, підрозділи зв'язку й технічного забезпечення. У розпорядженні командира корпусу була також кавалерійська дивізія, котра спочатку мала чотири кінних й кінно-артилерійський полки, але у вересні 1918 р. із виведеного четвертого кінного полку був сформований запасний кінний полк.

Кінна дивізія складалася з трьох бригад. Тільки IV Київському армійському корпусу замість кінної дивізії була придана Окрема Катеринославська кінна дивізія. На практиці одна кінна дивізія обслуговувала (прикривала на стиках) два піхотних корпуси. Наприклад, V Чернігівському армійському корпусу був підпорядкований тільки один Павлоградський кінний полк. Дислокація кінних частин залежала від території, прикриття якої забезпечував армійський корпус.

Кавалерійські з'єднання комплектувалися з кінних запасних полків: 1-й Запасний кінний полк комплектував Окрему Катеринославську кінну бригаду і і Чернігівську кінну дивізію, 2-й Запасний кінний полк - Сердюцький Лубенський кінний полк і II

Волинську кінну дивізію, 3-й Запасний кінний полк - 18-й Новоросійський кінний полк і Подільську кінну дивізію, а 4-й Запасний кінний полк - 20-й Павлоградський кінний полк і IV Харківську кінну дивізію.

Армійська артилерія складалася з двох бригад важкої артилерії. У 1-й бригаді було чотири артполки, у 2-й - три, а також зенітний артполк.

У резерві головнокомандуючого знаходилися бронедивізіони, бронепоезди, винищувальна, розвідувальна і бомбардувальна авіація.

Авіація підлягала інспектору Військово-повітряного флоту, котрий підпорядковувався безпосередньо начальникові Генерального штабу. Було сформовано три авіагрупи - у Києві, Одесі та Харкові, що склалися з розвідувальних літаків та винищувачів і група (ескадрилья) важкої бомбардувальної авіації. Крім цього до складу військово-повітряного флоту входили дві групи повітроплавальних (аеростатних) батальйонів. Кожна з цих груп мала зенітне кулеметне й артилерійське прикриття, причому артилерія монтувалася на важких вантажівках.

Кордон прикривав Окремий корпус прикордонної охорони у складі дев'ятох територіальних прикордонних бригад, причому узбережжя Чорного моря прикривало дві бригади. Комунікації охоронялися Окремою залізничною бригадою чотирикурінного складу.

На кінець вересня 1918 р. Українські Збройні Сили мали кадри для комплектування восьми армійських кадрових корпусів постійної регулярної сухопутної армії у складі 19 піхотних дивізій, чотирьох піхотних запасних полків, чотирьох кінних дивізій, Окремої кінної бригади, чотирьох окремих кінних полків, чотирьох запасних кінних полків, кінного полку керівництва Генерального штабу, 16 бригад легкої артилерії, восьми бригад корпусної важкої артилерії, двох бригад надтяжкої (облогової) армійської артилерії, трьох окремих артполків гірської артилерії, трьох окремих бригад облогової артилерії резерву Генштабу, двох куренів понтонерів, а також бронедивізіони, бронепоезди, авіаційні й аеростатні батальйони й ескадрильї, підрозділи зв'язку і постачання, у тому числі автоколони.

На 1 листопада 1918 р. штати мирного часу українських сухопутних сил передбачали 175 генералів, 14 000 штаб-офіцерів, 2 975 військових чиновників, 291 221 козака і молодшого командира

та 63 081 коня. На цей час в українському війську служило 500 офіцерів і генералів, які закінчили Російську Академію Генштабу. Українські сухопутні збройні сили матеріально і технічно були забезпечені на 6 місяців самостійного життєзабезпечення і бойового постачання. Складності були з комплектуванням офіцерського корпусу та підготовкою його на перспективу.

Діючи в цілому професійно, військове міністерство Української Держави припустилося втім стратегічної й політичної помилки. 15 липня 1918 р. військовий міністр О. Рогоза видає наказ, згідно з яким при переході на мирний стан із збройних сил звільнялися офіцери, котрі пройшли скорочений курс навчання під час Першої світової війни й усі офіцери, набрані із запасу. Це не стосувалося нагороджених георгіївськими хрестами або золотою зброєю і тих офіцерів, які протягом усієї війни 1914-1918 рр. воювали на фронті або від самого початку служили в українській армії. Цей крок призвів до розколу українського офіцерського корпусу, і значна кількість молодих українських офіцерів, котрі робили свої погони бойовими заслугами, була відрахована з військової служби. Більша частина таких безробітних, серед яких було чимало патріотично налаштованих офіцерів, перейшла згодом до табору опозиції.

Підготовка офіцерських кадрів у державі передбачалась шляхом створення системи військової освіти, її практичне втілення в життя здійснювала спеціальна шкільна управа при другому генерал-квартирмейстерстві на чолі з М. Юнаківим. Згідно з підготовленим нею проектом були сформовані: 1-а Київська юнацька (юнkersька) ім. гетьмана Б. Хмельницького піхотна школа, 2-а Київська, Полтавська, Одеська, Житомирська та Чугуївська юнацькі піхотні школи, Київська та Одеська юнацькі артилерійські школи, Єлисаветградська юнацька кавалерійська школа, Київська юнацька інженерна школа, Офіцерська артилерійська школа удосконалювання підготовки в Дарниці, Авіаційна Київська юнацька школа. Гетьман передав також військовому міністерству Київський, Полтавський, Одеський, Сумський та Миколаївський кадетські корпуси, що за Центральної Ради підпорядковувалися міністерству освіти.

Крім того, були відкриті Київська й Миколаївська військові фельдшерські школи. Продовжувала функціонувати Інструкторська Школа старшин, заснована після прийняття Центральною Радою закону "Про волонтерську армію". Перший випуск цієї школи

відбувся 2 травня, другий - 6 серпня 1918 р. Кадрові корпуси поповнили 283 офіцери-інструктори. 3 вересня закінчив школу 621 офіцер, також отримавши направлення до кадрових корпусів. При цьому навчальному закладі діяла офіцерська школа, а при юнацьких школах були відкриті курси удосконалювання для офіцерів, котрі пройшли скорочене військове навчання під час Першої світової війни.

Важливою складовою Збройних Сил Української Держави мав стати військово-морський флот. Гетьманат отримав у спадщину висококваліфікований особовий склад морських інституцій, більшість якого чесно розпочала свою працю у новій українській державі. Важливим кроком військового будівництва було створення міністерства морських справ на чолі з контр-адміралом М. Максимовим, а також Головного Морського Штабу, який очолив капітан 1-го рангу (згодом контр-адмірал) ПроТаСОВ.

Як відомо, значна частина суден Чорноморського флоту під впливом більшовиків і агентури Антанти була затоплена. Решта флоту опинилась у Севастополі під контролем німецького командування, яке всіляко зволікало з передачею його Українській Державі. Однак попри всі труднощі розпочалась планомірна робота українського морського відомства по створенню національних військово-морських сил.

Влітку 1918 р. було прийнято закони про уніформу українського флоту і його воєнний прапор, який одразу підняли всі українські військові кораблі, що базувалися у портах Чорного моря (крім Севастополя). Неабияке значення мало створення Ради міністерства морських справ, яка складалася з досвідчених адміралів. Було законодавче врегульовано фінансування витрат на утримання дунайської річкової і транспортної флотилій. 3 вересня 1918 р. розпочалась передача Українській Державі всіх кораблів Чорноморського флоту. У листопаді цей процес завершився і гетьман видав наказ про бойовий розклад флоту, командування і новобранців військово-морських сил держави.

У розпорядження Української Держави мали перейти такі військові кораблі: дредноут "Воля", крейсер "Кагул", 11 міноносців, кілька підводних човнів, 7 лінійних кораблів старого типу, кілька транспортних і допоміжних суден.

Планомірна розбудова українського військового флоту була перервана повстанням Директорії, в результаті якого припинився

зв'язок військового командування з Чорноморським флотом. Після залишення Севастополя німецькою окупаційною владою на її місце прибули війська Антанти, які перебравли на себе контроль над кораблями, що стояли в бухті.

З перших днів встановлення гетьманської влади П. Скоропадському та його оточенню прийшлося зіткнутися з протидією політичних сил, представлених, головним чином, українськими соціалістичними партіями. Політичні партії, що перебували в епіцентрі подій, з'ясували ситуацію, визначали своє ставлення до гетьманського режиму, його політики. Ті з них, що перейшли в опозицію до гетьманату, намагалися подолати міжпартійні суперечності й консолідувати свої сили, перетворюючись на осередок легальної боротьби.

Коли стало відомо, що Німеччина незабаром капітулює, гетьман зробив нову спробу зблизитися з Українським Національним Союзом. На початку жовтня відбулися переговори П. Скоропадського з керівниками УНС В. Винниченком, А. Ніковським та Ф. Шведом. Було досягнуто згоди про створення нового Кабінету Міністрів. Проте, створення коаліційного уряду ні на крок не просунуло Українську державу на шляху консолідації суспільства. Спільна робота коаліційного уряду була недовгою. Одразу ж виявилися серйозні розбіжності. Складність ситуації полягала в тому, що представники УНС відстоювали самостійність України, представники ж кадетів та Протофісу стояли на позиціях Антанти та білогвардійців, відстоювали ідеї відновлення "єдиної і неділимої" Росії, щоправда, без більшовиків.

Становище Української держави на початку листопада 1918 р. різко погіршилося. Україна опинилася в кліщах між Антантою, більшовиками та антикомуністичною армією Денікіна, якого підтримувала Антанта. Через відсутність кадрів, які б поєднували адміністративний досвід з усвідомленням нових суспільно-політичних завдань, гетьману не вдалося взяти під державний контроль всю територію краю. Від попереднього національно-соціалістичного уряду дісталися в спадщину гострі соціальні конфлікти, невирішене земельне питання, проблеми, пов'язані з перебуванням в Україні окупаційних військ. Під тиском обставин гетьманська адміністрація змушена була змінити орієнтацію: порвати з українським національним рухом і стати на бік прихильників російської монархії. Гетьман розраховував на

підтримку російського білого офіцерства та Антанти.

14 листопада 1918 р. Кабінет міністрів Ф. Лизогуба був розпущений. Гетьман доручив С. Гербелеві сформувати новий кабінет, в якому б не було пронимецьки налаштованих міністрів. Була обнародована також гетьманська грамота, якою скасовувалась суверенність Української держави й проголошувалася декларація України з майбутньою найбільшовицькою Росією. Для виконання цього завдання гетьман сформував новий уряд, склад якого В. Винниченко визначив як “цілком єдино неділимський, антиукраїнський” і виразно реакційний. Сам гетьман у своїх спогадах пояснював цей крок як єдиний, що міг урятувати Україну.

Ідея федерації з Росією не додала гетьманському урядові прихильників навіть серед русофільських елементів, які ждали не федерації, а поновлення “єдиної і неділимної Росії”, до якої Україна мала увійти як її частина. Відштовхнула ідея федерації і Галичину. Посол ЗУНР Микитей, який приїхав до Києва, щоб установити дипломатичні відносини з гетьманським урядом, не визнав за можливе вести з ним переговори після оголошення федерації з Росією.

Варто зазначити, що наступ проти гетьманського режиму визрівав у надрах українського суспільства вже з літа 1918 р. Останнім поштовхом, що прискорив події, стала гетьманська грамота про федерацію з більшовицькою Росією.

13 листопада 1918 р. представники УНС на таємному засіданні створюють так звану Директорію для керівництва повстанським рухом у складі В. Винниченка, С. Петлюри, Ф. Швеця, Ф. Андрієвського та А. Макаренка. Нарада представників усіх партій, що входили до УНС, доручила Директорії, за твердженням П. А. Христюка, одне-єдине завдання: ліквідувати гетьманщину, а в разі перемоги забезпечити, щоб форму влади і державного устрою могло визнати “відновлене народне представництво”. Від імені Директорії 15 листопада було розповсюджено звернення до громадян України із закликом повалити гетьманський уряд. П. Скоропадський оголошувався “узурпатором народної влади”, а його уряд - антинародним і антинаціональним.

У зверненні повідомлялося про перехід влади до Директорії самостійної Української Народної Республіки на чолі з В. Винниченко. Звернення було реакцією на гетьманську грамоту від 14 листопада про майбутню федерацію України з не більшовицькою

Росією.

15 листопада УНС розпочав повстання. Центром повстанського руху стала Біла Церква, де був розташований полк січових стрільців. Того ж дня головний отаман українських військ С. Петлюра оприлюднив від свого імені універсал до народу України із закликом підтримати повстання проти гетьманського режиму.

За короткий строк петлюрівські загони розрослися у велику повстанську армію. На бік повсталих перейшла значна частина гетьманської варти, їх підтримували робітники і селяни. Директорія використала свої зв'язки з широкими колами інтелігенції і взяла на себе роль координуючою центру. Цьому сприяли проголошені нею демократичні гасла, що відображали прагнення українського народу: відновлення Української Народної Республіки; відновлення всіх демократичних свобод; знищення старих і оновлення місцевих демократичних структур влади; 8-годинний робочий день; захист соціальних прав. Ці гасла піднімали на боротьбу широкі верстви суспільства. Як згадував А. І. Денікін, по всій Україні з новою силою розгорнувся масовий рух проти гетьманщини, за землю, за владу. Поряд з органами Директорії в багатьох місцевостях створювалися революційні комітети і ради депутатів.

Сили Директорії, що розпочали свій виступ 15 листопада, активно просувалися до Києва. Німецька солдатська рада, яка ще раніше заявила про свій нейтралітет, 2 грудня 1918 р. підписала з Директорією угоду про перемир'я на період евакуації німецьких військ. 14 грудня війська Директорії майже без опору зайняли Київ. Того ж дня П. Скоропадський підписав грамоту про зречення від влади. Своє рішення він супроводив короткою запискою. В ній заявлялося про те, що гетьман протягом семи з половиною місяці докладав усіх зусиль, аби вивести край з того тяжкого становища, в якому він опинився. Однак Бог не дав йому сил справитися з цим завданням. "І нині я, з огляду на умови, які тепер склалися, керуючись виключно добром України, підмовляюся від влади". Того ж дня відбулося останнє засідання кабінету міністрів. Уряд ухвалив "скласти з себе повноваження і передати владу Директорії". Протягом другої половини листопада - першої половини грудня на більшій частині України Директорія встановила свою владу. Одна з причин швидкого успіху повстання полягала в тому, що, незважаючи на серйозні розходження у визначенні майбутнього України, відбулося небачене досі єднання всіх революційно-демократичних

сил.

Таким чином, Українська держава, яка проіснувала з 29 квітня по 14 грудня 1918 р., була монархічною за формою правління. Із проголошених гетьманом актів випливало, що державне утворення в перспективі еволюціонувалося б у конституційну монархію. Своєрідність монархічного (гетьманського) правління полягала в тому, що воно обмежувалося не внутрішніми, а переважно зовнішніми чинниками, воно не було самостійним з принципових питань, його політика цілком залежала від німецько-австрійського окупаційного режиму.

Разом з тим Українська держава мала чітко окреслену територію, уряд, підтримувала дипломатичні стосунки з іноземними державами, почала створювати свою армію. Диктаторський режим гетьманату значною мірою суперечив загальнодемократичному напрямку, започаткованому революцією. В цьому відношенні виняток становлять кроки гетьманської влади, спрямовані на українське національне відродження. В цей період значно активізувався процес міжнародного визнання України. В галузі фінансів започатковано українську грошову систему, засновано ряд банків. Уряд гетьмана вперше в Україні розробив власний бюджет. Певною мірою вдалося подолати руїну, що її принесла війна та революція.

Доба гетьманату з самого початку свого існування була заповнена боротьбою на різних фронтах – зовнішньому – з більшовиками, внутрішньому – з українською опозицією.

Поразка у війні Німеччини та її союзників підірвала основи гетьманської державності і водночас сприяла активізації правочентристських проросійських сил, орієнтованих на Добровольчу армію А. Денікіна та Антанту, вплив якої на політичні події зростав.

З крахом австро-німецької окупації активізували свій наступ проти гетьманського режиму й більшовики. Спираючись на селянські повстання, забезпечивши об'єднання лівих елементів українських соціалістичних партій, більшовики спромогли протягом листопада-грудня 1918 р. відновити радянську владу на частині території України. Неминуче назривала й загострювалася конфронтація між Директорією та Тимчасовим робітничо-селянським урядом України, які керувалися різними державницькими принципами й мали різні політичні цілі. Ця конфронтація невдовзі переросла у збройну боротьбу за владу в

Україні.

3.6. ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ ДИРЕКТОРІЇ УНР

Третя фаза української державності – доби Директорії УНР – почалася після усунення Павла Скоропадського від влади.

Як відомо, антигетьманське повстання почалось після проголошення П.Скоропадським “грамоти 14 листопада” про федерацію України з майбутньої не більшовицькою Росією. Основною бойовою одиницею повстання були Січові стрільці на чолі з полковником Є.Коновальцем, які дислокували у Білій Церкві. Звідси 16 листопада почався наступ на Київ. До січових стрільців приєдналися повстанські загони, а також тисячі селян. За різними оцінками війська Директорії нараховували від 100 до 300 тис. чоловік.

Вирішальний бій відбувся 18 листопада під Мотовилівкою, де гетьманські війська були розбиті й відступили до Києва. До повстанців перейшли українські частини гетьманських військ, а по другий бік залишилися тільки російські добровольчі та деякі німецькі частини. Коли Директорія гарантувала німцям вільний відступ додому, вони оголосили нейтралітет. У таких умовах 14 грудня 1918 року гетьман зрікся влади, передав її своєму урядові, а той, у свою чергу, передав її Директорії.

19 грудня 1918 р. Директорія урочисто переїхала з Вінниці до Києва і проголосила відновлення УНР.

Прихід до влади нових сил змусив політичні партії, що діяли на території України, визначити своє ставлення до Директорії. Окремі партії, навіть ті, що входили до складу Національного Союзу, поставили питання про недоцільність існування цього органу, вважаючи його тимчасовим і необхідним для організації повстання. Визначити свою позицію було тим більш необхідно, що поряд із Директорією з кінця листопада 1918 р. на територіях, де встановлювалася радянська влада, діяв також Тимчасовий робітничо-селянський уряд. Проведені Директорією державні наради, в яких брали участь представники провідних політичних партій, а також з'їзди партій показали відсутність одностайності в поглядах на майбутнє України, форми її державного управління.

Це з'ясувалось вже під час державної наради у Вінниці 12-14

грудня, проведеної Директорією з представниками політичних партій і громадянських організацій, що входили до УНС. Її учасники поділились на 2 табори, одні обстоювали парламентську систему влади, інші – радянську. Висувалася ідея негайного скликання Центральної Ради й відновлення її законодавства. Такого погляду дотримувались ряд діячів УПСР (центру), зокрема М.Грушевський, О.Жуковський, В.Голубович та ін. Вони вважали, що лише таким чином можна відродити єдиний революційний фронт. Український соціал-демократ М.Авдієнко наполягав на тому, щоб будувати політику Директорії, виходячи з визнання того, що в Україні розгортається не лише національно-політична, а й соціально-економічна революція.

Зважаючи на ці суперечності, Директорія вдалася до компромісів, намагалася зберегти єдність українських політичних сил. Суттєвим кроком у цьому напрямі було сформування 26 грудня уряду УНР, який очолив соціал-демократ В.Чеховський. До його складу увійшли представники всіх політичних партій, що свого часу об'єднались в УНС.

Тоді ж 26 грудня з'явився перший програмний документ влади “Декларація Української Директорії”.

Побіжний аналіз цього документа показував, що за своїм змістом він наближався до заяв більшовиків. У соціально-економічному розвитку заперечувалася приватна власність, для її існування не передбачалось ніяких гарантій. Що ж до вирішення такого наболілого питання, як земельне, то тут виникало чимало непорозумінь. Директорія запевняла, що “всі дрібні селянські господарства і всі трудові господарства залишаються...”. Проте залишалось відкритим питання, як саме визначити межу між трудовими і нетрудовими господарствами.

В програмі також наголошувалося, що “решта земель переходить у користування безземельних і малоземельних селян, а в першу чергу тих, хто пішов у Військо Республіки для боротьби з бувшим гетьманом”. Однак розмір земельного наділу, який мав одержати безземельний чи малоземельний селянин, не визначався.

Проголошена програма не вирішувала проблему, зате розпалювала пристрасті на селі. Цьому сприяла також заява про те, що “поміщики мають повернути селянам стягнені з них контрибуції за майно, яке було в них захоплене селянами”.

Щодо промисловості, то запропоновані Директорією заходи

являли собою, по суті, кроки до її одержавлення. Вона обіцяла, що “поставить на фабриках, заводах та інших промислових установах державний робітничий контроль і пильно дбатиме, щоб промисловість набрала здорового, корисного для народу життя”. Про форми торгівлі в програмі не згадувалося, проте запевнялося, що “всі форми спекуляції Директорія нищитиме безпощадно, не зупиняючись перед карами військового часу”.

Дотримуючись соціалістичної орієнтації, лідери Директорії були заклопотані, передовсім тим, як по справедливості “перерозподіляти уже надбане” – від землі до продуктів споживання.

У проголошених намірах державотворення важливе значення надавалось скликанню Трудового конгресу України, який мав стати вищим законодавчим органом держави, “революційним представництвом організованих працюючих мас”, яке обиралося б лише “трудовим народом”. За уявленням лідерів Директорії, “трудовий народ складався з трьох груп: “трудове селянство”, “міське робітництво”, “трудова інтелігенція”. Якщо перші два визначення були більш-менш зрозумілими, то з “трудовою інтелігенцією” залишалось багато неясного.

На думку В.Винниченка та його однодумців, до цієї категорії могли належати лише ті, хто “безпосередньо працює для трудового народу” (вчителі, медичні працівники, народні кооператори, державні службовці). До “трудової інтелігенції не належали професори вузів, юристи, письменники на тій підставі, що вони не мають “безпосередніх стосунків з народом”.

Ця категорія інтелігенції позбавлялася виборчих прав. Це стосувалось також “нетрудових, експлуататорських” класів. Такими вважалися, насамперед, землевласники і підприємці. Позбавлення політичних прав значних груп населення провокувало зростання напруженості в країні. Під тиском поміркованих українських соціал-демократів лідери Директорії все ж “поступились принципами” і допустили до виборів у Трудовий конгрес інтелігенцію, не поділяючи її на “трудова” і “нетрудова”.

Проголошення “Декларації”, помітна невизначеність щодо майбутнього України активізували дискусії в українських партіях, однак питання про форму державної влади залишалось невизначеним. Це призвело до розколу політичних сил на кілька таборів, що особливо виявилось в кінці 1918 – на початку 1919 р. за умов підготовки до скликання Трудового конгресу.

Гостра дискусія навколо питання влади відбулася 16 січня 1919 р. на державній нараді за участю членів уряду, представників політичних партій, громадських організацій та січових стрільців. У ході дискусії з'ясувалось, що існує три точки зору розбудову держави:

1. Встановити диктатуру пролетаріату, відмовившись від ідеї парламентаризму, і перейти на платформу влади рад.
2. Проголосити військову диктатуру.
3. Продовжувати реалізацію курсу Директорії на скликання Трудового конгресу.

Українські соціал-демократи (М.Порш, І.Романченко) заперечували проти будь-якої диктатури. Натомість представники січових стрільців О.Назарук та Ю.Чайківський пропонували запровадити замість Директорії диктатуру Тріумвірату (С.Петлюра, Є.Коновалець, А.Мельник). Більшість дотримувалась антибільшовицької орієнтації. Врешті-решт, перемогла ідея Трудового конгресу, який мав прийняти остаточне рішення щодо форми влади та складу керівництва УНР.

Єдності у провіді українського національного руху, таким чином, досягнути не вдалося.

Перебуваючи при владі, Директорія не зуміла організувати більш-менш чітку систему адміністративного управління територією, що опинилася під її контролем. В.Винниченко захоплювався “соціалістичним романтизмом” і покладався переважно на “стихийну демократію мас”. С.Петлюра, взявши на себе обов'язки Головного отамана, не заперечував проти встановлення на місцях влади інших отаманів, які спиралися на напівпартизанські формування і не мали ніякого спільного та обов'язкового для всіх плану дій. У цій ситуації вже на початку січня 1919р. склалася своєрідна система військового лідерства, за якою найсильніші отамани, такі як наприклад, П.Болбочан на Слобожанщині чи М.Григор'єв на Херсонщині, які свого часу підтримували гетьмана П.Скоропадського, тепер визнавали верховне лідерство С.Петлюри. Вони ставали напівсамостійними правителями великих територій. В окремих містах і повітах висувались свої отамани, які контролювали певну територію. Нерідко це супроводжувалось популістськими революційними гаслами, широкими обіцянками та різким падінням дисципліни.

Свавольні дії деяких отаманів, зокрема, програми та інквізиції,

дискредитували центральний провід УНР, особисто С.Петлюру, який не мав ефективних важелів щодо контролю за ними.

В.Винниченко визнавав, що вся система військової влади була збудована й підтримувалася Головним отаманом так “щоб над ними не було ніякого контролю. От ця безконтрольність, самодержавність влади цивільної і військової була основною, початковою нашою бідою”.

Непослідовна політика Директорії, головним чином, у земельному питанні призвела до того, що такі провідні отамани, як Григор'єв та Зелений, зрештою, зрадили новій владі і перейшли до більшовиків. Лише Н.Махно з самого початку й до кінця не визнавав влади Директорії.

Багато сподівань щодо конкретизації політичного курсу УНР, українські політики покладали на Трудовий конгрес, сесія якого відбулась 23-28 січня 1919р. у Києві. У ній взяли участь близько 300 депутатів, у тому числі делегації від Національної Ради ЗУНР. Конгрес затвердив акт з'єднання УНР і ЗУНР, проголошений 22 січня 1919р., передав тимчасово Директорії, доповнений представником ЗУНР, законодавчу і верховну владу, ухвалив принцип загального виборчого права для створення майбутнього українського парламенту Соборної України. Через більшовицький наступ 28 січня 1919р. Конгрес перервав свою сесію, доручивши подальшу роботу комісіям.

Отже, Директорія УНР набувала рис радикального уряду соціалістичного спрямування. І у внутрішній і у зовнішній політиці (мова йтиме далі) вона припустилася багатьох помилок, які врешті-решт обумовили її поразку. Не було єдиної думки серед лідерів Директорії щодо організації державного устрою і влади в УНР. Уряд втрачав підтримку переважної більшості спеціалістів, промисловців, чиновників державного апарату – всіх, без кого нормальне існування держави неможливе. Здійснюючи революційну ломку всіх структур гетьманської влади, Директорія не мала уявлення чим її замінити. Непослідовно вирішувалось аграрне питання, внаслідок чого селянська стихія почала перероджуватись в руйнівну анархію. Почала набирати сили отаманщина, яка руйнувала єдиний державний організм УНР.

Загалом внутрішня політика УНР виявилась недостатньо ефективною і не сприяла соціальній стабільності в суспільстві.

3.7. ЗУНР І БОРТЬБА НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У 1919-1921 РОКАХ

Відразу після повалення гетьманського режиму Директорія опинилася у вкрай тяжкому міжнародному становищі. Та велика армія повстанців, що забезпечила триумфальний рух на Київ, розтанула з такою ж швидкістю, з якою створилася. Україна була оточена ворожими силами з усіх боків. На Заході стояли польські війська. Активізували свої дії більшовики. На Дону оформилось Добровольча армія генерала А.Денікіна. Південна смуга з Одесою, Миколаєвом, Херсоном була зайнята військами Антанти, переважно французькими, грецькими та італійськими збройними силами (тільки французька ескадра до весни 1919 р. нараховувала 70 бойових кораблів).

Ще на початку грудня 1918 р. червоні під керівництвом В.Антонова-Овсієнко, Й.Сталіна та В.Затонського з Курська воєнні операції проти УНР.

Участь українців в тих військах полегшувала більшовицьку пропаганду, трактуючи свій наступ як допомогу українському радянському урядові. Частину більшовицьких військ склали українські формування, створені за Гетьманату для оборони Чернігівщини від більшовиків – Богунська й Таращанська дивізії.

Збройні сили Директорії включали в себе Окремий запорозький корпус, корпус Січових стрільців, а також недисципліновані повстанські загони.

1 січня 1919р. більшовики практично без бою взяли Харків, швидко опанували значну частину Лівобережжя і спрямували свій наступ на Київ. У цей критичний період у Директорії з'явилися нові серйозні вороги. Насамперед загони Нестора Махна, що контролювали Катеринославщину, вдарили по правому крилу лівобережного фронту і примусили його відступити за Дніпро. На Херсонщині наніс удар по військах УНР отаман Григор'єв, що зрадив Директорії. До більшовиків також перейшла повстанська Дніпровська дивізія, що стояла біля Києва (на Трипільщині) отамана Терпила (Зеленого). Україна вкрилася повстанськими загонами під командою отаманів, які не визнавали влади Директорії (на Чернігівщині Ангел, на Поділлі – Я.Шепель). Вони змінювали постійно орієнтацію: то ставали на бік Директорії, то переходили до більшовиків і вносили анархію.

Неспроможність армії УНР організувати належну оборону, а також зрада отаманщини призвели до того, що 2 лютого 1919 р. Директорія змушена була покинути Київ, і переїхати до Вінниці. 5 лютого в місто вступили більшовицькі війська. А вже 6 березня під тиском ЧА Директорія переїхала до Проскурова.

Драматична ситуація, що склалася на українсько-більшовицькому фронті змусила Директорію шукати підтримки інших держав. У цій критичній ситуації неузгодженість позицій і дій вищого державного керівництва була особливо відчутною.

В.Винниченко, В.Чеховський, М.Шаповал схилилися до союзу з більшовиками проти Антанти. Інші члени Директорії на чолі з С.Петлюрою стояли на позиціях зближення з Антантою проти більшовиків. Трудовий конгрес більшістю голосів ухвалив доручити уряду УНР знайти порозуміння з Антантою. На переговорах з французьким командуванням в Бірзулі та Одесі на початку лютого 1919р. українська сторона вимагала від Антанти визнати суверенітет України, а Директорію – її тимчасовим законодавчим органом, повернути Україні Чорноморський флот, гарантувати повну автономію українській армії.

Зі свого боку французька сторона висунула категоричні вимоги реорганізувати Директорію, усунути з її складу соціал-демократів, звільнити з-під арешту колишніх міністрів гетьманського уряду Гербеля.

Французи запевняли, що до української армії призначатимуться тільки французькі інструктори, а по закінченню війни з більшовиками кордони України, як і питання про її суверенітет визначатимуться на міжнародній конференції у Парижі. Франція зобов'язалася надати Україні необхідне військове спорядження, зброю та боєприпаси.

Українські політичні партії почали здійснювати кроки, які мали продемонструвати Антанті, що Директорія іде на поступки. ЦК УСДРП 9 лютого відкликав з уряду й Директорії своїх представників, мотивуючи це “новими міжнародними моментами в українській державній справі”. З огляду на таке рішення В.Винниченко заявив про свій вихід з Директорії і невдовзі покинув Україну. Що стосується С.Петлюри, то він повідомив про свій намір тимчасово припинити своє членство в соціал-демократичній партії і залишатися й далі на державних посадах.

Всі ці події викликали гостру кризу в керівництві УНР. 13

лютого був сформований новий Кабінет міністрів, який очолив безпартійний С.Остапенко. до складу уряду увійшли представники трьох партій – соціалістів – федералістів, соціалістів – самостійників і народних республіканців, які орієнтувались на держави Антанти, а також кілька представників від галицьких партій. Однак новий уряд, що стояв на консервативних позиціях, виявився, по суті, бездіяльним. Він не створив жодного програмного документа з роз'ясненням своєї політики. Загальна анархія і хаос на фронті зростали. До того ж уже в березні 1919р. з'ясувалось, що в Антанті немає достатніх сил для розгортання широкомасштабних воєнних дій в Україні і в Росії. Під тиском ЧА іноземні війська змушені були залишити Херсон, Миколаїв, Одесу. Стало очевидним, що орієнтація УНР на Антанту зазнала невдачі. Вона не забезпечила їй зовнішньополітичної підтримки, призвела до втрати часу, що дало змогу більшовикам захопити владу над більшою частиною території України.

9 квітня був створений новий соціалістичний уряд на чолі з Мартосом. Реорганізація уряду була відчайдушною спробою вибратися з політичної пастки, в яку потрапила Директорія.

Незважаючи на скрутну обстановку, військовому командуванню Директорії у травні-червні вдалося реорганізувати армію УНР за регулярним принципом. 13 травня був ухвалений закон про державну військову інспекцію, яку очолив полковник В.Кедровський. Здійснені заходи сприяли якісним змінам в армії. Вже на початку червня армія УНР перейшла в контрнаступ на радянські війська і досягла лінії Старокостянтинів – Проскурів – Кам'янець-Подільський.

У цей період уряд УНР активізував свою діяльність, намагаючись виправити становище власними силами. Він всіляко підвищував повстанський рух, який широко розгорнувся в тилу більшовиків і був викликаний впровадженням в Україні політики "воєнного комунізму". Щоб позбавитися одного з фронтів, військова делегація УНР на чолі з генералом Дельвігом підписала 20 червня у Львові договір з представниками польської армії.

Згідно з пунктами цього договору припинилися воєнні дії між польською та українськими арміями, встановлювалась демаркаційна лінія. Це давало можливість зосередити основні сили на більшовицькому фронті, де на початку червня розпочався успішний наступ української армії.

Однак наступ продовжувався недовго. В середині червня ЧА в районі Проскурова зупинила просування частин УНР і перейшла в контрнаступ. На початку липня більшовицькі війська наблизились до Кам'янця-Подільського. Уряд УНР і армія опинилися в критичному становищі: шляхів до відступу не було через неврегульованість відносин із Польщею та Румунією. УНР у той час змогла врятуватись від можливої воєнної катастрофи завдяки переговорам із ЗУНР.

Події у Східній Галичині: ЗУНР

У ніч з 31 жовтня на 1 листопада 1918 р. українські військові на чолі з капітаном Січових стрільців Д.Вітовським захопила Львів і вивісили на ратуші український прапор. Аналогічні події стали і в інших містах Сх. Галичини. Нову державу було проголошено Західно-Українською Народною республікою (ЗУНР). Президентом ЗУНР був обраний Є.Петрушевич, юрист, колишній член парламенту у Відні.

Зрозуміло, що до ЗУНР відразу вороже поставились поляки, які після розпаду Австро-Угорської імперії відновили свою державність і не бажали втрачати ці території. Від самого початку вони вели з українцями збройну боротьбу, внаслідок якої військові частини ЗУНР змушені були покинути Львів. Уряд ЗУНР переїхав до Тернополя, а потім до Станіславава.

Від самого початку існування ЗУНР УНРада доручила Державному Секретаріатові зайнятися справою об'єднання всіх українських земель в єдину українську державу.

Вже 1 грудня 1918 р. у Фастові було підписано угоду про об'єднання ЗУНР і УНР. 4 січня 1919 р. у Станіславові УНРада схвалила закон про злуку двох українських держав. 22 січня 1919р. у Києві відбулось урочисте проголошення злуки ЗУНР з УНР. Вона була ратифікована Трудовим Конгресом.

Після об'єднання, назву ЗУНР замінено на ЗО УНР. Однак формальна зміна назви і постанова про соборність не змінили побудову й організацію влади в Галичині: надто короткий був час та й обставини не сприяли реорганізації. Українсько-польське протистояння набирало все більших обертів. Польський уряд відправив у середині травня 1919р. на український фронт в Галичині армію генерала Галлера, сформовану у Франції. Завдяки цьому поляки на початку червня зайняли майже всю Галичину.

У цей критичний момент уряд Сидора Голубовича 9 липня

1919 р. склав повноваження, а УНРада призначила Є.Петрушевича повновладним диктатором ЗУНР. Петрушевич створив виконавчий орган – Раду Уповноважених. Ці зміни дещо піднесли дух населення і війська. У червні після певної реорганізації УГА під командуванням генерала О.Грекова розпочала так звану Чортківську офензиву (7-28 червня), яка закінчилась тим, що Сх. Галичина була повернута. Однак після цих початкових успіхів внаслідок міжнародного тиску, а також недостачі зброї УГА змушена була відступити до р. Збруч.

Як бачимо, наприкінці червня – початку липня 1919 р. обидва уряди – УНР і ЗУНР і обидві армії Наддніпрянська за УГА опинились у вкрай критичному становищі.

На пропозицію Директорії про об'єднання спільних зусиль для боротьби з більшовизмом, Є.Петрушевич висунув три умови: проведення демократичної політики, без лівих соціалістичних ухилів; відставка соціалістичного уряду Мартоса; скасування міністерства у справах ЗУНР.

Зважаючи на критичний стан справ, Директорія погодилася виконати ці вимоги. Протягом 16-18 липня 1919 р. УГА перейшла через р. Збруч. Галичину окупувала Польща. Місцем дислокації диктатора ЗО УНР і Начальної Команди УГА у липні став також Кам'янець-Подільський.

Спільні бойові дії Об'єднаних українських армій. На початку серпня 1919 р. після реорганізації УГА почався спільний з Армією УНР похід одночасно на Київ та Одесу.

Вже початкові бойові дії обох армій, а також дальші плани висували потребу створення єдиного керівництва. До серпня 1919 р. діями обох армій керував штаб Наддніпрянської армії, а власне його начальник генерал В.Тютюнник. Обидві армії різнились одна від іншої як організацією, так і тактичними методами бойових дій. Щоб ними керувати, необхідно було обидві армії знати. Це міг досягнути лише колегіальний орган, що складався з представників обох армій. Таким органом став Штаб Головного Отамана, створений 11 серпня 1919 р. Очолив його генерал М.Юнаків. На початку бойових дій об'єднанні сили України склались з 3 Галицьких корпусів та 4 груп і 2 самостійних дивізій УНР.

Крім того, в цей період, з нею узгоджували свої операції повстанці отаманів Зеленого та Ангела. Загальна кількість українського війська на той час, за підрахунками істориків, становила близько 80-100 тис. чоловік.

Спільний наступ почався досить вдало й до кінця серпня українські війська вже контролювали значну частину Правобережжя. Проте головною причиною відступу ЧА був не стільки наступ українців, скільки загроза білогвардійських військ. Особливу небезпеку становила Добровольча армія генерала А.Денікіна, що наступала з Дону.

Невдовзі гострою виявились ті протиріччя і непорозуміння, які існували між двома українськими урядами. Подолати ці непорозуміння було неможливо через ідеологічні і персональні причини. Провід ЗУНР був безпартійний, більш консервативний, провід УНР був соціалістичний.

Директорія УНР вважала основними противниками білу і червону Росію, однак вважала можливим почати переговори з українським більшовицьким урядом, щоб спільно подолати білогвардійців, і взагалі, з самого початку готовий був прийняти програму більшовиків, тільки за умови, що в Україні будуть встановлені ради українські, а не російські. Не виключав провід УНР і можливості порозуміння з поляками, щоб здобути прихильність країн Антанти, у першу чергу Франції.

Що стосується проводу ЗУНР, то він ставив подвійну мету: боротьбу з Польщею та Радянською Росією, і готовий був порозумітися з Денікіним.

Мали місце й персональні чинники: Петлюра і весь провід УНР вважали обрання Петрушевича диктатором нелегітимним; Петрушевич і його уряд вважали становище Петлюри на чолі армії шкідливим для справи. Кожна опозиція проти Петлюри знаходила моральну підтримку серед галицького проводу. Хоч наддніпрянський провід і пішов на деякі поступки вимогам галичан, все ж основні протиріччя не були розв'язані і сильно позначилися на подальшому ході бойових дій.

Загальний наступ на Київ почався вранці 30 серпня 1919 р. Біля 15 години 30 серпня 1919 р. в передмістях столиці з'явились перші галицькі розвідувальні групи. Саме в той час, коли українська армія вела бої за Київ, з півдня і заходу, добровольчий корпус генерала Бредова, захопивши Полтаву, прискореним маршем також рухався на Київ.

На світанку 31 серпня його кінні дозорні підрозділи з'явилися під Києвом і перейшли через міст, який не охоронявся українськими військами до столиці. Таким чином, майже одночасно Київ опинився

в руках двох армій (галицьких частин української та добровольчої).

Коли вдень 31 серпня до міської Думи прибули командири I і III галицьких корпусів генерала Кравс і полковник Микитка, у них з'явилась делегація від денікінців. Ця делегація домагалась, щоб поруч з національним українським прапором вивісити на Думі російський трибарвний стяг.

Волю делегації було виконано і генерал Кравс виїхав до командування денікінського корпусу, щоб домовитись про встановлення демаркаційної лінії в Києві і обговорити план майбутньої співпраці. Але незабаром в центрі міста з'явилися запорожці (із складу армії УНР) і зірвали з Думи російський прапор. Це і було сигналом до збройного виступу денікінців проти української залоги Києва.

До вечора 31 серпня денікінці встигли витіснити галицькі бригади не ознайомлені з містом до передмість. Щоб уникнути зайвих втрат українське командування відтягнуло свої війська на південь від Києва.

Історик Наталія Полонська-Василенко з приводу цих подій зауважує: “Можливо наслідки походу на Київ були б інші, якби командування військами було в руках наддніпрянців, а не галичан, які весь час виявляли “денікінофільство” і вірили в можливість співдії з ними”.

Генерал Бредов у своїй розмові з генералом Кравсом чітко виявив ставлення денікінців до України: з Кравсом, представником Галицької Армії, він погоджувався розмовляти, але з “армією Петлюри” – ні.

Добровольча армія повела на окупованих нею землях нищівну політику проти всього українського, відновлюючи поміщицькі землеволодіння. Це спричинило новий вибух масових повстань. Симон Петлюра, якому Директорія передала 15 вересня 1919 р. всі повноваження, і уряд УНР вирішили підтримати цей повстанський рух і 24 вересня оголосила війну Денікіну. Білогвардійські війська зайняли за цей час значну частину південної Київщини і Поділля.

Контрнаступ української армії, що почався наприкінці вересня, проходив у вкрай тяжких умовах: несподівано вдарили холоди, спалахнула епідемія тифу. Позбавлені через блокаду Антанти ліків і санітарних матеріалів, військо і населення масово гинули. Внаслідок епідемії українське військо зазнало до 70% людських втрат, останніми своїми силами воно чинило опір Денікінцям, які в жовтні

зайняли велику частину Правобережжя.

У цих катастрофічних умовах Начальна команда УГА під проводом генерала Мирона Тарнавського підписала 6 листопада 1919 р. перемир'я з Денікіним. За умовами перемир'я УГА увійшла до складу "Збройних сил Півдня Росії" (офіційна назва Добровольчої Армії).

Євген Петрушевич протривав цьому рішенню Проводу УГА. 16 листопада він разом з урядом ЗО УНР виїхав з Кам'янця до Відня.

Ще перед тим, 15 листопада члени Директорії, виїжджаючи за кордон, передали всі справи С.Петлюрі, який з урядом УНР та армією залишив Кам'янець і подався на північний захід. 17 листопада 1919 р. поляки окупували Кам'янець-Подільський, тимчасову столицю УНР.

Наприкінці листопада Армія УНР опинилась в районі Чорторії над Случем на Волині, оточена більшовиками, денікінцями та поляками.

Продовжувати боротьбу у формі регулярного війська було вже неможливо.

В таких умовах С.Петлюра скликав 4 грудня 1919 р. у Чорторії нараду членів уряду УНР і командувачів частин армії. На цій нараді було вирішено перейти до партизанської форми боротьби в тилу більшовиків і денікінців.

6 грудня 1919 р. частина військ УНР на чолі з генералом Михайлом Омеляновичем-Павленко і генералом Юрієм Тютюнником разом з головою Ради Міністрів І.Мазепою вирушила у Зимовий Похід, у тил окупантів.

С.Петлюра виїхав до Варшави, де перебувала місія УНР на чолі з міністром закордонних справ Андрієм Ливицьким, щоб звідти спробувати змінити ставлення держав Антанти до українського питання.

Саме тоді, коли УГА переходила до Денікіна, 7 листопада 1919 р. почався третій наступ більшовиків на Україну.

Добровольча армія відступила на Південь. Вже 16 грудня більшовики втретє зайняли Київ, а з середини лютого 1920 р. витіснили з України війська Денікіна.

Таким чином, союз УГА з добровольцями довго не протривав. Після розгрому денікінської армії на підставі угоди між ревкомом УГА й командуванням більшовицької армії УГА стала частиною

їхньої армії (ЧУГА).

Колишній командуючий УГА Микитка і генерал Цириць, які намагались переправитись через Дністер і дістатися до Румунії, 10 лютого були заарештовані групою старшин. Скоро заарештовані були передані до рук одеських чекістів.

26 лютого 1920 р. командуючим УГА був призначений Порайко, один з керівників крайового комітету КП Сх. Галичини і Буковини. Відповідальним за реорганізацію УГА був призначений В.Затонський.

В основу реорганізації армії була покладена організаційно-штатна будова ЧА.

В кожній частині вводились посади політкомісарів. На місце старих командирів призначались червоні командири. Багато старшин УГА потрапило до рук чекістів і загинуло в застінках ЧК.

Скоро замість ревкому армії обирається партійний комітет. До його функцій належала ідейно-політична і культурно-просвітницька робота з стрільцями.

Однак, не дивлячись на цю роботу, морально-політичний дух особового складу, як того бажали більшовики, був не на висоті.

Коли згодом почався спільний наступ частин НА і польських військ II і III бригади УГА перейшли на бік УНР.

Після розгрому денікінських військ вся територія УНР опинилась під контролем більшовиків (за винятком Волині й Західного Поділля з Кам'янцем-Подільським, що їх зайняли польські війська).

Військово-партизанські сили армії УНР під проводом генерала Омеляновича-Павленка діяли в запіллі денікінців і більшовиків на Єлизаветщині і Ольгопільщині, Знам'янщині, проходили Дніпро, доходячи до Золотоноші. У березні 1920р. Симон Петлюра який на той час перебував у Варшаві, видав наказ армії Зимового Походу пробиватись на Захід, що й було виконано 6 травня 1920 р.

Українсько-польський військовий союз. 22 квітня 1920 р. був підписаний Варшавський договір за яким був установлений державний кордон між УНР та Польщею по р. Збруч. Одночасно Польща визнавала незалежність УНР на чолі з головним отаманом Симоном Петлюрою. Петлюра ж, в свою чергу, відмовлявся від всяких претензій на Сх. Галичину (що викликало обурення серед галицьких українців).

Участь поляків у цій несподіваній угоді мотивувалась

прагненням створити між собою та Росією східноукраїнську буферну державу. Вони сподівались, що з появою на Україні відновленої армії Петлюри їхній наступ дістане підтримку налаштованого проти більшовиків селянства України.

25 квітня 1920 р. почався наступ польсько-українських військ в напрямі на Київ і Бобруйськ. Українські частини складались з двох стрілецьких дивізій під командуванням полковника Безручка і Олександра Удовиченка, а також з армії, що повернулася з Зимового Походу. Союзницькі сили, що налічували 65 тис. поляків і 15 тис. українців 7 травня оволоділи Києвом. Однак на початку червня І кінна армія Семена Будьонного змусила польсько-українські війська відступити до Дністра, а на Заході – до Замостя, під Варшаву.

Після розгрому більшовиків 15 вересня 1920 р. під Варшавою, почався польсько-український контрнаступ. В середині жовтня частини Армії УНР, що налічували бл. 25 тис. чоловік, зайняли Поділля по лінії Шаргород-Бар-Літин.

Тим часом польський уряд 12 жовтня уклав з більшовиками перемир'я, поставивши українські війська у важке становище.

Східноукраїнська армія ще продовжувала сама воювати з більшовиками до 10 листопада 1920р. поки не змушена була перейти Збруч. Там, на польській території, за умовами польсько-російського миру і частини армії УНР були інтерновані.

Ризький мир. 18 березня 1921 р. в Ризі було підписано мирний договір між Польщею та Радянською Росією. Польща визнавала УСРР. Правобережні землі Холмщина, Підляшшя, Західна Волинь, Західне Полісся дісталися Польщі. Східна Волинь – Радянській Росії. Доля Галичини не була вирішена. Лише у 1923 р. Рада Амбасадорів у Парижі ухвалила прилучити Галичину до Польщі з умовою надання їй автономних прав.

У Ризькому договорі була обумовлена заборона перебування на території Польщі всіх антибільшовицьких формувань та організацій, включаючи уряд УНР. Отже, Директорія і всі її організації втратили право легального існування у Польщі. Вони продовжували свою діяльність нелегально.

Другий Зимовий похід. Роззброєні поляками бійці НА опинились в польських таборах полонених.

В цей же час все більше зростала присутність більшовицьких військ на Україні. Майже $\frac{3}{4}$ всіх своїх сил гуртувала Росія на

Правому березі Дніпра, щоб не тільки утримати Україну, а й прогодуватись.

В таких умовах були швидко ліквідовані антирадянські повстанські загони. З метою допомоги повстанцям в Україні еміграційний уряд УНР вирішив створити Партизансько-Повстанський Штаб. Цей штаб очолив генерал-хорунжий Юрій Тютюнник з помічником Юрієм Отмарнштайном.

Штаб підлягав безпосередньо С.Петлюрі. В червні 1921 р. штаб перенесено до Львова, де було опрацьовано план переведення в Україну кількох груп вояків. Групи ці мали стати ядром, навколо якого гуртувалися б повстанські сили. Завданням малих груп було відвернути увагу окупантів від дій головної групи.

Першим на Україну на початку жовтня 1921 р. пропущено загін полковника Нельговського в р-ні м. Городниці на Рівенщині. Загін нараховував 30 чол. і мав на меті виявлення дійсної ситуації в Україні. Пройшовши кілька разів аж до р. Тетерів, 20 листопада він повернувся. Шляхом цієї розвідгрупи незабаром мала пройти головна група.

Для відвернення уваги було здійснено військову демонстрацію Бесарабською ударною групою генерала-хорунжого Гулій-Гуленка. Не дійшовши до Тирасполя, ця група була розгромлена більшовицькими загонами Котовського.

Більш успішно діяв загін поручика Гопанчука, який вийшов у складі 20 чол. в р-ні Шепетівки.

Після невдалого рейду групи Гулія-Гуленка, на Тернопільщині була створена група соціального призначення на чолі з підполковником Палієм і заступником полковником Чорним.

З цієї південної групи був виділений окремий загін поручика Дуткевича, пропущено в напрямку на Кам'янець-Подільський. Група Палія перейшла Збруч в р-ні сіл Городницьке – Козин – Бондарівна 26 жовтня 1921 р. (бл. 400 чол.).

Завданням групи було відтягнути на себе увагу ворожого війська в р-ні Бор-Хмельник - Вінниця - Житомир, а потім з'єднатись з головною групою.

Організацію головної групи було здійснено в р-ні Моквина на Рівенщині.

За даними полковника Отмарштейка вона налічувала 800, а за даними учасника походу полковника Сушка – 900 чоловік. Разом з групою кордон біля села Борового перейшов весь штаб, залишивши

у Львові тільки інформаційне бюро.

Група була сильна тільки духом, а не зброєю. На 900 чол. було 400 рушниць, 44 кулемети, 500 шабель, та 1000 ручних гранат, кілька коней для обозу. 4 листопада група перейшла кордон.

Після початкових успіхів наступає поразка при спробі взяти м. Коростень. Незважаючи на це, група іде далі, переходить р. Тетерів і рейдує по її правому берегу.

Завдання знищити групу ставиться спеціальному загону під командуванням Г.Котовського, який постійно переслідує тютюнниківців.

17 листопада в р-ні с.Малі Міньки відбувся останній бій з котовцями.

В протоколі Надзвичайної комісії з приводу цього бою дописані такі слова: "... Зарублено в бою свыше 400 чел. И захвачено 537 чел., в т.ч. и раненые. В момент боя некоторые из высшего командования, видя безвыходность положения, сами себя расстреливали и взрывали бомбами".

Тільки нечисленній групці пощастило вирватись з оточення і повернутись до Польщі. З числа полонених сорок одного офіцера було відправлено на допити, кілька десятків померло від ран. Решту було засуджено на смертну кару: "...Лиц, перечисленных в приложении к сему списку в числе 359 чел., как злостных активных бандитов, расстрелять».

Після суду полонених перевели до містечка Базар і розмістили в церкві. Біля цвинтаря наказали вирити довгу могилу і 22 листопада над нею відбувся розстріл.

Так закінчився остання спроба відновити боротьбу за незалежність України.

Отже, Директорія УНР була радикальним урядом соціалістичного спрямування. Це визначало її внутрішню і зовнішню політику.

І у внутрішній, і у зовнішній політиці Директорія припустилася багатьох помилок, які врешті-решт призвели до її поразки.

По-перше, Директорія залишилася без підтримки переважної більшості спеціалістів, промисловців, чиновників державного апарату – всіх, без кого нормальне існування держави не можливе. Здійснюючи революційну ломку всіх структур гетьманської влади, Директорія не мала уявлення, чим її замінити.

По-друге, селянська стихія почала швидко перероджуватися в

руйнівну анархію. Влада на місцях переходить до рук місцевих отаманів, що відмовлялися визнавати центральну владу. Отаманщина, як ракова пухлина, руйнувала державний організм УНР.

По-третє, не принесла очікуваних наслідків і аграрна реформа. Декларуючи вилучення землі у поміщиків без викупу, Директорія в інтересах збереження хоча б частини товарних господарств оголосила, що в заможних селян землі прощено понад 15 дес. не будуть конфісковані. Ця обставина відштовхувала від уряду селянську бідноту, яка звинувачувала його у прокуркульській політиці.

Загалом внутрішня політика Директорії виявилася недостатньо ефективною і не сприяла соціальній стабільності в суспільстві.

Невдачі переслідували Директорію і в зовнішній політиці. Їй не вдалося домовитися про мир з Радянською Росією, хоча переговори про його укладення велися з кінця грудня 1918р. Російські радянські війська широким фронтом наступали на Україну, в той час як Раднарком Росії лицемірно заявляв, що ніяких регулярних російських військ в Україні немає.

Не зумівши домовитися з більшовиками про визнання незалежності УНР, Директорія звернулася до представників Антанти, війська якої висадилися в південних містах України. Українські представники прохали допомоги в боротьбі з більшовиками, але Антанта орієнтувалася на російську білогвардійську контрреволюцію, на відновлення Великої Росії. УНР цікавила Антанту лише тією мірою, якою могла бути використана для повалення радянської влади.

Ще однією причиною поразки були чвари всередині самої Директорії, особливо між В.Винниченком і С.Петлюрою, авторитет якого невпинно зростав, оскільки він спирався на військову силу, особливо на "гвардію" – полк січових стрільців полковника Є.Коновальця, що підтримував диктаторські замашки Петлюри.

Таким чином, невдачі у внутрішній і зовнішній політиці Директорії сприяли наступові радянських військ, які поступово встановили свій контроль над Україною. Уряд УНР був змушений емігрувати.

Причини поразки та уроки Української революції 1917-1921 рр:

1. Слабкість влади, витвореної українською революцією. Нерозвинута і неструктурована, представлена різновекторними політичними силами, ослаблена частими змінами ударів, вона не змогла опертися на широку підтримку українського суспільства і забезпечити порядок у краї, захистити молоду державність (УЦР). Попри весь незаперечний моральний авторитет М.Грушевського, В.Винниченка та інших чільних діячів, вони не змогли стати послідовними і твердими провідниками ідеї визвольної боротьби.

Тільки в умовах загрози гетьманського перевороту ЦР дійшла висновку про необхідність концентрації влади в руках Президента.

Драматичний досвід тієї пори з гостротою свідчить про необхідність функціонування сильної системи державної влади у сучасному українському суспільстві, чіткої співпраці її гілок в ім'я матеріального благополуччя народу, формування правової держави, розбудови громадянського суспільства, духовного піднесення нації.

2. У ході національно-демократичної революції її провідники не запропонували адекватної сподіванням більшості населення соціальної програми, постійно спізнюючись із декларуванням її головних компонентів, програючи у часі іншим силам, які влучними й привабливими гаслами завойовували українське трудове середовище.

Виходячи з історичного досвіду минулого, насамперед негативно, ми маємо більш рішуче реформувати соціально-економічні відносини, спираючись на основоположні засади конституції України в частині рівноправності усіх форм власності. На практиці це означає державну підтримку вітчизняного товаровиробника, прискорення приватизації, залучення іноземних інвестицій, загалом творення такої суспільно-політичної моделі перехідної доби, яка б відкрила Україні шлях виходу з кризи і входження до кола цивілізованих, економічно розвинутих європейських держав.

3. Помилкові уявлення лідерів української революції про збройний захист здобутків визвольних змагань, ставлення до регулярної армії як до продукту буржуазного суспільства. Саме через це не було використано військовий потенціал українізованих частин армії і флоту.

Взірець національної звитяги і самопожертви нечисленних захисників української державності повинен завжди нагадувати про

необхідність зміцнювати Збройні сили, як невід'ємний атрибут і гарант сильної, незалежної держави.

4. Необхідність усвідомлення нереалізованості в роки революційних змагань української національної ідеї. З одного боку, це наслідок тривалого поневолення України, її бездержавності, а з другого – автономістських, федералістських поглядів лідерів УЦР на шляхи творення суверенної української держави.

Безперечно, національна ідея не може бути самоціллю. Вона повинна виступати ідейним стрижнем державницької доктрини, важливим чинником загальногромадянської злагоди, консолідації суспільства.

5. Висока хвиля української революції винесла на гребінь десятки партій і рухів. Сучасна політична арена України своєрідно повторює чимало складових тодішнього спектру суспільних чинників від національного і більшовицького радикалізму до консерватизму. Та найприкрішою у цій ситуації є знову ж таки нездатність демократичних сил уже в нових умовах поставити національні, інтереси вище партійних, поступитися політичним амбіціям своїх лідерів.

6. Однією з головних причин поразки українських визвольних змагань було те, що українська справа так і не здобула визнання на міжнародній арені.

Трагізм української ситуації полягав у тому, що 2 найбільші сили, що діяли у Центральній-Східній Європі – Росія і Німеччина, - не поспішали визнавати українські устремління, так само як і Антанта відмовилася поширити принцип права націй на самовизначення на українців.

Тим часом, зовнішня підтримка відіграла вирішальну роль в успішному завершенні державного будівництва у Польщі, Фінляндії, балтійських державах і Чехословаччині.

Таким чином, історія вчить, що кінцевий успіх у багатьох випадках залежить від міжнародного розголосу. Безперечно, історичний досвід такого масштабного і феноменального явища, як українська революція 1917-1921 рр. з її успіхами і здобутками, невдачами та поразками не вичерпується лише згаданими уроками. Їх набагато більше. Суть полягає у тому, щоб ми їх вивчали, осмислювали і враховували в процесі будівництва сучасної української держави.

Питання для самоконтролю.

1. Охарактеризуйте, яка склалась воєнно-політична обстановка на Україні наприкінці XIX – на початку XX століття.
2. Які причини обумовили появу стрілецьких товариств?
3. Розкрийте роль та місце Українських Січових Стрільців у національно-визвольній боротьбі та державному відродженні України в 1917-1921 роках.
4. Охарактеризуйте військову формацію УСС.
5. Визначте характерні риси статусу України після падіння російського самодержавства.
6. Визначте роль Центральної Ради в українському національно-визвольному русі.
7. Розкрийте значення III та IV універсалів Центральної Ради.
8. Яка була законодавча діяльність гетьманської адміністрації?
9. Охарактеризуйте впливові політичні сили в Україні за часів гетьманщини.
10. Сформулюйте роль та значення воєнної доктрини Української Держави.
11. Що відображав документ “Декларація Української Директорії”.
12. Розкрийте значення діяльності Директорії для становлення державотворчих процесів в Україні.
13. Опишіть воєнно-політичну ситуацію в Україні та навколо неї на поч. 1919р.
14. Як Ви розцінюєте акт злуки УНР та ЗУНР 22 січня 1919р.?
15. Які причини обумовили поразку Української революції 1917-1921 рр.

Список використаних джерел:

1. Боечко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. – К.: Основи, 1994. – 168с.
2. Бойко О.Д. Історія України у XX столітті, 20-90-ті роки: Навч. посібник для студентів. – Ніжин: Стиль, 1994. – С.7-115.

3. Грицак Я.Й. Нарис історії України. Формування модерної Української нації XIX - XX століття. – К., 2000. – 248с.
4. Гунчак Т. Україна: перша половина XX століття: Нариси політичної історії. – К.: Либідь. – 1993. – 288с.
5. Жуковський А., Субтельний О. Нарис історії України. – Львів: Вид-во Наукового товариства імені Т. Шевченка у Львові, 1992. – 230с.
6. Історія України: Посібник / За ред. Г.Д. Темка, Л.С. Тупчієнка – К.: Видавничий центр “Академія”, 2002. – 480с.
7. Король В.Ю. Історія України. – К.: Видавничий центр “Академія”, 1999. – 360с.
8. Кондратюк В.О., Зайцев О.Ю. Україна в 20-30-ті роки XX ст. – Львів: Обл. книж. друк., 1993. – С.3-15.
9. Крип'якевич І, Гнатевич Б., Стефанів З. та ін. Історія Українського війська (від княжих часів до 20-х рр. XX ст.) / Упорядник Б.З. Якимович. — 4-те вид., змін. і допов. – Львів: Світ, 1992. – С. 712.
10. Крип'якевич І. Історія України / Упор. тексту, примітки, коментарі Б.З. Якимовича. Передм. Я.Р. Дашкевича. – Львів: Світ, 1990. – 520с. – (Пам'ятки іст. думки України); Вид. 2, пероб. і доповн. Львів: Світ, 1992. – 560с. – (Пам'ятки іст. думки України).
11. Литвин М., Науменко К. Українські Січові Стрільці. – Київ: Знання, 1992. – 48с.
12. Малик Я., Вол Б., Чуприна В. Історія української державності. – Львів: Світ, 1995. – Кн. 2. – 248с.
13. Остафійчук В.Ф. Історія України: сучасне бачення: Навчальний посібник – 2-ге вид., перероб. і доп. – К.: Знання-Прес, 2004. – 390с.
14. Політична історія України: Посібник для студентів ВНЗ / За ред. В.І. Танцюри – К.: Видавничий центр “Академія”, 2002. – 488с.
15. Ріпецький С. Українське Січове Стрілецтво. Визвольна ідея і збройний чин. – Нью-Йорк: Червона Калина, 1956. – VII, 360с.
16. Русначенко А.М. На шляху до національної армії (1989-1991). – Київ, 1992. – 75с.
17. Скрипник М.О., Домбровська Л.Ф., Красовський В.М. та ін. Історія України: Навчальний посібник. Під ред. М.О. Скрипника. – К.: Центр навчальної літератури, 2003. – 367с.

18. Удовиченко О. Україна у війні за державність. Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил. 1917-1921. – Вінніпег: Видав, хор. УСС Д. Микитюк, 1954. – 178 с.

19. Українські Січові Стрільці. 1914-1920 / Матеріали до альбому збір. д-р І. Іванець і В. Софронів-Левицький. Текст зредагував д-р Б. Гнатевич при співавт. Л. Лепкого і д-ра І. Іванця. – Львів: Накл. ювіл. комітету, 1935. – 159с. Репр. перевид.: Слово, 1991.

20. Українські військові формування: історія та сучасність / Колектив авторів. – Київ: НАОУ, 2007. – 285с.

21. Черкашин Н.К. Історія України: від давніх часів до сьогодення: Навчальний посібник. – К.: ВД “Професіонал”, 2005. – 384с.

22. Шанковський Л. Історія українського війська. – К., 1991. – 192с.

23. Шевчук В.П., Тараненко М.Г. Історія української державності. – К.: Либідь, 1999. – С. 388-408.

РОЗДІЛ IV

УЧАСТЬ УКРАЇНЦІВ ТА ЇХ ВІЙСЬКОВИХ ФОРМУВАНЬ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНИ

4.1. УКРАЇНЦІ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНИ

Українське питання в міжнародній політиці напередодні та з початком Другої світової війни

Напередодні Другої світової війни роз'єднаність українських земель, їхнє перебування у складі чотирьох держав, що мали різний соціально-політичний устій, були важливим дестабілізуючим чинником політичного життя Європи. Це робило українське питання клубком серйозних суперечностей, а “українську карту” – серйозним козирем у дипломатичній грі.

Українське питання у вузькому розумінні – це питання про місце і роль українського чинника у внутрішньому житті держав, до складу яких входили українські землі, у широкому – це питання про умови і механізм возз'єднання українських земель та створення власної української державності.

Напередодні Другої світової війни чітко визначилися три групи країн, зацікавлених у вирішенні українського питання. Перша група – СРСР, Польща, Румунія, Чехословаччина – країни, до складу яких входили українські землі. Їхня основна мета – втримати вже підвладні землі й приєднати нові. Друга група – Англія, Франція і частково США (тобто країни – творці Версальсько-Вашингтонської системи), які своїм втручанням у вирішення українського питання або, навпаки, дипломатичним нейтралітетом задовольняли свої геополітичні інтереси. Третя група – Німеччина, яка, борючись за “життєвий простір”, претендувала на українські землі, і Угорщина, яка, будучи невдоволеною умовами Тріанонського мирного договору 1920 р., домагалася повернення Закарпатської України. Драматизм полягав у тому, що багатомільйонний український народ самостійно не міг вирішити українського питання. Все залежало від балансу інтересів різних, насамперед великих держав і від співвідношення сил, які могли ці інтереси захистити.

Ініціатором рішучих дій у вирішенні українського питання напередодні Другої світової війни стала Німеччина.

Фашистська Німеччина, прагнучи перерозподілу Європи на

свою користь, особливо великий апетит мала на Україну. «Хто володіє Україною, той володіє і Європою», - заявляв Гітлер. Значно розширила можливості ревізувати поверсальську систему для Німеччини досягнута разом з Італією, Францією та Великобританією Мюнхенська угода (30 вересня 1938 р.). З мовчазної згоди західних держав Гітлер розпочав розчленування Чехословаччини. У березні 1939 р. Закарпаття одержало самоврядування і було проголошено автономною українською державою - Карпатською Україною. Її президентом став Августин Волошин, згодом закатований у Москві. У 2002 р. йому присвоєно звання Героя України. Було прийнято і Конституцію. Усе це видавалося за німецьку ідею.

Трагічна історія Карпатської України показала всім, що Гітлер ніколи не розглядав українське питання в інтересах українського народу. За принципову згоду хортиської Угорщини увійти до антикомінтернівського блоку Гітлер віддав їй частину Закарпаття з містами Ужгород, Мукачеве і Берегове. Згодом Берлін погодився на включення всього Закарпаття до Угорщини. Із благословення Гітлера в край увійшли угорські війська. Через кілька годин уряд і новообраний президент Карпатської України змушені були залишити територію Закарпаття. Більш як 100 тис. закарпатців окупанти загнали до концтаборів. Стало незаперечним, що зацікавленість українським питанням продиктована бажанням Німеччини використати його з власною метою, придушуючи будь-яке прагнення до української державності, до возз'єднання в одній державі всіх етнічних земель.

Радянсько-німецькі договори 1939 р. і західноукраїнські землі. 23 серпня 1939 р. у Москві було підписано німецько-радянський пакт про ненапад, а також додатковий таємний протокол Ріббентропа – Молотова, який визначав зони впливу двох держав у Східній Європі. Ним зокрема передбачалися поділ Польщі, згода СРСР ввести свої війська до лінії Нарва-Вісла-Сан.

1 вересня 1939 р. Німеччина напала на Польщу, що поклато початок Другій світовій війні. Швидко просуваючись вглиб польської території, гітлерівці 10 вересня підійшли до Бреста й Львова. 17 вересня Червона армія вступила в Західну Україну та Західну Білорусію. 18 вересня уряд і головне командування Польщі виїхали за межі країни, наказавши своїм військам не чинити опору Червоній Армії. 22 вересня радянські частини увійшли до Львова.

27 вересня капітулювала Варшава, а наступного дня

Ріббентроп підписав у Москві договір про дружбу і протокол, що визначив новий кордон між Німеччиною та СРСР. Зокрема, Волинь і Галичина приєдналися до УРСР. Тут було створено 6 областей: Львівська, Станіславська, Волинська, Тернопільська, Рівненська, Дрогобицька. Деякі українські землі – Холмщина, Підляшшя, Лемківщина – були включені німцями до так званого Польського генерал-губернаторства з центром у м. Кракові, яке вважалося частиною “третього рейху”.

У червні 1940 р. уряд СРСР поставив ультиматум румунському уряду повернути загарбані ними 1918 р. Бессарабію та Північну Буковину. Основна частина Бессарабії об'єднувалася з Молдавською РСР, яка була перетворена на союзну республіку, і виведена зі складу УРСР. При цьому до Молдавської РСР потрапили деякі історичні українські землі. На українських землях Подністров'я у Північній Буковині та Південній Бессарабії були утворені відповідно Чернівецька та Ізмаїльська області УРСР. Так більшість західних і південних українських земель возз'єдналися воєдино 1939 р.

Українське населення, приєднаних до СРСР західноукраїнських земель, на першому етапі в основному приязно зустріло частини Червоної Армії, сподіваючись на здійснення своїх споконвічних прагнень до возз'єднання народу в єдиній українській державі. 26-28 жовтня 1939 р. у Львові працювали обрані населенням Західної України Народні Збори, які проголосили встановлення радянської влади і прийняли декларацію про входження до СРСР та возз'єднання Західної України з УРСР. 1-2 листопада Верховна Рада СРСР, а 15 листопада Верховна Рада УРСР прийняли закони про возз'єднання Західної України з УРСР і включенням її до СРСР.

У новостворених областях розпочалися значні політичні й соціально-економічні зміни. На протязі 1939-1941 рр. було націоналізовано 2000 промислових підприємств, експропрійовано землі польських поміщиків і колоністів, було введено безкоштовне медичне обслуговування і значно розширено його мережу, зокрема на селі, надано житло в містах біднякам, які мешкали у підвалах, здійснено українізацію освіти, значно збільшено кількість українських шкіл (1940 р. їх діяло 6000).

Проте водночас радянська влада принесла з собою сталінський тоталітарний режим. Розпочався демонтаж українських

суспільно-економічних і культурних інфраструктур. Було заборонено політичні партії, крім КП(б)У, репресовано їхніх лідерів. Припинили свою діяльність громадські, культурні, наукові, торговельні, промислові об'єднання та установи, зокрема "Просвіта", розпущено українську кооперацію.

Навесні 1940 р. режим розпочав насильницьку колективізацію, розгорнув великомасштабні репресії. Хапали всіх - як українців, так і поляків. Тисячі людей без попередження, суду чи бодай формального звинувачення заарештовували, заганяли у вагони й вивозили до Сибіру чи Казахстану. Чимало депортованих гинули цілими сім'ями. За даними науковців, радянська влада депортувала близько 1200 тис. чоловік. Негативного розголосу набув процес над 59 членами ОУН (переважно школярами і студентами) у Львові в січні 1941р., з яких 42 чол., в тому числі 11 дівчат, було засуджено до розстрілу, інших – до 10-річного ув'язнення. Незмивною чорною плямою режиму став розстріл органами НКВС понад 2 тис. польських офіцерів під Катинню, Харковом та в інших місцях.

Отже, знайомство західних українців з радянською системою мало певний вплив на їхнє самовизначення щодо участі у війні. Багато з них за висловом О. Субтельного, - "дійшли висновку, що "більшовицької" влада слід уникати будь-якою ціною". Цей чинник суттєво вплинув на участь українців у війні з обох сторін фронту.

Українці в арміях держав антигітлерівської коаліції

Українці в Червоній армії в роки Другої світової війни.

Безперечно, що нова генерація східних українців, вихована за радянських часів, у своїй більшості була віддана комуністичним ідеалам і своєму «великому вождю». Тільки селянство, яке більше знало про сталінізм із досвіду голодомору і колективізації, яке ще зберігало рідну мову й традиції, було більше національно свідомим. Проте усі ці люди воювали на своїй землі, боронили свій власний дім, родину, дітей. Отже, їх патріотизм, замішаний на реальних, а не абстрактних поняттях, і посилення ненавистю до окупантів, становив собою велику силу.

Водночас, крім високих бойових і морально-психологічних якостей, що їх мали українці вони були також, найчисельнішою після росіян складовою в ЧА.

У 1940р. в радянських військах нараховувалось 61% росіян,

19, 6% українців, 4, 1% білорусів, 15,3% представників інших національностей, що приблизно відбивало загальний відсоток українців в СРСР (після приєднання Західної України і Північної Буковини).

Напередодні радянсько-німецької війни відсоток українців в армії дещо зріс. Це обумовлювалось тим, що на території західних військових округів активно формувались нові з'єднання, переважно за рахунок місцевих людських ресурсів. Наприклад, 206-та стрілецька дивізія – одна із 125 нових дивізій, утворених в цей час, - складалась із робітників і службовців Запорізької та Дніпропетровської областей призваних з запасу.

Мобілізація на початку війни також значно додала українців до радянських військ. Особливо високий відсоток (понад 50%) воїнів-українців був у частинах Південно-Західних та Південних фронтів, що були розташовані на території УРСР.

Після трагічних поразок початкового періоду війни, коли в оточення потрапляли цілі фронти, а також у зв'язку з німецькою окупацією України кількість українців у ЧА значно зменшилася. На початок 1943р. українці становили не більше 11-12% діючої армії. Проте, незважаючи на це, українці залишалися, як і раніше, другою за чисельністю після росіян національною групою в армії.

Під час визволення України кількість українців у ЧА починає неухильно зростати за рахунок мобілізованих із визвольних районів республіки військовозобов'язаних.

На кінець 1943 – поч. 1944 рр. у військах 1-го Українського фронту – 200 тис. українців, 2-го Українського фронту – 66332, 3-го Українського фронту – 140882 (росіян на цьому фронті було бл. 300тис.).

У деяких армії 1-го Українського фронту кількість українців у 1944 р. нерідко сягала 60-80% (наприклад, 5 гв.т.а, 27 та 60 армії та ін.).

У цілому ж за період визволення України від гітлерівських окупантів кількість українців у діючій армії зростає майже утричі порівняно з початком 1943 р., становила на середину 1944 р. 33, 93% (росіян 51,78%), тобто у цей час кожен третій воїн був українець, а кожен другий – росіянином.

Значні втрати ЧА в наступальних операціях 1944-1945 рр. знову знизили відсоток українців у радянських військах. На кінець війни їх нараховувалось приблизно 20-25%. Загальна ж кількість

українців у складі ЧА під час радянсько-німецької війни становила за різними даними від 6 до 7 млн. чоловік.

Українці в національних військових формуваннях та з'єднаннях, утворених за межами України. З вищесказаного ми бачимо, що найбільше українців нараховувалося у тих з'єднаннях, що формувалися в Україні, або тих, які компактно поповнювалися за рахунок її людських ресурсів. Однак значна розпорошеність українців по безкрайніх просторах тодішнього СРСР сприяла тому, що багато з них призивалося в армію з поза меж України.

Відповідно у тих регіонах, де компактно мешкали українці, під час формування там нових з'єднань значний відсоток в них посідали українці.

Наприклад, у 310-й стрілецькій дивізії (Казахстанській) після її утворення у 1942 р. поряд із 40% казахів, 30% росіян, було і 25% українців. У відомій 316 стрілецька дивізія (Панфіловський), що також була сформована у Казахстані, під час боїв під Москвою у 1941 р. нараховувалось 7,2% українців.

Значна кількість етнічних українців входила до особового складу 4гв. Кубанського козачого кавалерійського корпусу, що формувався за рахунок кубанських козаків, а також багатьох сибірських, алтайських та далекосхідних дивізій.

Щодо безпосередньо національних військових формувань із союзних республік, то надалі під час боїв в Україні, вони значно українізувалися і втрачали свій корінний національний склад. Наприклад, у 213 стрілецькій дивізії, сформованій в Узбекистані, на жовтень 1943 р. залишалось лише 6% узбеків, а росіян, українців було відповідно 40 і 30%. Така ж картина спостерігалась у переважній більшості національних з'єднань, що у 1943-1944 рр. воювали на українських землях.

Українці серед військового командування Червоної Армії.

Значне місце посідали українці серед командного та начальницького складу ЧА. Серед командувачів фронтами, маршалами та генералами українцями за походженням були: Й.Р.Апанасенко, А.І.Єременко, Ф.Я.Костенко, М.П.Кирпонос, Р.Я. Малинновський, С.К.Тимошенко, Я.Т.Черевиченко, І.Д.Черняхівський.

Командувачі загальновійськових армій – В.П.Герасименко, А.А.Гречко, П.Т. Жмаченко, Т.К.Коломієць, Г.І. Кулик, М.П.Симоняк, С.Т.Трофименко, Н.В. Фенленко та ін.

У танкових військах широко відомі були імена Д.Д.Лелюшенка

(4гв.т.а.), П.С.Рибалка (3гв.т.а.), А.Г.Кравченка (6гв.т.а.) – (всі стали двічі Героями Радянського Союзу), П.Л. Романенко (5 та 2 гв.т.а.) та ін. Командувачем бронетанковими військами ЧА та заступником Наркома оборони СРСР з 1942 р. і до кінця війни був маршал бронетанкових військ українець Я.Н. Федоренко.

В авіації серед командувачів повітряними арміями були українці В.В. Судець (17 па), С.І. Руденко (17 па), С.Д. Рибальченко (13 па).

Артилерія на кінець війни мала серед командного складу більше 6 тис. українців.

Серед флотоводців українського походження можна назвати адмірала Г.І. Левченка – заступника наркома ВМФ (з квітня 1944 р.). Уродженцем Кам'янця-Подільського був відомий адмірал С.Г. Горчинов.

В цілому ж у ЧА піл час війни нараховувалось понад 300 генералів українського походження.

Нагороди. Всього за мужність та відвагу, виявлені у боях з німецько-фашистськими загарбниками, українці та мешканці з України отримали 2,5 млн. орденів та медалей (загальна кількість 7 млн.).

Серед героїв Радянського Союзу українці становили 18,2% - 2072 чол. із загальної кількості бл. 11620 чол., білоруси 3,3% представники ще 40 національностей – 7,4%).

Тричі Героєм Радянського Союзу став льотчик Іван Кожедуб – уродженець Сумської області.

Із 115 двічі Героїв Радянського Союзу, удостоєних цього звання під час війни, - 32 українці та уродженці України. Серед них – підполковник С. Супрун, командир винищувального авіаполку, загинув у перші дні війни, капітан О. Молодчий, льотчик дальньої авіації, який вже у 1941 р. бомбив Берлін та ін.

Багато воїнів – українців здійснили подвиги, що переросли у самопожертву в ім'я перемоги. Так, подвиг М. Гастелло повторили 52 українці. 55 наших співвітчизників здійснили повітряний таран, 25 закривали своїм тілом амбразури ворожих вогневих точок. Серед них ряд. Майборський, який чудом залишився живим.

Серед жінок – українок, що стали героями війни, слід згадати снайпера Л. Павлюченко, яка знищила 309 фашистів. Доречи, Л.Павлюченко до війни була студенткою історичного факультету Київського університету ім. Т.Г.Шевченка.

Хоча кількість нагород не завжди правильно відображала дійсну звитягу воїнів, все ж вона була її певним показником. З вищесказаного ми бачимо, що серед радянських військовослужбовців, нагороджених під час війни урядовими нагородами, українці становили досить вагому частку.

Українці у складі іноземних військових формувань, утворених у складі Червоної Армії. Значна кількість українців увійшла до польських та чехословацьких збройних формувань, які створювались на території СРСР у ході війни.

18 липня 1941 р. між СРСР та Чехословаччиною було укладено угоду про спільні дії проти нацистської Німеччини. Цей документ передбачав створення військових підрозділів з громадян Чехословацької республіки на території Радянського Союзу.

Влітку 1943 р. в Новохоперську було завершено формування 1-ї окремої Чехословацької бригади під командуванням полковника Людвіга Свободи.

З 15 тис. чоловік її особового складу 11 тис. були закарпатськими українцями. Більшість з них стали бійцями цієї бригади після трирічного ув'язнення у радянських таборах, куди вони потрапили після того, як у 1940 р. втекли в УРСР, рятуючись від угорської окупації Закарпаття.

Колишні громадяни Польщі, які проживали на ЗУЗ, що у 1939 р. увійшли до складу СРСР, а відтак з різних причин були виселені до східних районів, склали базовий контингент для утворення польських збройних формацій. Тисячі українців за походженням вступили до польської армії, яка восени 1941 р. почала формуватись поблизу Куйбишева.

2-й корпус цієї армії під командуванням генерала Андерса у 1942 р. з політичних міркувань залишив територію СРСР і у складі британських експедиційних військ брав участь у боях в Єгипті, Лівії та Італії.

Складність радянсько-польських взаємин, гострота з якою проблема кордонів стояла на переговорах між урядами СРСР, Англії та США, на певний час пригальмували створення польських військових підрозділів. Згодом, коли виявилась поступливість західної дипломатії в питаннях про післявоєнні кордони, процес будівництва польської армії на радянській території відновився.

В травні 1943 р. почалося формування 1-ї піхотної дивізії ім. Тадеуша Костюшка під командуванням полковника Зігмунда

Берлінга. Після її сформування, в цій польській дивізії було: українців – 2%, білорусів – 3%, євреїв – 6%. Надалі Військо Польське впродовж проходження через Україну поповнювалось як східними українцями (що мали польські прізвища), так і поляками українського походження.

Українці в арміях держав-союзників. Не вдаючись до детального аналізу, побіжно окреслимо позицію урядів союзницьких держав, котрі використовували українців у своїх арміях.

Найчисельніша українська діаспора в Канаді неодноразово сприйняла початок війни: в середовищі прорадянського українства панували антигітлерівські настрої, в націоналістичних колах сподівалися, що розвиток подій створить можливість відновити українську державність.

Урядові кола Канади, зрозуміла не могли байдуже ставитись до заяви деяких представників ОУН, які поділяли пронимецьку орієнтацію. З міркувань національної безпеки канадські спецслужби потурбувалися про відповідний контроль над українською меншістю. Після нападу нацистів на Польщу й оголошення Великобританією війни Німеччині деяких осіб української громади, звинувачених у нелояльності, ув'язнили в канадські трудові табори.

Коли ж Канада стала членом антигітлерівської коаліції, українці дістали широкий доступ до її Збройних Сил. За різними джерелами в канадській армії служило від 35 до 50 тис. українців (11,4% канадських українців). Вони проходили службу як на американському континенті, так і в Гонконгу, де втрати серед них досягли 34% від загальної кількості.

Ставлення державної адміністрації США до тієї частини американських українців, які сповідували радикальні націоналістичні погляди, також було негативним. Однак значна частина українців, що мешкала в США, добровільно рекрутувалась в різні служби американської армії. Близько 40 тис. американців українського походження воювали в тихоокеанському регіоні, в малій Азії, Північній Африці, Європі, брали участь в поставках до СРСР по ленд-лізу, брали участь в операції “Оверлорд” і, нарешті, зустрілися з своїми земляками-українцями на Ельбі в 1945 р.

Британський уряд також прохолодно сприймав визвольні тенденції в українському русі, по-перше, засуджуючи терористичний характер дій українських націоналістів проти польських владних структур, а по-друге, небезпідставно підозрюючи співробітництво

Німеччини та ОУН. Однак Англія, а разом з нею і Франція своєюрідно розігрували українську карту. Так, в інформації нацистської політичної розвідки від 3 березня 1940 р. говорилось “З початку війни активізувалася діяльність ворожих держав стосовно Радянського Союзу. Вони приділяють цьому питанню підвищену увагу, висунули лозунг звільнення від іга Москви й усіма засобами намагаються залучити на свій бік представників його народів. Активність Парижа та Лондона виявляються наприклад, у створенні “українського легіону” у Франції та національних частин кавказців у армії Вейгана”.

Все ж, яку б гру не вели політики, британські та французькі українці виявили неабиякий патріотизм по відношенню до нової батьківщини. Після нападу Німеччини на Францію українство, яке гуртувалось навколо Українського Народного Союзу (УНС), виявило бажання зі зброєю в руках захищати французьку землю. Лише через канцелярію УНС в Парижі заявили про своє бажання воювати 7000 українців. 5 тис. з них, визнаних придатними, в складі “Іноземного Легіону” брали участь у всіх великих боях за Фландрію, під Седаном, над Сомою (травень 1940 р.), над Сеною, Марною, Луарою, Соною (червень 1940 р.).

Статус окремих підрозділів у таборі французького руху Опору отримали, три українські формування – курінь ім. І.Богуна, курінь ім. Т.Шевченка та підрозділ поручика Круковського. Два перші сформовані в 1941-1942 рр. як українські батальйони “шуцманшафту”, в складі 30 піхотної дивізії СС були кинуті проти “макі” і в серпні 1944 р. перейшли на їхній бік. До відділу поручика Круковського належали ті, хто втік з частин української дивізії “Галичина”, яка навесні-влітку 1944р. проходила підготовку у Франції.

Щоб уявити “географію” участі українців в боях Другої світової війни, їхню масову звитягу і жертвність, досить прочитати слова письменника і публіциста Мирослава Небелюка:

“В гігантському змагу останньої війни українці взяли масову участь. Перейдіть лише цвинтарі полеглих у Нормандії, огляньте лише жертви великого союзного десанту на побережжях Франції, і на вояцьких хрестах знайдете стільки українських прізвищ, що вам зробиться соромно за весь так званий культурний світ, для якого не існує України хоч українська кров лилася під англійським, американським та яким хочете іншим прапором за сильні ідеали, в

яких осягненні українська участь замовчана, і сильні світу цього, як, наприклад Черчілль, згадуючи кожен човен, затоплений німцями, ніколи не згадують, що на Монте Кассіно, в Нарвіку, в Авранші, у всіх Ульгатах і Ріва Белля – лилась українська кров...

А хто скаже, що в Дієпп українці становили в 3 рази більший відсоток канадських частин як становлять відсоток Канади? А хто взагалі чув, що в Канадському батальйоні, який боронив Гонконг, чи не одним з найславніших в останній війні, українці становили відсоток, що в 4 рази перевищує відсоток, який вони становлять в числі населення Канади... А хто порахує кров українців в болотах Маастріхту, на бетоні укріплень Кореджідору чи Батаану, в джунглях Індокитаю, на рисових полях в Корей”.

Участь українців у війні на боці Вермахту

Мотивація участі українців у війні під стягами III райху була різною: для одних це сподівання здійснити заповітну мрію про українську державність, для інших – вибір між життям і смертю, зроблений у таборах військовополонених, де гітлерівці рекрутували новобранців до різного роду національних частин, ще для інших – це була можливість помсти за пережиті кривди (голодомор, розкуркулювання й терор, переселення народів, утиски на світоглядно-релігійному ґрунті тощо).

З огляду на це правомірним уявляється поділ усіх формувань, які воювали пліч-о-пліч з німецькими частинами на дві групи:

перша – українські й неукраїнські військові угруповання, що виникли на базі політичних концепцій, зокрема такі як Дружини Українських Націоналістів (батальйони “Нахтігаль” і “Роланд”), дивізія СС “Галичина” та УНА;

друга – охоронно-вартові, допоміжні, спеціальні та поліцейські підрозділи.

Батальйони “Нахтігаль” і “Роланд”. Виникнення перших військових одиниць у стані Німеччини пов’язано з намаганням ОУН започаткувати збройні формування, які в умовах війни мали б реалізувати ідею української державності.

Весною 1940 р., після перемог вермахту в північній Європі, більшість українських емігрантських осередків і груп очікували на швидку війну проти СРСР, відтак вони висували перед керівництвом німецької армії різноманітні проекти формування українського війська – від пропозицій мобілізувати чоловіче населення

Закерзоння до створення армії з 150 тисяч полонених українців – колишніх службовців польської армії. Проте німецькі генерали рішуче противилися всіляким спробам організувати повноцінну українську армію, погоджуючись лише на створення невеликих формувань. Бандерівській ОУН не доводилось обирати, прийшлося погоджуватися на пропонувані німцями варіанти. З цією метою ще на початку 1941 р. були проведені переговори між представником ОУН (Б) Р.Ярим («Карпатом») та Канарісом і Браухічем стосовно створення військової частини, вишколеної Вермахтом, але політично підпорядкованої ОУН. Приховані наміри німецької сторони полягали в тому, щоб за допомогою українських сил створити систему інформації, підготувати з них перекладачів, а також організаторів партизанських дій. На кінцевому етапі до переговорів, котрі проходили в Берліні, долучився і С.Бандера. Ними було досягнуто угоди про вишкіл 800 кандидатів на старшин, які, навчені німецькими експертами, мали стати в майбутньому ядром союзнаю з Німеччиною української армії. Навчання мало проходити безпосередньо разом з німецькими військами під наглядом В. фон Браухіча та В.Канаріса. 25 лютого 1941 року В.Канаріс дав санкцію на створення українського легіону.

Однак чотирьох місяців, що лишалися до початку війни, було мало для того, щоб підготувати кадрового офіцера. Тому, за вимогою німців, на вишкіл відправлялися люди, котрі вже пройшли до війни старшинські чи підстаршинські курси, служили в армії або охоронних відділах, а таких в рядах ОУН(Б) було чимало. Безперечно, думати, що загін із 800 бійців міг відігравати важливу роль у двобої багатомільйонних армій, було б надто наївно, але ту агітаційно-пропагандистську роботу, яку могла виконувати українська військова частина, применшувати теж не слід.

Після завершення переговорів, Революційний провід бандерівської ОУН створив мобілізаційний відділ для комплектації легіонів. Очолювали мобвідділ М.Лебець та О.Луцький. Базувався він у Кракові, де майбутні легіонери також проходили медогляд.

Мобілізованих оунівців поділили на дві частини. В українських документах новостворені батальйони фігурують під назвою Дружини українських націоналістів (група "Північ" та група "Південь"), в документах абверу вони отримали кодові назви "Спеціальний відділ "Нахтігаль" та "Організація Роланд". Німецьке командування визначило офіційні завдання для українських куренів:

"Встановлення безпеки пересування німецьких частин по Україні, роззброєння недобитків Червоної армії, охорона ешелонів з полоненими та боєприпасами".

Набір до куреня "Нахтігаль" проводився через Краків, у якому легіонери проходили загальний стрілецький вишкіл, що включав муштру, зброєзнавство, вивчення ідеологічних основ українського націоналізму, оборони від газової атаки, надання першої медичної допомоги, організаційної будови армії, військової топографії, історії воєн, воєнної економіки та ін. дисциплін. Викладачами на краківських курсах були поручник Босий, Гасин, Карачевський, Кузьминський, Шелест, Шмигель, Шухевич. Після закінчення першої загальної підготовки частину новобранців відправили до Німеччини, а частину вишколювали в лемківських селах і містечках (Команча, Барвінок, Криниця, Дукля, Закопане). Там добровольці відпрацьовували вправність у веденні вогню з пістолетів, гвинтівок і кулеметів. Українські бійці перебували в цих таборах напівлегально під виглядом "Служби праці" ("Арбайтдінст"). Найбільша група зі ста добровольців навчалася в Криниці. Саме серед них було створено чудовий хор "Соловейко", який дав життя німецькій назві майбутнього батальйону – "Нахтігаль".

Батальйон "Роланд" був створений у квітні 1941 р. і проходив навчання у Зауберсдорфі поблизу Відня в складі 350 чол. Особовий склад був одягнений в чеську уніформу з жовто-синіми нарукавниками з надписом "Німецький вермахт".

Майже одночасно формувався батальйон "Нахтігаль" у Нойгаммері (Сілезія) в складі 330 чол., одягнутих в польові мундири вермахту. Вищий командний склад обох частин був німецький, поряд з цим командирами з українського боку були призначені Є.Побігуций ("Роланд") та Роман Шухевич ("Нахтіналь").

Нетривалим виявилось також існування спецвідділу "Нахтігаль". Завершивши навчання, батальйон "Нахтігаль" отримав озброєння (легку піхотну зброю) і був підпорядкований командуванню 52-го армійського корпусу. Невдовзі, 16 червня 1941 р., курінь було перепідпорядковано 49-му корпусу, завдання якого полягало в підтримці порядку й безпеки у Львові після захоплення міста вермахтом. 18 червня 1941 р. "Нахтігаль" прибув до містечка Ряшів, а звідти маршем добрався до села Панталовичі за 50 км від кордону. Із Панталовичів курінь форсованим маршем вирушив до м. Радимна. Український батальйон разом з 1-м батальйоном полку

"Бранденбург–800" став передовою охороною 1-ї Гірської дивізії (командир генерал Ріттер фон Лянц). Батальйон бранденбурзького полку отримав завдання наступати на радянську частину міста Перемишля, здобути прикордонні укріплення й атакувати позиції червоноармійців на північ від Львова. "Нахтігаль" повинен був іти разом з ним у передовій лінії як найближчий резерв. 22 червня о 3 год. 15 хвилин український батальйон переправився через прикордонну річку Сян біля с. Волового.

По завершенні перших прикордонних боїв "Нахтігаль" форсованим маршем через Яворів–Янів, не зустрічаючи опору противника, рушив на Львів. Тим часом, Червона армія після інтенсивних сутичок з місцевими оунівцями-підпільниками 26 червня покинула місто. Незважаючи на те, що у Львові вже майже не залишилося радянських військ (окрім підрозділів НКВС і міліції), німецьке командування не форсувало подій, наказуючи просуватися до міста дуже повільно. Зв'язкові ОУН зі Львова повідомляли командування ДУН про нечувані досі масові розстріли політичних противників вчинені в тюрмах міста. Така інформація непокоїла особовий склад української частини й змусила Р.Шухевича вимагати від командування прискорення наступу на столицю Західної України.

До полудня 30 червня в руках українських солдатів перебували головні стратегічні об'єкти Львова (залізничний вокзал і ремонтні майстерні, ратуша та інші адміністративні будівлі, водонапірні вежі, радіо, в'язниці). Присутність нечисленної, але повністю надійної військової сили, надихала членів похідної групи Я.Стецька, яка мала намір захопити владу в місті, на радикальні дії, а також вселяла надію на те, що з цієї жменьки бойовиків почнеться творення народно-революційної армії. Молоді оунівські революціонери, будучи романтиками й ідеалістами, сподівалися, що там, де пройде український батальйон, несучи вістку про незалежність України, всюди до нього будуть приєднуватися тисячі українців, які змусять німецьке командування змиритися з фактом існування української армії. І хоча мрії оунівських лідерів не здійснилися, в той літній день 30 червня 1941 р. багато людей справді щиро повірили в перемогу українства і в народження української держави. Увечері офіцери "Нахтігалью" вирушили на Народні збори, де вітали відновлення Української держави.

Отже, українці вдруге у ХХ столітті розпочали творення своєї

національної держави. Але подібний розвиток подій зовсім не входив у плани німецького керівництва. Тому вже 1 липня 1941 р. бійці українського куреня отримали тижневу відпустку і змушені були передати всі стратегічні точки Львова під охорону прибулої німецької поліції. Після завершення відпускнуго тижня, командування вермахту, щоб не залишати у Львові української військової частини, віддало наказ "Нахтігалю" 7 липня 1941 р. покинути місто.

Отримавши наказ залишити Львів, перша сотня "Нахтігалю" на чолі з поручником Ю.Лопатинським 7 липня виїхала через Золочів у напрямку Тернополя, а 8–9 липня місто покинули й інші дві сотні. Командування ДУН планувало в той час форсованим напрямком рухатися на Київ, зайняти його, подібно до того, як вдалося зайняти Львів, і проголосити в столиці відновлення української державності та організувати новий уряд. Передбачалося, що новостворений уряд зможе очолити тодішній президент Академії наук УРСР Олександр Богомолець, а до його складу ввійдуть окремі діячі сформованого в червні 1941 року в Кракові Українського Національного Комітету, а також оунівці-східняки П.Сак-Могила, С.Шерстюк, О.Позичанюк, галичани Д.Мирон-Орлик, Р.Шухевич та інші. Натомість у Львові продовжувало б функціонувати Крайове Державне правління Західної України очолюване Я.Стецьком.

В Гримайлові була проведена реорганізація українського батальйону. Новим командиром "Нахтігалю" став капітан Ф.В. Гайнс, одна українська сотня була залишена в тилу, а замінила її німецька рота та допоміжні відділи зенітної артилерії і танків. Завдяки таким якісним змінам батальйон став більш придатним для ведення маневрених наступальних операцій на фронті. 13 липня 1941 року "Нахтігаль", сам переправившись через колись прикордонну річку Збруч, опинився на Великій Україні і розпочав рух на схід як передове забезпечення 1-ї Гірської дивізії. Через містечка Сатанів, Ярмолинці та Деражне українська частина почала марш на Проскурів (Хмельницький).

Увечері 14 липня "Нахтігаль" увійшов до Проскурова. Перебуваючи в цьому місті, український курінь і 1-й батальйон Бранденбурзького полку перейшли під командування альпійської охоронної дивізії. Проте довго в Проскурові вояки ДУН не затримались, і вже 16 липня вони вирушили через Вовковинці, Жмеринку, Браїлів на Вінницю. Український легіон просувався

швидким маршем так, що завжди на декілька десятків кілометрів опереджав німців, а це давало змогу проводити серед місцевого населення роз'яснювальну роботу та організовувати органи самоврядування.

З Вінниці український курінь відправився до містечка Юзвин (Некрасове) на двотижневий відпочинок. Skorиставшись цією нагодою, вояки ДУН і похідні групи ОУН розпочали в районі активну націоналістичну пропаганду й створили органи місцевої адміністрації. Перебуваючи на відпочинку в Юзвині, українські бійці дізналися про те, що 17 липня 1941 р. Гітлер своїм декретом приєднав Галичину до Генерального губернаторства і що більшість лідерів ОУН(Б) заарештовані. Усі солдати й офіцери були страшенно обурені та спантеличені подібними діями німців.

30 липня 1941 року до батальйону прибули сам шеф абверу адмірал В.Канаріс і начальник абверу—2 генерал Е. фон Лагузен, які, щоправда, не привезли ніяких втішних звісток, а лише підтвердили інформацію про розчленування України та арешт лідерів ОУН(Б). Поговоривши з командиром батальйону, вони того ж дня відбули до Берліну.

У такій ситуації Роман Шухевич, як керівник північної групи ДУН, надіслав до ОКВ протест, в якому наголосив, що внаслідок "арешту нашого Уряду і Провідника Легіон не може далі перебувати під командуванням німецької армії". На відповідь довелося чекати зовсім недовго. Уже 13 серпня 1941 р. спецвідділ "Нахтігаль" отримав наказ пішим маршем передислокуватися до Жмеринки. На залізничній станції курінь роззброїли (тільки старшинам лишили особисту зброю) посадили до ешелонів і під охороною німецької жандармерії вивезли до Кракова. У столиці Генерального Губернаторства батальйон тиждень очікував на вирішення своєї подальшої долі. Лише згодом стрільці помандрували до місця передвоєнної дислокації в Нойгаммері, куди прибули 27 серпня 1941 р.

Тоді, коли батальйон "Нахтігаль" готувався до походу на територію України з теренів Генерального Губернаторства, курінь "Роланд" 1 червня 1941 р. отримав наказ передислокуватися з Відня до містечка Комполунг (Південна Буковина), що в Румунії. Уже 10 червня на місце призначення прибула передова група з 60 осіб, яка мала підготувати місце постою куреня. А 15 червня в призначений район з'явилися дві сотні "роландистів". 2 липня з Відня виїхав штаб

організації "Роланд" і третя сотня, яка до Комполунга добралася 5 липня. У Румунії курінь разом з іншими спецгрупами спочатку підпорядкувався командуванню групи армій "Південь", а згодом (27 червня) окремим наказом "Роланд" перевели в розпорядження 11-ї німецької армії. Безпосередніми військовими діями батальйону з боку німців командував оберлейтенант Пічман, який в свою чергу підпорядковувався Ернсту цу Айкерну – командуючому з головного штабу групи армій "Південь". Завдання, визначені 27 червня штабом 11-ї армії спеціально для куреня "Роланд", полягали в "участі у бойових діях на річці Прут для підтримки німецьких військ, організація українського самозахисту в окупованих містах, охороні шляхів, постачанні харчів, допомозі в евакуації військовополонених, охороні промислових об'єктів. "Роланд" повинен прибути в Ботошани 30. 6. 1941. Його маршрут: Комполунг – Гура Гуморулі – Сучава – Ботошани".

Не дочекавшись на прибуття штабу, який затримувався в дорозі через надмірну завантаженість залізниць, "Роланд", очолюваний тимчасовим командиром лейтенантом Зіббертом, розпочав свій марш румунськими землями. У день проголошення української державності у Львові 30 червня 1941 р., коли перші дві сотні "Роланду" вже підходили до місця призначення (Ботошани), до командира надійшов лист від полковника абверу Е.Штольце із заборонаю використовувати курінь у бойових діях. У зв'язку з цим батальйон було розташовано у Фрумосулах біля міста Комполунга, де до нього приєднався штаб і третя сотня. У цьому ж містечку "Роланд" очікував на вирішення своєї долі. Очевидно, після подій у Львові гітлерівці почали розмірковувати над тим, чи не варто відправити в тил другий український батальйон і там одразу розформувати його. Тим часом, разом із штабом та третьою сотнею до куреня приєдналися оунівські пропагандисти на чолі з Р.Ярим.

Лише 24 липня 1941 р. німецьке командування все ж таки вирішило використати українську частину в прифронтовій смузі. Курінь "Роланд" було переведено під командування 54-го армійського корпусу генерала Е.Гансена і дещо реорганізовано. Особовий склад становив 9 офіцерів і 260 стрільців. Батальйон поділили на чотири роти, по 65 осіб у кожній. Двома ротами командували німецькі офіцери, а двома – українські. Новим комбатом призначили лейтенанта Зібберта, а український майор

Є.Побігущий став його замісником. В Україні командування планувало поповнити особовий склад на 100–150 чоловік. До озброєння батальйону входили радянські трофейні гвинтівки, пістолети та шість чеських кулеметів. Курінь мав взяти участь у розчищенні й охороні шляхів на схід від Дністра. Після завершення довишколу, щоб дати змогу відділу набратися деякого бойового досвіду, "Роланд" перевели до другої фронтової лінії. Курінь повантажився в потяги і відбув до міста Яси (Румунська Молдова), звідки власним ходом, через усю Молдову повинен був перейти до міста Дубоссари на лівому березі Дністра. 28 липня південна група ДУН вирушила на фронт.

10 серпня 1941 р. штаб 11-ї армії дістав телеграму від полковника Е.Штольце, в якій зазначалося, що "після консультацій з рейхсміністром окупованих територій Сходу організацію "Роланд" треба усунути від участі в поході з політичних причин". А вже 14 серпня командуючий 11-ю армією наказав повернути курінь "Роланд" до Фокшан. На час передислокації особовий склад "Роланду" становив 9 офіцерів і 274 стрільців. П'ятдесят роландистів німці залишили в Україні як перекладачів при цивільній адміністрації із суворою заборонаю займатися політичною діяльністю. Можна припустити, що націоналісти не притримувалися цієї заборони, бо менш ніж за місяць їх усунули зі служби. Коли ж 26 серпня південний легіон ДУН прибув на вокзал Фокшан, весь його особовий склад відправили до табору Маєрлін коло Відня, де стрільцям повернули зброю.

Зважаючи на вищевикладене, слід відмітити, що участь у бойових діях проти Червоної армії насправді взяв лише батальйон "Нахтігаль", який разом з передовими частинами вермахту пройшов близько 400 км від радянсько-німецького кордону до Вінниці. У безпосередніх боях нахтігалівці використовувалися тільки в ході штурму "Лінії Сталіна" та в Браїлові й Вінниці. Під час цих операцій батальйон зарекомендував себе як добре підготована і навчена частина. Курінь "Роланд" не брав жодної участі в бойових діях, перебуваючи тільки у другому фронтовому ешелоні, займаючись охороною важливих об'єктів комунікації, вантажів і складів зі стратегічними запасами.

Бійці обох батальйонів продемонстрували належну відвагу та бажання воювати саме за інтереси свого народу. Вони не стали сліпим знаряддям у руках нацистів, перетворившись уже тоді у

зародкову клітину майбутнього руху опору. Нацисти вчасно помітили цю негативну для себе тенденцію й тому обидві частини ДУН були тимчасово інтерновані як "політично ненадійні".

Група "Роланд" уже з моменту прибуття до Австрії була розділена на дві частини. Одна дислокувалася в містечку Зіцендорф, а друга – за 18 кілометрів у м. Завберздорф. Вояки ж "Нахтігалю" всі разом перебували в Нойгаммері. 21 жовтня обидва курені об'єдналися в одну частину під назвою 201-й батальйон охоронної поліції. Згідно з даними, які наводять українські офіцери, на той момент ДУН налічували 650 солдатів і старшин. У новій частині переформували всі відділення, взводи і роти так, щоб у кожному підрозділі була приблизно рівна кількість солдатів з "Роланду" і "Нахтігалю". Командування українським формуванням лягло на плечі майора Є.Побігущого, ад'ютантом комбата став поручник О.Орлик-Герман, заступником командира Легіону і командиром першої сотні призначили Р.Шухевича; сотник другої сотні – Бригідер; третьої – поручник Сидор; четвертої – поручник Павлик, капеланом куреня став отець І.Дурбак. У такому складі добровольчий Легіон пробув у Франкфурті-на-Одері аж до 19 березня 1942 р., проводячи весь час у військових вправах і політично-пізнавальних бесідах.

Після об'єднання українських батальйонів 21 жовтня 1941 р. в одне військово формування, до нової частини, окрім українських офіцерів призначили ще так званого ауфзіхтсофіцера (інспекційного офіцера), німця, гауптмана охоронної поліції В.Моха та німецьких наглядових офіцерів поліції.

19-22 березня 1942 р. групи українських солдатів завантажились у товарні вагони й були відправлені до Білорусії. Після приїзду до Білорусії курінь отримав завдання – охороняти мости на ріках Березині та Двіні. Для цього Легіон розташували на просторі уявного квадрату зі сторонами по 50 кілометрів. Відділам, що перебували в містечках (там головним чином квартирували чоти після боїв у лісах), було також доручено охороняти місцеву німецьку адміністрацію. Крім того, до обов'язків українців належало постійне прочісування лісових масивів для виявлення й знешкодження партизанських баз і таборів. Тут на території Білорусії 201-й український батальйон брав участь у боротьбі проти радянських партизан до грудня 1942 р., коли закінчився термін контракту, підписаного українськими вояками з командуванням вермахту.

Якими ж були підсумки діяльності українського Легіону в Білорусії? Батальйон пробув рівно дев'ять місяців на справжньому партизанському фронті, хоча спеціально не готувався до партизанської війни, здобув у цій боротьбі великий бойовий досвід. Легіон не втратив жодного об'єкту охорони і був визнаний кращою поліційною частиною в тилу групи армій "Центр". За приблизними підрахунками, легіонери знищили більше 2000 радянських партизанів. У боях відділ втратив 49 вояків вбитими і 40 пораненими.

Проте ці жертви не були марними – навички набуті легіонерами в боях з партизанами були надзвичайно цінним. Завдяки колишнім солдатам 201-го батальйону новостворені відділи УПА поповнилися командирами, які чудово знали не тільки методи ведення партизанської війни, але й німецьку тактику в боротьбі з партизанами, що дало змогу повстанцям доволі ефективно протистояти німецьким військам і поліції. І хоча Дружинам українських націоналістів не судилося стати зародком регулярної української армії, все ж вони значно сприяли консолідації українського національного руху опору в роки Другої світової війни.

Українська Дивізія СС "Галичина". Однак ілюзії щодо українського національного відродження за умов підтримки з боку III Рейху були надто живучими. Деякі українці (проф. В.Кубійович, К.Паньківський, що стояли на чолі Українського Центрального Комітету) плекали надію створити українську бойову одиницю в лоні вермахту, яка боролася б проти більшовизму і за створення незалежної, союзної Німеччині держави.

Німецьке головнокомандування, враховуючи відчутні втрати на Східному фронті та виключаючи будь-який політичний контекст, пішло на створення військової формації з населення військової формації з населенням Галичини, прагнучи, окрім іншого, ще й відвернути місцеву молодь від національного антинімецького підпілля.

В. Кубійович так пояснював свою позицію: "В момент творення дивізії була для мене ясна поразка Німеччини. З другого боку, всі ми, що прикладали зусилля для реалізування ідеї української дивізії, мали надію, що поразка Німеччини не буде рівнозначною з перемогою Советів та що на терені Східної Європи постануть такі умови, що поневолені німцями й більшовиками народи могли б стати до боротьби за незалежність".

Проти створення дивізії на таких засадах виступили керівники обох течій ОУН. Прибічники С.Бандери дорікали німецьким авторам проекту його регіональним характером, вихолощенням політичних аспектів, категорично вважаючи, що “українська кров може бути пролита тільки за Українську державу і в лавах української армії”.

Противниками створення дивізії був заступник голови ПУН О.Ольжич. Натомість генерал М.Капустянський підтримав позицію В.Куйбійовича. Член ПУН (Проводу українських націоналістів) полк. Р.Сушко займав нейтральну позицію.

Як би там не було, а вже 28 квітня 1943 р. губернатор Галичини Вехтер урочисто оголосив про створення організації Добровольчої дивізії СС “Галичина”.

Думки дослідників щодо кількості добровольців, які виявили бажання стати дивізійниками, розходяться. Так, В.Косик обмежує це число 62 тис., а професор Колумбійського університету Д.Х.Стейн доводить його до 100 тис. Більш вірогідними видаються оцінки відомих вчених В.Вериги і Т.Гунчака, які вважають, що до початку червня 1943 р. зареєструвалось близько 80 тис. добровольців.

За наведених вказаними авторами німецьких документів з'ясовується, що з 81999 рекрутів 53 тис. було визнано придатними до призову, 42 тис. включено до списків призовників, 25600 отримали повістку, 19047 закликано до служби.

18 червня 1943 р. перші 1 700 рядових та 200 офіцерів дивізії виїхали до учбового центру Хайделлагер. Тут до жовтня навчалось 3 208 чоловік, решта були розкидані по інших таборах підготовки в Польщі, Австрії, Німеччині, Чехії, Франції, Голландії.

З 30 липня до 20 жовтня 1943 р. дивізією командував бригаденфюрер СС В. Шіман, а після цього - генерал-майор (бригаденфюрер СС) Ф. Фрайтаг. Штаб дивізії, за винятком 6 нижчих посад, складався з німців. Командирами трьох полків спочатку були українці: майор Побігуший, капітани Барвінський і С. Котил.

З 22 жовтня 1943 р. дивізію реорганізували, перейменувавши її у 14-у Галицьку добровільну дивізію СС, а 1-й, 2-й, 3-й полки – відповідно в 29-й, 30-й і 31-й гренадерські полки вже під німецьким командуванням. Лише три командири були українцями: капітан 3-го батальйону 29-го полку Михайло Бригідер, Микола Палієнко (батальйон важкої артилерії), Побігуший (1-й батальйон 29-го полісу). Крім трьох полків до складу дивізії входили: артилерійський дивізіон, дивізіони зв'язку протитанкової оборони, зенітної артилерії,

курени фюзилірів, розвідників, постачання, штабна сотня, кінний ескадрон та допоміжні служби. У вишкільно-запасному полку готувалося поповнення дивізії (в березні-квітні 1945 р. в ньому нараховувалося 18 вишкільних сотень).

Призов до дивізії тривав і надалі. Так, у листопаді 1943р. до неї влилось 6000 добровольців. Показово, що навіть не примірявши уніформи, новобранці відразу приймали присягу. Її текст не залишає жодних сумнівів у тому, що вояки-українці мали стати гарматним м'ясом для гітлерівської військової машини.

У лютому 1944 р. 14-у дивізію було передислоковано до Найгаммера, де до травня продовжувався військовий вишкіл. Напередодні відправки на Східний фронт 16 травня Нойгаммер відвідав рейхсфюрер Гімлер, який у промові перед офіцерами виклав свої погляди на роль і місце дивізії в політиці Німеччини. У червні 1944 р. було вирішено розмістити дивізію в розташуванні 1-ї танкової армії Е. Раусса в районі Станіслава. Перейменована наказом Гімлера від 27 червня у 14-у Військову гренадерську дивізію СС (Галицька № 1), вона вирушила в Галичину. Вже на марші дивізія була перепідпорядкована 13-му армійському корпусу (4-а танкова армія). Вона дістала завдання утримувати 36-кілометрову смугу фронту в районі м. Броди, що пізніше розтягнулася до 50 км. На час розгортання під Бродами дивізія нараховувала 346 офіцерів, 1 131 сержанта і 13 822 бійців (разом - 15 299 чол.). Її завдання полягало в тому, щоб зайняти другу смугу оборони, ставши резервом 13-го корпусу.

4-й танковій армії вермахту (близько 50 танків) протистояла 3-я гвардійська та 4-а танкові армії, 1-й танковий корпус, 6-а, 7-а, 8-а кавалерійські дивізії Червоної армії, а також 2-а та 7-а повітряні армії. Радянське командування в ході Львівсько-Сандомирської операції на ділянках прориву створило перевагу в живій силі майже в 5 разів, гарматах і мінометах - у 6-7 разів, танках і САУ - в 3-4 рази. Загальна перевага на ділянці 1-го Українського фронту в авіації сягала 4: 12.

13 липня стрімким, навальним ударом Червона армія здобуває два вирішальні пробої в лінії німецької оборони в напрямі Львова. Особливо складним виявилось становище на стику 8-го та 16-го танкових армійських корпусів вермахту. Одна з причин важкої ситуації, до якої потрапив 13-й армійський корпус, полягала в небажанні командування залишити Броди й перенести головну

бойову лінію на пануючі висоти в районі Підгірці - Бузьк. Таким чином, частини, що входили до (складу 13-го армійського корпусу, швидко потрапили в оточення. Цікаво, що розвідка УПА володіла переконливими доказами того, що Червона армія вдарить двома клинами: з півночі на Бузьк і зі сходу - на Золочів, а на самі Броди наступати не буде. Цією інформацією повстанці поділилися з командуванням 30-го полку, який за добу передислокувався в район сіл Лукавець - Колтів. І вже 15 липня вранці, коли вояки зайняли оборону на новому місці, війська 1-го Українського фронту навальним наступом, прорвавши німецькі бойові порядки, почали нищити позиції дивізії ударами артилерії та авіації. В результаті кровопролитних боїв з частинами Червоної армії дивізія зазнала втрат у 7000 осіб. Близько 4000 полеглих і 1000 поранених – таку ціну заплатили дивізійники за патріотичні і водночас утопічні дії своїх керівників.

З котла вирвалося разом з німцями близько 800 дивізійників, які прямували в Старий Самбір, а потім в Ужгород. Подолавши Дуклінський перевал, дивізійники зібралися в с. Середньому. У листопаді 1944 р. до складу дивізії влилося кількост українців, які після втечі з Бродівського котла проходили підготовку в танковій дивізії СС "Вікінг". З 1800 солдатів та офіцерів, які служили у "Вікінгу", близько 500 загинуло в боях, решта були вилучені й переведені до 14-ї Військової гренадерської дивізії СС (Українська № 1).

Наступний етап історії дивізії був пов'язаний як з катастрофічним станом вермахту на Східному фронті в кінці 1944 р., так і з деякими політичними поступками з боку нацистської верхівки в питаннях, що торкалися майбутнього України, з активізацією зусиль тих українських кіл, які пов'язували свої сподівання з дивізією. З концтаборів було звільнено С. Бандеру, А. Мельника, Я. Стецька та їхніх прибічників (вересень 1944 р.). Створено Український Національний Комітет, який мав репрезентувати Україну перед Німеччиною. В декларації УНК першочерговими завданнями визначалися формування Української Національної армії та розбудова української держави.

Генерал-лейтенант П. Шандрук, колишній кадровий офіцер польської армії, був призначений на посаду головнокомандуючого УНА, що творилася на базі тепер уже 1-ї Української дивізії УНА, як стали називати дивізію "Галичина" з 25 квітня 1945 р. У березні 1945

р. почалась організація 2-ї української дивізії УНА, очолюваної колишнім офіцером УНР, а пізніше офіцером за контрактом у польських збройних силах, полковником П. Дяченком. До цієї частини прибуло близько 2 000 радянських військовополонених-українців та вивезених німцями "остарбайтерів". Присяга, яку складали вояки 2-ї Української дивізії (фактично полку), мала зовсім інший зміст, аніж та, яку складали галичани перед німцями: "Я присягаю Господу Богу на святому Євангелії та Хресті, що, не дбаючи про своє життя та здоров'я, завжди і всюди буду боротися зі зброєю в руках під українським національним прапором за мій народ та мою батьківщину - Україну". Пізніше цю присягу прийняли також воїни 1-ї Української дивізії УНА. Протягом березня 1945 р. 1-а Українська дивізія безуспішно боролася проти партизанів Й.Б.Тіто в Словенії. 31 березня вона була підпорядкована 1-му кавалерійському корпусу 2-ї бронетанкової армії вермахту.

У квітні 1945 р. дивізійники вели бої проти радянських військ у районі Фельдбаху, Гляйхенбергу, Марібору. Трагізм подій поглиблювався тим, що в частинах 3-го Українського фронту, яким протистояла 1-а УД УНА, велику частку складали українці та громадяни УРСР. Зусилля радянських пропагандистських підрозділів спричинили до дезертирства близько сотні вояків дивізії та її частоті передислокації німецьким командуванням. У цей час до дивізії влилося 2,5 тисяч українців, які досі забезпечували протиповітряну оборону в "Люфтваффе". Але це не стільки посилювало її, скільки створило баласт: адже військова підготовка у ППО суттєво відрізнялася від піхотної стрілецької частини.

У перші дні травня командування дивізії шукало можливості уникнути радянського полону, скласти зброю перед англійцями або американцями. Спочатку організований і спланований відступ пізніше перетворився на безладну втечу. Ті дивізійники, які дісталися Радштадту, були інтерновані військами США, решта потрапили в розташування британських військ. По-різному склалася доля дивізійників. Ті, котрі мали родичів у європейських країнах, або відбулися від своїх частин, уникнули полону. Частина - 1 052 чол., які до 1939 р. були громадянами СРСР і виявили бажання повернутися на батьківщину, радянська репатріаційна місія вивезла з таборів. За деякими даними, близько 18 тис. чол., що потрапили в полон до американців 10 травня поблизу Лінца (переважно колишні громадяни Радянського Союзу), 18 травня були передані

радянському командуванню. Тих, хто видавав себе за німців, а також поляків, було відпущено. Інших чекали численні перевірки й табори Сибіру. У червні 1947 р. близько 9,5 дивізійників з табору "5-Ц" було перевезено на Британські острови.

З дивізією СС "Галичина" так чи інакше були пов'язані інші збройні формування українців, які воювали в німецьких мундирах. У лютому 1944 р. за ініціативою керівництва СС із складу дивізії була сформована група під командуванням полковника Баєрсдорфа (близько 2 000 чоловік). Вона отримала завдання ліквідувати радянські партизанські загони, які проводили диверсійну діяльність у районі Любашів - Білгорай - Томашів - Замостя - Тарнгород. Непристосована до ведення бойових дій партизанськими засобами, "група Баєрсдорфа" успіху не досягла, обмежуючись, переважно, переслідуванням противника. В березні вона возз'єдналася з дивізією на новій базі в Нойгаммері.

Вже йшлося про те, що під час комплектування дивізії з добровольців Галичини частина їх потрапила до новостворених 4-го (1 264 чол.), 5-го (1 374 чол.), 6-го (1 293 чол.), 7-го (1 671 чол.), 8-го (1 573 чол.) полків і Галицького резервного батальйону "Гайденайм" (425 чол.). Відомо, що 4-й і 5-й полки брали участь у протипартизанських акціях неподалік від району дій "групи Баєрсдорфа". Обидва полки підпорядковувалися шефу поліції Кракова. В червні 1944 р. вони влилися до складу Галицької дивізії СС.

Як уже згадувалося, значна кількість українців служила в протиповітряних військах "Люфтваффе". Це було близько 10 тисяч юнаків, завербованих німцями в Галичині 1944 року. Вони прокладали лінії зв'язку, підтримували, ремонтували та будували комунікації.

Охоронно-вартові, допоміжні та поліційні формування.

Великі контингенти військовополонених – червоноармійців уже з перших місяців війни навели німецький генералітет на думку, що їх можна використати проти радянських військ. Протягом 1942-1943 рр. під керівництвом генералів Хельміга і Кестрінга виникають численні національні "добровольчі формування" з колишніх радянських солдатів та офіцерів, яких вербували у таборах військовополонених спеціальні органи.

В розвід донесенні № 32/67 опергрупи НКВС М.С. Хрущову від 1.9.42 р. повідомлялось, що подібні зусилля німців помічені в Києві,

Дніпропетровську, Харкові, Сумах, Полтаві, Кіровограді, Сталінській області, в загальноукраїнських областях. В Білопіллі на Сумщині частини т.зв. “української армії” нараховували 1500 чол., в Сумах – 2500, Сталінській області – близько 2000 чол. В доповідній записі тому ж Хрущову від 23 квітня 1943 р. Український штаб партизанського руху повідомляв, що в м. Шостка німці мобілізували нібито для відправки на роботу до Німеччини 5 тис. чол. В дійсності ж їх обмундирували і відправили на фронт.

Наприкінці 1942 р. в м. Ромни Полтавської області були створені змішані підрозділи з представників різних національностей – всього 5 батальйонів по 1900 чол. у кожному (9500 тис. чол.). Батальйони призначались для відправлення на фронт. В м. Дніпропетровську був сформований добровільний козацький корпус у складі 2 дивізій по 3 полки (разом – 1500 чол.). Все це були регулярні бойові одиниці, як частини вермахту.

Протягом війни німецька окупаційна адміністрація на всій захопленій території спиралась на цілу систему поліцейських формувань, створених з місцевих жителів. В Польському генерал-губернаторстві питаннями охорони громадського порядку займалась “Допоміжна Українська поліція”, в Рейхскомісаріаті Україна – “Допоміжна українська поліція на службі німецького вермахту”.

Українська поліція підпорядковувалась безпосередньо німецькій адміністрації, а в ході каральних чи інших операцій – відповідній німецькій частині. Уніформою таких підрозділів слугували мундири вермахту чи німецької поліції, подекуди з українськими відзнаками. В тилкових районах німецька адміністрація створювала з військовополонених червоноармійців та місцевого населення (на контрактній основі) “гівіс” – команди по виконанню допоміжних функцій для армії (транспортування, постачання), що підлягали місцевим органам влади – ортскомендатурам. З кінця 1942 р. їх почали озброювати, включаючи до діючих армійських частин.

З українців формувались також охоронні сотні (гундерштатен), батальйони або курені (шуцманшафтен), що мали забезпечувати охорону важливих комунікацій, баз, мостів, адміністративних установ і т.п.

Охоронні курені дислокувались у всіх великих містах України і Білорусії. На початок 1943 р. кількість бійців по цих воєнізованих частинах сягала загалом 1.500.000 чол., з них близько 300.000 були

українцями. Після того, як гітлерівці відступили з території УРСР і БРСР, з поліцейських підрозділів власівської РОА й Українського визвольного війська (УВВ).

Частини української допоміжної поліції часто залучались до проведення арештів, облав, розстрілів та інших каральних акцій проти цивільного населення не лише України, але й Білорусії, Польщі, Словаччини, Югославії. Вона була складовою потворного апарату геноциду, створеного людиноненависницьким нацистським режимом і спрямованого на розкол і самознищення українського народу.

Після того, як Німеччина, терплячи поразку за поразкою, почала втрачати східні території, Гітлер у кінці 1944 р. погодився з планом Гімлера, що полягав у об'єднанні всіх існуючих на окупованій території та в Німеччині білогвардійських, націоналістичних, інших антирадянських організацій. Для керівництва їх діяльністю передбачалося створити політичний центр. Реалізація цього проекту пов'язувалась із заснуванням Комітету визволення народів Росії (КВНР) на чолі з генералом Власовим. Реальною силою, на яку спирався Комітет, була Російська Визвольна армія (РОА). Створена під безпосереднім керівництвом Гімлера (РОА) на чолі з генералом Власовим на початку 1945 р. нараховувала в сухопутних підрозділах 45 тис. солдатів, і 5 тис. – у військово-повітряних. В 1942-1944 рр. у складі РОА воювало кілька тисяч українців – колишніх військовополонених.

Узимку й навесні 1944 р. частину українських відділів, що воювали в складі Російської визвольної армії, було відокремлено як батальйони Українського Визвольного Війська (УВВ), хоча більшість з них перебувала в різних навчальних таборах, а решта брала участь у боях розрізнено на зайнятих гітлерівцями землях Польщі, Прибалтики, Росії, Білорусії, України. УВВ не мала власного головнокомандування, підлягаючи в оперативному відношенні вермахту. Для екіпірування його особового складу використовувалась звичайна польова німецька уніформа; на лівому рукаві містилася нашивка блакитного кольору з вигаптованим жовтим тризубом і аббревіатурою "УВВ". За даними дослідників Українське Визвольне Військо нараховувало загалом 180 тис. чоловік

За даними деяких експертів, у вермахті служило близько 1 мільйона вихідців з СРСР, з них 250 тис. – українців. Підрахунок

загального числа українців, які вдягли німецьку уніформу, ускладнюється з кількох причин. Одна з них криється в тому, що українські підрозділи досить часто перетасовувались не лише всередині вермахту, але й, власне, у національних “східних” з’єднань. Вченим поки що відомі далеко не всі дані про мобілізаційні акції гітлерівців на окупованих територіях, дезертирство та уникнення призову.

На закінчення не можна обминути проблему колабораціонізму в тому розумінні, який ми подаємо. Якщо взяти за основу буквально значення терміну, то він, безумовно, характеризуватиме всіх, хто так чи інакше, безпосередньо чи опосередковано, сприяв III Рейху.

Та попри всі намагання, людству не вдалося досягти єдиного розуміння поняття, яке відображає настільки неоднозначне, багатогранне явище як з етичного, політичного, так і чисто юридичного боку. Тому означення “колабораціоніст” не тільки змінює забарвлення, а часом і зміст, коли ми говоримо про 1-шу УД УНА, чи поліційні відділи з українців, які брали участь у каральних операціях у Білорусії, або гнали братів по крові в німецьке рабство.

В будь-якому випадку необхідно стояти на позиції, яка заперечує чорно-білі оцінки, навішування ярликів, ідеологічну “гальванізацію” складних історичних процесів у вітчизняній історії.

Таким чином:

– більша частина українців взяла участь у німецько-радянській війні на боці Червоної армії та радянської влади, які таким чином захищали свою Вітчизну та своїх рідних від німецьких окупантів;

– в той же час значна частина українців, з огляду на своє вороже ставлення до радянського режиму взяла участь у війні на боці Німеччина та її збройних формувань;

– мотиви співпраці українців з Німеччиною були різні: головним чином вони мали патріотичне забарвлення і спрямовувались на відновлення за допомогою III Рейху державної незалежності України;

– співробітництво між ОУН(Б) та Німеччиною не носило стратегічного спрямування, а мало цілком тактичний і прагматичний характер; воно спостерігалось напередодні та на початку німецько-радянської війни;

– військовий колабораціонізм з Німеччиною українців в роки війни був одним із найбільших серед усіх народів СРСР, що пояснюється тоталітарним характером Радянського Союзу,

нівелюванням з боку радянського партійно-державного керівництва національних прагнень українців до створення власної незалежної держави.

4.2. РУХ ОПОРУ В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

22 червня 1941 р. нацистська Німеччина без оголошення війни напала на Радянський Союз. Війська III Райху та його союзників у складі мобільних груп армій «Південь», «Центр» і «Північ» швидко просувались у напрямі Ленінграда, Москви та Києва. Майже через місяць фронт стратегічного наступу гітлерівських військ досяг 3000 км при глибині 400-600 км. За три тижні 28 радянських дивізій було повністю розгромлено, а ще 72 дивізії втратили 50 і більше відсотків особового складу, тобто 3/5 війська (850 тис. чол.), що перебували у західних округах. За три тижні боїв протягом червня-липня 1941 р. втрати Червоної Армії становили 850 тис. чол., 3,5 тис. літаків, 6 тис. танків, 9,5 тис. гармат і мінометів. Катастрофічної поразки зазнали понад 100 дивізій. До середини липня 1941 р. окупанти захопили Галичину, Західну Волинь, Буковину, Бессарабію, а до середини серпня – все Правобережжя. 19 вересня 1941 р. частини ЧА покинули столицю України, а 16 жовтня 1941 р. закінчилась 72-денна оборона Одеси. 22 липня 1942 р. був окупований останній населений пункт України – місто Свердловськ Луганської області.

На окупованій українській території за різних обставин (через недбалість воєнкоматів, швидкої зміни фронту) залишилось 5,6 млн. військовозобов'язаних, тобто майже стільки, скільки їх потенційно могла дати загальна мобілізація (15 %) українського населення і майже стільки скільки всього було призвано до ЧА з України впродовж війни. З тих 2 млн. мешканців УРСР, які все ж таки потрапили до ЧА, після її відступу з українських територій у радянських військах, вірогідно, залишилося не більше половини. Це засвідчує досить різке падіння відсотка українців серед особового складу радянських військ. У 1942 р. навіть у частинах «південних фронтів» у цей період їх було не більше як 10-11 %.

Події на фронтах на зламі 1941–1942 рр. показали, що війна набуває затяжного характеру, а офіційне приєднання до антигітлерівської коаліції США остаточно поховало сподівання держав Осі на можливість досягнути переможного результату в протистоянні з союзниками. Що менше залишалось шансів на

загальну перемогу, то більше зусиль гітлерівська Німеччина намагалася сконцентрувати для перемоги на своєму Східному фронті, щоби здобути міцну сировинну базу, котра б дала змогу продовжити і гідно завершити війну з англо-американськими силами.

Напруження всіх сил гітлерівського Райху та його союзників в останній переможний для Вермахту 1942 р. призвело до того, що експлуатація захоплених європейських територій Європи істотно посилилась, а окупаційний режим у Центральній і Східній частинах європейського континенту став особливо брутальним. Протягом 1942 р. окупаційний апарат зумів «викачати» з України левову частку сільськогосподарської продукції, яка забезпечила Німеччину хлібом на 80%, м'ясом – на 83% та жирами – на 74%. Наслідок – голод у всіх великих українських містах і багатьох селах не лише рейхскомісаріату України, але й у гірських районах дистрикту Галичини.

Протягом 1942 р. нацисти ліквідували майже всі єврейські гетто на території України, відверто продемонструвавши цим місцевому населенню, яка доля в майбутньому чекає і на слов'ян – мешканців краю. У 1942 р. небаченого розмаху набула кампанія з насильного вивезення українського населення на роботу до Рейху. Якщо поперед нього року на виїзд до Німеччини намагалися загітувати добровольців, то від 1942 навіть про видиму добровільність уже не йшлося.

Нарешті, зима 1941-1942 р. стала черговим психологічним ударом для українського населення, яке побачило нелюдське ставлення гітлерівців до полонених червоноармійців, коли з 3,9 млн. бранців першу зиму пережили 1,1 млн. осіб, а гігантські простори окупованої Європи вкрилися сотнями тисяч безіменних братських могил людей, зраджених Сталіним і вбитих Гітлером.

Настрої населення в окупованій Україні швидко змінюються. Зникає початкова атмосфера загальної стриманості чи навіть симпатії з боку значної частини українців до нових господарів регіону. Нацисти остаточно скидають маску «визволителів» від більшовицької тиранії. Надалі демонструючи впевненість у своїй перемозі на Сході, вони відверто цинічні. Рейхскомісар України Еріх Кох очікує від своїх підлеглих «найсуворішого ставлення до місцевого населення», а райхсмаршал Герман Герінг, виступаючи перед німецькими комісарами України, нагадує їм, що вони

призначені не для того, «аби працювати на користь цих людей, а щоб випомпувати те, що тільки можливе. Наша мета – змусити українців до праці для Німеччини».

За цих умов на українській території, окупованій німцями, почав зароджуватись та розвиватись рух опору. Його складовими стали радянський партизансько-підпільний рух та український національно-визвольний рух різного політичного спрямування. Саме в межах останнього формувались та діяли різні українські військові формування, які боролись за здобуття незалежності України.

Радянський партизанський та підпільний рухи в Україні в роки німецько-радянської війни

Напад нацистської Німеччини на СРСР застав вище партійно-радянське керівництво у Москві невідповідно до усвідомлення реалій тогочасного міжнародного становища, а збройні сили країни – в стані масштабної реорганізації та технічного переоснащення новими видами бойової техніки. В умовах відступу Червоної армії на основних стратегічних напрямках у Кремлі після першого тижня жорстоких боїв, нарешті, усвідомили, що агресія Німеччини – це не широкомасштабна провокація, а справжня війна і що на тому етапі ворог виявився сильнішим за СРСР. Тим часом, як свідчив досвід більшовиків, ефективним засобом стримання й виснаження сил агресора мала стати партизанська боротьба в тилу ворожих сил на тимчасово окупованій території.

Під тиском свого оточення Й.Сталін лише 29 червня 1941 р. погодився на оприлюднення директиви РНК СРСР і ЦК ВКП(б) партійним організаціям прифронтової смуги про перебудову всієї роботи на воєнний лад. У цьому документі одним із найважливіших завдань визначалося створення на окупованій території оперативних загонів та диверсійних груп для боротьби з частинами ворожої армії, для розгортання партизанської війни й створення нестерпних умов для агресора і його пособників. 18 липня зазначену директиву було доповнено постановою ЦК ВКП(б) про організацію Опору в тилу німецько-фашистських військ. У ній партійні організації зобов'язувалися надавати партизанській боротьбі "найширший розвиток та бойову активність".

Таким чином, уже в перші тижні війни вищі ешелони влади в Кремлі заклали основи організованого руху опору на тимчасово окупованій території Радянського Союзу, політичне й ідеологічне

керівництво яким взяла на себе комуністична партія. Пізніше, внаслідок дій нацистської окупаційної адміністрації, цей рух зімкнувся з постійно зростаючим антифашистським опором місцевого населення і переріс у справжню партизанську війну або ж, за словами К.Клаузевіца, в "народну війну", "...котра руйнує, як повільно жевріючий вогонь, основні підвалини ворожої армії". Як показали перші місяці війни, для організації широкомасштабного та ефективного руху народних месників ні партійно-державне керівництво СРСР, ні органи держбезпеки, ні військове командування виявилися фактично не готовими.

Внаслідок не вирішення питання про централізацію керівництва партизанською боротьбою на тимчасово окупованій території, організацією озброєних загонів займалися паралельно, фактично незалежно одні від одних, партійні організації (ЦК національних компартій, обкоми, міськкоми і райкоми партії), органи НКВС (наркомати внутрішніх справ союзних республік, їхні обласні, міські та районні відділи), військові ради і політуправління фронтів, політичні й розвідувальні відділи армій. Координація їхніх зусиль та дій на вищому партійно-державному чи військовому рівні була відсутня.

Партизанський рух 1941–1944 рр. на тимчасово окупованих фашистами теренах СРСР пройшов у своєму розвитку, як це в свій час визначила радянська історіографія, три періоди.

Перший період партизанського руху хронологічно охоплює час від початку війни (22 червня 1941 р.) й до кінця листопада 1942 р., тобто до оточення німецько-фашистських військ під Сталінградом. Той період характеризувався відсутністю сталих і узгоджених поглядів різних радянських інстанцій на основну мету та завдання партизанського руху, пошуком найдоцільніших форм керівництва бойовими й диверсійними діями його учасників, створенням із значним запізненням системи спеціальних штабів для централізованого управління силами останніх, організації їх діяльності в інтересах Збройних Сил СРСР. Водночас емпіричним шляхом проходило становлення форм внутрішньої організації та структури партизанських сил, оптимізації їх чисельності, вироблення власної тактики. У зазначений період бойові дії учасників руху опору мали переважно розрізнений характер, спостерігалася відсутність взаємодії між їх окремими загонами, епізодичними були диверсії на комунікаціях гітлерівців.

Суспільно-політичне становище в той період на тимчасово окупованих територіях СРСР позначалося поступовою зміною настроїв переважної більшості

населення, яке, внаслідок репресій нацистів, позбавлялося ілюзій щодо можливого співіснування з окупантами і схилилося до форм активного опору їх політиці.

Хоча у розпорядженні дослідників немає достовірних документів, але, за свідченням учасників тих подій, традиційно вважається, що 30 червня 1941 р. після наради в Центральному комітеті КП(б)У було створено оперативну групу на чолі із секретарем ЦК із кадрів М.Співаком для організації підпільно-партизанської боротьби у тилу противника й керівництва нею. Від політбюро Центрального комітету КП(б)У цією ділянкою роботи опікувалися секретарі ЦК М.Бурмистенко та Д.Коротченко. Зазначена вище група координувала свою діяльність із 4-м управлінням Народного комісаріату внутрішніх справ УРСР і військовими радами Південно-Західного й Південного фронтів.

Як згадував колишній начальник Українського штабу партизанського руху (УШПР) Т.Строкач, створення перших його загонів в Україні розпочалося з 5 липня 1941 р., коли стався стрімкий прорив німецьких танкових та моторизованих частин на київському напрямку. Перші дії партизанів у тилу фашистів мали місце в липні–серпні 1941 р. на території Житомирської й Київської областей, у зоні дислокації Південно-Західного фронту.

За деякими даними, за період із червня по вересень 1941 р. НКВС УРСР підготував та перекинув у тил ворога 122 загони народних месників чисельністю 5,8 тис. бійців. На 1 жовтня 1941 р. в областях України, за відомостями ЦК КП(б)У, було сформовано 738 партизанських загонів (26 257 бійців) і 191 диверсійна група (1374 особи). Разом із тим несприятливий перебіг бойових дій на фронті, коли радянські війська терміново залишили західні області, фактично зірвав заходи щодо розгортання у цьому регіоні руху Опору. Хоча в липні – вересні 1941 р. туди було перекинуто через лінію фронту 37 озброєних загонів (понад 550 чол.) та 233 організатори підпілля, більша частина з них не зуміла розгорнути своєї діяльності, розпалася або була ліквідована фашистськими контр розвідувальними органами. Серйозною перешкодою на шляху організації радянського партизанського руху у Західній Україні стала ОУН С.Бандери, яка користувалася широкою підтримкою місцевого

населення.

На хід партизанської боротьби в УРСР у 1941 р. негативно вплинула швидка окупація переважної більшості її території військами німців й їх союзників, що не дозволило радянській владі провести в життя низку заходів із розгортання руху Опору. Крім того, загравання німецької окупаційної адміністрації в липні – вересні 1941 р. з місцевим населенням – звільнення з полону червоноармійців-українців, дозвіл на відкриття церков, створення національних громадських організацій, видання україномовної преси, перепоховання жертв терору НКВС – помітно обмежувало його участь у створенні партизанських загонів.

Після поразки німецько-фашистських військ під Москвою в грудні 1941 р. і загального наступу Червоної армії взимку 1942 р. намітилась активізація партизанського руху. В Україні особливо вдало діяли об'єднані загони С.Ковпака,

І.Копьонкіна, О.Сабурова, О.Федорова, інших командирів. За даними НКВС УРСР, за період з 1 серпня 1941 р. по 1 березня 1942 р. українські партизани знищили 1652 об'єкти військового призначення, у тому числі підірвали 27 ворожих ешелонів. Втрати противника в боях та диверсіях оцінювалися більш як у 12 тис. солдатів і офіцерів, власні – майже в 600 бійців.

Незважаючи на певні позитивні тенденції у розвитку партизанського руху, стан збройної боротьби в тилу німецько-фашистських військ ще не відповідав тим завданням, які ставилися вищим партійно-радянським керівництвом. Учасникам руху Опору протистояв вмілий і фахово підготовлений противник, котрий здійснював контрпартизанські акції та вправно маніпулював свідомістю частини населення України, залучаючи її на свій бік.

Перебіг боротьби народних месників в Україні показав, що неузгодженість планів і форм використання партизанських сил, відсутність єдиного керівного й координаційного центру помітно впливали на ефективність бойової діяльності останніх. Одні загони занадто довго затримувалися з виходом у тил ворога, інші – самовільно покидали окуповану територію, не використавши існуючі можливості для ведення збройної боротьби. Через організаційні та кадрові прорахунки частина їх розпалася. Станом на 15 березня 1942 р. з 1376 загонів і груп, які були на обліку в НКВС УРСР, інформація про бойові дії надійшла лише від 14118. Доля інших через відсутність зв'язку була невідомою. До того ж партизани часто

відчували брак засобів радіозв'язку, мінно-підіривних пристроїв, автоматичної зброї.

Поразка радянських військ у травневих боях 1942 р. в Криму й під Харковом спонукала Кремль радикально переглянути своє ставлення до партизанського руху та посилити увагу до збройної боротьби у тилу фашистів, маючи на меті зробити її "однією з вирішальних умов перемоги над ворогом". 30 травня 1942 р. Державний комітет оборони (ДКО) ухвалив постанову про створення при Ставці Верховного Головнокомандування Центрального штабу партизанського руху (ЦШПР) і підпорядкованої йому системи спеціальних штабів для об'єднання керівництва останнім. Згідно з цим документом, при Військовій раді Південно-Західного напрямку було організовано Український штаб партизанського руху, який розпочав свою діяльність із 20 червня 1942 р. За станом на 26 червня того ж року на обліку в ньому перебували 704 загони (26,8 тис. бійців) та 622 винищувальні групи (1483 особи), але штаб мав радіозв'язок лише з 22 загонами (3310 бійців), котрі діяли у північних районах Лівобережної України. Відомості про стан і діяльність інших формувань були відсутні. За даними ЦШПР, діючими в УРСР рахувалися 238 загонів чисельністю у 12 133 бійців. Але Москва вважала, що можливості для розширення руху Опору на українських територіях використовувалися незадовільно. 15 липня 1942 р. Центральний штаб партизанського руху зробив зауваження УШПР про те, що нічого не зроблено для розгортання збройної боротьби у тилу фашистів у південній та південно-західній частинах України, особливо в районах правобережжя Дніпра.

Другий період руху Опору, який хронологічно датується кінцем листопада 1942 р. і завершується кінцем 1943 р., був добою його найбільшого розвитку на окупованій території СРСР, позначився збільшенням кількості діючих партизанських формувань та зростанням їх чисельності, якісними змінами в бойовій діяльності останніх, у розвитку їхньої тактики, в перетворенні цього виду боротьби у фактор оперативно-стратегічного значення. В даному періоді завершилося створення мережі спеціальних органів для централізованого керівництва партизанським рухом, який набув масових форм. Було здійснено широкі заходи щодо підготовки кадрів для Опору й їх матеріально-технічного забезпечення.

У згаданий час сталися помітні зміни в суспільно-політичному становищі на окупованих українських територіях, зумовлені

поразками гітлерівців та їхніх союзників на фронтах світової війни. Основним змістом партизанської боротьби в Україні у другому періоді стала реалізація розроблених ЦК КП(б)У й УШПР оперативних планів бойових дій на зимовий період 1942–1943 рр., на весняно-літній 1943 р., зокрема плану захоплення та утримання переправ через ріки Десна, Дніпро, Прип'ять і допомоги Червоній армії щодо оволодіння Києвом (вересень – жовтень 1943 р.). Ці плани були схвалені вищим партійно-радянським керівництвом й узгоджені з командуванням відповідних фронтів.

Упродовж грудня 1942 р. – березня 1943 р. відбулося становлення системи управління партизанським рухом в Україні. У підпорядкуванні УШПР перебували представництва при військових радах Воронежського, Південно-Західного та Південного фронтів й обласні штаби руху Опору. Перші здійснювали керівництво партизанською боротьбою в прифронтівій смузі, другі – у глибокому тилу противника. Сам УШПР із квітня 1943 р. перебував в оперативному підпорядкуванні Ставки Верховного Головнокомандування. Політичний контроль за діяльністю останнього і його системи здійснював ЦК КП(б)У.

У процесі виконання плану бойових дій партизанів України на зимовий період з 1 листопада 1942 по 1 квітня 1943 р. чисельність особового складу бойових формувань, які перебували в підпорядкуванні УШПР, збільшилася майже втричі.

У лавах 74 формувань та з'єднань налічувалося 15 тис. бійців, не рахуючи місцевих озброєних загонів та груп. За неповними даними, резерв кадрів партизанського руху обчислювався в 200 тис. чол., готових при наявності зброї стати до боротьби з фашистами. Гучний резонанс серед населення окупованих територій мали рейди з'єднань С.Ковпака, Я.Мельника, М.Наумова, О.Сабурова й О.Федорова з Лівобережної України на правий берег Дніпра, у район білорусько-українського Полісся. Для потреб партизанів було перекинуто літаками за лінію фронту значну кількість зброї, боєприпасів, вибухівки тощо. Доповіді рейхскомісара України у Берлін про становище в регіоні за березень – квітень 1943 р. зазначалося, що завдяки постачанню партизанів із радянського тилу їхня діяльність у північній частині Волинської, Житомирської та Київської областей помітно активізувалася. Водночас Е.Кох був змушений відзначити, що за січень – квітень 1943 р. кількість диверсій на залізницях Ковель – Київ, Брест – Козятин – Київ

становила відповідно 110 і 56.

Але найбільш дошкульного удару учасники руху Опору України завдали по фашистах у ході реалізації оперативного плану бойових дій на весняно-літній період 1943 р. При цьому найбільшу увагу було звернуто на диверсії на комунікаціях вермахту. В порівнянні з попереднім часом згаданий план був значно краще забезпечений у кадровому й матеріально-політичному відношенні. Через труднощі, пов'язані з транспортуванням людей та вантажів на окуповану територію, активні дії партизанів розпочалися із середини червня 1943 р. У глибокий тил ворога вирушили з'єднання С.Ковпака, Я.Мельника, М.Наумова, О.Федорова, інших командирів. Вже в червні командування оперативного тилу групи армій "Південь" відзначило 135 випадків появи у зоні своєї дислокації партизанських загонів і з'єднань, а в серпні 1943 р. вже інформувало, що відбулося понад 940 боїв між ними й німцями. Особливого резонансу набув рейд у Карпати з'єднання С.Ковпака (червень – вересень 1943 р.). Незважаючи на втрати, партизани помітно дезорганізували діяльність німецької адміністрації на Станіславщині, підштовхнули до антифашистської боротьби підпільні структури ОУН(Б).

Рейд ковпаківців до Галичини в черговий раз підтвердив вразливість у цьому регіоні позицій німецької влади від дій добре вишколених та гарно озброєних учасників формувань руху Опору, однак ЦК КП(б)У й УШПР не змогли скерувати туди інші партизанські загони.

Особливо відчутних збитків зазнали гітлерівці від диверсійних дій українських народних месників. За період з 1 квітня по 1 серпня 1943 р. на території УРСР було підірвано 713 ешелонів, внаслідок чого знищено або пошкоджено 788 паровозів, 8030 платформ, цистерн, вагонів, зруйновано 108 залізничних і 283 шосейні мости, розібрано або підірвано 57,5 км рейок, здійснено 8 нападів на залізничні станції. Під ударами партизанів у той період перебувало 40 напрямків та ділянок залізниць загальною довжиною близько 4 тис. км.

У ході виконання оперативного плану на весняно-літній період 1943 р. радянські озброєні формування зустріли несподівано сильний опір з боку ОУН-УПА на теренах Волині – Полісся. Саме ця обставина не дозволила вивести оперативні групи ЦК КП(б)У й УШПР на територію Дрогобицької, Львівської, Станіславської та Чернівецької областей. Крім з'єднання С.Ковпака, на терени

Галичини не зуміла пробитися решта партизанських формувань.

Як показав час, партизанським формуванням України вдалося впоратися лише з першою частиною згаданого оперативного плану. Починаючи з 19 вересня 1943 р., вони на Чернігівщині та Київщині приступили до організації й утримання переправ для радянських військ на Десні, Прип'яті, Дніпрі, в зоні дислокацій Центрального, Воронезького і Степового фронтів. Всього було організовано 25 переправ, у тому числі 3 – на Десні, 12 – на Дніпрі, 10 – на Прип'яті.

Другий період партизанського руху став часом найбільших його досягнень у бойовій, диверсійній і розвідувальній діяльності в тилу німецько-фашистських військ, вершиною військової майстерності. Більша частина командування руху Опору впевнено почувалася у тактиці, вміла планувати й проводити складні бойові та диверсійні операції, організовувати тривалі рейди по тилах противника. Впродовж 1943 р. партизанські загони і з'єднання, які підпорядковувались УШПР, здійснили 292 напади на гарнізони, комендатури й кущі поліції, 24 – на штаби військових та тилових підрозділів і частин противника, 19 – на залізничні станції, оволоділи 21 районним центром. Було підірвано 3688 ворожих ешелонів. Від партизанів надійшло до УШПР 1260 донесень, які містили 2011 фактів розвідувального характеру. Зазначені показники були найвищими за всю історію збройної боротьби в Україні.

На завершальному етапі визволення території УРСР від гітлерівських окупантів (січень – серпень 1944 р.), який став третім періодом руху Опору, перед

партизанами України стояло завдання й надалі активними діями по дезорганізації тилу німецько-фашистських військ сприяти бойовим операціям Червоної армії. При цьому пріоритетне значення надавалося виходу партизанських загонів і з'єднань на терени Західної Волині та Галичини.

Тим часом оперативна ситуація на Правобережній Україні й у західних областях республіки на початку 1944 р. мала нові особливості в порівнянні з 1942–1943 рр. По-перше, у зв'язку із скороченням довжини лінії фронту і зменшенням глибини оперативного тилу своїх військ противник отримав можливість створити в обороні високі тактичні щільності, зміцнити гарнізони навколо місць дислокації партизанів, посилити охорону комунікацій. По-друге, в західних областях України реальною бойовою силою у той час виступили ОУН і УПА, які користувалися широкою

підтримкою місцевого населення та були готові активно протидіяти поверненню в регіон радянської влади.

На початку 1944 р. найбільш високою була концентрація партизанських сил на території Рівненської, Житомирської та Кам'янець-Подільської областей. Тут, у зоні дислокації 13-ї й 60-ї армій 1-го Українського фронту, перебувало 18 з'єднань у складі 115 загонів чисельністю близько 30 тис. чол. Це було використано радянським командуванням, котре при проведенні Рівненсько-Луцької наступальної операції 27 січня – 11 лютого 1944 р. відвело в ній помітну роль партизанам, які, за словами командуючого 13-ю армією М.Пухова, виявили себе "грізною силою у боротьбі з окупантами". Загони та з'єднання учасників руху Опору не тільки активно взаємодіяли з наступаючими радянськими військами, а й самостійно вибивали гітлерівців із населених пунктів, утримуючи останні до підходу частин Червоної армії. Результативними були також диверсійні дії партизанів.

Якщо на теренах Волині – Полісся і Поділля партизанські формування в цілому впоралися з поставленими перед ними бойовими завданнями, то їх спроби пробитися у Галичину виявилися невдалими. Крім з'єднань П.Вершигори, М.Наумова, М.Шукаєва, у той регіон фактично не вийшло жодне інше формування.

Однак з'єднання П.Вершигори й М.Наумова не довго затрималися в Дрогобицькій та Львівській областях і були змушені з втратами відступити на польську територію, а формування М.Шукаєва перейшло у Словаччину. Головна причина цих невдач крилась в активній протидії ОУН і УПА й відсутності підтримки партизанів із боку місцевого населення.

На завершальному етапі визволення території України в січні – серпні 1944 р. партизанські загони й з'єднання підірвали 1015 ешелонів противника, зруйнували 464 залізничних і шосейних мости, розгромили 52 штаби та гарнізони, знищили 638 одиниць бронетехніки, 4647 автомашин⁴⁹, завдали ворогові втрат у живій силі.

Партизанський рух у 1941–1944 рр. в УРСР, як свідчать історичні документи, спогади його учасників та праці дослідників, пройшов складний і часом драматичний шлях розвитку, перетворившись на зламі 1942/1943 рр. у важливий фактор розгрому й вигнання з української землі німецько-фашистських

окупантів. Якщо в 1941–1942 рр. дії нечисленних загонів партизанів (від 25 до 100 бійців) мали переважно розрізнений характер, то вже з весни 1943 р. проти ворога вели бойову діяльність їх формування чисельністю від 800 до 1,5 тис. бійців і більше, озброєні гарматами, мінометами, автоматичною зброєю. Їхні дії координувалися спеціальними штабами. Системний характер мали диверсії партизанів на комунікаціях гітлерівської армії, які призводили до зриву військових перевезень, тягли за собою втрати ворога у живій силі та техніці. На тлі відомих здобутків учасників руху Опору, які змушений був визнати й їх противник, варто зазначити, що вище партійно-радянське керівництво у Кремлі недостатньо використало потенціал партизанського руху на окупованій фашистами території СРСР і особливо в Україні. Цього погляду дотримується багато вітчизняних та зарубіжних дослідників. А сучасні російські історики розглядають народну боротьбу 1941–1944 рр. як "війну невикористаних можливостей". Особливо це стосується, на думку колишнього заступника начальника УШПР, полковника І.Старинова, диверсійних дій на комунікаціях гітлерівців. Найперспективнішою з точки розвитку партизанського руху була окупована фашистами територія України, де вони мали найбільш розгалужену структуру свого тилу серед захоплених територій Радянського Союзу і надзвичайно вразливі комунікації. Під час битв за Кавказ, Сталінград та на Курській дузі (1942–1943 рр.) більшість перевезень вермахту здійснювалася через українську територію. Тут відпочивали і переформовувалися німецькі військові з'єднання, проводився середній і дрібний ремонт бойової техніки. Україна була головним постачальником продовольства й фуражу для потреб противника. Загальновідомий інтерес нацистів до її сировинних та людських ресурсів.

Військові формування Тараса Бульби-Боровця

22 червня 1941 р. нападом Німеччини на СРСР розпочалася німецько-радянська війна. Для більшості українців, які проживали в СРСР, ця війна стала боротьбою за Вітчизну, своїх рідних, домівку. Для багатьох представників української політичної еміграції війна стала надією на відновлення української державності. Тому після перших успіхів німецьких військ 30 червня 1941 р. представники проводу ОУН(Б) прийняли Акт відновлення української держави й зробили спробу сформуванню український уряд.

Слід зазначити, що інші українські організації зайняли обережнішу позицію і погоджувалися на пряме співробітництво з німцями у ролі "підлеглого", вважаючи, що час для більш рішучих самостійних дій ще не настав. Подібної позиції дотримувався і Тарас Боровець.

З перших днів війни Боровець, змінивши своє псевдо з Байди на Тараса Бульбу, починає активну діяльність. Не маючи сильної боєздатної організації, загартованих підпільною роботою кваліфікованих кадрів, Т. Бульба-Боровець вів пошук союзників. З початком німецької окупації Рівненщини він прибув до обласного центру, маючи намір вступити в міліцію, створену "похідною" групою ОУН(Б), але дістав відмову.

Не порозумівшись з бандерівцями, Бульба-Боровець почав діяти сам. Він вирішує створити з допомогою вищих офіцерів німецької окупаційної влади, які перебували на території Рівненської області, власні військові загони. Такому рішенню сприяла помилкова думка про позитивне ставлення нацистської Німеччини до українського питання. Головним для Т. Бульби-Боровця була організація збройного формування, за допомогою якого можна було б вести з нацистами політичні переговори про майбутнє України. Першим кроком на шляху до цього і стало формування "Поліської січі". У кінці червня 1941 р. він видав оперативний наказ № 1 – про створення повстанських загонів (відділів) і початок диверсійних актів у тилах Червоної армії. На початку липня 1941 р. за заслуги у боротьбі з радянською владою Боровця призначили комендантом української поліції Сарненського району. Майже одразу по тому він звернувся до штабу 213-ї німецької дивізії з проханням дозволити сформувати збройний загін чисельністю в тисячу осіб і 8 серпня отримав такий дозвіл.

Діяльність новоутвореного військового формування, яке Т. Бульба-Боровець назвав "Поліською січчю", високо оцінювали нацисти. Особливо відзначили вони жорстоку різанину, яку Бульба-Боровець і члени його формування вчинили серед відступаючих підрозділів Червоної армії.

Існує велика розбіжність щодо часу утворення військового формування Бульби-Боровця. П. Мірчук і М. Лебедь заявляли, що "Поліська січ" була створена з приходом нацистів в Україну. О. Штуль-Жданович (Шуляк) твердить інше: "Чи це кому подобається чи ні, восени 1940 року Тарас Боровець закладає "Поліську січ", як

основу майбутньої повстанчої армії". Бюлетень ОУН(М) "Сурма" за червень 1982 р. називає Т. Бульбу-Боровця головнокомандуючим первісної УПА: "Партизанську боротьбу з окупантом розпочав отаман Тарас Бульба-Боровець, який ще перед війною організував "Поліську січ". Найвірогіднішим є перше твердження.

Є кілька версій стосовно статусу "Поліської січі". Деякі дослідники вважають її зародком УПА, інші – звичайним поліцейським формуванням. Перед істориками постають й інші питання, наприклад: коли Бульба почав повстанську акцію? Якщо в 1941 р., то проти кого? А якщо в 1942, то що він робив у 1941 р.?

В 1941 році повставати не було проти кого. Червона армія відступала, на поліському терені залишались лише рештки регулярних військ, які опинилися в оточенні. Відносини з німецькою владою в той час були дружніми. Бульба-Боровець так писав із приводу статусу "Поліської січі": "Ми представляємо військо УПА на офіційну "міліцію", організуємо в Сарнах Округну команду коменданта міліції, своїм заступником ставлю сотника Диткевича. Наша міліція – це не та міліція, що її дозволяють німецькі ортскоменданти...". Він сподівався на те, що створення "Поліської січі" приведе до утворення армії, а в подальшому і держави, про що свідчить і німецький документ: "Боровець спочатку думав, що утворення "Поліської січі" буде йому основою для створення у майбутньому української армії".

Складовою частиною цього задуму мав стати й виданий оперативний наказ № 2. У ньому вказувалося: "Згідно з наказом німецького військового командування в Сарнах... я приймаю командування українськими повстанськими загонами (відділами) і організую самооборону від більшовицьких регулярних і партизанських частин".

З самого початку своєї діяльності отаман боровся лише проти решток Червоної армії, які партизанили на Поліссі. Центром опору радянських сил був Олевськ, де залишались бійці і командири військового гарнізону, що вціліли після боїв з есесівською дивізією. Проте воювати з регулярними частинами, хоча й розбитими, було не просто. Особливо давалася взнаки відсутність старшинських кадрів. У середині липня отаман поїхав до Львова на переговори з ОУН(Б), щоб досягти домовленості про співробітництво. Але переговори не дали бажаного результату. Після проголошення Акта від 30 червня 1941 р. провідники ОУН(Б) були заарештовані, а ті, хто

залишився на свободі, домагалися, як він потім згадував, "ліквідації усіх організацій та підпорядкування людей цих організацій тільки наказам політичної лінії їх проводу".

На такі умови Т. Бульба-Боровець не погодився. Проте у Львові він зустрів свого земляка О. Штуля-Ждановича, який допоміг йому організувати зустріч з Омеляном Сеніком-Грибівським та Миколою Сціборським. На переговорах з ними керівник "Поліської січі" розповів про стан справ на Поліссі й просив допомоги старшинськими кадрами. 5 серпня було укладено договір, що "охоплював ділянку військової співпраці, обминаючи політичну ідеологію". ПУН зобов'язався допомагати "Поліській січі" постачанням старшинських кадрів. Одразу після переговорів, за словами Бульби-Боровця, 10 молодих старшин і підстарший – членів ОУН(М) – поїхали з отаманом на лісовий фронт.

На те, що між Т. Бульбою-Боровцем і ОУН(М) був підписаний договір, вказує і О. Штуль-Жданович. Він згадував, що на Полісся до отамана виїхали поручики Домазарь, Дяченко, Кедюлич, сотник Терлиця. У Львові готувалася друга група старшин.

Прибувши у розташування "Поліської січі", Бульба-Боровець завершив її структурне оформлення. Військову підготовку спочатку проводив виконуючий обов'язки начальника штабу полковник Дяченко (у минулому – командир кавалерійського полку "чорних запорожців" Армії УНР), а після його від'їзду – Петро Смородський. З ініціативи останнього у бульбівському формуванні почалася певна політична робота. Сам Боровець не приділяв їй належної уваги, що зрештою дало негативні наслідки. Особливо це виявилось у ставленні до "Поліської січі" жителів Східної України.

При сприянні полковника Смородського було розроблено першу політичну концепцію "Поліської січі": "За що бореться УПА". В цьому документі багато положень демократичного і соціалістичного спрямування: "УПА бореться за дійсну, а не фіктивну свободу думки, слова, віри, чину кожного громадянина української держави, без різниці його національності, статі, походження й політичних та релігійних переконань. УПА визнає законною і правильною націоналізацію більшості ресурсів країни державою, але рівночасно стоїть на сторожі оборони інтересів трудового люду перед державним капіталом так само, як і перед капіталом приватним. УПА бореться за якнайшвидше уконстатування в українській державі: державної власності; комунальної власності; кооперативної

власності; приватної власності. Кожна форма володіння власністю має бути рівноправна перед законом" . У документі також вказувалося, що в майбутній державі УПА виступатиме за соціальні гарантії для народу: безплатну освіту, культуру, соціальну і санітарно-медичну опіку для всіх громадян.

У кінці серпня 1941 р. підрозділи "Поліської січі" заволоділи Олевськом, куди через деякий час був перенесений штаб бульбівського формування. Величезна територія Слуцьк-Гомель-Житомир опинилася під контролем військових формувань Тараса Бульби-Боровця. Німецькі війська обминули цю територію під час стрімкого наступу, а цивільна адміністрація ще не встигла взяти її під свій контроль.

Пізніше Т. Бульба-Боровець згадував, що Олевськ від середини серпня до середини листопада 1941 р. був "справжньою столицею, щось на зразок ... абсолютно суверенної Української Народної Республіки". Однак, незважаючи на певну автономність, ця структура була підпорядкована німецьким законам, згідно з якими створені національні місцеві або районні управління "не повинні розглядатися як самостійні управління чи як уповноважені від вищої влади, а як довірені для зв'язку з німецькою військовою владою, завдання яких полягає в тому, щоб виконувати розпорядження останньої чи, в разі потреби, – роз'яснювати населенню".

У загони Т. Бульби-Боровця влилася частина колишніх вояків УНР. Серед них був Леонід Щербатюк (Зубатий), син полковника Армії УНР, досить освічена людина: володів кількома мовами, в довоєнний період був представником бориславської нафтової фірми у Великобританії. На початку 1942 р. Т. Бульба-Боровець призначив його начальником штабу.

Загальну чисельність січовиків у цей час отаман оцінював у 10 тис. осіб. Ймовірно, що вона не перевищувала 3 тис. Цифрою 2-3 тис. осіб оцінювала кількість бійців "Поліської січі" німецька влада.

Незважаючи на співробітництво Т. Бульби-Боровця в 1941 р. з окупаційними військами, його не варто звинувачувати в колабораціонізмі, як це постійно робили у своїх публікаціях радянські автори. Сам термін "колабораціонізм", як зазначає С. Кульчицький, означає відносини двох сторін, коли одна сторона служить іншій всупереч інтересам свого на роду і батьківщини. Т. Бульба-Боровець був громадянином Польської держави, хоча й

боровся проти неї ще з юнацьких років. Встановлену в Західній Україні в 1939 р. радянську владу він не визнавав.

Ситуація різко змінюється з приходом цивільної адміністрації. Німецька влада не збиралась рахуватися з "Поліською січчю", яка на той час налічувала близько трьох тисяч осіб. Але Т. Бульба-Боровець, маючи під контролем військове формування, не збирався бути лише маріонеткою в руках німецьких політиків.

9 листопада 1941 р. на переговорах із генералом Кіцінгером у Рівному Т. Бульба-Боровець поставив вимогу визнати "Поліську січ" як українську військову частину, а також запропонував забезпечити власними силами охорону Полісся і очистити ліси на Чернігівщині від більшовицьких партизанів. Однак його вимоги та пропозиції було відкинуто. Більше того, після переговорів німецька окупаційна влада почала вдаватися до більш радикальних заходів. У зв'язку з розгортанням діяльності окупаційної адміністрації та курсом німецьких керівників на подолання проявів самостійності українців було прийнято рішення про ліквідацію національних військових формувань. Їхнє місце мала зайняти українська допоміжна поліція під німецьким керівництвом. Намагаючись уникнути ускладнень з німецькою окупаційною владою, Бульба-Боровець прийняв рішення розформувати свої військові загони. 16 листопада 1941 р. відбулася формальна демобілізація козаків "Поліської січі".

Одним із останніх своїх наказів рада старшин присвоїла Боровцю військовий чин генерал-хорунжого. "Поліська січ" була розпущена, її отаман з групою в 300 осіб пішов у ліс. Його загін дислокувався поблизу сіл Корпилівка і Борове Березнівського району Рівненської області, а пізніше – в Людвипільському і Костопільському районах.

Отримавши звання генерал-хорунжого, Т. Бульба-Боровець хотів підняти значимість своїх підрозділів. У грудні 1941 р. наказом нового штабу було знято дописку "Поліська січ" і формування Т. Боровця дістало назву "Українська повстанська армія". Хоча бульбівські загони відтепер виступали під назвою УПА, його бійців продовжували називати "бульбівцями". Назва УПА на той час майже не вживалась.

У своїх спогадах отаман писав, що в той час (тобто взимку 1942 р.) він їздив зі звітом до президента УНР – Андрія Ливицького, а також твердить, що переведення "Поліської січі" в підпілля було заплановане. Проте наявні документи та свідчення очевидців

спростовують його твердження.

У лютому 1942 р. Т. Боровець зробив ще одну спробу домовитися з німецькою окупаційною владою про відновлення діяльності "Поліської січі", однак вона не мала успіху. Як свідчать архівні дані, до березня у бульбівців не було сутичок з гітлерівцями, оскільки "німці, – як писав отаман, – воювали з нашим головним ворогом – Росією та більшовизмом".

Не отримавши підтримки в керівництва окупаційної влади на Волині й Поділлі, Т. Бульба-Боровець тимчасово припинив діяльність військових загонів УПА, а сам попрямував до генерал-губернаторства (тут місцевий художник написав його портрет, фотографії якого роздавали населенню). Не виявляли бажання налагодити контакти й гітлерівці. Такий стан у відносинах між нацистами й бульбівцями тривав до кінця зими. На початку весни ситуація докорінно змінюється. Почався новий період у діяльності Т. Бульби-Боровця, що характеризувався зміцненням і розбудовою УПА.

У березні 1942 р. в генеральному комісаріаті Волині та Поділля почалися репресії проти українців, у першу чергу, проти тих, хто свого часу був членом "Поліської січі". Це змусило Т. Бульбу-Боровця активізувати діяльність зі створення військового формування, тепер уже не у вигляді поліцейської частини, а Української повстанської армії. За кілька місяців його загін зріс до 700 чоловік. Ядро загону утворювали колишні члени "Поліської січі". Крім того, Т. Бульба-Боровець робив спроби мобілізації населення в Людвипільському районі.

Дії отамана, спрямовані на створення армії та опір німецьким окупантам, суперечили позиції Державного центру УНР. Його провідні діячі на чолі з А. Лівіцьким виступали за співпрацю з гітлерівською Німеччиною, сподіваючись, що саме представники УНР отримають дозвіл від німецького керівництва сформувати український уряд.

У цей час сталися деякі зміни в найближчому оточенні Т. Бульби-Боровця: був звільнений П. Смородський, колишній начальник штабу, новим начальником штабу був призначений Л. Щербатюк-Зубатий. Сотники В. Раєвський, С. Сиголенко, поручик Л. Ковальчук, хорунжий Г. Володик та інші отримали наказ вступити на службу в німецьку поліцію та німецькі установи в Рівному й інших містах і там виконувати завдання бульбівського штабу. В Києві

функції зв'язкового штабу УПА(Б-Б) виконував сотник А. Кабайда, який працював перекладачем у штабі поліції. Його завданням було ввійти в довіру до німців і протриматись в Києві якомога довше. Подібні завдання отримали зв'язкові і в інших містах.

У новій ситуації змінюються політичні орієнтири отамана. Якщо ідейним стрижнем попередньої військової формації було антирадянське спрямування, то для УПА(Б-Б) – антинімецьке. Т. Бульба-Боровець, вихований у націоналістичному дусі, вважав головним ворогом Радянський Союз, а Німеччину – потенційним союзником. Надія на те, що нацисти змінять ставлення до українського питання (чи обставини змусять їх це зробити), не залишала його протягом усього періоду війни. Але гітлерівський терор привів до того, що частина бійців бульбівського формування, як і населення окупованих районів, своїм головним ворогом стали вважати німецьких окупантів. Антинімецькі сили сподівалися досягти з радянськими партизанами якщо не співпраці, то хоча б нейтралітету. Такі сили, що взаємно виключали одна одну, в єдиній організації були джерелом її нестабільності, а в майбутньому – й ослаблення.

Не сприяла посиленню УПА(Б-Б) і політична діяльність поліського ватажка. Після того, як весною 1942 р. під тиском обставин він розпочав створення повстанських загонів, перед ним постали питання політичного характеру. На кого опертись у такій непростій ситуації? Хто ворог, а хто друг? Яка мета діяльності в найближчій перспективі?

Більше стихійно, ніж обдумано, керівник УПА(Б-Б) змінює свою політику. Тогочасну дипломатію Т. Бульби-Боровця Я. Гайвас назвав "грою у дві руки". Суть її полягала в тому, щоб, використовуючи стосунки з німецькими та радянськими силами, добиватися поступок від кожної зі сторін і по можливості триматися щодо них нейтралітету. Але за тих умов політика "гри у дві руки" не могла мати успіху. Обидві політичні сили – і Радянський Союз, і нацистська Німеччина – визнавали лише один принцип: "хто не з нами, той проти нас". До того ж дипломатія Бульби-Боровця ослаблювала сили самої УПА(Б-Б). Внутрішня боротьба між про- і антинімецькими силами не давала змоги консолідуватися навколо бульбівського формування різноманітним антигітлерівським політичним силам, українському населенню. Як стане зрозумілим пізніше, це була фатальна помилка.

У квітні 1942 р. військові загони Бульби-Боровця перейшли до боротьби з гітлерівцями: з одного боку, щоб показати нацистам свою силу і скористатись цим у майбутніх переговорах, з другого – щоб дати вихід антигітлерівським настроям бійців УПА(Б-Б). Третім аспектом було намагання завоювати прихильність населення, захистити його від свавілля окупантів.

15 серпня 1942 р. Т. Бульба-Боровець написав листа до Еріха Коха. У ньому пояснювалася вичікувальна позиція його формування: Німеччина вважалася лише тимчасовим ворогом, а головним ворогом залишалися "етнографічні сусіди". "Тепер до Вас востаннє промовляє голос українського національного підземелля", – писав Боровець. Для уникнення конфліктів між його загонами й нацистами отаман пропонував окупаційній владі лояльно ставитись до українського населення: заборонити додаткові продовольчі ревізії, враховувати потреби місцевого населення, припинити арешти та розстріли українців, звільнити з в'язниць арештованих бульбівців і представників інших національних організацій.

Однак терор окупантів лише посилювався. І від другої половини липня до кінця серпня, за словами Т. Бульби-Боровця, тривала друга фаза боротьби. Найбільшою акцією того періоду отаман вважав "Шепетівську операцію", яку провели в ніч на 19 серпня 1942 р. об'єднані в одну оперативну групу декілька "летючих бригад" УПА(Б-Б) на вузловому залізничному пункті Шепетівка. В результаті операції (вона мала диверсійно-демонстративний характер, і поліський ватажок надто емоційно описав її у своїх мемуарах) було розвантажено чотири ешелони з різним майном, яке бульбівці перевезли до лісу. Крім того, бійці УПА(Б-Б) звільнили два ешелони людей, яких примусово направляли на роботу в Німеччину.

Починаючи збройну боротьбу проти німецьких окупантів, Т. Бульба-Боровець не ставив перед своїми бійцями завдання бити ворога на кожному кроці. Мова йшла про те, щоб показати окупантам бойові можливості УПА(Б-Б), змусити їх погодитись де-юре або де-факто зі статусом двовладдя на Волині—Поліссі. Визнаючи німецьких окупантів ворогами, бульбівці не бажали передчасно розтратити свої сили; вони чекали часу, коли Німеччина і Радянський Союз виснажаться. "Повна війна" з партизанами не відповідала політичним намірам отамана. Позиція Т. Бульби-Боровця чітко відбита у "Законі українського партизана", затвердженому отаманом 15 вересня 1942 р.: "Український

партизан без наказу командування абсолютно не має права виступати зі зброєю у руках. Виняток становить тільки необхідна потреба самооборони". Таким чином, Т. Бульба-Боровець прагнув зберегти сили "до кращих часів".

Слід зазначити, що хоча збройні дії УПА (Б-Б) і перешкоджали діяльності окупаційної адміністрації, проте не становили серйозної загрози з військової точки зору. З цим погоджується більшість дослідників. Однак не можна не погодитися з тим, що вони мали серйозне політичне значення. Діяч мельниківського проводу ОУН О. Штуль-Жданович з цього приводу писав, що "збройна, партизанська боротьба дала далеко глибший наслідок, як самі бої. Вона в українському народі зміцнила почуття власної сили й власної вартості, власних можливостей і власного уміння".

Воєнні дії бульбівців перешкоджали німецькій владі здійснювати мобілізації українського населення для роботи в Німеччині. Бульбівці перешкоджали й продовольчим реквізиціям. За словами Т. Бульби-Боровця, боротьба бульбівців із гітлерівцями тривала близько чотирьох місяців. Про характер військових дій можна судити з німецьких документів: "До лютого 1943 року бульбівці здійснювали напади заради забезпечення себе харчами. Не було жодного випадку покалічення службовців німецької поліції і солдатів вермахту. В основному вороги – поліція і цивільна адміністрація (золоті фазани)".

Подібна інформація міститься у повідомленні начальника поліції безпеки й служби безпеки від 4 грудня 1942 р., в якому йдеться про те, що в Рівненському і Житомирському округах за останні 8 днів мали місце 150 нападів, головним чином на склади. Оскільки бандерівці ще не активізували свою діяльність, більшість цих нападів можна зарахувати до активу бульбівців. Про те, що це були не радянські партизанські загони, свідчить і приписка німецької адміністрації: внаслідок пропагандистської роботи члени банд добровільно перейшли на службу німецькій владі.

Є й інші джерела, які підтверджують специфічний характер боротьби. В одному німецькому документі вказано, що восени 1942 р. Боровець сам заявляв, що за період його діяльності "не було пролито жодної краплини німецької крові, і він ніколи не допустить цього, оскільки сам боровся з більшовиками".

Отже, про активну боротьбу з гітлерівцями немає мови. Не є винятком і повідомлення поліції безпеки й служби безпеки від 23

жовтня 1942 р., в якому зазначалося, "що бандерівський рух зайняв різку позицію проти Німеччини, прагнучи всіма засобами, навіть шляхом збройної боротьби, домогтися незалежності для України". В цьому документі Бульба-Боровець фігурував як бандерівський функціонер і командир великої банди, що діяла в околицях м. Сарни. З діяльністю його загонів й пов'язувалися головним чином відзначені в документі збройні акції. Однак про якесь значне заподіяння шкоди окупантам його загонами мова не йде.

Варто також відзначити і той факт, що не всі напади загонів Бульби-Боровця на німців можна було зафіксувати, оскільки бульбівці інколи перевдягалися у форму радянських партизанів.

Намагання Т. Бульби-Боровця обмежуватися невеликими сутичками з німцями, бойовими акціями, спрямованими на добування продовольства, означали, що отаман сподівався порозумітися з німецькою владою. На його пронімецькі настрої влітку 1942 р., коли вже більшій частині населення України стали зрозумілими цілі гітлерівців та їх поведінка на загарбаних українських землях, вказують нові листи отамана до Коха. Ось уривок одного з них: "Я писав із лісу рейхскомісару листи, в яких звертав увагу на те, що німецьке правління в Україні веде неправильну політику і що це кінець кінцем закінчиться трагічно для обох сторін".

Постійний інтерес до Бульби-Боровця та його військових загонів виявляли й нацисти. Щоб розвідати настрої в УПА (Б-Б), німецькі керівники встановили з отаманом зв'язок. Одним із перших почав діяти в цьому напрямку начальник поліції безпеки й служби безпеки генеральної округи "Волинь – Поділля" оберштурмбанфюрер Пютц. Приводом до зустрічі став лист Т. Бульби-Боровця до рейхскомісара Е. Коха, датований серпнем 1942 р. В ньому поліський ватажок зазначав, що антинімецькі дії його загонів були відповіддю на злочинну політику фізичного нищення людей. Отаман наголошував, що коли німці перейдуть до методів нормальної військової окупації й припинять масові репресії, УПА(Б-Б) буде суворо дотримуватись нейтралітету в їхній війні проти більшовиків.

Переговори пройшли 23 листопада 1942 р. в с. Москвин Березнівського району на Рівненщині. З німецької сторони були присутні Пютц і шеф політичного відділу служби безпеки (СД) Волині й Поділля Йоргенс. Від УПА(Б-Б) парламентарем був

полковник П. Смородський. На початку переговорів Пютц наголосив, що йому відома позиція отамана стосовно німецької сторони. Він знає, що Бульба-Боровець ніколи не давав наказу проливати німецьку кров. Власне цей момент, за словами Пютца, і став основою для ведення переговорів.

Шеф СД Волині й Поділля запропонував Т. Бульбі-Боровцю перейти на службу до німців, розпочати спільну боротьбу з партизанами і таким чином легалізуватися. Керівник УПА(Б-Б), у свою чергу, зажадав зміни політичного курсу стосовно України та амністії українським націоналістам. Пютц погодився звільнити лише колишніх членів "Поліської січі", а справу щодо визнання української державності пропонував перенести на майбутнє. На вимогу дати конкретну відповідь на пропозицію німецької сторони Бульба-Боровець відповів, що йому потрібен час, щоб порадитися зі своїм штабом. На цьому переговори закінчились. Виразної антинімецької позиції керівник УПА(Б-Б) не зайняв.

У грудні 1942 р. Т. Бульба-Боровець знову вступив у контакт із німецькою окупаційною владою. У листі до Пютца він писав, що за існуючих німецько-українських політичних взаємовідносин про звільнення політичних в'язнів не може бути мови, тому його (Т. Бульби-Боровця) співпраця з німцями неможлива, оскільки вона не може призвести ні до чого, крім підриву його авторитету. Щоб запобігти репресіям з боку німців, повідомляв Пютца Т. Бульба-Боровець, він змушений зі своїми загонами залишатись у лісі. Проте нелегальне становище бульбівців зовсім не означає, що вони виступають проти Німеччини. Якби Німеччина звільнила їх від участі в цій війні, то вони залишались би до кінця війни нейтрально-спостерегаючими. Т. Бульба-Боровець підкреслював, що вони не допомагають німцям, але й не шкодять, і не змінять цієї позиції до тих пір, поки німецька влада не оцінить ненормальну ситуацію, яка склалася в результаті її політики. Отаман наголошував, що якщо німецька влада й далі активно виступатиме проти українського населення, то бульбівці змушені будуть перейти від нейтралітету до антинімецької боротьби.

15 березня 1943 р. в листі до Беєра він писав: "Боротьба з московсько-більшовицькою диверсією – це наша життєва konieczність. Вона повинна розпочатись якнайскорше... Однак, як самі бачите, офіційна співпраця неможлива. З цього, власне, користує наш спільний ворог та безкарно активізує свою диверсійну

діяльність в терені. Останні успіхи совєтської армії та факт, що большевицька навала переступила кордони України, примушує нас змінити своє досьогочасне становище супроти Німеччини і перейти від нейтралітету до чинної допомоги в боротьбі з большевизмом".

Зі змісту листа зрозуміло, що Т. Бульба-Боровець відкидав умови порозуміння, висунуті ним восени під час переговорів з Пютцом, а саме: визнання української держави і звільнення політичних в'язнів. Небажання конфліктувати з окупантами, ненависть до Радянського Союзу виявились сильнішими від потреби боротися з німецьким загарбником. Політичні вимоги відсувались на майбутнє, а співпрацю отаман пропонував будувати на порозумінні. "Вона (співпраця) могла опиратись на такі принципи:

- німці згайдніють своє відношення до українців, а українці приступають до чинної боротьби з більшовицькою диверсією;
- українці дають для цієї акції людей, а німецька влада постачає їй воєнний матеріал;
- акція поки що оформляється як незалежна українська партизанка".

Крім цього, Бульба-Боровець пропонував довести кількість членів УПА(Б-Б) до сорока тисяч чоловік.

Проте всі пропозиції отамана були проігноровані. 16 квітня 1943 р. Т. Бульба-Боровець пише особистого листа до поручика Ковальчука в Рівне з проханням встановити зв'язки з німцями і просити їх вислати отаману свої пропозиції. 24 квітня Т. Бульба-Боровець отримав листа від Пютца, в якому отаманові пропонувалося перейти з нелегального становища на службу до нацистів. Шеф СД Волині й Поділля застерігав бульбівців від контактів з бандерівцями, які, на його думку, є ворогами і Німеччини, і бульбівців. У листі-відповіді поліський ватажок відмовився перейти з нелегального становища, заявивши, що причина цього – негативне ставлення Рейху до українців, але обіцяв зберігати щодо гітлерівців нейтральну позицію, якщо ті припинять винищення українського цивільного населення. З листа зрозуміло, що сам керівник УПА(Б-Б) розцінював свої відносини з гітлерівцями як нейтральні. Не принесли отаману жаданих результатів контакти з гітлерівцями і влітку 1943 р. Тому бульбівці продовжували свою тактику дій: нападати на німецькі склади.

Коротко зупинимось на формуванні особового складу УПА(Б-Б). Твердження про те, що набір у підрозділи Бульби-Боровця

здійснювався на добровільних засадах, є помилковим. Погоджуємося, що лише перші загони бульбівців насправді утворювали добровольці. Мобілізації мали місце з початку 1942 р. Пізніше ухиляння від них могло тягти за собою смертну кару.

За радянськими даними, саме на 1943 рік припадає найвища активність бульбівців у боротьбі з гітлерівцями. Однією з вдалих операцій бульбівців проти німців восени 1943 р. було захоплення ешелону з боєприпасами. Його охороняли 12 солдатів-угорців. Бульбівці, скориставшись нечисленністю охорони, захопили ешелон, інсценувавши напад радянських партизанів. Коли німецький загін підійшов до місця події, було уже пізно – бульбівці вивезли в район своїх баз усі підводи з боєприпасами.

Восени 1943 р. німці розпочали активні акції проти повстанців. Т. Бульба-Боровець, зрозумівши безперспективність довгої боротьби на два фронти – проти німців і радянських партизанів, а також з набираючими силами бандерівських військових формувань, вирішує згорнути дії своїх загонів. 5 жовтня 1943 р. він видав наказ "До командирів, козаків і всіх членів УНРА", в якому зазначалося, що загони УНРА (назву Українська народно-революційна армія загони бульбівців отримали в липні 1943 р.) переходять до нових форм боротьби. На практиці це означало згортання активної діяльності. В наказі підкреслювалося, що в тих місцевостях, де можливі бойові сутички бульбівських підрозділів з переважаючими силами радянських партизанів або бандерівців, загони УНРА повинні розформуватись і перейти до підпільної діяльності. Коли ж Червона армія пройде через Полісся, планувалося знову об'єднати бульбівські загони й розпочати боротьбу з радянською владою.

Але переломити хід справ на свою користь бульбівцям не вдалося. Перевага була на боці бандерівців. Не бажаючи організувати широкі верстви населення на боротьбу проти німецьких окупантів і вийти за межі поліського регіону, отаман тим самим посприяв розвитку військових загонів ОУН(Б).

20 листопада Т. Бульба-Боровець разом з ад'ютантом О. Штуль-Ждановичем прибули до Рівного на переговори з представниками німецької окупаційної влади, попередньо надіславши меморандум під назвою "До уряду німецького Рейху в Берліні". Оскільки переговори мали політичний характер, то відповідно Бульба-Боровець мав зустрітись з вищими німецькими посадовими особами. З цією метою його передали службі безпеки й

доставили у Варшаву, а пізніше в Берлін. Служба безпеки, в свою чергу, запросила директиви у рейхсфюрера СС. Проте намагання Т. Бульби-Боровця знайти спільну мову з німцями закінчились невдало. Нацисти вирішили знешкодити його як ватажка УНРА. Тому Т. Бульба-Боровець та О. Штуль-Жданович 1 грудня 1943 р. були кинуті в концентраційний табір Заксенхаузен. Новим командиром УНРА став отаман Л. Щербатюк-Зубатий. Проте невдовзі ця "армія" перестала існувати. Бульбівці, які були захоплені в полон радянськими партизанами, повідомляли, що частина їх розійшлася по домівках. Опір продовжували чинити лише окремі загони. Таким був логічний кінець стосунків між Т. Бульбою-Боровцем і німецькими окупантами.

Створення та діяльність УПА в роки війни

Щодо історії та діяльності УПА, то на протязі довгого часу ці сторінки української історії або замовчувались, або подавались лише в темних фарбах. Звичайно, що сталінському режиму вигідно було виглядати в очах світового загалу як держава, в якій вирішені всі національні проблеми і тому довгий час існувала залізна завіса на дослідження цього трагічного періоду. Десятки років існувало твердження, що на заході України діяла не організована, озброєна національно-визвольного ідеєю, підтримувана великою частиною населення, армія, а окремі бандитські формування, що діяли спільно з німецько-фашистськими окупантами. Ці прямолінійні, позбавлені суттєвого змісту позиції й були домінуючими в радянській історичній науці, яка повинна була задовольнити амбіції імперської влади і які лягли в основу комуністичної антиукраїнської, антидержавницької пропаганди.

Після проведення на початку грудня 1942 р. військової конференції ОУН (Б) у Львові бандерівське керівництво переймалося питаннями про те, як прискорити процес розгортання своїх збройних сил і на їх базі створити власну армію. Ця армія повинна була б стати дієвим чинником, з допомогою якого виникала можливість впливати на політичну ситуацію у північно-західному регіоні України, де поступово нарощували свою присутність червоні партизани і вели підготовчу роботу поляки, орієнтовані на лондонський еміграційний уряд на чолі з В. Сікорським.

Волинь-Полісся невинно було обрано тим місцем, де мала сформуватися майбутня українська військова сила. Цей регіон

мав не тільки сприятливі природні умови для укриття збройних формувань, але й відповідні настрої місцевого українського населення, яке було готове рішуче виступити проти окупантів. До того ж на ПЗУЗ активно діяли націоналістичні організації, керовані крайовим проводом на чолі з Д. Клячківським (Охрім, Клим Савур).

Найбільш активну позицію щодо необхідності зриву ОУН займав крайовий провід на ПЗУЗ. Однак і серед його членів були різні погляди на вказану проблему. Як свідчать документи, існувало начебто три концепції. "Мілітарна" концепція продовження визвольної боротьби виходила з того, що більшовики повернуться в Україну ослаблені, а тому необхідно створити власну армію не менш як в 300 тис. вояків, залучаючи до неї максимум людей, включаючи українську поліцію й тих осіб, які хоч і не поділяють світогляду ОУН, але мають необхідний військовий фах і досвід. Ця армія повинна була б своїми діями, рейдами і гаслами роздмухувати в СРСР революцію поневолених народів.

На протилежних висновках базувалася "еміграційна" концепція. У ній стверджувалось, що більшовики ще сильні, і що створення збройних загонів є безглуздом, бо вони будуть розчавлені. Прихильники цієї концепції вважали, що в Східній Україні відсутні антибільшовицькі настрої і немає ґрунту для національної революції. На їхню думку, ОУН мала розробити позитивну програму визвольної боротьби, проголосити і розпропагувати її, але по приході більшовиків вивести основні кадри на еміграцію і очікувати моменти, коли втручання зовнішніх сил призведе до розвалу Радянського Союзу.

Альтернативою двом вищеназваним концепціям була третя, яка називалася "визвольною". В ній проводилася думка, що на даному етапі визвольного руху ОУН не буде прагнути будувати державу, а зосередиться на підготовці і створенні армії, щоб з позиції сили впливати на події на Сході Європи, демонструвати наміри, обороняти народ від терору німців і дій радянських партизанів. Вважалось, що збройну боротьбу проти противників української самостійності не слід форсувати, а необхідно розтягувати на довгий час, творити УПА настільки, наскільки вистачить командних кадрів, припасів, "охотників", тобто "добровольців".

Під тиском подій, які розгорталися на Волині – Поліссі, 17-21 лютого 1943 р. поблизу Олевська на Львівщині відбулася III

конференція ОУН (Б). Оцінюючи міжнародне становище, делегати цього зібрання дійшли висновку, що Німеччина "хитається під ударами мільйонних армій ворогів і під впливом наростаючих в Європі революційних сил поневолених народів". Водночас було констатовано, що СРСР "виступає в ролі оборонців народів перед німецьким імперіалізмом" і "намагається у зв'язку з цим здобути допомогу Заходу для перемоги над Німеччиною, щоб потім захопити всю Європу і провести світову більшовицьку революцію".

Хоч рішення конференції з військового питання не збереглося, але існує усталена точка зору (і це підтверджують наступні події), що саме в Олевську ОУН(Б) остаточно визначились з необхідністю збройного виступу. Цей крок мав на меті наступне: а) "відірвати від впливів Москви ті елементи українського народу, які шукають охорони під загрозою з боку німецького імперіалізму в Москві; б) демаскувати московський більшовизм, що свої імперіалістичні наміри і далі поневолювати Україну прикриває лозунгами оборони українського народу і інших поневолених народів перед німецьким окупантом; в) здобути для українського народу і для національно-визвольної боротьби незалежну позицію на зовнішньополітичному відтинку". Таким чином, III конференція ОУН підвела ризику під тривалим періодом підготовчої роботи бандерівських організацій, наслідком якої стало переведення визвольного руху з пасивних форм опору у фазу активної боротьби з німецькими окупантами.

Волинсько-поліський період УПА, який проходив з березня по грудень 1943 р., став часом становлення і нелегких випробувань для новоствореної військової організації, яка, на думку її творців, мала стати зародком майбутньої Української армії. Головній команді УПА довелося водночас добиватися розв'язання низки складних і невідкладних завдань: опанування і захисту території, необхідної для розбудови збройних сил та їх заплілля, вирішення організаційно-штатних, мобілізаційно-кадрових і матеріально-технічних питань.

Вважається, що 7 лютого 1943 р. відділ ОУН під командуванням І. Перегійняка (Довбешка, Коробка) атакував німецький гарнізон в містечку Володимирець. Впродовж березня-квітня 1943р. українські повстанці (як бандерівці, так і бульбівці) вчинили напади на Степань, Висоцьк, Дубровицю, Людвиполь, Деражне, Олицю, Цумань, Горохів, Острог, Шумськ, Крем'янець, Мізоч, Вербу. Внаслідок впертих боїв гітлерівці були змушені вивести свої гарнізони з деяких населених пунктів. Через відсутність

повних документальних даних про кількість боїв УПА на проти німецькому фронті в 1943 р. доводиться користуватися окремими уривками інформації. Так, згідно зі звітами Першої групи УПА під командуванням Дубового за травень-червень 1943 р. відбулося 18 бойових зіткнень з ворожими чинниками (німці, партизани, поляки), з яких 8 – проти німців. 21 травня 1943 р. відділ Яреми (Н. Семенюк) влаштував засідку біля села Клесів, на яку натрапив німецький каральний загін. Після недовгого, але напруженого бою гітлерівці втратили 26 вояків, 2 кулемети, 6 автоматів, 18 гвинтівок тощо. 24 червня 1943 р. цей же відділ у бою з німцями знищив 30 вояків. Мали місце й дрібні за результатами сутички.

Починаючи з весни 1943 р. загоны УПА почали планомірно опановувати північно-західний регіон України. Вони просунулися з Сарненщини на Костопільщину, в райони Колки-Степань. В подальшому дії українських повстанців перекинулися на Горохівщину і Володимир-щину, впритул до р. Західний Буг, а потім на північ, у Ковельщину. База УПА виникла і в Кременецьких лісах.

Внаслідок активної діяльності УПА у північно-західній частині рейхскомісаріату України постали "підпільні держави", які, за німецькою термінологією, разом з комуністичними "партизанськими краями і зонами" розглядалися "як заражені бандами райони". Оцінюючи діяльність УПА влітку 1943 р., головний командир повстанської армії Р. Шухевич вважав, що в цей період УПА відбила наступ "на українське населення Волині та Полісся і обмежила панування німців на цих теренах тільки до більших міст, головних шляхів та залізничних ліній".

Характер партизанської боротьби, до якої перейшли повстанці під керівництвом ОУН і УПА, дещо відрізнявся від тактики діяльності радянських партизанів. Це була скоріше форма збройної самооборони українського населення на окупованій території. Її мета – захист запілля визвольного руху, збирання й накопичення сил і ресурсів для підготовки всенародного повстання на випадок виснаження німців і більшовиків. Щодо активних дій проти обох ворожих чинників, особливо німців, то ці дії мали на меті не їх остаточне розбиття, а головним чином недопущення їхніх нападів на територію, контрольовану УПА.

Отже, не випадково поза увагою українських повстанців, як правило, залишались залізниці, військові комендатури, штаби, місця зосередження і базування бойової техніки – вони і не ставили перед

собою такої мети. Зачіпні дії проти гітлерівців загони УПА здійснювали лише з метою захоплення зброї і спорядження, заготівлі продовольства, а також у випадку відплатних акцій у разі наскоків німців на позиції визвольного руху.

В травні 1943 року в сутичці з УПА загинув шеф гітлерівських спецвідділів СА Віктор Люце з працівниками свого штабу, наткнувшись на відділ УПА на шляху Ковель-Рівне при поверненні з інспекції своїх працівників. Загибель В. Люце, який користувався прихильністю самого А.Гітлера, дала поштовх для активізації німецьких акцій проти УПА.

7 червня 1943 р. командуючий СС і поліцією генерального комісаріату "Волинь-Поділля" бригаденфюрер СС Гінцлер видав наказ про придушення національних заворушень в районах Волинської і Рівненської областей: Любомль, Горохів, Володимир-Волинський, Дубно та ін. Мета операції полягала в тому, щоб зламати опір українських повстанців і встановити контроль на вказаній території в пропагандистському і господарському плані. Перед військами ставилося завдання активними і мобільними діями "зламати хребет" повстанцям. Наказ вимагав, щоб підрозділи СС на підставі інформації органів СД завдали насамперед нищівних ударів проти керівних центрів (команд і штабів) ОУН і УПА. Загальна координація контрпартизанських акцій в тилу вермахта на Східному фронті покладалася на знаного фахівця з цього питання обергрупенфюрера СС Е. фон ден Бах-Зелевського.

Однією з перших масштабних акцій нацистів проти УПА стали бойові дії на Горохівщині, в яких з боку німців брали участь танки і літаки. Потім боротьба перекинулася на Берестечківський район, Костопільщину і Колківщину, поширившись до кінця червня 1943 р. на всю Волинь. Особливої напруги бойові дії набули в липні-серпні, коли між гітлерівцями і повстанцями відбулося, відповідно, 35 і 24 бої. На останньому етапі цього "літнього наступу", за даними українського руху опору, з німецької сторони брало участь до 10 тис. солдатів і офіцерів, підсилених авіацією, танками, бронепотягами, важкою артилерією.

Влітку 1943 р. німецька адміністрація раптово для себе зіткнулася з фактами бойової діяльності бандерівських організацій в дистрикті "Галичина". У зв'язку з рейдом в Карпати Сумського партизанського з'єднання під командуванням С. Ковпака і панічною поведінкою місцевих функціонерів німецької влади провід ОУН(Б)

погодився на розгортання в Дрогобицькій і Станіславській областях перших відділів Української народної самооборони (УНС). Перед ними ставилися завдання не допустити поширення впливу радянських партизанів на українське населення.

Хоч на цьому етапі УНС не представляла жодної загрози німецьким інтересам і діяла лише проти ковкаківців, сама присутність у дистрикті "Галичина" збройних загонів націоналістів підштовхнула німців на протидію цим заходам ОУН. Перші сутички УНС з нацистами мали місце вже в середині серпня 1943 р. Так, отримавши від своїх інформаторів повідомлення, гітлерівці раптово атакували на постю в с. Межигірці (Станіславщина) відділ УНС чисельністю до 30 осіб. Після короткого бою близько 20 повстанців прорвалися з оточення. 18 серпня 1943 р. УНС здійснила напад на німецький табір "Служби праці" поблизу м. Сколе на Дрогобиччині". Від цього часу сутички між обома сторонами почастишали.

Однак у той час помітної активності УНС не виявляли, бо перебували фактично у стані формування. Провід ОУН(Б), не бажаючи провокувати німецьку адміністрацію на відплатні акції, не ставив перед своїми підрозділами бойових завдань.

У боротьбі з УПА на теренах Волині-Полісся влітку 1943 р. гітлерівці, не маючи можливості завдати вирішальної поразки повстанцям, піддавали жорстоким ударам авіації і артилерії населені пункти, які вважалися запіллям українського руху опору. У документі ОУН "Вістки з Луцької округи" за 2 серпня 1943 р. повідомлялося, наприклад, що впродовж 20-25 липня німці вчинили напади на села Лаврів, Радомишль, Суховоля, Вільче (Демидівський район), жертвою яких стало понад 300 осіб. При цьому зазначалося, що населення не сидить вдома, а ховається по гаях і кущах, але нацисти шукають їх і там.

Всього ж, за даними Л. Шанковського, влітку 1943 р. в боях між німцями і УПА перші втратили понад 3 тис. вбитими і пораненими. З боку повстанців загинуло і поранено 1237 старшин і козаків. Від дій окупантів постраждало більш як 5 тис. осіб цивільного населення. В цілому ж, з точки зору Головної команди повстанської армії, влітку 1943 р. "у боротьбі з УПА на терені Волині німці програли під кожним оглядом".

Ставлячи перед собою завдання перенесення бойової діяльності УПА за межі Волині-Полісся й поширення її на інші терени України, Головна команда повстанської армії вже у травні

1943 р. організувала перший рейд своїх відділів у Чоповицькі і Малинські ліси Житомирщини, який очолив командир Верещака (Ф. Воробець). Мета цієї акції полягала в тому, щоб "розпізнати терен, вести розвідку про червоних партизанів, розвідку по селах, пізнавати людей, єднати симпатиків, нищити сепаратори в молочарнях, шкодити німецькій адміністрації". Слідом за першим рушили на схід ще два відділи УПА, котрі вийшли на територію Андрушівського і Коростенського районів Житомирщини та у Фастівський район Київської області.

Якщо ж спробувати оцінити акції УПА на сході України під кутом протинімецької боротьби, то треба визнати, що вона не була пріоритетною. Сутички з німцями були скоріше винятком, ніж правилом в діях відділів УПА на території Житомирської, Київської, Кам'янець-Подільської і Вінницької областей в 1943-1944 р. До того ж закріпитися на вказаних теренах українським повстанцям так і не вдалося. Але головне, на погляд проводу ОУН(Б), полягало в тому, що згадані заходи справили "величезний вплив на зріст політичної державницької думки українців Сходу". Але й це твердження, з огляду на подальший перебіг подій, виглядає сильно перебільшеним.

Не зумівши впродовж червня-серпня 1943 р. зламати опір УПА і змусити українських націоналістів припинити активну діяльність на окупованій території України, гітлерівці восени 1943 р. здійснили фактично останню спробу розбити протинімецький фронт ОУН і УПА. До таких кроків німців підштовхнули події на Сході, де війська Червоної армії готувалися подолати оборону вермахту на Дніпрі і рушити на захід.

Підготовчі заходи нацистів не залишилися непоміченими українськими націоналістами. Вже 30 серпня 1943 р. Головна команда УПА зобов'язала окружних, надрайонних, районних і сільських комендантів запілля, організаційно-мобілізаційних референтів військових округ на Волині-Поліссі перетворити кожний терен, кожне село у військовий табір, а все населення – у вояків, здатних до оборони і наступу. А у наказі Головної команди ч. 11 від 4 вересня 1943р. до командирів і комендантів груп (військових округ) і запілля, всіх сільських самооборонних відділів так були сформульовані найближчі завдання українських повстанців: "Боївками, самообороною, розвідкою заблокувати ворога у його опірних пунктах. Вдержати його вихід на пограбування". При цьому

зазначалося, що згадане завдання "відноситься як до німців, так і до більшовиків".

Останній наступ німців на позиції ОУН і УПА призвів до низки жорстоких боїв, в яких карателі широко застосовували важку зброю і авіацію. Загальне керівництво бойовими діями з німецької сторони здійснював командир СС і поліції регіону "Росія-Південь" обергрупенфюрер СС Г. Прюцман. "Бомбардування і обстрілювання українських сіл з літаків, – пише відомий історик Л. Шанковський, – охопило тим разом цілу Волинь. Бронепотяги брали участь в обстрілюванні сіл і лісів, проложених коло залізничних ліній. Бомбардування було звичайно підготовкою до широких мілітарних акцій.

У жовтні-листопаді 1943 р. німці завдали удару й по відділах УНС в Галичині. За словами одного з командирів УНС-УПА І. Бутковського (Гуцул), мета гітлерівців полягала в тому, щоб на порозі зими "зламати до решти спротив українського народу". Бої відбувалися в районі Чорного лісу (Станіславщина), на Самбірщині і Долинщині. Однак всі зусилля принесли "ворогові у висліді одну велику невдачу".

В ході впертого збройного протиборства восени 1943 р. відділи і групи УПА провели 47 боїв з гітлерівцями, понад 125 сутичок мали з противником самооборонні кущові відділи. В них повстанці втратили вбитими і пораненими 414 чоловік. Німці недорахувалися 1500 солдатів. Головний підсумок літніх й осінніх боїв 1943 р. полягав у тому, що окупантам не вдалося шляхом застосування сили подолати УПА. Не дивлячись на втрати, повстанська армія зросла чисельно. У звіті відділу абвера "Схід" від 11 листопада 1943 р. чисельність УПА оцінювалась в 20 тис. вояків, а разом з іншими українськими формаціями (Т. Боровець-Бульба, мельниківська ОУН) сили українського руху опору нараховували до 35-40 тис. чоловік. З свого боку, радянські партизани обчислювали сили УПА на Волині—Поліссі в 12-17 тис. осіб.

Хоч німці і не змогли добитися повного знищення УПА, але вони все-таки зуміли певним чином знизити активність повстанців на протинімецькому фронті, відтіснити їхні загоны у гірські та лісові райони, змусити частково відмовитися від спроб перешкоджати окупантам збирати продовольчі "контингенти".

Започаткований рішеннями III конференції ОУН(Б) процес розбудови УПА проходив швидкими темпами. Впродовж березня-

квітня 1943 р. відбулося об'єднання збройних відділів ОУН(Б) і колишніх поліцейських підрозділів в єдиний бойовий організм – Українську повстанську армію. За станом на 1 травня 1943 р. вже існувала Головна команда УПА, керівництво якою здійснював військовий референт проводу ОУН на ПЗУЗ В. Івахів (Сом, Сонар), а начальником його штабу був поручник Гарпун, справжнє прізвище якого до цього часу невстановлене. Обидва вони загинули 13 травня 1943 р. в бою з німцями під Деражним. Від того часу командиром УПА став крайовий провідник ОУН на ПЗУЗ Д. Клячківський (Охрім, Клим Савур). Військовий штаб повстанської армії впродовж волинсько-поліського періоду очолював спочатку В. Сидор, а потім – Л. Ступницький (Гончаренко). Штаб складався з оперативного, організаційно-мобілізаційного, розвідувального, господарчого, вишкільного, пропагандистського та політвиховного (політичного) відділів. Останній очолював політреферент проводу ОУН на ПЗУЗ Я. Бусол. Командантом заплілля УПА був Р.Волошин (Павленко).

У травні-серпні 1943 р. відбулося організаційне оформлення територіальних частин УПА, яке спрямовувалось на вдосконалення управління всіма складовими елементами повстанської армії, підвищення їх боєздатності і забезпечення взаємодії. Спочатку всі розрізнені загони і відділи ОУН(Б) на території Рівненської області були зведені в першу групу УПА, яку інколи називали Північною групою. Її командиром став І. Литвинчук (Дубовий, Максим). В складі згаданого формування тимчасово діяла Бойова група "Бористена" (Д. Корінець), яка оперувала на північ від Сарн і ходила рейдами до білоруських теренів.

На півдні Рівненської та у північній частині Тернопільської областей дислокувалися відділи Енея (П. Олійник), які йменувалися на той час Південною групою УПА. У північно-західній частині Волинської області розгорталися загони Української повстанської групи "Озеро", командирами якої послідовно були Олег і Ю. Стельмашук (Рудий, Кайдаш).

В середині серпня 1943 р. у зв'язку із зростанням чисельності лав повстанської армії діючі територіальні угруповання були реорганізовані у нові військово-територіальні одиниці. Північно-західна група, або військова округа "Турів" (командири Олег і Ю. Стельмашук), дислокувалася в районах Луцьк, Горохів, Володимир-Волинський, Камінь-Каширський, Ковель, Брест.

Північна група, або військова округа "Заграва", на чолі з Дубовим діяла в районах міст Сарни, Костопіль, Пінськ. У південній частині Рівненщини та на півночі Тернопільської області в Кременецьких лісах оперували формування Південної групи, або військової округи "Еней" (потім – "Богун"), якою керував П. Олійник (Еней, Роман). З часом у північно-східному регіоні Рівненщини на кордоні з Житомирщиною була створена Східна група, або військова округа "Верещаки" (пізніше – "Тютюнник"), під командуванням Ф. Воробця (Верещаки).

Поряд з військовими округами (групами) УПА створювались військові надрайони і райони, які очолювались командантами. Командирам військових округ (груп) підпорядковувались коменданти заплілля, які здійснювали керівництво тереновими справами, сільською самообороною. Система військових надрайонів і районів забезпечувала організаційний зв'язок УПА з територіальними структурами ОУН(Б).

Паралельно з розгортанням бойових частин УПА велась активна робота зі створення розгалуженої мережі сільської самооборони. Так, у доповіді начальника СС і поліції регіону "Росія-Південь" командуючому військами оперативного тилу групи армій "Південь" від 30 червня 1943 р. повідомлялось, що командування українських повстанців "планує чітко організувати на селах додатне до військової служби населення". Нацисти вважали, що зазначеною роботою охоплена значна територія на Волині-Поліссі. Надалі боївки сільської самооборони набули усталеної назви: "самооборонні кущові відділи" (СКВ), які грали роль резерву для посилення бойової діяльності повстанської армії.

Найвищою тактичною одиницею УПА був курінь (500-700 бійців), до якого входили три-чотири сотні. Кожна з них нараховувала 100-150 бійців і мала три стрілецькі чоти і одну чоту важких кулеметів. Чота (30 бійців) складалася з трьох роїв, по 8-10 бійців кожний. Нерідко з оперативною метою три і більше куренів об'єднувались у загони або бригади, що було характерним для УПА-Північ. Поширеним було зведення різних бойових одиниць у формування непостійного складу і неусталеної чисельності: відділи і підвідділи.

Після III надзвичайного великого збору ОУН (серпень 1943 р.), коли було вирішено поширити діяльність УПА й на терени Галичини, відбулася широка реорганізація територіальних структур

повстанської армії. На початку 1944 р. УПА на Волині-Поліссі була перетворена в УПА-Північ. На базі відділів Української народної самооборони (УНС), які виникли ще в липні-серпні 1943 р. в дистрикті "Галичина", була створена УПА-Захід. 26 січня 1944 р. наказом Головної команди УПА командирами УПА-Північ і УПА-Захід призначалися майори Омелян Кримський (Д. Клячківський) і Ростислав Вишитий (В. Сидор).

Спочатку УПА-Захід складалася з шести військових округ, які охоплювали територію Дрогобицької, Львівської, Станіславської, Тернопільської і Чернівецької областей, а також так звані закерзонські терени Польщі й іменувалися: військова округа № 1 "Башта", військова округа № 2 "Буг", військова округа № 3 "Лисоня", військова округа № 4 "Говерла", військова округа № 5 "Маківка", військова округа № 6 "Закерзоння". В подальшому кількість військових округ скоротилася до чотирьох. Кожна військова округа складалася з тактичних відтинків, яким підпорядковувались бойові одиниці: курені та відділи.

Розгорання бойових формувань УПА-Захід не залишилося поза увагою німців. 9 лютого 1944 р. в одному з документів німецького командування зазначалося, що "український національний рух (Бандери) поширився також на заселену українцями територію Галичини". При цьому підкреслювалось, що "на випадок відступу німців з Галичини УПА готується повністю усунути поляків і самій взяти владу..."

Поряд з УПА-Північ та УПА-Захід Головна команда УПА намагалася створити ще й УПА-Південь і УПА-Схід, щоб у такий спосіб охопити діями повстанської армії всю територію України. Але ці заходи не вдалося здійснити через низку причин: нестачу кадрів і озброєння, відсутність великих лісових масивів і підтримки населення, активну протидію спочатку німців, а потім більшовиків.

Тим часом з кінця 1943 р. і до літа 1944 р. на території Кам'янець-Подільської, Вінницької, південної частини Житомирської та Київської областей діяли під назвою УПА-Південь загони, курені і відділи Південної військової округи "Богун" УПА-Північ, а також військової округи "Лисоня" УПА-Захід. Щодо УПА-Схід, то вона ідентифікується з діяльністю у північних районах Житомирщини і Київщини бойових формувань Східної військової округи "Тютюнник" УПА-Північ.

Ще від початку створення УПА її Головна команда і провід

ОУН(Б) усвідомлювали необхідність залучення до лав повстанської армії представників інших національностей, які мешкали в Україні або ж тимчасово перебували на її території. Такий підхід цілком відповідав тезі про необхідність створення фронту народів, поневолених імперіалізмами Берліну і Москви. У цьому контексті базою для комплектування УПА стали радянські військовослужбовці – оточенці або ж полонені, котрі втікали з німецьких таборів, а також ті особи, які примусово служили у так званих "добровільних" військових формуваннях вермахту.

Усвідомлюючи значення цього питання, Головна команда УПА у зверненні "Українці!" (червень 1943р.) закликала місцеве населення всіляко допомагати "чужонаціональним воякам", які втекли з німецького війська, направляти їх до УПА, де вже існують "національні партизанські відділи поневолених народів". Побачила світ і листівка "Добровольці! (при німецьких військових частинах)", де останні у зв'язку з відступом німців заохочувалися до переходу в УПА, щоб спільно "продовжити збройну боротьбу проти московських банд". Від імені Головної команди УПА вийшли й листівки "Грузини!", "Татари Поволжья!", "Сыны Туркмении!", "Казахи, башкиры, калмыки, удмурты!", "Узбекские аскеры!", "Армяне!", "Азербайджанцы!" та ін.

Вважається, що першими прийшли до УПА навесні 1943 р. татари. Влітку того ж року в складі повстанської армії створюються окремі відділи з вірменів, грузинів, узбеків. Всього в УПА налічувалося 15 національних відділів.

Але процес залучення нацменшин, особливо з числа народів СРСР, йшов повільно. З цього приводу у звіті Служби безпеки військової округи УПА "Заграва" за вересень-жовтень 1943 р. констатувалося: "...Ми досі не використали у більшому масштабі жодної національної меншини на нашій території для боротьби з ворогами, передусім червоними". Це спонукало провід ОУН і Головну команду УПА до більш рішучих дій. 21-22 листопада 1943 р. з їх ініціативи на Волині відбулася I конференція поневолених народів Сходу Європи і Азії. За розрахунками її організаторів, в числі яких був і головний командир УПА Р. Шухевич, зазначене зібрання мало сприяти створенню "могутнього протибільшовицького фронту" і залучити до "спільної боротьби проти німців і більшовиків - вояків різних національних відділів, що існували при німецькій армії і складалися з колишніх полонених Червоної армії".

Однак з огляду на військово-політичне становище, яке склалося внаслідок швидкого падіння німецької оборони на Дніпрі і захоплення радянськими військами стратегічних плацдармів на Правобережній Україні, ідея створення "могутнього протибільшовицького фронту" виявилася малопродуктивною. За словами відомого діяча ОУН і УПА Й. Позичанюка, ініціаторам згаданої конференції "не вистачило послідовності, об'єктивних матеріальних можливостей закріпити й поширити вдало започатковане діло, проводячи його до максимального завершення...

Заради об'єктивності треба зазначити, що хоч ОУН-УПА йшли на створення "чужонаціональних" відділів, однак ставлення до них було насторожене. Так, у військовій інструкції ОУН на час переходу фронтів (січень 1944 р.) рекомендувалося комплектувати з "союзних нам народів" лише "окремі невеликі підвідділи" і не творити "суцільних з'єднань", дислокувати ці формування окремо від основних сил УПА, перевіряти "у боях з ворогом їх бойову і моральну вартість та політичну цінність".

Такий підхід до "чужонаціональних" вояків не був випадковим, адже багато з них перейшли до УПА з метою воювати насамперед проти німців. Вони були переконані, що українські повстанці діють спільно з радянськими партизанами, адже серед населення Волині-Полісся вояків УПА часто-густо називали "українською партизанкою". Коли ж на західноукраїнські землі на початку 1944 р. прийшла Червона армія, то переважна більшість бійців "чужонаціональних" відділів перейшла до загонів радянських партизанів. У цьому контексті слід погодитись з думкою Л. Шанковського, що "під час останньої світової війни не було таких умов, щоб спільна боротьба поневолених народів в лавах УПА могла закінчитись тривким успіхом".

Разом з тим не можна обминути увагою один цікавий факт: як свідчить радіограма командира партизанського з'єднання О. Сабурова від 15 лютого 1944 р. до УШПР, "40 % складу УПА не є українцями". Серед них називалися інгуші, осетини, черкеси, турки, частково росіяни. Коли ж глянути на український склад повстанської армії, то за свідченнями одного з командирів УПА Є.Басюка (Чорноморець) на 1944р. серед старшин і стрільців УПА галичани становили 60%, волиняни – 30%, наддніпрянці – 10%. В соціальному відношенні переважна більшість вояків УПА походила з

селян, при цьому їх основу складали середняцькі і бідняцькі елементи.

Від березня 1943 р. й до березня 1944 р., коли завершився процес об'єднання відділів УПА на Волині-Поліссі із загонами УНС Галичини у загальноукраїнську повстанську армію, Головна команда і Головний військовий штаб УПА спільно з територіальними структурами ОУН домоглися перетворення повстанських відділів у досить потужний бойовий організм, який за сприятливих умов міг успішно діяти проти невеликих підрозділів вермахту і Червоної армії. Так, 14 листопада 1943 р. командир партизанського з'єднання І. Шитов повідомив УШПР: "Згідно агентурних даних і документів націоналістів видно, що націоналісти продовжують спільно формувати і навчати тактиці сучасного бою свою армію..."

Протягом року, за вкрай несприятливих обставин, керівництво ОУН спромоглося вирішити питання організованого набору кадрів для повстанської армії, забезпечити їх військовий вишкіл, здійснити через систему спеціальних шкіл підготовку старшин і підстарший, накопичити значні запаси зброї, набоїв, спорядження, продовольства тощо. Була розроблена низка важливих оперативних документів – інструкцій, настанов, правильників. Серед них, наприклад, проект Дисциплінарного статуту УПА (1943 р.), "Бойовий правильник піхоти" (1944 р.), "Інструкція розвідчої і контррозвідчої служби" та ін. Важливого значення надавалося публікації на сторінках часописів УПА "До зброї" і "Повстанець" (1943-1944 рр.) матеріалів з питань військового мистецтва. Ось назви деяких із них: "Про розвідку", "Як боротись з танками", "Про військову дисципліну", "Бої в лісі", "Про військову таємницю", "Про рейди", "Напад повстанського відділу на ворожі об'єкти" та ін.

Розглядаючи повстанську армію як зародок майбутньої Української армії, Головна команда УПА прагнула вже відразу надати своїм формуванням усіх ознак регулярного війська. В наказі ГК від 25 серпня 1943 р. "Командирам, політичним керівникам і стрільцям" підкреслювалась вимога "піднести значення і авторитет всіх командирів, функційних, підстарший і старшин". А 27 серпня Головна команда УПА видала наказ, який вводив у повстанській армії військові ступені. У преамбулі цього документа підкреслювалося, що перетворення "бойових відділів" в один військовий організм під назвою "Українська повстанська армія" викликало потребу "організації цієї армії на засадах сучасної техніки

і метод війни", "упорядкування взаємовідносин між поодинокими вояками, бойовими частинами і командним складом". Згідно з наказом всі вояки УПА йменувалися козаками і ділилися на три групи: козаки-стрільці, підстаршини і старшини. В УПА вводилися військові ступені і ранги: підстаршинські, старшинські й генеральські.

19 грудня 1943 р. Головна команда і Головний військовий штаб УПА видали "Інструкцію 4.3/11 про військові ступені і функції", які розвивали вищезгадані документи. Особовий склад УПА, а потім і майбутньої Української армії становили: а) рядові; б) підстаршини; в) старшини; г) генерали. Встановлювались такі старшинські й генеральські чини: хорунжий, поручник, сотник, майор, підполковник, полковник, генерал-хорунжий, генерал-поручник, генерал-полковник, маршал. Були започатковані й бойові нагороди УПА: Бронзовий хрест Бойової заслуги, Срібний хрест Бойової заслуги (I і II класи), Золотий хрест Бойової заслуги (I і II класи). Робилися спроби ввести для особового складу УПА й військову уніформу, були розроблені деякі ескізи, але далі справа не пішла через брак часу і необхідних ресурсів.

Таким чином, оцінюючи діяльність керівництва ОУН стосовно розбудови УПА, слід підкреслити, що фактично впродовж одного року у цьому напрямку був досягнутий помітний результат, який робить честь тим командирам і провідникам, котрі стояли у витоків організації повстанської армії. Новостворене військо швидко заявило про себе як про силу, здатну впливати на ситуацію у північно-західному регіоні рейхскомісаріату Україна і в дистрикті "Галичина". Це усвідомили і німці, і більшовики. Від цього часу обидві сторони, і німецька, і радянська, прагнули будь що ліквідувати УПА чи принаймні нейтралізувати дії повстанської армії, не кажучи вже про намагання використати цей фактор у власних інтересах.

Разом з тим слід визнати, що Головному командуванню УПА не вдалося завершити процес перетворення повстанської армії в регулярну збройну силу. На заваді цього стали як несприятливі політичні умови, коли УПА доводилося вести боротьбу на три фронти (німці, більшовики, поляки), так і брак матеріальних ресурсів, бази для їх створення, відсутність необхідної кількості командних кадрів. Не маючи в достатній кількості важкої зброї (гармати і міномети), не кажучи вже про танки і авіацію, повстанські відділи були не в змозі вести відкриті бої з переважаючими силами

ворогів, а тому застосовували переважно тактику повстансько-партизанської боротьби.

Сила УПА крилася, звичайно, не в її чисельності, яка, з огляду на сказане вище, не могла бути значною. Треба відкинути фантастичні цифри про чисельність повстанської армії, почерпнуті з деяких німецьких джерел, а послатися на "Звернення" Головного командира УПА В. Кука від 14 жовтня 1952 р., де говориться, що з кінця 1942 р. "УПА виросла у понад 100-тисячну добре організовану, вишколену і озброєну бойову силу". А це значить, що через лави повстанської армії за період з кінця 1942 р. до вересня 1949 р., тобто до часу самоліквідації УПА, пройшло понад 100 тис. чоловік. Заслужують уваги також дослідження П. Содоля (США), який зазначає, що "свою найвищу чисельність УПА досягнула 1944-го, та що цей рівень ніколи не перевищував цифру 25—30 тис. вояків.

30 тис. вояків у лавах УПА на середину 1944 р., які користувалися широкою підтримкою місцевого населення і застосовували у збройній боротьбі повстансько-партизанську тактику, становили реальну загрозу тилу будь-якого противника: і для німців, і для більшовиків. Сила УПА полягала перш за все у глибокій національній свідомості, ідейній загартованості переважної більшості її кадрів, що досягалось шляхом цілеспрямованої політвиховної роботи. Ця робота мала своїм завданням "підвищити боєздатність війська і підготувати кожного військовика твердо стояти на сторожі державних інтересів українського народу".

Водночас є всі підстави стверджувати, що УПА була б не в змозі гідно протистояти всім своїм ворогам, якби вона не опиралася на розгалужену, глибоко законспіровану організаційну мережу ОУН(Б), своє запілля. Саме воно стало міцним фундаментом, на якому базувалися життєдіяльність і боєздатність повстанської армії. Досвід боротьби радянської влади проти українського визвольного руху в повоєнні часи показав, що без ліквідації підпільних структур ОУН зламати опір УПА було б майже неможливо.

Як бачимо, у 1942-1943 рр. на Поліській Волині діяли загони збройної української оборони трьох формацій – ОУН Бандери, ОУН Мельника і "Поліської Січі" Боровця. Були спроби добровільно об'єднати ці сили, але вони не дали бажаних результатів. Проте таке об'єднання відбулось під дією сильнішої сторони (бандерівської).

У серпні 1943 р. курінь УПА "Заграва" роззброїв загони

Боровця і мельниківські відділи. Значна частина їх особового складу вилася до УПА під керівництвом бандерівського проводу.

Довго серед прибічників тієї чи іншої формації йшли суперечки щодо того, коли ж дійсно і ким був покладений початок УПА. Більшість дослідників вважає, що вона створена проводом ОУН (Б).

Озброєння та господарське забезпечення УПА від самого початку озброювалася зброєю, здобутою на ворогові. Насамперед це була зброя, здобута в німецько-польській війні. Ця зброя була тоді закопана в лісових криївках. Залишилась зброя ще й з часів Першої світової війни. При відступі Червоної Армії, вдалося назбирати частину її зброї. За гроші й харчі вдалося також купувати зброю у солдат мадярської, словацькою та італійської армій, звичайно ж, після проведення серед них відповідної пропагандистської роботи. Згодом все більше зброї надходить німецької, внаслідок засідок та наскоків на німецькі склади амуніції і т.д. Особливо багато німецької зброї було здобуто при відступі нацистів з України. Здобута зброя та амуніції УПА розподілялась рівномірно по території і складувалась в криївках.

Обмундирування УПА було найрізноманітніше, бо його добували на різних ворогах. Трофеями боїв німцями були німецькі уніформи. Деякі частини мали мадярські уніформи, інші – словацькі. А багато воювали взагалі, в цивільному одязі, визначаючись лише мазепинкою й тризубом.

Бойовим забезпеченням УПА займалось спеціальне відомство – оргмобвідділ, якому підлягали всі склади зброї та зброярні. Збройно-амуніційні пункти розміщувались на території таким чином, щоб після кожного бою можна було до них добиратись. У лісових криївках УПА мала також харчові пункти. Але користуватись ними можна було лише під час блокади або облави. В звичайних умовах харчі для загону УПА заготовляли активісти ОУН в найближчих селах. Що стосується такого важливого виду бойового забезпечення як зв'язок, то слід відмітити, що технічні засоби застосовувались мало. Не було необхідної кількості ні апаратів, ні навченого персоналу. Єдиним надійним засобом передачі інформації через зв'язкових. З цією метою була створена ціла мережа комунікаційних ліній зв'язку. Головним транспортним засобом були підводи. Автомашин була невелика кількість, були великі труднощі з бензином, запаси якого були в руках німців.

Таким чином, ми розглянули, які ж джерела та традиції збройної боротьби лягли в основу створення УПА, в яких історичних умовах вона виникла і якої набула організаційної структури.

Антибільшовицька боротьба ОУН і УПА в роки війни

Збройний виступ ОУН навесні 1943 р. і організація УПА на Волині-Поліссі започаткували активні дії українських націоналістів на протибільшовицькому фронті. На початку 1943 р. від радянських партизанів почали надходити відомості про активізацію націоналістичних формувань. 23 лютого того ж року від Сумського партизанського з'єднання до УШПР надійшла інформація, що на території Рівненської області українські націоналісти роззброюють і знищують дрібні групи партизанів.

Такий перебіг подій спонукав партизанів до упереджених дій щодо націоналістів. Під час рейду в лютому 1943 р. по північних районах Рівненської області Сумського партизанського з'єднання під командуванням С. Ковпака увесь особовий склад, командири рот і батальйонів були попереджені, що вони просуваються по території, що контролюється націоналістами. З огляду на зазначене висувалася вимога підвищити пильність і обережність, тримати зброю напоготові, під час проходження через населені пункти не заходити до хат. 25 лютого вказане з'єднання здійснило першу операцію проти націоналістів щодо знищення низки населених пунктів на території Людвипольського району. Однак до бойового зіткнення справа на дійшла, бо націоналісти уникали сутичок.

Тим часом створення УПА на Волині-Поліссі та розгортання її бойових формувань, їх прагнення закріпити за собою цей терен посилило конфронтацію між націоналістами і партизанами. В квітні-травні 1943 р. зіткнення червоних партизанів з українськими повстанцями (бульбівцями і УПА) стають все частішими. Як писав у своєму звіті керівник партизанського руху Кам'янець-Подільської області С. Олексенко, "з квітня 1943 р. націоналісти почали відкрито переслідувати партизанів. Стали нападати не тільки на дрібні групи, але й на більші загони.

Загострення стосунків між українськими повстанцями і червоними партизанами навесні 1943 р. було викликане не лише загальним ворожим ставленням українського руху опору до перспективи повернення радянської влади, але й обумовлювалось оперативними обставинами. В цей час на території Волині-Полісся,

у північно-східній частині регіону були зосереджені найбільш боєздатні партизанські формування. У зв'язку з цим УШПР планував створити постійний плацдарм у вигляді партизанських країв і зон для ведення бойових дій у західному і південно-західному напрямках. Ці плани партизанського командування створювали не лише загрозу заплілю ОУН і УПА, включаючи й людські ресурси, але й обмежували зону їх бойової діяльності.

З огляду на вказане УПА намагалася за будь-яку ціну не допустити в контрольовані повстанським рухом райони загони партизанів. 19 червня 1943 р. до ЦК КП(б)У надійшла інформація від командирів з'єднань Кам'янець-Подільської області С. Олексенка та І. Шитова. В ній повідомлялося, що їхні загони з валкою поранених, просуваючись у напрямку білорусько-українського Полісся до партизанського аеродрому О. Сабурова, були атаковані і оточені великими силами націоналістів. Після триденного бою партизани, не зумівши прорватися на північ, змушені були відступити з відчутними втратами.

Подальшим поштовхом для посилення протиборства між ОУН-УПА і радянськими партизанами став рейд в Карпати Сумського партизанського з'єднання під командуванням С. Ковпака (червень-вересень 1943 р.). Поява у Галичині згаданого з'єднання не тільки викликала паніку в місцевих німецьких адміністративних установах, але й дуже серйозно занепокоїла бандерівське керівництво. Безпомічність нацистської влади у боротьбі з партизанами-ковпаківцями і симпатії до них з боку окремих груп українського населення змусили провід ОУН(Б) приступити до створення в дистрикті "Галичина" Української народної самооборони (УНС). В політичному звіті Дрогобицького обласного проводу ОУН за липень 1943 р. наголошувалося, що "народ перестрашений удачним рейдом большевицьких партизанів, з цього витягає прямий висновок та віщує скорий прихід большевицької влади...".

15 липня 1943 р. провід ОУН дав вказівку своїм територіальним структурам приступити до негайного формування відділів УНС і водночас розповсюдив листівку "Українці!" В ній підкреслювалася слабкість нацистів та їх нездатність впоратися з радянськими партизанами, а також наголошувалося, що червоні партизани збираються "у морі крові втопити українську самостійницьку ідею", "внести хаос в українське національне життя Галичини". Листівка закликала до створення УНС і боротьби з

"большевицькою партизанкою".

Щойно сформовані й нечисленні відділи УНС не становили серйозної загрози Сумському партизанському з'єднанню, але вже в серпні 1943 р. вони здійснювали напади на невеликі групи партизанів, які відходили з гір і прямували на Полісся. Хоча П. Мірчук пише, що відділи УНС в Карпатах швидко розбили радянське партизанське з'єднання, це не відповідає дійсності. Основні втрати партизанів припали на бої з німецькими військами.

Тим часом дії УПА проти партизанів не вщухали, хоч треба визнати, що націоналісти, як правило, атакували невеликі партизанські загони, нападали на партизанські табори, диверсійні й розвідувальні групи. В липні 1943 р. відділи УПА оточили в с. Теремне Острозького району Рівненської області загін кам'янець-подільських партизанів ім. Ф. Михайлова під командуванням А. Одухи. За даними обох сторін, бій мав безкомпромісний характер і продовжувався майже три доби. Партизани, маючи нестачу набоїв, прорвалися з оточення з втратами. Згадуючи цей бій, комісар загону Г. Кузовков говорив, що націоналісти билися завзято. За його словами, він ніколи не зустрічав такого фанатизму в боротьбі і визнав, що оунівці «б'ються краще німців».

15 серпня 1943 р. начальник Рівненського обласного штабу партизанського руху В. Бегма доповів УШПР, що відбуваються постійні збройні сутички партизанів з націоналістами, які нападають на диверсійні групи, не допускають їх до залізниці Ковель-Сарни. У зв'язку з цим проти УПА були кинуті чотири загони Рівненського партизанського з'єднання № 1.

Напруження в боротьбі між червоними партизанами і ОУН-УПА не спадало. 10 вересня 1943 р. до ЦК КП(б)У і УШПР надійшло повідомлення, що на початку місяця Рівненське партизанське з'єднання № 2 і загін Ярового провели чотири бої з УПА, угруповання якої нараховувало понад тисячу вояків з гарматами і мінометами. У зв'язку з відсутністю патронів партизани були змушені ухилитися від сутичок.

Наприкінці вересня 1943 р., за свідченнями відомого командира УПА Ю. Стельмашука (Рудий, Кайдани), питання боротьби з радянськими партизанами розглядалося на спеціальній нараді за участю командира УПА на Волині-Поліссі Кліма Савура. Було домовлено атакувати і знищити силами груп "Турів" і "Заграва" партизанське з'єднання під командуванням О. Федорова. Однак

завдати скоординованого удару не вдалося. Спроби Рудого (група "Турів") власними силами здійснити наступ на позиції червоних партизанів в районі Любешова були легко відбиті. 2 листопада 1943 р., зустрівшись з Климом Савуром, Ю. Стельмащук висловив думку "про недоцільність вести дальшу боротьбу проти партизанів", з чим командир УПА погодився.

Восени 1943 р. масштаби збройного протиборства між червоними партизанами й силами українського руху опору помітно посилились у порівнянні з весняно-літнім періодом. В одній з праць, присвяченій УПА, говориться, що впродовж жовтня-листопада 1943 р. українські повстанці провели з партизанами 54 бої, в той час як з німцями – 47. Це підтверджують й радянські джерела.

Посилення боротьби між українськими повстанцями і червоними партизанами наприкінці 1943 р. було об'єктивно неминучим. У зв'язку з тим, що лінія фронту стрімко наближалася до західноукраїнських земель, які становили запілля визвольного руху, спроби партизанів закріпитися в західному регіоні становили смертельну небезпеку для УПА. За партизанами йшла Червона армія, за нею – радянська влада з карально-репресивним апаратом. Щоб гідно протистояти цій загрозі, українські націоналісти мали згортати протинімецький фронт і ще до приходу радянських військ спробувати очистити свої терени від червоних партизанів і тих елементів, котрі розглядалися як потенційні "агенти Москви".

Хоч протиборство УПА та інших сил українського руху опору з червоними партизанами було неминучим, його не можна в цілому розглядати як безперервну низку боїв і збройних сутичок. Обидві сторони намагалися уникати відвертих і тривалих зіткнень. Українські повстанці обумовлювали таку тактику необхідністю збереження власних сил в очікуванні взаємного знекровлення імперіалізмів Берліна і Москви. Партизани, виходячи з вказівок своїх керівних центрів, вважали своєю основною метою руйнування тилу німецької армії в Україні.

Боротьба між партизанами і УПА не обмежувалася суто військовою сферою. Українські повстанці намагалися нейтралізувати впливи партизанів на населення, а також всіляко перешкоджати їм в заготівлі продовольства. Бойові дії між загонами червоних партизанів і українськими повстанцями завжди носили впертий і непоступливий характер. "Боротьба з червоними партизанами, – писав Л. Шанковський, – була куди складніша за

боротьбу з німцями. Партизани – це був бойовий, відважний і жорстокий противник, що знав мову і місцеві умови та вмів прекрасно маскуватися. У боротьбі з цим противником УПА здобувала важливий досвід для прийдешньої боротьби". З свого боку, радянська сторона визнавала УПА більш небезпечним противником, ніж німців.

Не дивлячись на те, що в тактиці і методах бойових дій партизанів і українських повстанців було багато спільного, однак кожна із сторін в боротьбі між собою мала плюси і мінуси. Червоні партизани, як правило, мали перевагу в озброєнні, в їхніх загонах було багато кваліфікованих офіцерських кадрів, а також осіб сержантського і рядового складу Червоної армії і НКВС, котрі мали бойовий і оперативний досвід.

Що стосується УПА, то в своєму заплілі вона відчувала більшу допомогу від місцевого населення, ніж партизани. І ця обставина давала повстанцям значні переваги у веденні розвідки, встановленні місць дислокації свого противника, дозволяла контролювати його рух по теренах, вирішувати питання забезпечення продовольством і переховування поранених і хворих бійців. Відмінне знання місцевості було однією з важливих переваг УПА над червоними партизанами, котрі прийшли на територію Західної України з-за Дніпра.

Таким чином, говорячи про проти більшовицький фронт УПА в 1943 р., необхідно підкреслити, що він в цей період спрямовувався проти радянських партизан і мав на меті паралізувати їхні дії, не допустити їхнього проникнення на західноукраїнські терени. Повстанським відділам вдалося частково обмежити діяльність партизанських формувань на території Волинської і Рівненської областей, а також перешкодити їх просуванню в Галичину. Поодинокі сутички між загонами червоних партизанів і УПА навесні 1943 р. вже влітку і восени набули характеру впертих і безкомпромісних боїв, кількість яких постійно зростала. Разом з тим в районах Правобережної України, окупованих гітлерівцями, ОУН і УПА не склали серйозної конкуренції радянським партизанам, тому що не користувалися підтримкою місцевого населення, хоч і докладали багатьох зусиль, щоб опанувати вказані терени.

Тим часом протиборство ОУН і УПА з червоними партизанами було лише прологом до тієї боротьби, яка мала розгорнутися внаслідок переміщення лінії фронту із сходу на захід. І ця обставина

не могла не бентежити більшовиків. Вони поступово усвідомлювали, що дії українських повстанців можуть перетворитися у фактор, який гальмуватиме наступ Червоної армії на території Західної України.

Ще у той час, коли радянські війська розгорнули боротьбу за плацдарми на Правобережній Україні, НКДБ УРСР інформував УШПР (26 жовтня 1943 р.), що вище керівництво надає "великого значення сильно зрослій активності бандерівської ОУН і збройним діям створеної нею "Української повстанської армії". Тому у заходах ЦК КП(б)У і УШПР на 1944 р. приділялася значна увага організації рейдів партизанських з'єднань і загонів по західних теренах, особливо в райони Галичини. Перед ними ставилося завдання не тільки діяти на німецьких тилових комунікаціях, але й поряд з цим, по можливості, вести боротьбу з ОУН і УПА.

Новий 1944 р. мав стати серйозним іспитом для українського визвольного руху, його бойової сили – Української повстанської армії. У цей період перед ОУН і УПА стояло завдання не лише продовжувати боротьбу з червоними партизанами, але й бути готовими протидіяти у випадку необхідності радянським військам, а головним чином всіляко перешкоджати відновленню радянської влади в західному регіоні. Найбільший тягар довелося нести у цей час формуванням УПА-Північ, які діяли на Волині-Поліссі. На початку 1944 р. до ЦК КП(б)У і УШПР все частіше почали надходити повідомлення про дії УПА, їх загрозу тилу радянських військ. Від командування Чернігівсько-волинського партизанського з'єднання надійшла доповідна записка, в якій пропонувалося спрямувати проти УПА на Волині-Поліссі 2-3 партизанських формування.

Тим часом партизанські з'єднання і загоны, чисельністю до 17 тис. бійців, намагалися пробитися на територію західної частини Волині і вийти звідти в Галичину. Вони зустріли впертий спротив УПА. Вже 17 січня 1944 р. командир з'єднання Л. Іванов доповів УШПР, що його загоны біля с. Великий Обрив зустріли збройний опір націоналістів. Великі сутички з українськими повстанцями партизани мали 18-19 січня 1944 р.

21 січня 1944 р. начальник УШПР інформував першого секретаря ЦК КП(б)У М. Хрущова, що українські повстанці, котрі до вступу на територію Західної України Червоної армії не вели відкритої організованої боротьби проти партизанів, останнім часом нападають на них "значними збройними силами". За даними штабу,

"загони Бегми і Таратути з 4 по 8 січня 1944 р. в районі Озеро-Кідри-Канониче-Нівецьк (20-30 км на північний захід від Сарн) вели великі бої з загонами УПА (українськими націоналістами)". За період з 1 січня по 10 березня 1944 р. Житомирська партизанська дивізія ім. М. Щорса (командир – С. Маліков) мала 26 бойових зіткнень з УПА.

В цей же час партизанський командир О. Федоров доповів ЦК КП(б)У і УШПР, що на території Волинської і Рівненської областей українські націоналісти ведуть боротьбу проти партизанів, влаштовують засідки, нападають на розвідників і зв'язківців, мінують підступи до залізниць, внаслідок чого мають місце втрати серед особового складу.

Найбільш точно і влучно охарактеризував ситуацію в західних областях України заступник начальника УШПР полковник І. Старінов, який в цей час перебував у партизанських з'єднаннях, котрі намагалися пробитися в Галичину. В радіограмі від 15 березня 1944 р. до Т. Строкача він повідомляв: "Загони, які перейшли в тил ворога на ділянці Тернопіль-Проскурів, вели жорстокі бої з націоналістами, і не тільки в селах, але й в лісах, зазнали великих втрат". В наступному повідомленні від 17 березня 1944 р. І. Старінов попереджав, що на території Тернопільщини радянським партизанам доведеться важче, ніж в Німеччині. Підсумовуючи особисто побачене, він зробив такий красномовний висновок: "Четверту війну воюю, але ніколи не зустрічав такого ворожого середовища, як у звільнених районах Тернопільської області".

З великими труднощами з огляду на дії ОУН і УПА проходив рейд з'єднання М. Наумова в Дрогобицьку область (січень-березень 1944 р.). Хоч партизани зуміли пробитися через Волинь у Львівську, а потім і Дрогобицьку області, однак втриматися там вони не зуміли. У своїх радіограмах до ЦК КП(б)У і УШПР командир відзначав, що будь-яка поява партизанів неодмінно наражалася на атаку загонів УПА. Розглядаючи Червону армію як інструмент захисту більшовицького режиму, керівництво ОУН і УПА об'єктивно не могло не вживати заходів щодо підриву боєздатності та ефективності цього інструменту. Звичайно, мова не йшла про відкриті бої повстанців з регулярними радянськими військами, фронтовими частинами. Не дивлячись на те, що акцент в діях УПА проти Червоної армії робився не на силові акції, а головним чином на агітаційно-пропагандистську роботу щодо розкладення особового складу, проте повстанські відділи вели також і диверсійно-підривну

роботу в тилу радянських військ, не кажучи вже про збирання розвідувальної інформації, споживачами якої були німці.

Перші зіткнення відділів УПА з радянськими військами відбулися у смузі військ 1-го Українського фронту на Волині – Поліссі. Так, за період з 7 січня по 2 березня 1944 р. в тилу 13-ї армії було зафіксовано до 200 нападів загонів УПА-Північ на невеликі колони з військовим майном, на дрібні групи військовослужбовців. У запіллі радянських військ в цей час діяли й формування УПА-Південь (південна частина Рівненщини, Кам'янець-Подільська та Вінницька області). За неповними даними, в січні-серпні 1944 р. українські повстанці провели 24 бої, не рахуючи дрібних зіткнень.

Пізніше інших формувань повстанської армії боротьбу в тилу радянських військ розпочали відділи УПА-Захід. За даними Тернопільського обкому КП(б)У за станом на 1 червня 1944 р., вже в квітні-травні ц. р. на території області "було відмічено ряд нападів бандгруп УПА на дрібні військові підрозділи й окремих бійців Червоної армії". 7 квітня 1944 р. в районі сіл Люлинці і Буни Крем'янецького району загін УПА чисельністю 200 чоловік напав на валку Червоної армії і відбив дві автомашини і гармати. 28 квітня ц. р. в селі Іловці Малі Новоселицького району відділ повстанців (200 чол.) атакував групу червононоармійців, внаслідок чого було вбито і поранено 8 вояків. А впродовж квітня місяця в районі сіл Борщівка, Радомил, Свинухівка повстанцями було обеззброєно і вбито 18 радянських бійців.

Активні дії українських повстанців у тилі в районах 1-го Українського фронту, а також невтішні результати звернення радянської влади від 14 лютого 1944 р. "До учасників так званих "УПА" та "УНРА" змусили більшовицьке керівництво розпочати широку протиповстанську боротьбу. Вже в середині березня 1944 р. за погодженням з Москвою у Рівному було створено оперативний штаб для боротьби з ОУН і УПА. З метою організації його роботи сюди прибули заступники народного комісара внутрішніх справ СРСР С. Круглов та І. Серов.

Наймасштабніший бій між більшовицькими силами і українськими повстанцями відбувся 22-25 квітня 1944 р. під Гурбами в районі Кременецьких лісів. Тут, в лісовому масиві, було зосереджено 4-5 тис. вояків повстанської армії, котрі належали до УПА-Південь і мали стати основою для розгортання УПА-Схід. За даними середовища УПА, сили противника нараховували до 30 тис.

солдатів і офіцерів військ НКВС, підкріплених армійськими частинами з танками. Згідно з доповідною запискою Л. Берії від 3 травня 1944 р. Державному комітету оборони СРСР, в ході 26 боїв і зіткнень за період з 21 по 27 квітня ц. р. було вбито 2018 і захоплено в полон 1570 учасників УПА. Червоні втратили вбитими 11 і пораненими 46 чоловік. Як показав на допиті в НКВС колишній політреферент Південної військової округи "Богун" УПА-Північ В. Худенко (Остап), який складав офіційний звіт про гурбенський бій, йому подали відомості, що власні втрати УПА склали 200 вояків, більшовиків – 2 тис. чоловік. Розгромити основні сили УПА на півдні Рівненщини та півночі Тернопільщини радянському командуванню не вдалося.

Не дивлячись на масштаби контрповстанських дій, успіхи радянської сторони виглядають менш результативними, ніж затрачені сили. Так, за даними управління контррозвідки "Смерш" 1-го Українського фронту, впродовж квітня і 10 днів травня 1944 р. в ході 545 операцій проти ОУН і УПА було вбито лише 530 повстанців і підпільників. Наступ на позиції ОУН і УПА продовжувався і в літні місяці 1944 р. В серпні ц. р. на території Львівської області війська НКВС провели 220 операцій проти УПА, внаслідок чого втрати повстанців склали понад 5 тис. чоловік. А за період з 18 серпня по 9 вересня 1944 р. війська охорони тилу 4-го Українського фронту знищили на території Дрогобицької, Станіславської і Чернівецької областей майже 1500 повстанців і близько 1900 захопили в полон.

Одним з напрямків дій ОУН і УПА в загірлі Червоної армії стало зривання заходів, пов'язаних з призовом місцевого населення на військову службу. В діяльності ОУН важливого значення надавалося створенню перешкод радянській владі в організації збирання врожаю і заготівлі продовольства для Червоної армії в західних областях.

В діяльності ОУН важливого значення надавалося створенню перешкод радянській владі в організації збирання врожаю і заготівлі продовольства для Червоної армії в західних областях.

Таким чином, якщо підсумувати результати боротьби УПА на протибільшовицькому фронті в січні-серпні 1944 р. (не торкаючись Закарпаття), то можна дійти висновку, що українські націоналісти створили серйозні перешкоди Червоній армії під час звільнення західних областей України від німецьких військ, а також під час відновлення на цих теренах радянської влади. По-перше, УПА

зуміла фактично зірвати плани виведення радянських партизанських формувань на територію Галичини для диверсій на німецьких комунікаціях. По-друге, активні дії повстанських відділів в тилу Червоної армії ускладнювали вирішення питань, пов'язаних з постачанням військ, поповненням їх необхідними резервами, відволікали сили для охорони тилових об'єктів; по-третє, боротьба УПА до завершення війни стала помітним гальмом у здійсненні радянською владою політичних, економічних та інших заходів у регіоні.

Таким чином, можна зробити наступні висновки:

- радянський партизансько-підпільний рух був основною формою опору німецькому окупаційному режиму на території України;

- його утворення стало результатом ціленаправлених заходів радянсько-партійного та військового керівництва, спрямованих на організацію руху опору в тилу німецьких військ для підриву його системи забезпечення та постачання;

- українські самостійницькі сили різного ідеологічного спрямування змогли сформувати в своєму середовищі військові формування, які боролись за відновлення незалежності та соборності України;

- найбільш потужною та дієздатною силою в українському національно-визвольному русі була ОУН(Б), яка змогла утворити найбільш боєздатну партизанську УПА;

- УПА виникла як форма протесту і захисту українського народу проти гітлерівського окупаційного режиму, терору польських та радянських партизан на західноукраїнських землях;

- діяльність ОУН та УПА була спрямована на відновлення державної незалежності України та її соборності;

- протистояння між УПА та Червоною армією не носило стратегічного характеру, в той час як заходи українського націоналістичного підпілля в основному спрямовувались на зрив різноманітних заходів радянсько-партійного апарату на західноукраїнських землях, боротьби з органами радянської державної безпеки та їх військових сил.

Питання для самоконтролю.

1. Охарактеризуйте становище в Україні напередодні Другої світової війни.
2. Проаналізуйте наслідки вступу Червоної Армії в західноукраїнські землі.
3. У складі яких військових формувань та з'єднань, утворених за межами України приймали участь українці?
4. Розкрийте роль та значення участі українського народу у складі Червоної Армії.
5. Як можна розцінювати участь українців у війні на боці Вермахту?
6. Дайте розгорнуту оцінку розвитку підпільного та партизанського руху на окупованій території України.
7. Спробуйте визначити відношення Вермахту до намагання українського народу об'єднати території України у єдину національну державу.

Список використаних джерел:

1. Боляновський А. Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939-1945). – Львів, 2003.
2. Дзьобак В. Отаман Тарас Бульба-Боровець: (Штрихи до політичного портрету). – К., 1995.
3. Гунчак Т. У мундирах ворога. – Львів, 1995.
4. Кентій А. Українська Повстанська Армія в 1942-1943 рр. – К., 1999.
4. Кентій А. Українська Повстанська Армія в 1944-1945рр. – К., 1999.
5. Косик В. Україна і Німеччина в Другій світовій війні. – Київ-Нью-Йорк-Париж, 1993.
6. Коваль М. Україна 1939-1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії. – К., 1995.
8. Коваль М. ОУН і УПА у другій світовій війні. – Український історичний журнал, 1994. - № 2,3,4,5.
7. Киричук П. Історія УПА. – Тернопіль, 1991.
9. Киричук Ю. Український національний рух 40-50-их років ХХ століття: ідеологія і практика. – Львів, 2003.
10. Курас И. Ф., Кентий А. В. Штаб непокоренных (Украинский

штаб партизанского движения в годы Великой Отечественной войны). – К., 1988.

11. Кучер В. ОУН-УПА в боротьбі за незалежну Україну. – К., 1997.

12. Трубайчук А. Друга світова війна: Коротка історія. – К., 1995.

13. Мірчук П. Українська Повстанська Армія. – Львів, 1991.

15. Муковський І., Лисенко О. Звитяга і жертвність. Українці на фронтах Другої світової війни. – К., 1997.

8. Українська дивізія “Галичина”. Історико-публіцистичний збірник. – Київ – Торонто, 1994.

16. Україна партизанська. 1941-1945. Партизанські формування і органи керівництва ними. – К.: Парламентське видавництво, 2001.

17. Організація Українських Націоналістів і Українська Повстанська Армія. Історичні нариси. – К., «Наукова думка», 2005.

18. Організація Українських Націоналістів і Українська Повстанська Армія. Історичні нариси. – К., «Наукова думка», 2005.

19. Сергійчук В. Радянські партизани проти ОУН-УПА. – К., 2000.

20. Мірчук П. Українська Повстанська армія, 1942-1953. – Мюнхен, 1953.

21. Патриляк І. К. Легіони Українських Націоналістів (1941-1942). – К., 1999.

22. Патриляк І. К. Військова діяльність ОУН (Б) у 1940-1942 роках. – К., 2004.

23. Русначенко А, Народ збурений. Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940-50-их роках. – К., 2002.

24. Шанковський Л. Історія українського війська. Друге, доповнене видання. – Вінніпег, 1953. – Київ, 1991.

25. Шевчук В.П., Тараненко М.Г. Історія української державності: Курс лекцій: Навчальний посібник. – К.: Либідь, 1999. – 480с.

26. Motyka G. Ukrainiska partyzantka 1942-1960. Dzialnosc Organizacji Ukrainkich Nacionalistow i Ukranskiej Powstanczej Armii. – Warszawa, 2006.

РОЗДІЛ V

ЗБРОЙНІ СИЛИ УКРАЇНИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ РОЗВИТКУ КРАЇНИ

На зламі тисячоліть проблеми національної безпеки держав вийшли на якісно новий рівень. При цьому силовий (насильницький) спосіб вирішення політичних протиріч практично залишається безальтернативним. Закінчення епохи „холодної війни” ознаменувалося новим витком воєнного протистояння націй – початком фази „перманентних воєнних конфліктів” та „боротьби зі світовим тероризмом”. Воєнні засоби, створені наприкінці минулого століття для протидії небезпеці індустріального та постіндустріального характеру, виявляються здебільшого малоефективними перед необхідністю подолання викликів та загроз нового походження. Ситуація вимагає принципово іншого мислення та дій.

Сучасна практика воєнного мистецтва наглядно продемонструвала необхідність залучення до воєнної боротьби силових комбінацій нового формату. Їх ключовою особливістю є високий рівень інтеграції зусиль військових, правоохоронних та цивільних структур держави. Поряд з цим, внутрішні загрози національній безпеці країн все більше набирають „воєнного” забарвлення. Збройні сили дедалі частіше починають залучатися до виконання неприцільних їм „поліцейських” функцій. Відповідно, постало питання про створення новітньої інструментарію воєнної політики держави. Одним із напрямів реалізації зазначених завдань є створення (оптимізація, модернізація, реформування) Воєнної організації держави.

Не дивлячись на загальносвітові тенденції розвитку воєнної сфери та її військової складової, вітчизняна модель Воєнної організації держави (ВОД) має свої принципові особливості. Це обумовлюється як специфікою геостратегічного положення України, так і особливостями розвитку її внутрішніх політичних, ресурсно-економічних та соціальних секторів. Напрямок, обраний керівництвом нашої держави щодо розбудови ВОД, визначається як створення тимчасових ситуативних комбінацій військової сили для вирішення поточних воєнно-політичних протиріч. Відповідно, вітчизняні „компоненти ВОД”, рознесені між собою в структурно-

функціональному плані, були створені та розвиваються без належного взаємоузгодження на загальнодержавному рівні. Такий підхід не може бути ефективним. Сьогодні це виражається в незбалансованості військової сфери України, її обмеженій здатності протидіяти викликам і загрозам воєнного характеру та економічній обтяжливості для країни. В цілому, вітчизняна модель ВОД ще не набула завершеного вигляду та являє собою сукупність різноорієнтованих військових формувань держави. При цьому, системного характеру вона набуває лише у випадках виконання функціонального призначення, передбачених чинним законодавством.

З огляду на вказане та враховуючи позитивний досвід колективної системи безпеки НАТО, Україна визначила перспективи розвитку військової сфери держави у форматі євроатлантичної інтеграції. У фарватері цього рішення всі військові формування держави та відомства, яким вони належать, перебувають в стані трансформації. Паралельно з цим, воєнно-політичне керівництво держави намагається взаємоузгодити їх якісні та кількісні параметри.

5.1. ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ

Важливим атрибутом незалежної України, гарантом її суверенітету та територіальної цілісності, компонентом Воєнної організації є Збройні Сили. Традиційно вони розглядаються як головний інструмент державної політики в системі національної безпеки України, призначений для захисту країни від ризиків та загроз у воєнній сфері.

Як слушно відзначають Е. Лисицин та В. Молостовцева, роль збройних сил пов'язується не тільки з проблемою безпосереднього збройного захисту держави, але й з проблемою формування та підтримання іміджу останньої як члена міжнародного співтовариства держав. Йдеться про ту саму якість, яка разом з іншими якостями держави визначає розстановку сил у світі.

Значне скорочення ЗС та надання Україною переваги невоєнним засобам запобігання воєнним конфліктам зовсім не принижує ролі Збройних Сил. На етапі нейтралізації та протидії воєнним загрозам (запобігання війні) їх могутність сприяє

посиленню вагомості політико-дипломатичних та інших заходів, що вживаються державою з метою запобігання воєнним конфліктам.

Відповідно, стан і можливості ЗС України – це фактор, що є постійно діючим за будь-яких міжнародних обставин, навіть в умовах стабільного миру та відсутності явних воєнно-політичних загроз національним інтересам нашої держави. Саме тому розвиток державного механізму України в політичних, економічних, соціальних аспектах має супроводжуватися та підкріплюватися адекватним розвитком воєнної організації держави (ВОД), і перш за все – її Збройних Сил.

Порівняльний багатфакторний аналіз національних військових формувань держави, що ЗС України відповідно до свого функціонального призначення, кількісних та якісних характеристик, а також порядку підпорядкування є базовим компонентом ВОД. Вони призначені гарантувати державний суверенітет, територіальну цілісність та забезпечувати надійний захист національних інтересів від воєнних загроз.

Згідно до чинного законодавства, ЗС України – це військове формування, на яке покладаються оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності. Їх основними завданнями визначено: стримування збройної агресії проти України та відсіч їй, охорону повітряного простору держави та підводного простору у межах територіального моря України. Крім цього, з'єднання, військові частини та підрозділи ЗС України в межах, визначених законодавством, можуть залучатися до здійснення заходів правового режиму воєнного і надзвичайного стану, посилення охорони державного кордону України і виключної (морської) економічної зони, континентального шельфу України та їх правового оформлення, ліквідації надзвичайних ситуацій природного та техногенного характеру, надання військової допомоги іншим державам, а також брати участь у міжнародному військовому співробітництві та міжнародних миротворчих операціях на підставі міжнародних договорів України та в порядку і на умовах, визначених законодавством України. Виконання цих завдань, якщо це не суперечить реалізації основних функцій або збігається з ними, відображає їх додаткове, вторинне призначення.

Керівництво ЗС України здійснює Президент України як Верховний Головнокомандувач Збройних Сил України. В особливий період стратегічне керівництво ЗС Президент України здійснює

через Ставку Верховного Головнокомандувача (у разі її створення), робочим органом якої є Генеральний штаб Збройних Сил України.

Безпосереднє керівництво ЗС в мирний та воєнний час здійснює Головнокомандувач Збройних Сил України.

Законодавчо, на поточний момент, Збройні Сили України мають структурну, організаційну та функціональну побудову.

Структурні основи їх побудови закріплено у статті 3 Закону України „Про Збройні Сили України”. Згідно з нею, центральним органом виконавчої влади та військового управління, у підпорядкуванні якого перебувають ЗС України, є Міністерство оборони України.

Загальну структуру ЗС України складають:

- Генеральний штаб (ГШ) ЗС України як основний орган військового управління;

- види ЗС України: Сухопутні війська, Повітряні Сили, Військово-Морські Сили (відповідно до Закону України „Про внесення зміни до статті 3 Закону України „Про Збройні Сили України” від 3.06.2004 р. №1740-IV);

- об'єднання, з'єднання, військові частини, військові навчальні заклади, установи та організації, що не належать до видів Збройних Сил України.

Організаційно ЗС України включають:

- органи військового управління;
- об'єднання, з'єднання, військові частини, військові навчальні заклади, установи та організації.

Функціональні основи побудови ЗС викладені у Воєнній доктрині України. Згідно з пунктом 21 цього документу, у рамках удосконалення системи забезпечення національної безпеки у воєнній сфері Україна здійснюватиме реформу власних Збройних Сил, які за своїм характером, складом, системою управління, навчання і підготовки мають наблизитися до стандартів збройних сил держав-членів НАТО.

Характер загроз національній безпеці України у воєнній сфері визначає необхідність мати у складі Збройних Сил України такі функціональні структури, як Об'єднані сили швидкого реагування, Основні сили оборони та Стратегічні резерви.

Відповідно до статті 4 вказаного вище Закону, чисельність ЗС затверджується Верховною Радою за поданням Президента

України. Станом на кінець 2007 р. загальна чисельність особового складу становила 200 тис. осіб у т. ч. 152 тис. військовослужбовців.

Наступним важливим моментом є з'ясування місця та ролі ЗС України в структурі ВОД. Як вже зазначалось, це є необхідною умовою для проектування перспектив їхнього ефективного розвитку, що дозволяє конкретизувати завдання, а також оптимізувати їх структуру і чисельність.

Для об'єктивності розглянемо це питання у ретроспективному форматі. З моменту свого створення і майже до XX століття саме армія (збройні сили) уособлювала в собі інструментарій зовнішньої та внутрішньої силової політики держави. Відповідно, вона виступала в ролі ВОД.

В подальшому, зі зміною акцентів воєнних загроз, розширенням змісту воєнно-політичного протистояння та еволюцією поглядів на внутрішньодержавні відносини, виникла потреба розмежування внутрішньо- та зовнішньополітичних векторів силової діяльності держави. З цивілізаційних поглядів, проблеми внутрішньої воєнної безпеки країни армія вирішувати не могла. Розв'язання цього питання полягало у створенні внутрішнього компоненту системи воєнної безпеки держави. Знову ж таки, за основу цієї структури були взяті частини та підрозділи армії. Прикладом такого підходу було створення Національної гвардії України. Проте основним джерелом воєнних загроз країни залишалось зовнішнє оточення. Відповідно, основне призначення нової моделі ВОД мало зовнішньополітичний вектор та реалізувалось засобами армії.

Нинішнє положення Збройних Сил та інших військових формувань України визначається виконанням ними своїх функціональних завдань в контексті основного призначення ВОД. Згідно чинного законодавства, таким призначенням є забезпечення оборони України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності кордонів та протидія зовнішнім загрозам воєнного характеру.

Відповідно, функціями вітчизняних Збройних Сил є оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності.

Важливим є те, що діяльність майже всіх компонентів ВОД носить внутрішній характер і тільки Збройних Сил – зовнішній. Це підкреслює їх повну відповідність основному призначенню ВОД та,

відповідно, – провідну роль у цій структурі.

Поряд з цим, підтвердженням сказаного може виступати ступінь залучення армійських підрозділів до вирішення інших загальних завдань ВОД. Як бачимо, із формально неосновного – внутрішнього – призначення ЗС України, їх елементи виконують низку завдань в рамках функцій, що належать іншим структурам безпеки. Зокрема, як показує досвід ліквідації наслідків стихійних катастроф у Закарпатті та інших регіонах України, внесок ЗС у цьому напрямку досить вагомий.

Спираючись на положення основних нормативно-правових актів у сфері оборони, можна стверджувати, що виконання основних заходів щодо підготовки та відсічі збройної агресії покладається на ЗС України, які безпосередньо проводять операції та бойові дії з метою оборони країни. Інші військові формування сприяють їм у виконанні завдань, здійснюють їх пріоритетне забезпечення та інші повноваження у сфері оборони України згідно із законодавством.

Потрібно окремо розглянути роль ЗС України у керівництві військовими формуваннями ВОД в період виконання нею основного призначення.

Як відмічено у Воєнній доктрині, в особливий період стратегічне керівництво ЗС та іншими військовими формуваннями ВОД здійснює Президент України. На Генеральний штаб ЗС України покладаються основні завдання щодо керівництва військовими формуваннями на стратегічному рівні. Крім цього, він набуває повноважень робочого органу Ставки Верховного Головнокомандувача ЗС України. Відповідно до зазначеного нормативного акту, у межах, визначених законодавством України, ГШ ЗС є головним військовим органом з питань планування оборони держави, управління застосуванням ЗС, координації та контролю за виконанням завдань у сфері оборони іншими військовими формуваннями та правоохоронними органами.

Міноборони та Генштабу ЗС України належить провідна роль і в організації та проведенні підготовки органів управління військових формувань. Це визначено нормативно-правовими актами, а також реалізується практично.

Починаючи з 1996 року, на всі навчання, що проводяться під керівництвом Міністра оборони України, начальника Генерального штабу, командувачів видів Збройних Сил України, оперативних командувань залучаються органи управління інших військових

формувань держави. Під час цих навчань Міноборони та Генштаб намагаються забезпечити комплексне відпрацювання оперативних (бойових) завдань на кожному рівні органів управління, починаючи від центрального апарату й закінчуючи оперативним командуванням.

Відповідно до чинного законодавства України, в особливий період у підпорядкування органам управління ЗС передається певна кількість з'єднань та частин інших військових формувань держави. За цих умов на Збройні Сили однозначно покладається завдання щодо їх всебічного забезпечення. Що стосується оперативного забезпечення, то його організація у повній мірі покладається на Генеральний штаб. Матеріально-технічне забезпечення планується здійснювати в єдиній системі для усіх військових формувань за територіальним принципом.

Таким чином, всі силові структури ВООД на стадії підготовки до оборони країни свою діяльність узгоджують з Генштабом ЗС України, під його керівництвом здійснюють планування оборони та беруть участь у створенні єдиної системи управління на особливий період. В особливий період – органи управління, з'єднання, частини та установи військових формувань держави підпорядковуються відповідним органам військового управління ЗС України. Це свідчить про основоположну роль ЗС України та їх Генерального штабу в структурі ВООД під час підготовки та здійснення оборони держави.

На озброєнні ЗС України знаходиться:

Сухопутні війська: танків – 889 одиниць, бойових броньованих машин – 2 638 одиниць, бойових вертольотів – 104 одиниці, артилерійських систем калібру більше 100 мм – 1 128 одиниць;

Повітряні Сили: бойових літаків – 208 одиниць, транспортних літаків – 37 одиниць;

Військово-Морські Сили: бойових кораблів – 16 одиниць, танків – 39 одиниць, бойових броньованих машин – 138 одиниць, протичовнових літаків – 4 одиниці, протичовнових вертольотів – 8 одиниць, артилерійських систем калібру більше 100 мм – 78 одиниць.

Отже, ЗС України є стрижнем ВООД, адже саме вони безпосередньо спрямовані та мають можливості виконання стратегічних завдань щодо збройного захисту держави. Всім іншим елементам ВООД швидше можна приписати хоча й вкрай важливі, але забезпечуючі функції.

Сучасний етап розвитку Збройних Сил України обумовлюється низкою кардинальних перетворень у сфері міжнародних відносин та вітчизняному політичному просторі, що відбуваються, починаючи з 90-х років ХХ-го століття. Проте, не дивлячись на позитивні передумови створення адекватної військової сфери України та більш як п'ятнадцятирічний досвід державотворення, вітчизняна модель Збройних Сил й до сьогодні не набула завершеного вигляду.

При кількості населення більше 50 млн. чол., Україна, на момент набуття державно-політичної незалежності, успадкувала від Радянського Союзу 780-тисячне військово угруповання та могутній ядерний потенціал, який за бойовою потужністю посідав третє місце в світі. На базі цих військових формувань і почалась розбудова військової організації України, зокрема, її основного компонента – ЗС України.

Першим політичним кроком молодого незалежного держави була легалізація перебування та підпорядкування Верховній Раді України всіх військових формувань колишнього СРСР, які дислокувались на території республіки. В подальшому національне військово будівництво характеризується динамічним створенням з військових контингентів радянського походження ЗС України та військових формувань інших силових відомств. Так, відповідно до Конституції та чинного законодавства України, 6 грудня 1991 р. було створено національні Збройні Сили.

Тоді ж у чинному законодавстві з'явився термін „інші військові формування”, що допускало несистемне створення різних воєнних та воєнізованих формувань. Зміст поняття ВОД було підмінено терміном „ЗС України та інші військові формування, утворені відповідно до законів України”.

Як видно, визначальною рисою початкового етапу військового будівництва України була відсутність системного підходу з боку владних структур держави. Всі новоутворені військові формування розвивалися окремо (в межах своїх міністерств та відомств), без належного узгодження на загальнодержавному рівні. Кожна силова структура створювала свої власні (автономні) підсистеми управління та забезпечення. Як вважають експерти Українського центру економічних та політичних досліджень ім. О.Разумкова (УЦЕПД), такий підхід не міг бути ефективним та економічно виправданим. Більше того, з огляду на обмеженість ресурсів він був

недосяжним.

Варто відмітити, що майже до 1997р. питання про створення Воєнної організації України залишалось відкритим. Лише з ухваленням Постановою Верховної Ради України від 16.01.97р. №3/97-ВР „Концепції (основ державної політики) національної безпеки України” було започатковано процес формування та розбудови національної ВОД.

Важливим моментом вказаної Концепції стало правове оформлення системи забезпечення національної безпеки України, визначення її суб'єктів та їх повноважень. Зокрема, було задекларовано існування ВОД, розкрито її склад та функції. Функціонально до Воєнної організації України входили: ЗС України, Служба безпеки України, Національна гвардія України, внутрішні війська, органи і підрозділи Міністерства внутрішніх справ України, Прикордонні війська України, військові підрозділи Міністерства України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи, інші військові формування, створені відповідно до Конституції України. Як зазначалось в документі, за своїм функціональним призначенням ВОД: забезпечує оборону України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканості її кордонів; протидіє зовнішнім і внутрішнім загрозам воєнного характеру; бореться з організованою злочинністю; забезпечує захист населення в разі катастроф, стихійних лих, небезпечних соціальних конфліктів, епідемій тощо.

Однак викладені в цьому документі концептуальні основи розвитку ВОД залишились декларативними. Її єдиної структури так і не було сформовано. Державні військові формування продовжували розвиватись взаємонеузгоджено. Поряд з цим, в Україні не було прийнято жодного нормативно-правового акту, який би визначав сутність, структуру, завдання, а відповідно і перспективи розвитку ВОД. Виходячи з чого – розбудова військових формувань України, у тому числі і ЗС, здійснювалась без належного взаємоузгодження.

Наступною важливою віхою законодавчого оформлення концепції ВОД стало прийняття Закону України „Про основи національної безпеки України” від 19.06.2003р. №964-IV. Цим Законом було розширено поняття ВОД. Відтепер вона представляє собою сукупність органів державної влади та військових формувань,

утворених відповідно до законів України. Основним її призначенням визначено захист національних інтересів України від зовнішніх та внутрішніх загроз. До повноважень ВОД належать: оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності кордонів; протидія зовнішнім загрозам воєнного характеру.

Відбулися й суттєві зміни у складі ВОД. На відміну від Концепції 1997р., до її складу тепер не ходять органи і підрозділи МВС України (за винятком внутрішніх військ) та Національна гвардія України (остання в зв'язку з розформуванням).

Сутність вітчизняної моделі ВОД в залежності від ситуації відрізняється. За теорією А. Авер'янова, в умовах мирного часу (за винятком підготовки держави до відсічі збройної агресії) вона представляє собою систему „низького” рівня організації. Тобто – неорганізовану сукупність військових формувань держави та їх органів керівництва, що робить її рівнозначною військовій сфері України. В цей період ключову роль у розвитку Воєнної організації України відіграють зовнішні та штучні системоутворюючі фактори. Це ті сили (політичний устрій країни; соціальні, економічні та ін. процеси; зовнішня і внутрішньодержавна воєнно-політична обстановка тощо), які, детермінуючи розвиток ВОД, не входять до її складу та не обумовлюються внутрішньою необхідністю організації. Крім того, враховуючи відсутність єдиних підсистем управління та забезпечення, більш істинним вбачається визначення цієї сукупності як „військової організації держави”, знову ж таки „низького” рівня організації.

Інший варіант – це передбачені чинним законодавством України ситуації, пов'язані із сумісним виконанням військовими формуваннями держави заходів воєнної безпеки. За таких обставин Воєнна організація України набуває якостей цілісної системи в повному її розумінні. Інша справа, що таких ситуацій – обмаль.

Загалом таке становище провокує низку серйозних проблем у сфері військового будівництва України. Основною з них є нечітке визначення та розмежування функцій національних ЗС та інших військових формувань держави. Це, в свою чергу, призводить до дублювання ними повноважень, створення ідентичних реалізуючих структур та, як правило, надмірних ресурсно-економічних витрат держави. Крім того, допускається можливість невиконання певним військовим формуванням „небажаних” для нього функцій.

Наступним проблемним питанням, що обумовлюється

відсутністю системності національної моделі ВОД, є визначення співвідношення чисельних параметрів її складових. Протягом останніх років досить помітною стала диспропорція чисельних характеристик військових формувань України. За свідченнями колишнього Міністра оборони України О.Кузьмука, „після розпаду Радянського Союзу чисельність МВС збільшилася втриє, Внутрішні військ – у чотири рази, а СБУ – в шість разів. Тим часом Збройні Сили України скоротилися втричі...”. Частково така ситуація має під собою об’єктивне підґрунтя. Серед воєнних загроз національним інтересам України на передній план вийшли внутрішні, тоді як зовнішні перейшли в категорію „малоймовірних”. Проте зазначена динаміка кількісних перетворень серед „силовиків” навіть з першого погляду не вбачається обґрунтованою, збалансованою та синхронізованою, виходячи з державних інтересів та можливостей.

Як уже згадувалося раніше, соціально-політичний портрет ВОД обумовлюється типом політичного устрою держави та специфікою усталених військово-цивільних відносин. Здобувши у 1991р. незалежність, Україна ступила на шлях розбудови держави, заснованої на цінностях демократії. Цей орієнтир було зафіксовано Декларацією „Про державний суверенітет України” та Постановою Верховної Ради Української РСР „Про проголошення незалежності України”, а пізніше закріплено в Конституції України. Цими документами було визначено Україну як суверенну, незалежну, демократичну, соціальну, правову державу. Відповідним чином це вплинуло й на формування і розвиток воєнної політики нашої держави та сфери військово-цивільних відносин.

Основи розвитку воєнно-політичної сфери держави було задекларовано в Конституції України, де відмічається:

- захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу;

- оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканості покладаються на Збройні Сили України;

- забезпечення державної безпеки і захист державного кордону України покладаються на відповідні військові формування та правоохоронні органи держави, організація і порядок діяльності яких визначаються законом;

- зовнішньополітична діяльність України спрямована на забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом

підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства та загально визнаними принципами і нормами міжнародного права.

У подальшому ці положення були розвинуті та закріплені Законом України „Про основи національної безпеки України” та Воєнною доктриною України. Воєнна доктрина визначає, що „Україна не вважає жодну державу своїм воєнним противником”, але разом з тим має наміри адекватної відповіді тим, хто загрожуватиме воєнній безпеці держави. Звідси, напрям діяльності ЗС України носить оборонний характер. Крім того, в основу її розвитку було закладено загальнодемократичні принципи воєнної безпеки України. Основними з них є:

- пріоритет прав і свобод людини і громадянина;
- верховенство права;
- перевага політичних підходів до вирішення питань воєнного будівництва;
- чітке розмежування повноважень та взаємодія органів державної влади і військового управління;
- демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією держави та іншими структурами в системі національної безпеки.

Важливим кроком утвердження демократичних перетворень у військовій сфері держави стало прийняття 28 січня 2004 р. Закону України „Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави”. Цей закон, з метою захисту національних інтересів України, утвердження і зміцнення конституційних засад демократичної правової держави у сфері цивільно-військових відносин, забезпечення прав і свобод людини та відповідно до міжнародних зобов'язань, взятих нашою державою, визначає правові засади організації і здійснення демократичного цивільного контролю над ЗС України та іншими військовими формуваннями держави.

Проте демократизація життєдіяльності ЗС цим не вичерпується. Як відмічає Дж.Шерр, під демократизацією варто розуміти процес затвердження принципів демократії у всіх сферах військового життя, який спрямований на підвищення якості та ефективності розв'язання задач щодо вирішення проблем воєнної безпеки держави, завдяки повноцінній реалізації можливостей військовослужбовців як „громадян у формі”.

Виходячи з цього, в Україні розроблено пакет нормативно-правових актів, діяльність яких спрямована на впровадження та розвиток гуманістичних принципів демократичного суспільства у військовому середовищі. У першу чергу це: Закони України „Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей”, „Про державні гарантії соціального захисту військовослужбовців, які звільняються із служби у зв'язку з реформуванням Збройних Сил України, та членів їхніх сімей”; Концепція гуманітарного і соціального розвитку у Збройних Силах України та ін. Крім того, положення зазначених документів не є аморфними, вони постійно удосконалюються та адаптуються до соціально-економічних перетворень українського соціуму.

Як свідчить практика, гуманітарний розвиток та забезпечення соціального захисту військовослужбовців посідають чільне місце у сфері військової політики нашої держави. При цьому, вирішення певних завдань гуманітарної діяльності досягається у тісній взаємодії з державними органами виконавчої влади, громадськими об'єднаннями, релігійними організаціями, установами та закладами культури і мистецтва, засобами масової інформації тощо. Взаємодія військових і цивільних структур сприяє не лише досягненню цілей гуманітарної діяльності, а й підвищенню рівня відкритості та прозорості військової сфери для суспільства.

Процес демократизації військового середовища тісно пов'язаний з процесом євроатлантичної інтеграції України. Як заявив Генеральний секретар НАТО Яап де Хооп Схеффер, задля реалізації мети євроатлантичної інтеграції Україні „замало провести модернізацію збройних сил. Насамперед необхідно підкріпити політичні декларації конкретними діями у внутрішньополітичному житті. Україна має зміцнити демократичні інституції, твердо закріпити принцип верховенства права та забезпечити свободу ЗМІ”.

Законодавчо курс України на набуття членства у Європейському Союзі та Організації Північноатлантичного договору було визначено Законом України „Про основи національної безпеки України” та закріплено у положеннях Воєнної доктрини України. Активізація євроатлантичної інтеграції, в тому числі шляхом глибокого реформування оборонної сфери України відповідно до європейських стандартів, сьогодні визначає спрямованість розвитку воєнно-технічної складової національної моделі ЗС.

Згаданий курс держави максимально конкретизує завдання повномасштабного реформування ЗС України, в основу розбудови яких закладено європейську модель. За роки незалежності в Україні відбулися фундаментальні зміни в усіх сферах життя. Важливою складовою цих глибоких перетворень є реформування ВОО, основу якої складають ЗС України. Одним із пріоритетних напрямків сьогодні вбачається створення сучасних Збройних Сил, спроможних високопрофесійно виконувати покладені на них завдання, ефективно функціонувати в умовах поглиблення демократичних процесів.

У цьому форматі вже проведено низку військово-реформаційних заходів. Проте досягти запланованих показників життєдіяльності ЗС України поки що не вдалося. Формально процес „реформування” національного війська завершено у 2005р., зараз триває етап його „розвитку”. Попри цю словесну еквілібристику, необхідність вирішення нерозв’язаних проблем реформування закладено у новій „Державній програмі розвитку Збройних Сил України на 2006-2011рр.”.

Показово, що, незважаючи на певні труднощі, процес військового співробітництва з НАТО, започаткований з 1994 р., нині набув якісно нового рівня. Важливу роль у становленні та розвитку співпраці у військовій галузі між Україною і Альянсом належить Програмі „Партнерство заради миру” (ПЗМ). Сьогодні у рамках цієї Програми ефективно використовується механізм Процесу планування та оцінки сил (ППОС), до якого Україна приєдналася в 1995 р. ППОС дає можливість кожній країні визначити потреби у формуванні та підготовці сил і засобів, виділених для участі у ПЗМ, з метою досягнення їхньої сумісності з силами НАТО та здатності діяти спільно під час проведення миротворчих та пошуково-рятувальних операцій. Крім цього, ППОС сприяє створенню механізму для обміну інформацією з питань оборонного та бюджетного планування в рамках ПЗМ. Але якщо на першому етапі ППОС увага зосереджувалася на військових формуваннях, що призначалися для участі у заходах ПЗМ під проводом НАТО, то тепер Україна вирішила скористатися цим інструментом планування для підтримки національної оборонної реформи.

Важливою формою співпраці у воєнній сфері є діяльність Спільної робочої групи (СРГ) з питань військової реформи, яка була створена з метою виконання положень Хартії про особливе

партнерство між Україною та НАТО. СРГ є постійно діючим механізмом консультацій між Україною та Альянсом. Її діяльність спрямовується на забезпечення підтримки процесів реформування оборонної сфери Української держави, а також на розв'язання проблем за трьома напрямками: вирішення стратегічних питань, планування та координації дій „силових” структур, впровадження спільних заходів їх оптимізації. Свідченнями ефективності такої діяльності є розробка та впровадження „Цілей національної оборонної реформи”. Деякі з них (наприклад, створення сил швидкого реагування) реалізовані вже сьогодні.

Крім того, важливим напрямком реалізації стратегії євроатлантичної інтеграції є розвиток військово-технічного співробітництва (ВТС) між Україною та НАТО і ЄС. На думку В.Горбуліна, саме ВТС може стати локомотивом євроатлантичної інтеграції України та сприяти наближенню нашої держави до ЄС.

У ході такого співробітництва реалізуються ціла низка програм співпраці у галузях озброєнь, протиповітряної оборони, контролю за повітряним простором, оборонних досліджень і технологій, планування на випадок надзвичайних ситуацій цивільного характеру, матеріально-технічного забезпечення і стандартизації. Важливо зазначити, що реалізація вказаних планів передбачається як комплексна багатогранна процедура. Це свідчить про набуття процесом військового будівництва України системного характеру.

В національну систему оборонного будівництва впроваджуються універсальні механізми планування і розвитку військової сфери, прийняті в НАТО. З цією метою в Україні був проведений Оборонний огляд, активну допомогу в організації якого, надали фахівці НАТО. Результатом Оборонного огляду став Стратегічний оборонний бюлетень України на період до 2015 р. Головною метою огляду є створення фундаментальних основ для визначення конкретних завдань з оборонного реформування в Україні та імплементації національних цілей військової реформи.

У цьому ж напрямку проводиться й часткова демілітаризація ВОД. Так, війська Цивільної оборони України, підрозділи державної пожежної охорони, військові формування ДПС та ВВ МВС України в перспективі планується перетворити на цивільні служби та формування. Але й тут не обійшлося без формалізму. Проте, до сих пір залишилось не визначеним, хто візьме на себе виконання їх військових функцій.

5.2. РЕФОРМУВАННЯ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ

Після розпаду Радянського Союзу і проголошення в 1991 році незалежності, Україна успадкувала одне з найбільш потужних угруповань військ у Європі, оснащене ядерною зброєю та в цілому відносно сучасними зразками звичайного озброєння та військової техніки. На території України на той час дислокувалися: ракетна армія, три загальновійськові та дві танкові армії, один армійський корпус, чотири повітряні армії, окрема армія Протиповітряної оборони (ППО), Чорноморський флот. Проте це не були ще Збройні Сили незалежної держави в повному розумінні цього слова, Україна отримала лише окремі фрагменти військової організації Радянського Союзу.

З моменту ухвалення Верховною Радою України (24 серпня 1991 року) рішення про взяття під свою юрисдикцію усіх розташованих на українському терені військових формувань Збройних сил колишнього СРСР та про створення одного з ключових відомств – Міністерства оборони України, наша держава стає лідером серед колишніх радянських республік у справі створення власної армії, вбачаючи в ній основу і гаранта реальної державності. Уряд України приступив до створення Збройних Сил та інших військових формувань.

Сучасний процес військового будівництва в Україні умовно можна розподілити на чотири основні етапи:

- перший, з 1991 по 1996 роки – формування основ та будівництво Збройних Сил України;
- другий, з 1997 по 2000 роки – подальше будівництво та розвиток Збройних Сил України (Державна програма будівництва та розвитку Збройних Сил України на період до 2005 р.);
- третій, з 2001 по 2005 роки – реформування та розвиток Збройних Сил України (Державна програма реформування та розвитку Збройних Сил України на період до 2005 р.);
- четвертий, з 2007 року – розвиток Збройних Сил України (Державна програма розвитку Збройних Сил України на 2006-2011 рр.).

Характерними ознаками першого з них були одночасне формування правової основи діяльності Збройних Сил, реорганізація їх структур, створення відповідних систем управління,

забезпечення та інших елементів, необхідних для їх функціонування.

При цьому становлення Збройних Сил України у згаданий період супроводжувався значним скороченням військових структур, чисельності особового складу, кількості озброєнь та військової техніки.

Так, на кінець 1996 року було скорочено понад 3,5 тисячі різноманітних військових структур, майже 410 тисяч чоловік особового складу. Значно зменшилася кількість озброєнь та військової техніки: бойових літаків – на 600 одиниць, вертольотів – майже на 250 одиниць, парк танків та бойових броньованих машин скоротився майже на 2400 і 2000 відповідно.

В основу процесу створення власного війська були закладені політичне рішення керівництва України стосовно без'ядерного і позаблокового статусу держави. При цьому враховувалися також обмеження, пов'язані з ратифікацією Договору “Про звичайні збройні сили в Європі” та виконанням Ташкентської Угоди 1992 року, якою встановлювалися не тільки максимальні рівні озброєння для кожної держави колишнього СРСР, а й для так званого “флангового району”. В Україні до нього входили Миколаївська, Херсонська, Запорізька області та Автономна Республіка Крим.

У стислі терміни Верховною Радою України був прийнятий пакет законодавчих актів стосовно воєнної сфери: Концепція оборони і будівництва Збройних Сил України, постанова “Про Раду оборони України”, Закони України “Про оборону України”, “Про Збройні Сили України”, Воєнна доктрина України тощо.

На ті ж роки припадає й реалізація ядерного роззброєння України. Воно є однією із найбільш значних історичних подій кінця ХХ-го сторіччя. Вперше в історії людства держава добровільно відмовилася від володіння ядерною зброєю. На 1 червня 1996 року на території України не залишилося жодного ядерного боєзаряду або боєприпасу.

Незважаючи на різноманітні труднощі того періоду були закладені основи національного війська незалежної держави: за короткий термін були створені Міністерство оборони, Генеральний штаб, види Збройних Сил, системи управління, підготовки і всебічного забезпечення військ (сил) тощо.

Проте, з часом стало зрозумілим, що процес будівництва Збройних Сил лише починався. І справа тут полягала не тільки у

тому, що у той період не було системного підходу та чітко визначеного, послідовного плану до розв'язання проблем військового будівництва, а й бракувало підготовлених кадрів для його розробки та реалізації.

Негативно вплинула на процес військового будівництва також часта зміна керівництва військового відомства. Так, з 1991 по 1996 роки змінилося три Міністри оборони і чотири начальники Генерального штабу. З початком формування Збройних Сил України було оновлено понад 70% керівного складу. Змінилися майже усі командувачі військ військових округів, армій, командири корпусів та дивізій.

На розв'язання проблем того періоду наклалися труднощі, пов'язані зі значним міждержавним переміщенням військових кадрів. З 1991 по 1994 роки з України в інші держави було переведено близько 12 тисяч офіцерів та прапорщиків і понад 33 тисячі повернулося на Батьківщину.

Безумовно, головною причиною незадовільного виконання основних заходів будівництва Збройних Сил України було постійне зниження у Державному бюджеті України, як загальної частки видатків на національну оборону взагалі, так і, витрат на утримання Збройних Сил, закупівлю озброєння і військової техніки, проведення науково-дослідних та дослідно-конструкторських робіт зокрема.

Ці та інші чинники зумовлювали необхідність розробки обґрунтованої Державної програми, яка б не лише визначила напрями та пріоритети будівництва національних Збройних Сил, а й – збалансувала б їх завдання, структуру, чисельність з потенційними воєнними загрозами та викликами національній безпеці України та сучасними економічними можливостями держави.

Логічне завершення початкового етапу будівництва Збройних Сил України, нестабільність воєнно-політичної обстановки довкола України та внутрішньополітичні зміни, що склалися з 1996р., обумовили нагальну необхідність оновлення поглядів та підходів щодо забезпечення національної безпеки України, зокрема її воєнної складової. Як вже зазначалось, законодавче оформлення її фундаментальних основ здійснювалось безсистемно, за деякими напрямками спостерігались серйозні упущення. Так, серед документів, які окреслювали перспективи розвитку ЗСУ (Закон України "Про Збройні Сили України" 1992р., Закон України "Про

Концепцію оборони та будівництва Збройних Сил України” 1991р., Воєнна доктрина 1993р.), не було взаємоузгодженості, їх зміст був недосконалим, а самі обриси майбутньої моделі армії й шляхи її досягнення носили досить узагальнений характер. Подальший поступальний розвиток оборонної сфери, зокрема її провідного суб'єкта – ЗСУ, потребували негайної корекції та доопрацювання нормативної бази, вироблення пріоритетів військового будівництва й узагальнення їх в одній програмній настанові, якою і стала Державна програма будівництва та розвитку Збройних Сил України на період до 2005р. Вона була першим комплексним документом, який окреслив мету, пріоритетні напрями та завдання військового будівництва, а головне – пов'язав їх із загальними процесами державотворення.

Реалізація завдань першої Державної програми дозволила досягти певних успіхів у сфері військового будівництва. Зокрема, було розроблено та введено в дію 25 законодавчих актів оборонного будівництва, створено базову модель ЗСУ, процес оптимізації їх параметрів набув цілеспрямованого характеру, більш ефективною стала система управління, вдалося досягти значних успіхів в сфері міжнародного військового співробітництва та ін. Хоча вказана Державна програма була помітно скорегована ще на стадії виконання нею ж передбачених поточних заходів, все ж видозміни характеру воєнних конфліктів та революційні досягнення у військовій справі, загострення воєнно-політичної обстановки в Європі та соціально-економічні перетворення в країні вимагали її уточнення. Зокрема, внаслідок другої хвилі розширення НАТО та внутрішньої трансформації Альянсу Україна виявилась затиснутою між сферами впливу НАТО та Росії. За таких умов позаблоковий статус Києва став втрачати свою ефективність. Відтак, перед нашою державою постали нові реалії, які вимагали від неї здійснення остаточного геополітичного вибору замість дотримання балансу в рівнях співробітництва з вищезгаданими „титанами” світової політики, а відповідно – трансформації сфери оборони та системи військового будівництва. Всі ці зміни на європейському геополітичному просторі впродовж кількох останніх років ХХ ст. дозволили сформулювати ряд істотних висновків стосовно розвитку військового будівництва України.

Ще в червні 1999р. відбулися парламентські слухання “Реформування Збройних Сил України. Політико-правові і

соціально-економічні аспекти”. Учасники слухань визнали “одним із найважливіших завдань усіх державних органів країни – посилення уваги до будівництва і розвитку Збройних Сил України... Це обумовлено як наявністю суттєвих проблем у будівництві і функціонуванні військової організації держави, її серцевини – Збройних Сил, так і небезпечним загостренням воєнно-політичної і воєнно-стратегічної обстановки в Європі”. Посилення уваги законодавчої влади до армійських проблем цілком очевидне: виконання вищезгаданої Державної програми зіткнулося із численними труднощами, пов’язаними з критичним станом вітчизняної економіки, недостатніми обсягами фінансування потреб оборони, низьким рівнем завантаження підприємств оборонної промисловості, небезпечним загостренням соціальних проблем у військах, недоліками у виховній роботі, незавершеністю процесу створення відповідної правової бази.

З огляду на зазначене, Президентом України у листопаді 1999р. було прийняте рішення про внесення коректив у Державну програму будівництва та розвитку ЗСУ стосовно уточнення основних положень її третього етапу.

Серед ключових дій органів державної влади, що мають за мету формування системи воєнної безпеки України, адекватної геополітичним реаліям того часу, не можна обійти увагою питання щодо напрямів корекції змісту третього етапу Державної програми як “військової реформи”.

На проведеному в Києві у лютому 2000 року за участю фахівців НАТО міжнародному семінарі “Реформування Збройних Сил України” секретарем Ради національної безпеки і оборони України Є.Марчуком були оприлюднені наступні сутнісні особливості подальших заходів оборонного будівництва у державі:

1. Збройні Сили України повинні мати європейський вигляд.
2. Військова структура України неадекватна її економіці, а, відтак, повинна виключати ірраціональні мотиви свого розвитку.
3. Негайного вирішення потребують проблеми подальшої оптимізації структури Збройних Сил, досягнення їх сумісності із натовською військовою структурою, високої маневреності та відмови від орієнтації на кругову оборону.
4. Вимагає продовження робота щодо встановлення належного цивільного контролю за армією.
5. Соціальне забезпечення військовослужбовців не може

виключатися із переліку першочергових заходів державної уваги.

Осмислюючи явище започаткованого в Україні циклу військово-реформаційних заходів, неможливо обійти увагою проблему складання у суспільстві альтернативного бачення їх необхідності, механізмів безпосередньої реалізації та наслідків. Зокрема, альтернативною позицією стосовно офіційних поглядів на військову реформу в Україні стало оприлюднення аналітичної доповіді “Військова реформа в Україні: старт чи черговий фальстарт?”, підготовленої Українським центром економічних і політичних досліджень ім. О.Розумкова (УЦЕПД). Принциповим моментом доповіді є наступне визнання: “За вісім років незалежності становлення військової організації України загалом відбулося, військові формування вже можуть виконувати основні функції. Однак, результати проведеного аналізу дають підстави стверджувати, що відстояти суверенітет України на випадок серйозної воєнної загрози вони ще не спроможні. Військова організація нинішньої структури і чисельності залишиться небоєздатною і обтяжливою для України навіть після відродження її економіки. Треба збалансувати структуру, чисельність і ресурсні потреби силових структур з воєнними загрозами, можливостями економіки і пріоритетами розвитку держави. На нашу думку, військову реформу в Україні слід розпочинати невідкладно”.

Як бачимо, використання у виступах державних діячів та політичних документах країни термінології „реформування військової сфери” або „реформування воєнної організації України” в цьому сенсі стало знаковим. Це свідчить про усвідомлення воєнно-політичним керівництвом держави необхідності комплексної реформи оборонної сфери. Проте ці фрази так і залишились декларативними. На практиці спостерігалась картина окремих реформаційних процесів силових міністерств та відомств, що не утворювали єдиної цілісної процедури.

На погляд деяких фахівців з військових питань, цей процес було започатковано з другої половини 90-х років ХХ ст. Зокрема, О.Бодрук пов'язує його з реальними подіями та змінами, які відбувалися в ЗСУ, починаючи з 1997р. Період з початку 1997 по кінець 1999р. він вважає реформуванням ЗС "знизу". Тобто, спробою Міноборони "здійснити військову реформу без кардинальних змін усіх складових військової організації, без чіткого усвідомлення на державному рівні цілей та функцій силових

структур у нових геополітичних умовах та обмежених економічних можливостей держави". Деяко іншої позиції, при погодженні з хронологічними рамками, дотримується Г.Перепелиця, який схиляється до думки, що початком процесу реформування ЗСУ було затвердження в січні 1997 р. Державної програми будівництва та розвитку Збройних Сил України на період до 2005р. (далі – перша Державна програма), хоча законодавчого оформлення він набув з прийняттям Державної програми реформування та розвитку Збройних Сил України на період до 2005 р. у липні 2000 р. (далі – друга Державна програма). Як показала практика, прийняття кожної з цих двох Програм свого часу було досить актуальним.

Як бачимо, ситуація, яка склалася в Україні станом на 2000 р., вимагала проведення невідкладних заходів щодо реформування військової сфери, зокрема ЗС України. Тому військово-політичним керівництвом України заходи військового будівництва (заплановані в 1996р. та доповнені у 2000 р.) було визначено як Державна програма реформування та розвитку Збройних Сил України на період до 2005 року, яку було затверджено 28 липня 2000 р.

На відміну від попередньої, друга Державна програма була розроблена більш детально та містила в собі низку особливостей. Зокрема, вона чітко визначала механізм управління реалізацією запланованих заходів. Крім того, в ній вперше було зроблено уточнений прогноз військово-політичної та військово-стратегічної обстановки у світі й навколо України, викладено рішення стосовно відмови від організації „рівномірної кругової оборони” території держави та зосередження зусиль на відбитті можливої агресії лише на декількох оперативних напрямках, а також передбачено створення у складі ЗСУ міжвидових компонентів за функціональним призначенням.

Реалізація положень другої Державної програми дозволила досягти деяких успіхів в процесі реформування ЗСУ. Зокрема, за період її діяльності:

- було проведено оновлення та доопрацювання нормативно-правової бази військової сфери;
- набула законодавчого оформлення система демократичного цивільного контролю над ВООД;
- чисельність ЗСУ приведена у відповідність до вимог Закону України „Про чисельність Збройних Сил України на 2005 рік” та складає 245 тис. осіб, у тому числі 180 тис. військовослужбовців;

- здійснено перехід до трьохвидової структури ЗС;
- започатковано перехід до комплектування військ за контрактом та ін.

Й, враховуючи ситуацію недофінансування потреб ЗС, незадовільні результати та темпи їх реформування, а також ймовірні наслідки технічної деградації ОВТ, небезпека зниження загального рівня боєздатності армії виявилась неподоланою.

Відтак, розмір та структура оборонного бюджету сприяли лише закріпленню тенденцій, в тому числі негативних, що склалися, а не прогресивних трансформаційних процесів. Внаслідок цього сьогоdnішній рівень фінансування потреб ЗСУ не забезпечує їх сталого реформування та розвитку, оснащення новими та модернізованими зразками ОВТ, забезпечення необхідними матеріально-технічними ресурсами.

Відсутність чіткої стратегії замовлень, виробництва, закупівлі ОВТ, невизначеність пріоритетів їх розвитку, вимушене (а подекуди не виправдане) утримання морально застарілих й надлишкових зразків призвели до неефективного використання й без того обмежених ресурсів. Потреби в технічній модернізації ЗС не підкріплювалися ні державним замовленням, ні відповідними коштами.

Скорочення чисельності ЗС призвело до зменшення їх бойового складу більш ніж у 2,5 рази та утворення дисбалансу між питомою вагою бойового та забезпечуючого компонентів.

Системи технічного, тилового та інших видів забезпечення потребували реформування в напрямі створення компактних систем логістики, що були б ефективними, економічними та дозволяли вирішувати весь комплекс завдань ЗС України.

Із затвердженням Державної програми розвитку Збройних Сил України на 2006-2011 рр. було започатковано четвертий, сучасний етап розвитку національного війська.

Загалом у 2006р. діяльність Збройних Сил була спрямована на виконання завдань, визначених Державною програмою. Особлива увага надавалася розвитку Повітряних Сил – оскільки цей рік був оголошений Роком Повітряних Сил, а також підвищенню боєздатності Об'єднаних сил швидкого реагування як основного компонента української армії зразка 2011 р.

Діяльність Міністерства оборони та Генерального штабу Збройних Сил була зосереджена насамперед на заходах

професіоналізації армії; забезпеченні міжвидової координації застосування військ (сил); вивільненні оборонного відомства та військових формувань від невластивих їм завдань і функцій.

Домогтися реальних зрушень на окремих із цих напрямів, насамперед, стратегічному плануванні та організації підготовки військ (сил), дозволило затвердження Президентом України - Верховним Головнокомандувачем Збройних Сил Стратегічного замислу застосування Збройних Сил України, а також розробка та ухвалення документів, що впливають, з нього.

Тому до головних здобутків року можна віднести насамперед розробку та затвердження згаданого Стратегічного замислу застосування Збройних Сил України, а також загалом успішне виконання завдань, визначених на 2006р, Державною програмою розвитку Збройних Сил.

У березні 2006р. Президент України – Верховний Головнокомандувач Збройних Сил затвердив Стратегічний замисел застосування Збройних Сил України (далі - Стратегічний замисел).

У цьому документі, на підставі аналізу всього спектру ймовірних воєнних загроз) Україні, визначені сім сценаріїв розвитку подій і відповідно - сім типових ситуацій застосування Збройних Сил: від найбільш масштабного (блокування кордону на випадок конфлікту або оборонна операція) до значно менших за масштабом та інтенсивністю (участь в антитерористичній операції, ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, тощо).

Для кожної ситуації визначений оптимальний комплект сил і засобів Збройних Сил, який забезпечує виконання завдань і складається з активного та резервного компонентів.

На підставі Стратегічного замислу Міністром оборони затверджений Стратегічний план застосування Збройних Сил (далі – Стратегічний план), який узгоджує визначені завдання з процесом розвитку Збройних Сил і враховує економічні та мобілізаційні можливості держави. В ньому, з урахуванням масштабів і динаміки воєнних загроз, розраховані кількісні параметри сил і засобів, необхідних для забезпечення воєнної безпеки країни в сучасних умовах.

Відповідно до Стратегічного плану, Міністр оборони та Начальник Генерального штабу – Головнокомандувач Збройних Сил особисто затвердили формуляри бойових з'єднань і військових частин, які залишаться в бойовому складі після 2011 р. Це було

зроблено вперше в історії українського війська, для кожної окремої бригади (полку).

Таким чином, затвердження Стратегічного замислу, Стратегічного плану, формулярів бойових з'єднань і військових частин дозволили встановити нові якісні параметри підготовки військ (сил), надати бойовій підготовці реального змісту та перетворити її на дійсний пріоритет розвитку Збройних Сил, а також – створити дієві стимули для підвищення ефективності діяльності командирів і начальників різних рівнів.

Виконання завдань, визначених на 2006 р. Державною програмою розвитку Збройних Сил, відбувалося з урахуванням положень і вимог названих вище документів, досвіду міжнародного військового співробітництва, участі українських військових підрозділів у міжнародних миротворчих операціях.

Постійну увагу виконанню Державної програми розвитку Збройних Сил надавали Верховна Рада, Кабінет Міністрів, Рада національної безпеки і оборони України на чолі з Президентом України.

Головні зусилля Міністерства оборони та Генерального штабу були спрямовані на професіоналізацію Збройних Сил, забезпечення міжвидової координації застосування військ (сил), вивільнення оборонного відомства та військових формувань від невластивих їм функцій і завдань.

Реалізація цих пріоритетів здійснювалася за наступними напрямками.

1. Професіоналізація Збройних Сил:

- підвищення якості підготовки військ (сил), що досягалося проведенням цілеспрямованих, комплексних, наближених до реальної обстановки заходів (тренувань, навчань, стрільб, польотів, виходів у море) та відбилося у високих оцінках готовності частин (підрозділів) до виконання завдань, а призначенням, відповідності завданням, визначеним у формулярах бойових з'єднань і частин;

- удосконалення функціональної структури Збройних Сил, завдяки насамперед завершенню комплектування Об'єднаних сил швидкого реагування (ОСШР) - 78% військових частин їх складу, а рівнем укомплектованості оцінені як готові до виконання завдань, а також створенню нормативних засад формування дієздатного резерву сил;

- поступовий перехід Збройних Сил на контрактний принцип

комплектування з урахуванням результатів та уроків експерименту у трьох бригадах і великому десантному кораблі "Костянтин Ольшанський"; попри значні труднощі, запроваджуються стимули заохочення громадян до військової служби, а військовослужбовців до подовження контрактів; плани комплектування особового складу військовослужбовцями за контрактом виконані на 94%; запроваджене проходження служби у військовому резерві за контрактом;

- підвищення особистого професійного рівня військовослужбовців шляхом запровадження стимулів кар'єрного росту залежно від рівня власної підготовки та ступеню боєготовності підпорядкованих з'єднань (військових частин, підрозділів), покращення умов для підвищення рівня професійної підготовки (вдосконалення систем освіти, фахової і мовної підготовки; запровадження системи підвищення кваліфікації офіцерського складу);

- закріплення на військовій службі у Збройних Силах підготовлених фахівців, військовослужбовців, які мають досвід участі у миротворчих місіях: у 2006р. зі 180 військовослужбовців, які пройшли навчання за межами України, понад 90% - призначені на командні посади від тактичного до оперативно-стратегічного рівнів;

- впровадження нової системи кадрового менеджменту, принциповими елементами якої є паспорт посади військовослужбовця та оцінка результатів службової діяльності військовослужбовця з урахуванням рівня його особистої підготовки та рівня готовності підпорядкованої йому військової частини (підрозділу) до виконання завдань за призначенням;

- зміцнення дисципліни і правопорядку: кількість правопорушень під час виконання обов'язків військової служби зменшилася, порівняно з 2005р., на 12%;

- оснащення Збройних Сил сучасними (модернізованими) зразками озброєнь і військової техніки: за рахунок закупівель озброєнь і техніки вдалося підвищити темпи оновлення технічного парку ОСШР; широко використовуються модернізація та нові форми ремонту озброєнь і військової техніки.

2. Забезпечення міжвидової координації застосування військ (сил):

- створення на рівні Генерального штабу умов для покращання взаємодії та координації діяльності видів Збройних Сил, зокрема,

запровадження посади першого заступника начальника Генерального штабу, а також призначення на посади у Генеральному штабі старших офіцерів і генералів з різних видів Збройних Сил;

- функціональне і структурне удосконалення системи оперативного управління військами (силами): створення органу управління міжвидовими угрупованнями - Об'єднаного оперативного командування;

- забезпечення сумісності військ (сил) під час міжнародних навчань (тренувань) та виконання завдань у складі багатофункціональних формувань та багатонаціональних контингентів миротворчих сил - за рахунок гармонізації документів і документообігу, переходу на відповідні спільні технічні стандарти, узгодження процедур діяльності військ, навчань і тренувань командного складу та військ (у т.ч. під час спільних навчань);

- створення та розробка проектів створення на рівнях "корпус, бригада" багатофункціональних формувань із залученням військ (сил) різних видів і родів військ.

3. Удосконалення системи управління:

- завершення розподілу повноважень між Міністерством оборони та Генеральним штабом; здійснення структурних змін у центральному апараті Міністерства оборони та в Генеральному штабі;

- оптимізація структури центрального апарату Міністерства оборони: ліквідовані дублюючі структури; спрощена процедура прийняття рішень; більш чітко розподілені функції і повноваження; запроваджений жорсткий контроль над цільовим використанням бюджетних коштів;

- у Генеральному штабі впроваджується розподіл функцій управління на оперативно стратегічному рівні: створюються територіальні управління, до завдань яких належать організація територіальної оборони, мобілізаційна підготовка та підготовка резерву;

- у рамках переходу до триступеневої системи оперативного управління (Генеральний штаб – Об'єднане оперативне командування міжвидове угруповання): армійські корпуси були безпосередньо підпорядковані командувачу Сухопутних військ, що ліквідувало одну ступінь (оперативні командування) в системі оперативного управління Збройних Сил; уточнені функції і завдання

структурних підрозділів Генерального штабу, його основні управління структурно і функціонально сформовані за стандартами організації штабів збройних сил держав-членів НАТО.

4. Оптимізація структури та чисельності Збройних Сил:

- удосконалення структури Збройних Сил здійснювалося з урахуванням потреб у силах і засобах для виконання завдань, визначених Стратегічним планом застосування Збройних Сил; скорочено одну бригаду, три полки, три полігони, 12 окремих батальйонів; забезпечений більш раціональний баланс бойових частин і частин забезпечення;

- планове скорочення чисельності: чисельність Збройних Сил скоротилася на 24 тис. штатних посад, у т.ч. 15 тис. - військовослужбовців; відбувається наближення до раціонального співвідношення чисельності старшого і молодшого офіцерського складу (1,0 : 1,5), на кінець року воно складає 1,0:1,13; стабілізована чисельність вищого офіцерського складу (за штатом - 143 особи); кількість генеральських посад у центральному апараті Міністерства оборони зменшена з 17 у 2005р. до семи.

5. Вивільнення оборонного відомства та військових формувань від невластивих їм завдань і функцій:

- у 2006р. Міністерство оборони вживало рішучих заходів, спрямованих на вивільнення органів військового управління, командирів бойових з'єднань (військових частин), військовослужбовців від виконання невластивих їм завдань і функцій. А саме:

- вивільнення армійських корпусів від завдань, пов'язаних з розформуванням з'єднань (військових частин), які не ввійшли до бойового складу Збройних Сил зразка 2011р. шляхом покладання цих завдань на оперативні командування, які після виведення з їх складу армійських корпусів не здійснюють управління бойовим компонентом військ.

У результаті Командування Сухопутних військ та органи управління армійських корпусів отримали можливість зосередитися на підтриманні боєздатності та бойовій підготовці військових частин, які залишаються в бойовому складі.

Оперативні командування, після виконання завдань з розформування (передача майна, озброєння, військової техніки на бази зберігання, утилізація надлишкового майна тощо) будуть перетворені на територіальні управління та відповідатимуть за

організацію територіальної оборони, підготовку резерву та мобілізаційні заходи:

- вивільнення військ (сил) від функцій обліку та утримання надлишкового рухомого майна шляхом створення Центру обліку надлишкового та списаного військового майна Збройних Сил, підпорядкованого безпосередньо Департаменту використання та утилізації надлишкового озброєння, військової техніки та майна Міністерства оборони. Відтепер у військах (силах) обліковується та утримується лише табельне майно основної номенклатури. Облік, зберігання та підготовку до відчуження рухомого надлишкового майна (крім стрілецької зброї і боєприпасів) здійснює названий Центр обліку;

- вивільнення Міністерства оборони від невластивих йому господарських функцій шляхом, зокрема, створення урядового органу – Державного департаменту надлишкового майна та земель з покладанням на нього завдань реалізації нерухомого майна, цілісних майнових комплексів, надлишкового озброєння та військової техніки, що придатні для подальшого використання, але не застосовуються в повсякденній діяльності військ, і списаним військовим майном;

- передача певних функцій забезпечення військ іншим структурам: так, з метою вивільнення командирів військових частин від функцій обслуговування казармено-житлового фонду (забезпечення поточного і капітального ремонту, поставки комунально-побутового обладнання тощо) ці функції передані Головному квартирно-експлуатаційному управлінню Збройних Сил; надалі планується їх делегування (аутсорсинг) на конкурсній основі цивільним комунальним підприємствам чи комерційним структурам, а у віддалених регіонах – створення державних підприємств Міністерства оборони. Здійснюється експеримент із залучення комерційних структур до організації харчування військовослужбовців. Планується поширення практики делегування функцій забезпечення на інші сфери: охорона військових об'єктів (за винятком об'єктів зберігання артилерійського озброєння і боєприпасів); побутові і транспортні послуги; виконання господарських робіт тощо;

- вивільненню органів військового управління від частини адміністративних і господарських функцій сприятиме створення єдиної автоматизованої системи управління адміністративно-

господарськими процесами у Збройних Силах, започатковане у 2006 р. Запровадження цієї системи дозволить: здійснювати централізоване, відкрите і прозоре управління особовим складом, матеріальними потоками, інфраструктурою, технічним обслуговуванням тощо; зменшити документообіг; скоротити чисельність особового складу бойових з'єднань (військових частин), який на цей час залучається до реалізації функцій забезпечення; зменшити ризики зловживань, пов'язаних з відчуженням надлишкового майна та земель.

Названі заходи сприяють зосередженню органів військового управління, командирів бойових з'єднань (військових частин), військовослужбовців. на виконанні винятково покладених на них завдань - підтримання боєздатності та посилення бойової підготовки Збройних Сил. Водночас, вони дозволяють максимально усунути з армії передумови для зловживань і порушення закону.

Так, взявши функції управління та контролю над процесами відчуження, реалізації та утилізації майна на себе, Міністерство оборони, з одного боку, звільнило від них органи військового управління Збройних Сил, а з іншого – суттєво обмежило передумови для корисливих злочинів і корупційних діянь.

Надалі Міністерство оборони продовжуватиме здійснення запланованих заходів у цьому напрямі, що дозволить забезпечити відкритість і прозорість діяльності Збройних Сил.

Виконання завдань і заходів, визначених Державною програмою розвитку Збройних Сил ускладнювалося недостатнім і неритмічним фінансуванням. Державним бюджетом на 2006р. передбачалося виділення на потреби Збройних Сил 7,6 млрд. грн. Реально отримано – 6,4 млрд. грн., або 84,2% запланованих коштів (проти 102% у 2005р.).

У результаті, не вдалося перейти від бюджету утримання до бюджету розвитку Збройних Сил - коли на утримання особового складу спрямовується не більше 50% загального обсягу асигнувань. У 2006р. на утримання особового складу було спрямовано 67% отриманих коштів. Заходи бойової підготовки були профінансовані на 50% планованого обсягу.

Таким чином, Збройним Силам України в структурі Воєнної організації держави відводиться місце її базового компонента. Як і раніше, вони покликані відігравати роль одного з визначальних атрибутів державності України, гаранта її суверенітету і

територіальної цілісності, вагомого фактору підтримки зовнішньополітичного іміджу держави.

Законодавством України Збройним Силам традиційно приписуються зовнішньополітичні функції силового захисту країни, а також участь у здійсненні специфічних заходів внутрішньодержавного характеру. Крім цього, враховуючи реалії воєнно-політичної обстановки, на них покладається виконання низки завдань, не властивих арміям попередніх історичних типів (участь у міжнародних миротворчих операціях, антитерористична діяльність та ін.).

Заходи, вжиті у 2006р. за зазначеними напрямками, охоплюють практично весь спектр завдань Державної програми розвитку Збройних Сил. За рахунок їх реалізації Збройні Сили набули нової професійної якості, а позитивні зрушення в їх розвитку - незворотного характеру.

Бойовий склад Збройних Сил охоплює: Сухопутні війська - три армійські корпуси, в т.ч. 15 повністю оснащених бойових бригад (механізованих, танкових, аеромобільних, артилерійських); Повітряні Сили - 208 бойових літаків та необхідну кількість зенітних ракетних комплексів великої і середньої дальності, а також підготовлених екіпажів (бойових розрахунків), підрозділів, частин; Військово-Морські Сили – 16 бойових кораблів, а також оснащені за штатом бригаду морської авіації та бригаду берегової оборони.

Такий склад військ (сил), а також позитивні оцінки їх боєготовності дають підставу для висновку, що Збройні Сили України готові і здатні до адекватної реакції на можливі загрози, а за організаційною і функціональною структурою, бойовим складом - практично відповідають параметрам зразка 2011 р.

Питання для самоконтролю.

1. Сформулюйте політико-правові засади створення та розбудови Збройних Сил України.
2. Охарактеризуйте основні проблемні напрямки розбудови Збройних Сил України.
3. Якими чинниками обумовлюються параметри сучасної моделі вітчизняного війська?
4. Визначте роль України у міжнародних системах

колективного захисту.

5. Яке значення для забезпечення безпеки нашої держави має напрямок євроатлантичної інтеграції?

6. Визначте роль та значення військових контингентів ЗС України у міжнародних миротворчих операціях.

7. Окресліть перспективні напрямки розвитку національного війська.

8. Сформулюйте основні етапи будівництва та розвитку Збройних Сил України.

Список використаних джерел:

1. Абрамов В.І., Шевченко М.М. Глобальні трансформації та воєнна безпека України // Наукові записки Харківського університету Повітряних Сил. Соціальна філософія, психологія. – Харків: ХУПС, 2006. – Вип. 1 (25). – С. 3–8.

2. Актуальні проблеми військової політології. / Б.А.Катеринчук, А.Л.Папікян, В.І.Скарженюк, М.П.Требін. – Вінниця: „Нова Книга”. – 2003. – Частина І. – 204 с.

3. Біла книга 2005(Оборонна політика України). – К.: Заповіт, 2006. – 134 с.

4. Военная политология. Под ред. И.С.Даниленко, А.И.Позднякова. – М., 1993. – 218 с.

5. Воєнна доктрина України // Національна безпека і оборона. – 2004. – №8. – С. 2–6.

6. Горovenko В.К. Роль Збройних Сил України у системі забезпечення національної безпеки // Реформування Збройних Сил України: пріоритети, передумови та перспективи: За матеріалами міжнародних семінарів „Реформування Збройних Сил України. Потреба у змінах” (Київ, 14-15 лютого 2000 р.) та „Відносини між збройними силами, суспільством і державою” (Київ, 22-23 червня 2000 р.). – К., 2001. – С. 41–44.

7. Гречанинов В. Проблемы образования Военной организации Украины // Свобода. – 2000. – № 19. – С. 10.

8. Гриценко А., Перепелиця Г. Про функції Воєнної організації держави // Наука і оборона. – 1999. – № 1. – С. 28–33.

9. Горбулін В.П. Взаємовідносини Україна – НАТО в контексті євроатлантичних інтеграційних процесів // Національна безпека і оборона. – 2003. – № 7. – С. 5–7.

10. Деменко О.Ф. Євроатлантична інтеграція України (політологічний аналіз): Дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. – К., 2004. – 212 с.

11. Дідіченко В.П. Запобігання воєнним конфліктам (місце та роль збройних сил) // Реформування Збройних Сил України: пріоритети, передумови та перспективи: За матеріалами міжнародних семінарів „Реформування Збройних Сил України. Потреба у змінах” (Київ, 14-15 лютого 2000 р.) та „Відносини між збройними силами, суспільством і державою” (Київ, 22-23 червня 2000 р.). – К., 2001. – С. 41–44.

12. Державна програма будівництва та розвитку Збройних Сил України на період до 2005 р.
http://www.mil.gov.ua/derg_prog/dpbr.htm.

13. Державна програма реформування та розвитку Збройних Сил України на період до 2005 р.
http://www.mil.gov.ua/derg_prog/dpbr.htm.

14. Державна програма розвитку Збройних Сил України на 2006-2011 рр. – К.: МО України, 2006. – 40 с.

15. Закон України „Про Збройні Сили України” // Відомості Верховної Ради. – 1992. – № 9. – С. 108.

16. Закон України „Про основи національної безпеки України” // Відомості Верховної Ради. – 2003. – № 39. – С. 351.

17. Закон України „Про оборону України” // Відомості Верховної Ради. – 1992. – № 9. – С. 106.

18. Закон України „Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави” // Відомості Верховної Ради. – 2003. – № 46. – С. 366.

19. Закон України „Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей” // Відомості Верховної Ради. – 1992. – № 15. – С. 190.

20. Затинайко О. Реформування Збройних Сил України у контексті євроатлантичної інтеграції. // Оборонна політика України: реалії та перспективи: Матеріали міжнародної конференції (Київ 19 вересня 2003 р.). – К.: НІПМБ, DCAF, 2004. – С. 45–54.

21. Європейська інтеграція України: Політико-правові проблеми / За ред. В.П.Горбатенка: Монографія. – К.: ТОВ

„Видавництво „Юридична думка”, 2006. – 332 с.

22. Єрмоленко А.Б. Збройні Сили України як базовий елемент Воєнної організації держави: Дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. – К., 2007. – 238 с.

23. Єрмоленко А. Воєнна організація української держави: теорія випереджає практику // Генеза. – 2005. – № 1. – С. 107–113.

24. Єрмоленко А. Збройні Сили України як базовий компонент воєнної організації держави // Політичний менеджмент. – 2005. – № 3. – С. 16–27.

25. Конституція України // Відомості Верховної Ради. – 1996. – № 30. – С. 141.

26. Концепція (основи державної політики) національної безпеки України // Законодавство України з питань військової сфери: Збірник законів та інших нормативно-правових актів. – К.: „Азимут-Україна”. – 2003. – С. 51–57.

27. Кузьмук А. отмечает угрозу превращения Украины в военно-милиционерское государство. – Defence Express News, 12 ноября 2002г.

28. Лісіцин Е.М., Молоствовцева В.П. Процес демократизації і Збройні Сили України // Реформування Збройних Сил України: пріоритети, передумови та перспективи: За матеріалами міжнародних семінарів „Реформування Збройних Сил України. Потреба у змінах” (Київ, 14-15 лютого 2000 р.) та „Відносини між збройними силами, суспільством і державою” (Київ, 22-23 червня 2000 р.). – К., 2001. – С. 78–82.

29. Постанова Верховної Ради України „Про військові формування на Україні” // Відомості Верховної Ради. – 1991. – № 38. – С. 506.

30. СІПРІ 2004: Щорічник: Озброєння, роззброєння та міжнародна безпека: Пер. з англ. / Стокгольм. міжнар. ін-т дослідження миру: К.: Заповіт, 2005. – 788с.

31. Стратегічний оборонний бюлетень України на період до 2015 року: (Біла книга України). – К.: Аванпост-прім. – 2004. – 98 с.

32. Семіков О.В. Миротворчі та гуманітарні операції // Реформування Збройних Сил України: пріоритети, передумови та перспективи: За матеріалами міжнародних семінарів „Реформування Збройних Сил України. Потреба у змінах” (Київ, 14-15 лютого 2000 р.) та „Відносини між збройними силами,

суспільством і державою” (Київ, 22-23 червня 2000 р.). – К., 2001. – С. 56–62.

33. Схеффер Я. Україна – реальний гравець у сфері безпеки // Дзеркало тижня. – 2004. – 17 квітня. – С. 1, С. 5.

34. Соболев А.А. Еволюція поглядів України на питання забезпечення власних воєнно-політичних інтересів у Європі // Стратегічна панорама. – 2003. – № 3-4. – С. 56–68.

35. Требін М.П. Армія та суспільство: соціально-філософський аналіз взаємодії в умовах трансформації: Монографія. – Х.: Видавничий дім „Інжек”, 2004. – 404 с.

36. Чому Україні вкрай необхідна воєнна реформа? // Національна безпека і оборона. – 2000. – № 1. – С. 3–17.

37. Шерр Дж. Уривчасте просування вперед // Новини НАТО. – 2003. – № 3. – С. 8–12.

Сергій Олегович Кубіцький
Вячеслав Леонідович Кирик
Андрій Борисович Єрмоленко
Сергій Володимирович Сірий
Віктор Григорович Безбах